

ՊԵՏԱՊՈԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Ի

Մ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԵ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ
ՅԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՈՒԻՏԵ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ս. ԵԶՄԻԱՏՆԻ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԻԱՅ

Վ. Ե. ՀԱՓԱԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՀՐԱՄԱՆԵՐ

ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ

Տ. Ե Ս Ա Յ Ե Ա Յ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՒ Ի ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՕԼՍՈՅ

Տ. ՄԿՐՏՉԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Յ Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

1872

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
Դ

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆՅ
(ՍՐԲՈՅ ՀԱԿՈՎԱՅԱՆՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՈՒԽՏԻՅ)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՅ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՅՎՈ

Վերահրատարակություն

Ս. ԷԶՄԱԾԻՆ - 2011

ՀՏԴ 23 / 28
 ԳՄԴ 86.37
 Ս 511

*Տպագրվում է
 Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի
 Նրատարակչական Խորհրդի
 Երաշխավորությամբ*

Հրատարակության պատրաստեց Ա. Սարգսյանը

ՄԵԼՔԻՏԵՂԵԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍՈՒՐԱՏԵԱՆՑ

Ս 511 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑ-
 ԻՈՅ/ ՄԵԼՔԻՏԵՂԵԿ ՎՐԴ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆԳ. - Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ: ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ
 ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ, 2011. - 352 էջ:

«Հայ Եկեղեցու պատմություն» մատենաշարով ընթերցողին է ներկայացվում Մելքիսեդեկ վարդապետ Մուրադյանցի «Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ» աշխատությունը:

Նախատեսված է Հայ Եկեղեցու պատմությամբ հետաքրքրվողների, ուսանողների, ընթերցող լայն հանրության համար:

ՀՏԴ 23 / 28
 ԳՄԴ 86.37

**ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՄԲ
 «ՍԱՐԳԻՍ ԳԱՐԻԵԼՅԱՆ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ**

ՄԵԼՔԻՍԵՂԵՆԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱՂՅԱՆՑ

(1836 - 1903)

Հայ ազգային, հոգևոր ակնառու գործիչներից էր Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս Մուրադյանցը, որը դեռևս աշխարհական տարիներից նվիրվել էր հայ մանուկների լուսավորության, կրթության, հոգևոր դաստիարակության դժվարին, ջանք ու եռանդ պահանջող գործին: Շեշտված, վառ անհատականություն էր նա, ով ոգեշնչել է ժամանակի գրողներին, նախակերպարն է եղել Պերճ Պռոշյանի «Սկիզբն երկանց», Մուրացանի «Խորհրդավոր միանձնուհի» վեպերի գլխավոր հերոսների¹:

Ավագանի անունով Գևորգ (Գարեգին) Մուրադյանցը ծնվել է 1836 թ. Տավուշ գյուղում: Սերուն էր Լոռուց Շամշադին տեղափոխված հայ տոհմիկ ընտանիքից: Նախնական գրագիտություն սովորել է հորից: 1849 թ. 13 տարին հազիվ բոլորած պատանուն, իբրև ամենից առաջադեմ աշակերտի, Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի (1843-1857) հրամանով տեղափոխում են Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոց: Կարճ ժամանակում բնատուր ձիրքի շնորհիվ իր վրա է սևեռում ուսուցիչների ուշադրությունը: Արդեն իսկ Ներսիսյան դպրոցում եղած տարիներին նա նվիրվում է Ավետարանական ճշմարտությունները և մայրենի լեզուն քարոզելու գործին, որը մեծ հուզում և ոգևորություն էր առաջ բերում ժողովրդի մոտ՝ կապելով նրան եկեղեցու և հայրենիքի հետ: Փաստորեն ուսումնառության հենց սկզբից Մուրադյանցը գիտակցեց հոգևոր գործչի դերն ու այդ գիտակցությամբ ապրեց միջև վերջ:

1865 թ. Մուրադյանցը ժամանում է Կ. Պոլիս: Կ. Պոլսում երկու տարի ապրելուց հետո 1867 թ. մեկնում է Երուսաղեմ: Գարեգինը 1869 թ. Եսայի պատրիարքի ձեռամբ օծվում է կուսակրոն քահանա՝ ստանալով Մելքիսեդեկ անվանումը: Ընդամենը ամիսներ անց նույն պատրիարքի կողմից ստանում է վարդապետական գավազան²:

1873–ին հովվական ճամփորդության է մեկնում եվրոպական հայ գաղթավայրեր՝ Տրանսիլվանիա, Լեհաստան, Հունգարիա, Պավիերա, Շվեյցարիա, Իտալիա: Եվրոպայից Երուսաղեմ վերադառնալուց հետո երկար չի մնում: Այստեղ հակասական տրամադրություններ էին ստեղծվել իր դեմ, և

¹ Տե՛ս Ա. Խուդավերդյան, Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս Մուրադյանցը խմբագիր և հրապարակախոս, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 3: Տե՛ս «Սիոն» 1869, նոյեմբեր, էջ 262:

² Տե՛ս «Սիոն» 1869, նոյեմբեր, էջ 262:

նա ստիպված էր հեռանալ Երուսաղեմից, ուր տասը տարի շարունակ աշխատել ու ջանացել էր Սուրբ վայրի պայծառության պահպանման համար:

Իզմիրցիները, որ մինչ այդ մի քանի անգամ առիթ էին ունեցել Մուրադյանցին հյուրընկալելու, 1877 թ. հունվարի 19-ին ձայների բացարձակ առավելությամբ ընտրում են իրենց վիճակի առաջնորդ: Մարտի 3-ին Իզմիրը աննկարագրելի խանդավառությամբ դիմավորում է իր նորընտիր առաջնորդին: Ժամանակի պարբերականները վկայում են, որ Մելքիսեդեկ Մուրադյանցը խորապես գիտակցում էր իր պաշտոնի ողջ պատասխանատվությունը, ջանում էր միասնություն ու համերաշխություն հաստատել, զորացնել նյութական միջոցներն ու ի սպաս դնել Չայ եկեղեցու, դպրոցների պայծառացման գործին:

1879 թ. մայիսի 27-ին Մելքիսեդեկ վարդապետ Մուրադյանցը Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի կողմից Կաթողիկեի տոնին օծվում է եպիսկոպոս¹:

Չիշարժան է հիշատակել և այն, որ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս Մուրադյանցը երկու անգամ՝ 1884 և 1885 թթ., ընտրվել է կաթողիկոս, սակայն ռուսաց ցարի կամքով կաթողիկոս են օծվել այլք:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ մշակութային կյանքի աշխուշացման հետ միասին ակնհայտորեն զորանում ու կայանում է պարբերական մամուլը: 1860 թ. Թիֆլիսում հիմնադրվում է գրական, գեղարվեստական, բանասիրական, վիճակագրական, բարոյախոսական «Կռունկ Չայոց աշխարհին» ամսօրյան՝ կովկասահայ առաջին ամսագիրը, որի հիմնադիրներից մեկը հանդիսանում էր Մ. Մուրադյանցը²: Նա հենց առաջին համարից սկսյալ ընթերցողներին շարունակաբար մասնակից է դարձնում բարոյականության շուրջ իր մտորումներին: Մուրադյանցը մատաղ սերնդին դաստիարակելու, ոգեկոչելու և հայրենասիրության ոգին արթնացնելու համար շատ հաճախ օրինակներով դիմում էր մեր ոսկեդարյան պատմությանը: Այդ ժամանակ տպված հոդվածներում դեռևս աշխարհական Գարեգինի մոտ նկատվում էր նրա մեծ սերն ու ակնածանքը դեպի Չայ եկեղեցին ու հայ հոգևորականը: Սակայն այս ամսագիրը երկար կյանք չի ունենում. այն դադարում է իր գործունեությունը 1863 թ.:

1866 թ. սկսում են հրատարակել «Սիոն» ամսագիրը, որը Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի պաշտոնաթերթն էր և է ցայսօր: 1867 թ. խմբագրի պաշտոնն զբաղեցնում է Գարեգին Մուրադյանցը: Ի դեպ, այդ շրջանում ամսօրյայի նյութերի, բովանդակության արմատական փոփոխություն է նկատվում, որը ոչ միայն հրատարակության առաջին դժվարությունները հաղթահարելու ջանքերի, այլև նոր խմբագրի բեղուն գործունեության արդյունքն էր, քանզի Մուրադյանցը հրապարակախոսական, պարբերականի

¹ Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», 1879, թ. 4, էջ 501:

² Տե՛ս Ա. Խուդավերդյան, նշվ. աշխ., էջ 51:

խմբագրակազմում աշխատելու մեծ փորձ էր ձեռք բերել դեռ Թիֆլիսից¹: Նա իր բեղուն գրչով «Սիոնում» սկսում է տպագրել բազմաթիվ և բազմաբնույթ հադվածներ՝ նվիրված կրթական-դաստիարակչական, կրոնական-հոգևոր թեմաներին: Մուրադյանցի գործունեության երուսաղեմյան շրջանի մասին «Արեւելեան մամուլը» հետազայում գրում է. «Մելքիսեղեկ Վարդապետ յօգնիլ չգիտեր, ամեն բանի կը հասնի, կը խմբագրէ «Սիոնը», որ բարոյական շինիչ յօդուածներով նոր փայլ ու կարևորություն կստանայ»²: 1871 թ. լույս է տեսնում Մուրադյանց վարդապետի «Պատմութիւն Նոր Կտակարանի» գիրքը:

1872 թ. Երուսաղեմի Սրբոց Զակոբյանց վանքը լույս է ընծայում Մելքիսեղեկ վարդապետի «Պատմութիւն Զայաստանեայց Առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ» աշխատությունը: Այդ մասին «Սիոնը» 1873 թ. նոյեմբերյան համարում «Ցուցակ գրոց» խորագրի տակ ազդարարում է. «Պատմություն Զայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ ի Մելքիսեղեկ վ. Մուրատեան յառաքելական ուխտէ ս. Յակոբեանց, տպ. 1872: Զայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ սկզբնաւորութենէն մինչև 1867 թուականը կը հասցնէ Պատմութիւնը. ստոյգ և հաւատարիմ աղբիւրներէն քաղուած, դասական ոճով կարգադրուած, կը բովանդակէ իւրաքանչիւր դարու մէջ եկեղեցւոյ կրած դառնակսկիծ տառապանաց, հալածանաց, ուղղափառ հաւատքն անփոփոխ եւ ընդ մին ազգային քաղաքական նշանաւոր անցից եւ գրական վաստակոց պատմութիւնը ազգային դպրոցաց համար»³:

Զայ Եկեղեցու պատմության առաջին շրջանը հեղինակն սկսում է Ք. հ. 34 թվից, ասել է թե սկզբնավորումից մինչև 302 թ.՝ մինչև քրիստոնեության պետական կրոն ընդունելու ավարտը: Զեղինակը հատկապես նկատում է, որ Զայ Առաքելական Եկեղեցին հեթանոսության մեջ հաստատված առաջին քրիստոնեական եկեղեցին է, որի պատմությունը սկիզբ է առնում Աբգար թագավորի ժամանակներից:

Աշխատության հաջորդ գլուխն ընդգրկում է քրիստոնեության տարածումից մինչև Վարդանանց պատերազմը՝ 302-450 թթ.: Այս գլխում հեղինակը պատմում է Գրիգոր Լուսավորչի ծննդի, մանկության շրջանի ու դաստիարակության, զուգահեռաբար նաև Տրդատ արքայի մասին: Զեղինակն անդրադարձ է կատարում նաև նշված ժամանակահատվածի քաղաքական-հասարակական իրավախճակն:

Զայ Եկեղեցու պատմության երրորդ շրջանը Մուրադյանցը թվագրում է 450-640 թթ.՝ սկսելով մոզոսության դեմ դիմադրությունից և հասնելով մինչև մահմեդականության ծագումը և հունական անհանդուրժողականությունն ու հալածանքները:

¹ Տե՛ս անդ, էջ 83:

² Զմմտ. «Արեւելեան մամուլ», 1909, 9 փետրվարի, էջ 127:

³ «Սիոն», 1873 թ. 11, էջ 263:

Եկեղեցու պատմության չորրորդ շրջանն ընդգրկում է 640-1080 թթ.՝ հունականության և մահմեդականության դեմ պայքարից միջև Կաթողիկոսական Աթոռի տեղափոխությունը:

Պատմության հինգերորդ շրջանն ընդգրկում է 1080-1441 թթ.՝ Լուսավորչական գահը Կիլիկիա տեղափոխվելուց մինչև վերադարձը Ս. Էջմիածին:

Վեցերորդ շրջանն սկսվում է Սուրբ Էջմիածնում Կաթողիկոսական Աթոռի վերահաստատումից՝ 1441 թ. միջև 1700 թ.՝ լատինահայոց բաժանումը:

Վերջին՝ յոթերորդ շրջանն ընդգրկում է 1700-1867 թթ., որը հեղինակի բնորոշմամբ շատ տխուր երևույթներ ունի, քանզի արտաքին՝ պարսկական, արաբական, հունական, լատինական, թյուրքական հալածանքներին ավելանում են նաև ներքին երկպառակությունները: Ուստի ամփոփելով «Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ» աշխատությունը՝ Մուրադյանցը խնդրում է Աստծուն անսասան պահել Հայոց հավատքի կառույցը՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը¹:

«Հայ Եկեղեցու պատմություն» մատենաշարով ընթերցողին է ներկայացվում Մելքիսեդեկ վարդապետ Մուրադյանցի «Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ» աշխատությունը:

¹ Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս Մուրադյանցին նվիրված սակավ աշխատությունների մեջ հիշարժան է **Ա. Խուդավերդյանի** «Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս Մուրադյանցը խմբագիր և հրապարակախոս» աշխատությունը, որից էլ մեծապես օգտվել ենք սույնը գրելիս:

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Այլ մեք մխիթարեսցուք, քանզի եթող
մեզ շնորհք գթութեանն Քրիստոսի զսուրբ
Եկեղեցին Հայաստանեայց, զաւակ կենդանութեան
եւ սերմն ազնուական աճման սրբութեան, զկոյսն միշտ,
զշառաւեղեալն յանախտ արմատոյն
եւ զպատկերեալն ՚ի նմին իսկ ՚ի Փրկչնն:
Սիխայել Ասորի. ՚ի ճառին Քահանայութեան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմական կեանքն, որ, իւր նախնականութեամբ եւ բազմադարեան արիական նահատակութեամբ, մեծ եւ նշանաւոր տեղ կը գրաւէ հանուր Քրիստոնէութեան մէջ, խիստ սակաւ ուսումնասիրուած է խորագննին մտադրութեամբ: Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ քրիստոնէական զինուորութեան պատմութիւնն, որ իւրաքանչիւր Հայ զաւակի համար ամենակարեւոր ուսումն պիտի լինէր, տակաւին եւ ո՛չ ուսանելեաց կարգն անցած է Ազգային Դպրոցաց մէջ: Այս տխուր անտարբերութիւնն վաղուց արդէն գրաւած էր մեր ուշադրութիւնն, ուստի, երբ 1867-ին վիճակեցաւ մեզ, Ս. Աթոռոյս Ժառանգաւորաց Վարժարանի մէջ, կրօնական ուսմանց դասախօսութեան պաշտօն վարել, անհրաժեշտ պարտք համարեցինք, թէ՛ ՚ի սէր մայրենի Եկեղեցւոյն եւ թէ՛ ՚ի սէր ժառանգաւոր սանուց, Հին եւ Նոր Կտակարանաց պատմութիւնն ուսուցանելէն զկնի, մի կողմէն դաս առ դաս աշխատասիրել սոյն եկեղեցական պատմութիւնն եւ միւս կողմէն աւանդել աշակերտելոց: Սոյն աշխատասիրութիւնն է ահա՛, զոր այսօր, սատարութեամբ բարեպաշտ Մահտեսի Կիրակոսի Բինկեանցւոյ, կը հրատարակեմք յօգուտ Ազգային Դպրոցաց եւ ՚ի վայելս համօրէն զաւակաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Կը խոստովանիմք արդարեւ՝ որ մեծ գործ չէ մեր աշխատասիրութիւնն, եւ ո՛չ ամենայն մասամբ անթերի, սակայն կը խոստովանիմք ընդ նմին, որ կարեւոր է անպայման եւ օգտակար ամեն չափու եւ հասակի:

Խորագննին ընթերցողք պիտի նշմարեն անշուշտ, որ, մեր ներկայ աշխատասիրութեան մէջ, եկեղեցական պատմութեան հետ անընդհատ կապով շարունակուած են նաեւ ազգային քաղաքական եւ մատենագրական նշանաւոր անցից եւ վաստակոց պատմութիւնն: Այս ընթացքն յառաջ եկած է ինքնին, ո՛չ թէ մեր մասնական կամքէն, այլ ազգային եկեղեցական, քաղաքական եւ մատենագրական կենաց սերտ կապակցութենէն: Այս երեւոյթն այնչափ տեսանելի եւ զգալի է մեր ազգային կենաց մէջ, որ Քրիստոնէութեան սկզբնաւորութենէն ՚ի վեր, մեր Հայրենեաց եւ Ազգի անցքերն առաւել եկեղեցական պատմութեան տիպար կը կրեն քան թէ քաղաքական: Հետեւապէս, յուսով եմք, որ մեր աշխատասիրութիւնն պիտի կարող լինի ոչ միայն եկեղեցական, այլ եւ ազգային, քաղաքական եւ գրական կենաց նկատմամբ զգալի օգուտ մատակարարել ուսանողներուն, թէ եւ չենք ժխտեր բնաւ պատմութեան նոյն ճիւղերու առաւել ընդարձակ եւ առանձին աւանդութեան կարեւորութիւնն:

Պիտի նշմարեն ընթերցողք, որ մեր աշխատասիրութիւնն նկարագիր մ'է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կենդանի զինուորութեան, իսկ ծիսից եւ արարողութեանց վերաբերեալ մասն, այն է իւրաքանչիւր տօնակատարութեանց եւ ժամակարգութեան մէն մի մասանց նախնական սկզբնաւորութեան, հաստատութեան եւ գործադրութեան ժամանակագրական պատմութիւնն, մեր փափաքանաց եւ հետազօտութեան համեմատ, չը յաջողեցանք լիովին աւանդել: Ուստի, յիշեալ պատմական ճիւղին նկատմամբ մեր աշխատասիրութեան մէջ գտնուածներէն արտաքոյ, ով որ կարող լինի ստոյգ տեղեկութիւններ հաղորդել մեզ վաւերական ժամանակագրութեամբ հանդերձ, կը խոստանամք սիրով եւ շնորհակալութեամբ ընդունել եւ ամփոփելով ու կանոնաւորելով հրատարակել, կա՛մ առանձին եւ կա՛մ մեր երկրորդ տպագրութեան մէջ. վասն զի մեք եւս մեր կողմէն պիտի աշխատիմք, որչափ հնար է, սոյն կէտն առանց հետազօտութեան չը թողուլ:

Մեք արդէն, մեր սոյն գրաւոր գործը բարեխիղճ կերպիւ կատարելու համար, ջանացած եմք ամեն առ ձեռն գտնուած նախնի եւ արդի պատմական աղբիւրներն հետազօտելով օգուտ քաղել եւ կարեւորներն քաղուածել, մե՛րթ համառօտելով եւ մե՛րթ ընդարձակելով: Եւ այս նկատմամբ, մեր նախնի մատենագրութիւններէն զատ, արդեան պատմական երկասիրութեանց մէջ, յաւէտ նպաս-

տած են մեզ՝ Հ. Յ. Գաթրճեանի Տրեզերական, եւ Հ. Գ. Զ. Ազգային Դպրութեան Պատմութիւններն, որոնք, բաց ՚ի պապական խմորէն, որով զժբազդաբար խմորուած են մասամբ, ուսումնասիրութեան արժանի գործքեր են իրենց տեսակին մէջ:

Հուսկ ուրեմն, կը պարտաւորիմք յայտնել, որ մեր սոյն աշխատասիրութիւնն գրուած է առաւել զգայուն լեզուաւ, զոր գուցէ ոմանք անպատշաճ դատին պատմագրութեան, սակայն մենք փորձով դիտած ենք, որ ուսանողաց միտքն ու սիրտն համանգամայն զարգացնելու համար, խիստ արգասաւոր ազդեցութիւն ունին պատմական ճշմարտութիւններն, երբ զուգախառն են կենդանի զգացմանց հետ: Մանաւանդ որ մեր գրուածոյն մեջ, ո՛չ թէ բռնագբօսեալ, այլ ինքնաբուղի է սոյն եղանակն եւ յառաջ եկած է այն նուիրական սիրոյ զգացումէն, զոր ունիմք առ Մայրն մեր Ս. Եկեղեցի, զոր ՚ի մանկութենէ սիրած ենք եւ կը փափաքիմք ՚ի բոլոր սրտէ, որ ամենեքեան սիրեն եւ ճանաչեն զնա՝ որպէս ՅՕԴԱԿԱՊ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԻՐՈՅ ԵՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ, որպէս ՍԵՐՄՆ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԱՃՄԱՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ եւ որպէս ՇՆՈՐՀՔ ԳԹՈՒԹԵԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ՊԱՏԿԵՐԵԱԼ Ի ՆՄԻՆ ԻՍԿ Ի ՓՐԿԶԷՆ:

Մ. Վ. Մ.

Վասն զի ուղղափառ հաւատոյ քո լոյս՝ ո՛վ Եկեղեցի Նայոց, ոչ նուագեցաւ. ՚ի քարի սերմանս ցորենոյդ՝ որոմն ոչ խառնեցաւ. զաղբիւր յաբակ արանդութեանց քոց՝ աղբաղբոսկ ջուր օրարորի ուսմանց ոչ պղտորեաց. ՚ի սպուգութեան եւ ՚ի ճշմարտութեան հացն քո կենդանական մեռելական խմոր եւ հերձուած քացախութեան չարութեանն ոչ զանգեցաւ. յոսկի անբիծ հաւատոյն եւ յարժաթ լուսարեւիլ Բանին պղինձ ժանգաւոր եւ կապար սեւաթոյր ոչ զգրաւ:

Յովհան Երզնկացի

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՆԱՅԱՍԱՆԵԱՅՑ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ**

Ն Ա Խ Ա Շ Ա Բ Ի Ղ

Ա.

Վիճակ և ակնկալություն մարդկությանն. - Ծնունդ Յիսուսի Զրիստոսի.
- Կենսը նորա, Վարդապետություն և Վերացումն:

Յ ԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ մարդեղութենէն առաջ մարդկութիւնը խորին խաւարի մէջ էր: Հեթանոսութիւնը կ'առաջնորդուէր լոկ բնական լուսով, իսկ Հրէութիւնը ընդ նմին եւ օրինական յայտնութեամբ: Սակայն մարդկութիւնը անկարող էր ինքնին իւր համար փրկութեան ճանապարհ պատրաստել առանց աստուածային բարութեան, գթութեան եւ իմաստութեան: Այս պատճառաւ մարդկութեան վիճակը տխուր էր եւ թշուառ, եւ նոյն ինքն մարդն իւր արժանաւորութենէն ընկած եւ անասնոց հաւասարած:

Հռովմէական կայսերութիւնը, որ Եփրատէն մինչեւ Դանուբ եւ Հռենոս կը տարածուէր եւ իւր մեծութեամբ կը պարծէր, գեղծեալ էր ամենատեսակ ապականութեամբ եւ կը ծառայէր ոչ միայն իւրոց, այլ եւ իւր տիրապետեալ ազգաց ամենատեսակ մոլորութեանց, այն է եգիպտական անասնապաշտութեան, քաղղէական եւ փրենիկեան աստեղապաշտութեան եւ մոզակրօնութեան: Սուներամարտկաց կռիւր ուրախութիւն էր դարձած ժողովրդեան: Ամեն տեղ կանգնած էին Աստղկան եւ այլ չաստուածոց լկտի պատկերները: Ամեն տեղ թէատրոնաց անամօթ խաղերը մարդը գրգռած էին յանբանութիւն: Յունաստան, որ իւր փիլիսոփայութեամբ կը պարծէր, եւ որպէս թէ բազմաստուածութիւնը կործանած էր, հանդիսարան դարձած էր բարուց ապականութեան եւ պղծութեան: Վասն զի Ստոյիկեանց բարոյականը, թէպէտ եւ շատերը կը զարմացնէր, բայց նմանողներ ունենալու անկար էր, ըստ որում նոյն իսկ փիլիսոփայից վարժը հակառակ էր իւրեանց վարդապետութեան: Առաւել վատ էր եւ միւս հեթանոս ազգաց վիճակն:

Իսկ Հրէից ազգը, որ աստուածապաշտութեան աւանդապահ կոչուած էր, կը ծնանէր արդարեւ իւր ծոցէն ճշմարիտ աստուածապաշտներ եւ շատ անգամ նմանողութեան օրինակ կուտար ոմանց

բարեբարոյ հեթանոսաց, բայց մեծաւ մասամբ շեղած էր յուղղութենէ: Կային, արդարեւ, Եգիպտոսի Մերիսեան լճի մօտ բնակող Հրէայք, Թերապեւտք կոչեցեալ, որոնք իրենց անձը նուիրած էին վարուց զգաստութեան, կը կերակրէին հացիւ ու ջրով եւ կը կրթէին ՚ի պահս: Կային Մեռեալ Ծովու եզերքը բնակող Եսսէացի Հրէայք, որոնք կը պարապէին ՚ի կրթութիւն վարուց, ՚ի մշակութիւն, ՚ի հովուութիւն, ՚ի ձեռագործս, եւ հեռացած էին զոհից պաշտամունքէ: Բայց կային ընդ նմին եւ Փարիսեցիք ու Սադուկեցիք, որոց առաջիններն առանց հոգեւորի, լոկ արտաքին պաշտամանց էին նախանձաւորք՝ իւրեանց անձը կապելով Ս. Գրոց լոկ նշանագիրներու հետ, իսկ վերջինները կ'ուրանային անմահութիւնը, յարութեան յոյսը եւ ընդ նմին վարձքն եւ պատիժ յետ մահուան: Կը թողունք թուել Հրէութեան բազմադիմի փոփոխութիւնները, որ գաղթականութենէ, հեթանոսական ընտանութենէ եւ գերութենէ յառաջացած էին:

Այսպէս էր ահա՛ մարդկութեան վիճակը թէ՛ Հրէից եւ թէ՛ Հեթանոսաց մէջ Բրիստոսի մարդեղութենէն առաջ՝ ԽԱԻԱՐ եւ ԱՊԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: Բայց լուսաւորութեան եւ նորոգութեան կարօտութիւնը զգալի եղած էր, եւ խաւարի մէջէն փրկութեան ակնկալութիւնը կը նշմարուէր: Հրէայք, կրօնական շփոթութեանց եւ քաղաքային հարստահարութեանց ենթարկուա, լաւագոյն փոփոխութեան կը սպասէին եւ ժամանակը հասած կը համարէին, թէպէտ եւ շատերը երկրաւոր փառաւորութեան ակնկալութեամբ: Հեթանոսաց մէջէն շատերը, իւրեանց ժամանակի ապականութիւնն ու մոլորութիւնն մարդկային ձեռքով ուղղուելն անհնարին համարելով՝ գոգցես երկնաւոր օժանդակութեան կարօտութիւն կը զգային: Պղատոն կ'ասէր. «Մինչեւ երկնքէն մէկը չիջնէ, անհնարին է, որ մարդկութիւնն ուղղուի»: Վիրգիլիոս եկած հասած կը համարէր այն երջանիկ դարը, որում կը փափաքէր Կոլմէացի Սիբիլլան:

Արդ, այն մխիթարութիւնը եւ աւետիքը, որ խոստացուած էր մարդկութեան առաջին նախահօրն եւ նախամօրն, այն, որ երկրորդուած էր Աբրահամին, Սահակին եւ Յակոբին, այն, որ Մարգարէքը յաճախ եւ յայտնապէս գուշակած էին, ժողովուրդը բարութեան յուսով մխիթարելու համար, ահա այն երանական եւ մխիթարական աւետիքը կատարուեցաւ ԾՆՆԴԵԱՄԲ ՄԵՍԻԱՅԻՆ եւ ՓՐԿՉԻՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: Աստուած ինքն յայտնուեցաւ մարդուն, որովհետեւ Պղատոնի ասածին պէս. «Անհնարին էր մարդուն

զԱստուած գտնել, եւ մանաւանդ գտնելէն զկնի ամենուն ծանօթացնել»:

Ծնաւ այն զարմանալի Մանուկը, զոր մարգարէն անուանած էր Աստուած, Հօօր, Հայր հանդերձելոյ յաւիտենին եւ Իշխան խաղաղութեան (տե՛ս Ես. Թ 6): Ծնաւ Բեթղեհէմի մսուրին մէջ Մարիամ սուրբ Կուսէն, որ Դաւթի տունէն էր, Նազարէթ գեղջէն, խօսեցած էր Յովսեփայ հետ, եւ կանխապէս աւետիք ընդունած էր հրեշտակէն՝ Հոգևով Սրբով ծնանելու համար: Ծնաւ Որդին Աստուծոյ՝ ՚ի կնոջէ եւ մտաւ օրինաց տակ, որ օրինաց տակ եղածները որդեգրութիւն ստանան: Անհասանելի էր աստուածային Մանկան ծնունդը, վասն որոյ եւ հրեշտակները երեւեցան ՚ի գոհութիւն փրկութեան, որ անհասն էր մեղաւորաց (տե՛ս Ղուկ Բ 9; Եբր Ա 4-7), եւ աւետարանեցին երկնքի եւ երկրի մէջ հաստատուած նորոգ խաղաղութիւնը եւ հաղորդութիւնը (Յովհ. ԺԴ 27): Հրէաստանի հովիւները եւ Արեւելից իմաստունները եկին հասին եւ երկիր պագին նորածին Փրկչին (տե՛ս Մատթ. Բ 11; Ղուկ. Բ 16): Այսպէս, Հրէայք եւ Հեթանոսք - բոլոր մարդկութիւնն - Աստուծոյ Որդւոյ որրանին շուրջը երեւեցան եւ իրենց փրկութիւնն ողջագուրեցին:

Քրիստոս ամենայնիւ իւր եղբարցը նմանելու համար թլփատուեցաւ ութերորդ օրը եւ կոչուեցաւ ՅԻՍՈՒՍ (օգնութիւն Աստուծոյ): Արդարն եւ երկիւղածն Սիմէօն իւր գիրկն առաւ Մանուկն տաճարի մէջ որպէս Փրկիչ Իսրայէլի եւ Լոյս հեթանոսաց, յայտնելով որ նա կայ ՚ի գլորումն եւ ՚ի կանգնումն բազմաց (հմմտ. Ղուկ. Բ 21-38): Մարիամ եւ Յովսէփ Եգիպտոս փախուցին մանուկը Հերովդէսի մոլեգնութենէն ապրեցնելու համար (որ իւր թագաւորութեան նախանձորդ համարելով՝ հետամուտ էր սպաննելու եւ Բեթղէհէմի մանկանց հետ արդէն սպանած կը կարծէր), եւ հրեշտակի ակնարկութեամբ դարձան Նազարէթ (հմմտ. Մատթ. Բ:13-23, Բ 21-38): Յիսուս, իւր 12-ամեայ հասակին մէջ, ցոլացոյց արդէն տաճարին մէջ իւր աստուածեղէն իմաստութեան ճառագայթը, որով զարմացած մնացին Դպիրները եւ կարծուած իմաստունները: Որչափ աճեցաւ, հասակաւ, այնչափ առաւել շողացոյց իւր իմաստութեան, ճշմարտութեան եւ շնորհաց ճաճանչը (հմմտ. Ղուկ Բ 40-52):

Հրէական ազգը մարգարէութեան զօրութեամբ հաւատացած էր, որ Մեսիայի գալստենէն առաջ Եղիա մարգարէն պետք է գայ նորա արքայութիւնը պատրաստելու համար (Մաղ. Դ 4-5): Եւ արդա-

րեւ՝ երեւեցաւ Եղիա յանձն Յովհաննու, որոյ ծնունդն աւետեցաւ Քրիստոսի ծննդենէն առաջ: Քրիստոսի երեւելէն առաջ կանխեց եւ ասպարէզ ելաւ Յովհաննէս, իւր 30 ամեայ հասակի մէջ, եւ Տիբերեայ կայսեր թագաւորութեան ժամանակ հրապարակաւ կ'ուսուցանէր, որպէս վարդապետ ժողովրդեան, քարոզելով ապաշխարութիւն եւ երկնից արքայութեան մերձենալն, ջանալով հրէական թիւր կարծիքը ուղղել, որ Քրիստոսի թագաւորութիւնը աշխարհական փառաւորութեամբ կը կարծէին: Ինքն անապատներու մէջ կը բնակէր եւ խստամբեր կեանք կը վարէր. կը խոստովանէր, որ իրմէն զկնի եկողն իրմէն առաջ է, եւ առ ինքն դիմողները կը մկրտէր ջրով: Յիսուս ինքն եւս եկաւ մկրտուելու Յովհաննիսէն Յորդանանու մէջ: Երկնքէն հայրական յաւիտենական բարբառը վկայեց Նորա սիրելի որդիութիւնը: Հոգին Սուրբ զգօն աղաւնոյ կերպարանաւ իջաւ Նորա վրայ, եւ այսպէս Աստուածութեան Երրորդութիւնը յայտնուեցաւ մարդկութեան: Յովհաննէս յայտնեց այնուհետեւ որ ինքը պիտի մեղմանայ եւ Յիսուս պիտի աճի (տե՛ս Յովհ. Գ 30): Եւ արդարեւ, շատ ժամանակ չանցաւ, Հերովդէս չորրորդապետը բանտը դրաւ զՅովհաննէս, յորմէ յանդիմանուած էր իւր եղբօր Փիլիպպոսի Հերովդիա կինը յափշտակելուն համար, եւ Հերովդիայի նենգութեամբ գլխատել տուաւ:

Յիսուս մկրտութենէն յետոյ մեկնեցաւ յանապատ տեղի, իւր եղբարց (մարդկանց) նման փորձուեցաւ 40 օր սատանայէն եւ յաղթեց, ցոյց տալով մարդկութեան՝ փորձանաց յաղթելու ամենամեծ օրինակ: Ապա սկսաւ հրապարակաւ քարոզել հրէական վարդապետաց նման:

Նախ կը քարոզէր ապաշխարութիւն, որպէս եւ Յովհաննէս, բայց յետոյ մի առ մի սկսաւ յայտնել իւր գալստեան նպատակը: Սկսաւ քարոզել, որ ինքն եկած է օրէնքը լցուցանելու, յստակելու, լուսաւորագոյն գործելու եւ տարածելու համար (հմմտ. Մատթ. Ե 17-19):

Այս ճշմարտութիւնները եւ պատուէրները կ'ուսուցանէր Յիսուս Քրիստոս իւր վարդապետութեամբ.

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր, որ Աստուած հոգի է. ուստի եւ պարտ է, որ երկրպագուները հոգևով եւ ճշմարտութեամբ երկրպագանեն Աստուծոյ (տե՛ս Յովհ. Դ 23-24): Աստուած միայն բարի է, պարտ է սի-

րել զնա յամենայն սրտէ, յամենայն անձնէ եւ յամենայն զօրութենէ (տե՛ս Մատթ. ԻԲ 36-38):

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր՝ թէ Հայր Աստուած կը ճանաչէ մարդկան պիտոյքը, կը հոգայ նոցա համար, կը լսէ նոցա աղօթքը, կը թողու նոցա մեղքը (Մատթ. Զ 7, 14, 25, 34), եւ այնչափ կը սիրէ, որ իւր Միածին Որդին տուաւ նոցա փրկութեան համար (տե՛ս Յովհ. Գ 16): Իսկ իւր անձին համար կ'ասէր, որ ինքն ճշմարիտ Որդի Աստուծոյ է, մի եւ փառակից ընդ Հօր (տե՛ս Յովհ. Ժ 30), եւ ի նմանէ առաքեալ յաշխարհ (տե՛ս Յովհ. Ը 42): Կ'ասէր, որ իւր խօսքերը՝ Հօր Աստուծոյ խօսքերն են, եւ նորա պատուէրներն են, զորս ինքն կը կատարէ երկրիս վրայ ճշմարտութեամբ, մարդկանց օգտի եւ բարութեան համար: Եւ պիտի գայ միւսանգամ յարուցանել եւ իւրաքանչիւրին հատուցանել ըստ գործոց (հմտ. Յովհ. Ե 19-30; Զ 37-40): Միով բանիւ կ'ասէր որ ինքն է մեր ԿԵՐԱԿՈՒՐԸ, մեր ԼՈՅՍԸ, մեր ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ, մեր ՀՈՎԻԻԸ, մեր ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ, ճՇՄԱՐՏՈՒԹԻԻԸ, ԿԵԱՆՔԸ եւ մեր ԲԱՐԵԿԱՄԸ (հմտ. Յովհ. Զ 35, 45, 48, 51; Ը 12, 51; Ժ 11, 14; ԺԱ 25; ԺԳ 6; ԺԵ 14): Իսկ Հոգւոյն Սրբոյ համար կ'ուսուցանէր՝ թէ Հոգի է նա ճշմարտութեան, որ աշխարհս կարող չէ տանել, բայց պիտի գայ եւ մնայ իւր աշակերտաց հետ: Պիտի թարգման լինի վարդապետութեան եւ ուսուցիչ ամենայն ճշմարտութեան, փառաւորիչ իւր փառակցին եւ կշտամբիչ աշխարհի (հմտ. Յովհ. ԺԳ 15-18, 26; ԺԵ 26; ԺԶ 7-15), եւ առանց օգնութեան եւ նորոգութեան Հոգւոյն հնար չկայ 'ի լաւ անդր փոխիլ (հմտ. Յովհ. Գ 5):

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր մարդկային ազգի նախկին վիճակի հանգամանքը, նորա անկումն, նորա վերստին կանգնելոյ միջոցն, նորա վախճանը եւ պարտքը, նորա մոլորութեանց պատճառները եւ ակնկալութեան հաստատութիւնը, ասելով թէ՝ աշխարհս ազարակ է, որուն մէջ Աստուծոյ կողմէն ցանուած է սերմն բարի, իսկ չարութեան կողմէն՝ որոմն. բայց բարին եւ չարն խառն պիտի աճին մինչեւ հունձի ժամանակը (կատարած աշխարհի), եւ այն ժամանակ պետք է որոշուին, ցորեանն (բարին) 'ի շտեմարանս Աստուծոյ, իսկ որոմն (չարն) 'ի հնոց հրոյն (տե՛ս Մատթ. ԺԳ 24-30, 36-43):

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր դարձեալ՝ թէ երկնաւոր Հօր կատարելութիւնը մարդկային կատարելութեան չափն է, այսինքն աստուծային պատկերը եւ նմանութիւնը պետք է կատարելագործուած լինի մարդոյ մէջ (հմտ. Մատթ. Ե 14-16, 45, 48): Պարտինք անշուշտ խոնարհ եւ անմեղ մանկան միտք ունենալ երկնային արքայութիւնը մտնելու համար (տե՛ս Մատթ. ԺԸ 3): Պարտինք մեր անձին տկարութիւնը ճանաչել, որ է հիմն ճշմարիտ մեծութեան (տե՛ս Մատթ. Է 3), եւ իմանալ որ արդարութեան ցանկալն եւ փափաքիլն աւետաբեր հրեշտակ է, եւ անշուշտ այն փափաքն պիտի կատարուի: Պարտինք սրտի սրբութիւն ունենալ Աստու-

ծոյ ընտանի լինելու համար, խաղաղասիրութիւն ունենալ, որ նշանակ է Որդիութեան Աստուծոյ: Պարտինք ընկերին ողորմիլ, որով Աստուծոյ գութը կը գրաւենք: Պարտինք Աստուծոյ սիրոյ համար համբերել հալածանաց, որ է գրաւական մխիթարութեան Աստուծոյ եւ երանութեան յերկինս (հմմտ. Մատթ. Ե 3-12):

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր եւս՝ թէ եղբայրսիրութիւնն նորա աշակերտաց կնիքն է. նորա պատուէրները ճշգրտիւ կատարելն՝ զինքն սիրելու ցոյցն է (տե՛ս Յովհ. ԺԵ 10-15, 17). թշնամիներուն ՚ի բոլոր սրտէ բարերարելն՝ թշնամիներէն կրած զրկանաց միակ եւ գեղեցիկ հատուցումն է (տե՛ս Մատթ. Ե 44). եղբայրսիրութեան պատուէրն հաւասար է աստուածսիրութեան պատուէրին (տե՛ս Մատթ. ԻԲ 37-40): Առանց ցոյցի առատ տուրքն, ՚ի մարդկանէ անտես աղօթքն, զուարթ երեսօք պահքն՝ գեղեցիկ մթերք են հատուցման մեծի աւուր համար ամբարուած (հմմտ. Մատթ. Զ 1-6, 16-18):

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր՝ թէ ցանկանալու նպատակաւ հայրին՝ շնութիւն է, ռիսութիւնն՝ եղբայրասպանութիւն, որով սիրտն պղծութեան աղբիւր կը լինի (հմմտ. Մատթ. Ե 28-29, ԺԵ 19), այլոց թերութիւնները խստիւ դատելն՝ մեր անձը դատաստանի ենթարկել է. ասել եւ չառնելն, լսել եւ գործ չը գնելն մեծ յիմարութիւն է, որպէս թէ մարդ աւագոյ հիման վրայ տուն շինած լինի (հմմտ. Մատթ. Է 1-2, 21, 26-27): Դարձեալ թէ՛ թեթեւամտութիւնն եւ արծաթոյ ու կերակուրի վրայ սաստիկ հոգալն առաքինութեանց սերմունքը հեղձուցանող փուշեր են (հմմտ. Մատթ. ԺԳ 3-7, 19 -22): Մեղքը՝ բուն ծառայութիւն է եւ գերութիւն, չարագործութիւնն՝ որդիութիւն է սատանայի, որ իսկզբանէ մարդասպան է, սուտ է եւ հայր ստութեան (հմմտ Յովհ. Ը 34-44):

Յիսուս Քրիստոս կ'ուսուցանէր՝ թէ իբրեւ աշակերտ Քրիստոսի մեր կրած բոլոր վշտերը մշտնջենաւոր ուրախութեան երկունք են, եւ թէ՛ աղօթքով կարող ենք ստանալ ամեն բան, ինչ որ նորա կամաց համեմատ կը խնդրենք եւ կատարեալ վստահութիւն կ'ունենանք նորա վրայ (հմմտ. Յովհ. ԺԶ 20-27): Քրիստոս զինքն ճշմարիտ որթոյ կը նմանեցնէ եւ բարեբարոյ քրիստոնեայքը՝ պտղաբեր բարունակներու, այնպէս որ նորա կամքը կատարողները կ'արժանանան նորա բարեկամութեանը, ազգականութեանը, երկնաւոր Հօր որդիութեանը եւ միւս կենաց մէջ կը վայելչանան նորա մտերմութեամբ (հմմտ. Յովհ. ԺԴ 21-23; ԺԵ 1-10):

Այս բարձր եւ փրկարար վարդապետութիւնը կ'ուսուցանէր Յիսուս Քրիստոս բանիւ եւ գործով, կը հաստատէր մեծամեծ նշաններով: Այս հրաշքները կը գործէր գործակցութեամբ Հօր (հմմտ. Յովհ. Ժ 38; ԺԱ 41; ԺԴ 10-12), որ աշխարհ ամենայն ՚ի միտ առ-

նու, որ նա է Մեսիայն (Հմմտ. Յովհ. Ա 41, Դ 25-26): Յիսուսի միակ կամեցողութեամբ ջուրը իւր բնութիւնը փոխեց եւ գինի եղաւ Կանայի Հարսանեաց մէջ (տե՛ս Յովհ. Բ 1-11): Նորա բարութեամբ եւ աճեցնող օրհնութեամբ միանգամ հինգ եւ միւս անգամ եւթն նկանակն այնչափ բազմացան, որ 4-5000 արք կերան, յագեցան, թողունք ասել կանայքն ու մանուկները (տե՛ս Մատթ. ԺԴ 15-21; ԺԵ 32-39; Մարկ. Զ 35-44; Լ 1-9): Նորա բանիւ շատ հիւանդութիւններ բժշկուեցան (տե՛ս Ես. ԼԵ 5, Մատթ. Դ 23-24; Լ 2-16; Թ 20-30; ԺԲ 10-13; Յովհ. Դ 47-52; Յովհ. Ե 5-9; Թ 1-8) եւ մարդասիրութեամբ շատ հոգեւոր ախտեր դարմանուեցան (տե՛ս Մատթ. Թ 3-7): Նորա ամենազօր ձայնով մահը իւր աւարը յետ տուաւ (տե՛ս Մատթ. Թ 18-25; Ղուկ. Է 11-17; Յովհ. ԺԱ 11-44; Մատթ. ԺԱ 5; Լ 16-17): Հողմերը եւ ալիքները հնազանդեցան (տե՛ս Մատթ. Լ 23-27): Չար այսերը հալածական եղան դիւահարներէն, սարսափելով եւ խոստովանելով՝ որ նա է Որդի Աստուծոյ (տե՛ս Մատթ. Լ 28-32; Մարկ. Ա 23-28; Ե 1-7; Ղուկ. Թ 38-43): Բարձրագոյն մարգարէութեամբ փայլեցոյց իւր մարգարէական պատիւն, վասն զի քաջ գիտէր մարդկան խորհուրդները (տե՛ս Մատթ. Թ 4; Յովհ. ԺԶ 30): Յայտնապէս պատմեց իւր աշակերտացն ինչ որ պիտի կրէր ինքն եւ ինչ որ պիտի կրէին նոքա իւր վարդապետութեան համար (տե՛ս Մատթ. Ժ 16-25; Յովհ. ԺԵ 18-21; ԺԶ 1-4): Մարգարէացաւ Եկեղեցւոյ հալածանաց եւ տարածման անցքերուն համար (տե՛ս Մատթ. ԺԳ 31-33; ԻԲ 2-10; Ղուկ. ԺԳ 27-30; ԺԴ 16-24) նոյնպէս եւ հրէական տէրութեան կործանման համար, Երուսաղէմի տաճարին աւերման եւ խառն ընդ նոսին վերջին դատաստանին համար (տե՛ս Մատթ. ԻԴ 1-2, 15-36; Մարկ. ԺԳ): Պատմեց նա ինչպէս իւր աշակերտաց, նոյնպէս եւ իւր թշնամեաց կամ հալածչաց (տե՛ս Յովհ. Բ 19-22) ամեն բան, ինչ որ մօտ ժամանակին մէջ պիտի կրէր (տե՛ս Մատթ. ԺԷ 21-22):

Թէպէտ եւ Յիսուսի Քրիստոսի վարքն ըստ ամենայնի համաձայն էր իւր վարդապետութեան, հեզ էր ինքն եւ խոնարհ սրտիւ, եւ ո՛չ ոք կարէր յանդիմանել զնա վասն մեղաց (տե՛ս Մատթ. ԺԱ 29; Յովհ. Լ 46): Թէպէտ եւ տեղ չը մնաց, որ նորա երախտիքը չը վայելէր, այն ինչ ինքն գլուխ դնելու տեղ անգամ չունէր (տե՛ս Մատթ. Լ 20): Թէպէտ անհուն մարդասիրութեամբ մեղաւորաց հետ կը նստէր եւ կ'ուտէր յուղղութիւն ածելու համար (տե՛ս Մատթ. Թ 11-13; Ղուկ. Է 36-45; ԺԵ 1-2), սակայն խստասիրտ եւ անո-

պայ Հրէաները չը հաւատացին, եւ մանաւանդ Փարիսեցիք խոր խոցեցան իւրեանց կեղծաւորութիւնը ստէպ ստէպ յանդիմանելուն եւ կշտամբելուն համար (տե՛ս Մատթ. Ե 20; ԺԲ 24-42; ԺԵ 1-20): Ուստի շատ անգամ դարան գործեցին եւ ՚ի վերջոյ չորեքօրեայ մեռեալ Ղազարոսն յարուցանելուն համար հաստատապէս սահմանեցին սպանանել զՅիսուս (տե՛ս Մատթ. ԺԲ 14-15; Ղուկ. ԺԱ 53-54; Յովհ. Է 32-45; ԺԱ 46-56): Արդարեւ՝ Յիսուս Փարիսեցիները չէր գրգռէր բնաւ ՚ի սպանութիւն, բայց եւ երբէք ճշմարտութիւնը խօսելէն չէր խուսափեր: Պասեքատօնին Երուսաղէմ չոքաւ եւ առաւել քան զառաջինն սկսաւ յայտնապէս խօսիլ իւր մահուան եւ երեքօրեայ յարութեան վրայ (տե՛ս Մատթ. ԺԷ 21-22; Ի 18-19; Մարկ. Ժ 33-34; Ղուկ. ԺԸ 31-33): Ստուգապէս գիտէր ինչպէս իւր մահը, նոյնպէս եւ իւր գործոյն տեւականութիւնը եւ յաւիտենականութիւնը, ուստի Զատիկն ուտելու ժամանակ ցոյց տուաւ իւր անհուն սէրը եւ խոնարհութիւնը. ցոյց տուաւ, որ ամենէն մեծը ամենուն սպասաւորն է. ցոյց տուաւ, որ թագաւորք, իշխանք, մեծամեծք, իմաստունք եւ օրէնսդիրք, ամենքն առհասարակ պարտք ունին ժողովրդին՝ (իւրեանց եղբարցը) սպասաւորելու եւ ոչ թէ հրամայելու եւ իշխելու. ուստի անպատում խոնարհութեամբ լուաց աշակերտաց ոտքերը յօրինակ մարդկան, հաստատեց Գոհութեան կամ Հաղորդութեան խորհուրդը, որպէս իւր յիշատակ եւ նշան նոր Կտակարանի (տե՛ս Մատթ. ԻԶ 26-28; Մարկ. ԺԴ 22-24; Ղուկ. ԻԲ 7-20; Յովհ. Զ 51-59; ԺԳ 1-15; Մաղ. Ա 11; Ա Կորնթ. ԺԱ 22-32; Ծննդ. ԺԴ 18; Սաղմ. ԾԹ 4. որպէս զի մինչեւ ՚ի կատարած աշխարհի նոյն խորհրդով ժողովուրին իւր աշակերտները եւ հաղորդութիւն ունենան իւր հետ հոգևով եւ կեանքով, ինչպէս որ առաջ ասած էր թէ՛ «Մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է եւ արիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի» (Յովհ. Զ 56):

Յիսուս Քրիստոս թէ՛ ՚ի սկզբան իւր վարդապետութեան եւ թէ՛ ՚ի կատարածին փորձեցաւ մարմնոյ տկարութենէն, բայց միշտ յաղթող հանդիսացաւ: Զրախօսուեցաւ Փարիսեցիներէն, Հրէից խորհրդականներէն եւ նոցա դրդմամբ ամբաստանուեցաւ ժողովրդէն (տգէտ եւ իւր բարերարն ու թշնամին չըճանաչող ժողովրդէն) որպէս հայհոյիչ օրինաց եւ որպէս վնասակար կայսեր: Մատնուեցաւ իւր մի աշակերտէն, երիցս ուրացուեցաւ միւսէն, լքեալ մնաց մնացեալ աշակերտներէն, ոլոռն ոլոռն արտասուք թափեց անմեղն եւ

անարատն, քամեց ցամաքեցոյց մարդկային անօրէնութեան դառն բաժակն, նախատանօք մեռաւ խաչի մահուամբ, եւ սակայն միշտ խոստովանեցաւ ճշմարտութիւնը, միշտ աղօթեց իւր հալածիչներուն համար, վասն որոյ եւ երբոր մարդկութիւնը անզգայացաւ եւ ապերախտ գտաւ, անմռունչ բնութիւնը սարսեցաւ եւ շարժեցաւ, 'ի միջօրէի խաւար կալաւ զաշխարհ եւ հին օրինաց վարագոյրը պատանեցաւ, դժոխքը իւր աւարը դարձոյց եւ բերան հեթանոսի խոստովանեցաւ թէ՛ «Արդարեւ՝ այրս այս արդար էր եւ Որդի Աստուծոյ»:

Այսպէս կնքեց Յիսուս իւր կեանքը - արդարութեամբ, ճշմարտութեամբ, մարդասիրութեամբ, ներողութեամբ - Յովսէփ Արեմաթացիի ձեռքով թաղուեցաւ նորափոր գերեզմանի մէջ, յաղթեց մահու, եւ երեք օրէն յետոյ յարութիւն առնելով՝ երեւեցաւ աշակերտաց եւ ընդ նոսին բովանդակ աշխարհի: Քաջալերեց իւր աշակերտները. «Գնացէք, - ասաց, - յաշխարհ ամենայն, քարոզեցէք եւ մկրտեցէ՛ք. գնացէք եւ մի՛ երկնչիք, զի ես յաղթեցի աշխարհի. զի ես ընդ ձեզ եմ մինչեւ 'ի կատարած աշխարհի»: Քաջալերեց, օրհնեց եւ յաղթական փառքով երկինքը վերացաւ:

Բ.

Գալուստի Տոգոյն Սրբոյ. - Նորոգութիւն մարդկութեան:

ՅԻՍՈՒՍ կատարեց իւր մարդասիրութեան ամենամեծ գործը. իսկ Հոգին Սուրբ պէտք է հաստատէր իւր փառակցի վարդապետած փրկարար ճշմարտութիւնները եւ նորոգէր մարդկութիւնը: Հրէից Պենտեկոստէի տօնը հասած էր եւ հանդիսաւոր շքեղութեամբ կը տօնուէր, որպէս եօթներորդ շաբաթ Պասեքին, որպէս յիշատակ Սինէական օրէնստուութեան եւ որպէս տարեգլուխ նուիրման նորահաս պտղոց եւ հնձոց: Առաքեալները եւ աշակերտները, Մատթիայի ընտրութեամբ լրացուցանելով երկոտասանից թիւն, 'ի նշան երկոտասան ազգացն Իսրայէլի, Սիօն վերնատան մէջ ժողովուած՝ անհամբեր կը սպասէին: Յանկարծ երկնային հնչիւն մի եղաւ եւ բոլոր տունը սաստիկ հողմով լցուեցաւ: Իջաւ Հոգին Սուրբ ժողովելոց վերայ հրեղէն լեզուաց կերպարանաւ եւ իւրա-

քանչիւրին վերայ նստաւ: Այս նշան էր կատարեալ յստակութեան, զօրութեան եւ եռանդեան, որով պիտի հաստատուէր Քրիստոնէութիւնը աշխարհիս վրայ: Անկաւ ուրեմն նորոգութեան երկնային սերմը, որով պէտք է վերածնուէր մարդկութիւնը հոգեւոր վերածնելութեամբ: Գտաւ մարդկութիւնը իւր նորոգ արարչագործութիւնը, ըստ գեղեցիկ բանի նախնի Հարց Եկեղեցւոյ: Առաքեալները զօրացան աւետարանական քարոզութեան պաշտօնին մէջ: Հաւատացելոց թիւը օր աւուր սկսաւ բազմանալ (այն ինչ 120 էր միայն ցգալուստ Ս. Հոգւոյն):

Յուզեցաւ եւ շարժեցաւ մարդկութիւնն 'ի հիմանց, որովհետեւ աներեւոյթ, անպատրաստ եւ խաւարամած անդունդներուն վրայ շրջող Ս. Հոգին իջաւ սրտերուն խորքը: Մի կողմէն սրտերը կակղացան, բարքերը քաղցրացան եւ սիրով ու միաբանութեամբ կապուեցան, իսկ միւս կողմէն հալածանաց փոթորիկները սաստկացան: Սակայն զարնանային հողմերը օգտակար են երկրին, քան թէ վնասակար: Նոքա օղը կը մաքրեն, սերմերը կը սփռեն եւ կը պտղաբերեն: Այսպէս եղան եւ Քրիստոնէութեան դէմ յուզուած հալածանաց մրրիկները: Նոքա առաւել տարածեցին աւետարանական սերմերը եւ զօրացուցին ճշմարտութիւնը: Նոյն հալածանքները սփռեցին առաքեալները յԱրեւելս, յԱրեւմուտս, 'ի Հարաւ եւ 'ի Հիւսիս, որով եւ Հրէութիւն ու Հեթանոսութիւն խոնարհեցան Քրիստոնէութեան անյաղթ զօրութեան առջեւ, եւ Փրկչի սքանչելի խօսքը կատարուեցաւ թէ՛ «Ես յաղթեցի աշխարհի»: Կազմեցան վաղվաղակի քրիստոնէական միաբանութիւններ (Եկեղեցիներ) եւ Քրիստոսի Խաչը որպէս յաղթական դրօշ փայլեցաւ Հեթանոսութեան աւերակներուն վրայ:

Այսպէս հիմնուեցաւ եւ մեր ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, որ շատ նշանաւոր է իւր նախնականութեամբ եւ Արեւելից մէջ կրած հալածանքներով, ինչպէս պիտի տեսնենք իւր Պատմութենէն:

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՆԱՅԱՏԱՆԵԱՅՑ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ**

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Քրիստոնեության սկզբնաղորդներեն մինչև նորին յաղթական
տարածումն բովանդակ Յայաստանի մէջ:

34-302

Ա.

*Քարոզութիւն Աւերաբանին եւ հասարակութիւն Տայաստանեայց Եկեղեցոյ.
- Տայածանք. - Նահապետութիւնք. - Պարմական տեսութիւն սոյն երեքդարեան
շրջանին նկարմանք. - Առաքելական պաշտամունք Եկեղեցոյ:*

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԲԱՐՂՈՂԻՄԷՆՈՍ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԱՆՃՆԱԳԻՐ ՔԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԸ՝ ԱՔԳԱՐՈՒ ԵՒ ՍԱՆԱՏՐՈՒԼԻ ԹԱԳԱԼՈՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ: Այս մասին միաբարբառ կը վկայեն, ինչպէս ազգային պատմական յիշատակարանք եւ աւանդութիւնք, նոյնպէս եւ եկեղեցական ու արտաքին ժամանակագրութիւնք օտարաց: Ուստի եւ Տայաստանեայց Եկեղեցին կարէ բացարձակ անուանիլ Հեթանոսութեան մէջ հաստատուած ԱՌԱՋԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, որոյ սկզբնաղորդութեան պատմութիւնը այսպէս կ'աւանդեն պատմագիրք, առնելով Եղեւիոյ դիւանական մատեաններէն, զորս կարդացած են Եւսեբիոս Կեսարացին 4-րդ դարուն մէջ, իսկ Խորենացին 5-րդին մէջ:

Քրիստոսի քարոզութեանց եւ հրաշագործութեանց մխիթարական աւետիքները կը պատմուին Աբգար Հայոց թագաւորին, եւ նա, անբուժելի հիւանդութեամբ (բորոտութեամբ, ըստ ասորական գրոց) վարակուած լինելով՝ հրեշտակութեամբ եւ թղթագրութեամբ¹ կը թախանձէ զՅիսուս, գալ իւր աթոռանիստ քաղաքն Եդեսիա, բժշկել զինքն հիւանդութենէ եւ նոյն քաղաքին մէջ խաղաղական կեանք վարել, հեռի հրէական ատելութենէ եւ հալածանքէ, որոց ենթարկուած էր Պաղեստինի մէջ: Յիսուս կ'երանէ Աբգարու մեծահաւատ բաղձանքը, որ առանց տեսնելու կը հաւատայ, եւ կը խոստանայ իւր Համբարձմանէն զկնի իւր աշակերտներէն մէկը անշուշտ առաքել առ թագաւորն, նորա հիւանդութիւնը բժշկելու եւ երկնաւոր մխիթարութեամբ մխիթարելու համար²:

Շուտով կը հասնի մխիթարական ժամանակակէտը, եւ ահա՛ Թադէոս կը մտնէ Եդեսիա (որ Հայոց թագաւորութեան նոյն ժամանակեայ աթոռանիստն էր, ուր փոխադրուած էին մեհեանական գրեանքն ու նախորդ աթոռակալաց ղեկանները) եւ իւր առաքելական քարոզութիւնը կը սկսի նոյն իսկ արքունական պալատէն: Աբգար կը հաւատայ, կը բժշկուի իւր հիւանդութենէն եւ կը մկրտուի. նորա օրինակին կը հետեւին թագաւորական գերզաստանը, իշխանական արքունիքը նախարարներով հանդերձ, եւ նոցա հետ միասին Եդեսիոյ բնակիչները: Շուտով կը փակուին մեհեանները եւ կռատունները. աւետարանական լոյսը կը ճառագայթի սրտերուն մէջ եւ Քրիստոսի յաղթական դրօշին տակ կը տաղաւարին բազմութիւնը հաւատացելոց, ջրով եւ հոգևով մկրտուած, եւ հաւատով, յուսով ու սիրով միացած, որով եւ կը հաստատուի Հայաստանեայց Քրիստոնէական Եկեղեցին, որուն եւ Տեսուչ կամ Եպիսկոպոս կը կարգուի թագաւորի խոյրարար Ադդէն, հաւանութեամբ հաւատացելոց եւ ձեռնադրութեամբ Թադէոս առաքելոյն:

Աբգար այս երկնաւոր այցելութեամբ զմայլած, իւր գեղեցիկ օրինակին հետեւորդ առնելու բաղձանքով կը գրէ թղթեր քանի մի

¹ Աբգարու եւ Քրիստոսի թղթագրութիւնքը, որոց մասին Խորենացին ընդարձակ կը խօսի, օտարագոյն հնախոյզներէն ոմանք անվաւերական համարեցին. բայց շատ նշանաւոր պատմագետներ եւս, ինչպէս են Տիլմոն գաղղիացի, Քաւէ անգղիացի, Վելտէ գերմանացի եւ այլք, նոյն թղթոց վաւերականութիւնը արդարացուցին:

² Աբգարու քրիստոնէական դարձին վրայ մանրապատում կերպով կը խօսին՝ Ղերուբնա Եդեսացին, Սովսէ Խորենացին, Ճառընտիրք, Լիակատար Վարք սրբոց եւ այլն:

աթոռակալաց, այն է Տիբերիոսին (երկիցս) Պարթեևաց Արտաշէս եւ Ասորեստանի Ներսէհ թագաւորներուն¹: Իսկ առաքեալն Թադէոս, Եղեսիոյ բնակչաց դարձէն գկնի, կ'ուղեւորի Հայաստանի Շաւարշան կամ Արտազ գաւառը, ուր կ'իշխէր Աբգարու հօրաքեռ որդին Սանատրուկ, որպէս հրամանատար զօրաց Հայոց աշխարհին, եւ այն տեղ եւս քրիստոնէական լուսով լուսաւորելով զՍանատրուկ, նորա Սանդուխտ դուստրը, նախարարներ եւ բաւականին ժողովուրդ, Ջաքարիա անունով մէկը եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ հաւատացելոց վրայ, եւ քարոզելով վերին Հայոց մէջէն կ'անցնի Աղուանք եւ անտի 'ի Կապադովկիա, ուր եւ Տեսուչ կը ձեռնադրէ իւր Թէոփիլոս աշակերտը:

Մինչդեռ Թադէոս այսպէս կը շարունակէ իւր առաքելական պաշտօնն, յանկարծ իրերը կերպարանափոխ կը լինին: Աբգար, իւր գրած թղթերուն տակաւին պատասխան չընդունած, կը վախճանի եւ իւր Անանէ կամ Անանուն որդին եւ Սանատրուկ հօրաքեռ որդին միմեանց հակառակ թագ կապելով՝ կ'ուրանան քրիստոնէութիւնը, որով եւ կը յուզին երկպառակութիւններ քաղաքային կենաց մէջ եւ հալածանքներ քրիստոնէութեան դէմ: Անանուն նահատակել կը տայ Ադդէ եպիսկոպոսը, որ յանձն չառնուր խոյր յօրինել այն գագաթին, որ չերկրպագէր Քրիստոսին - եւ ինքն յետ սակաւ ժամանակի արքայական պալատը նորոգելու միջոցին սեան տակը հոսելով կը վախճանի: Սանատրուկ կը տիրէ Եղեսիոյ այն երդումով, որ նորահաւատ քրիստոնէից վնաս չը հասցնէ, բայց իւր երդումն դրժելով շատերը կը տանջէ եւ Աբգարու գերդաստանը սրէ կ'անցընէ, բաց 'ի աղջիկներէն եւ Հեղինէ թագուհիէն (յորմէ շատ բարիք տեսած էր), որ երթալով իւր ծննդեան երկիրն Խառան եւ անտի յերուսաղէմ, Կղովղիայի ժամանակ պատահած սովի միջոցին կը դարմանէ շատ աղքատներ, եւ կը թաղուի հոյակապ շիրմի մէջ, ինչպէս եւ կը պատմէ Յովսեպոս:

Սանատրուկի հալածանաց հրդեհը բորբոքած ժամանակ՝ Թադէոս իւր առաքելական այցելութիւնը կը շարունակէր եւ շատերը կ'աշակերտէր Աւետարանին՝ 'ի շարս որոց էին եւ Ոսկեանք, որք, դեսպանութեամբ Հռովմէն Սանատրուկի մօտ գալով, կը հանդիպին Թադէոս առաքելոյն եւ նորա քարոզութիւնը լսելով կը հա-

¹ Խորենացի, Գիրք Բ, ԳԼ. ԼԳ:

ւատան ու կը մկրտին եւ իւրեանց մեծի անունն Խրիստի (Ոսկի) լինելով՝ ամենքը միասին Ոսկեանք կ'անուանին: Սոցա աշակերտներն են Սուքիասեանք, որ Արտաշէսի թագաւորութեան ժամանակ Ալանաց երկրէն եկան Հայաստան Սաթենիկ տիկնոջ ազգականութեան պատճառաւ, եւ Արտաշատ քաղաքի մէջ յարեցան Ոսկեանք քարոզութեանը:

Քրիստոնէութեան տարածման վրայ Սանատրուկի զայրոյթն առաւել սաստկանալով՝ կը նահատակէ Շաւարշանի մէջ Թադէոս առաքեալը, իւր Սանդուխտ դուստրը, որոց առաքինական կատարմամբ շատերը կ'ընդունին Քրիստոնէութիւնը, ընդ որս էին Սամուէլ նախարար եւ Զարմանդուխտ տիկին: Յետ ժամանակաց կը նահատակէ նոյնպէս Բարդուղիմէոս առաքեալը (մորթագերծ մահուամբ Արեբանոս քաղաքի մէջ), որ Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Երջանիկ Արաբիոյ եւ Խորասանի մէջ Աւետարանը քարոզելէն զկնի դարձած էր Հայաստան, եւ որպէս ամոլ եւ պաշտօնակից Թադէոսի, որպէս հոգեւոր Հայր Հայաստանեայց՝ կը քարոզէր Մեծին Հայոց Գողթան գաւառի եւ Հերայ ու Զարեանդի մէջ եւ աշակերտած էր շատերուն հետ միասին եւ Սանատրուկի Ոգոհի կամ Թագուհի քոյրը, որ նոյնպէս նահատակեցաւ իւր եղբօր ձեռքով:

Ինչպէս Թադէոսի եւ Սանդուխտոյ, նոյնպէս եւ Բարդուղիմէոսի նահատակութիւնը առաւել բազմացոյց հաւատացելոց թիւը. վասն զի հալածանաց մէջ է քրիստոնէութեան աճումն, որպէս եւ ամենայն ճշմարտութեան:

Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի Հայաստանի առաքելութեան գործակից կը համարուին Թովմաս, Յուդայ-Թադէոս եւ Եղիշէ (Յակոբ Տեառնեղբօրէն ձեռնադրուած), որ աւետարանական քարոզութեամբ շատերը աշակերտելով՝ նահատակեցաւ Աղուանից աշխարհին՝ Ուտի գաւառին մէջ (70 թուականին):

Այսպէս ուրէմն, եթէ պատկերացնենք մեր առջեւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սկզբնաւորութեան եւ հաստատութեան առաջին շրջանին առաջին դարերը, կը տեսնենք ակներեւ, որ Քրիստոնէութիւնը Հայոց թագաւորական արքունիքէն սկսելով՝ փրկարար կերպիւ յեղաշրջած է Հայաստանի երեսը, Միջագետքէն մինչեւ Աղուանք եւ Գողթանէն մինչեւ Կապադովկիա, եթէ ոչ համայն ժողովուրդը վերածնելով՝ գէթ աւետարանական հուրը հեթանոսութեան մէջ արկանելով: Եւ թէպէտ Աբգարու յաջորդները հալածմամբ ընդդէմ

զինեցան Քրիստոնէութեան յայտնի տարածմանը, բայց Քրիստոնէութիւնը անընդհատ շարունակեց իւր զօրաւոր ազդեցութիւնը: Քանզի ո՛չ հովիւք պակասեցան Հայաստանէն մինչեւ Տրդատայ եւ Գրիգորի ժամանակները, եւ ո՛չ նահատակք, եւ որչափ որ խստիւ արգելուած էր եկեղեցական յայտնի համախմբութիւններն ու քարոզութիւնները, դարձեալ կը կարգանք պատմական յիշատակարանաց մէջ հովուական անուններ, որոց մի քանիսն արդէն յիշեցինք եւ մի քանիսն եւս արժան կը համարինք յառաջ բերել ժամանակագրական կարգաւ:

Զաքարիա եպիսկոպոս, աշակերտ Թադէոսի, Մեծ Հայաստանին մէջ (40-70)¹:

Թէոփիլոս, եպիսկոպոս աշակերտ Թադէոսի, փոքր Հայաստանի կամ Կապադովկիոյ մէջ (40-70)²:

Կումսի եպիսկոպոս, Մեծ Հայաստանին մէջ, աշակերտ Բարդուղիմէոսի (67-90)³:

Բարսուժա եպիսկոպոս Եդեսիոյ, Հայկազն (108-120)⁴:

Բաբելլաս եպիսկոպոս, յաջորդ Կումսայ, ՚ի Գողթան եւ ՚ի Սիւնիս (90-120)⁵:

Միսիթար վանահայր Թանահատի վանուց ՚ի Սիւնիս(150-170)⁶:

Փալմա եպիսկոպոս Պոնտոսի, որ մերձակայ գաւառներէն 40 եպիսկոպոս հրաւիրելով (որոց մէջ կային անշուշտ եւ հայ եպիսկոպոսներ) ժողով կազմեց 150 թուականին⁷:

Զողիկոս եպիսկոպոս Կոմանայ քաղաքի Հայոց (160-190)⁸:

Աղէքսանդր եպիսկոպոս փոքր Հայաստանի կամ Կեսարիոյ (210-230)⁹:

Փիրմիլիանոս եպիսկոպոս նոյն քաղաքի (230-270)¹⁰:

1 Վարք Սրբոց:
 2 Վարք Սրբոց:
 3 **Օրբէլեան**, Պատ. Սիւնեաց:
 4 Վարք Սրբոց:
 5 **Օրբէլեան**, Պատ. Սիւնեաց:
 6 **Օրբէլեան**, Պատ. Սիւնեաց:
 7 **Եւսեբիոս**, Պատ. Եկեղ.:
 8 **Եւսեբիոս**, Պատ. Եկեղ.:
 9 **Եւսեբիոս**, Պատ. Եկեղ.:
 10 **Եւսեբիոս**, **Քաւէ** եւ այլք:

Ակակիրոս եպիսկոպոս Ամթայ կամ Տիգրանակերտի (250-280)¹:

Մեհրուժան եպիսկոպոս Մեծ Հայաստանի (250-280)²:

Արքեղայոս եպիսկոպոս Միջագետի Հայոց (260-280)³:

Կղենէոս եպիսկոպոս Կեսարիոյ (272-290):

Վլասիրոս եպիսկոպոս Սեբաստիոյ Հայոց (290-315)⁴:

*Ղեւոնդիրոս եպիսկոպոս (292), յորմէ ձեռնադրեցաւ Գրիգոր
Լուսաւորիչ (302)⁵:*

Եթէ մտածենք, որ Քրիստոնէութեան առաջին երեք դարերուն մէջ, (որ մենք առաջին շրջան անուանեցինք) ո՛չ թէ տաճարներն, այլ տուներն, գետնափորներն, մենաւոր անապատներն եւ այրերն էին ապաստանարան հաւատացելոց, որով իւրաքանչիւր ոք յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն ինքն քահանայ, մարմինք իւրաքանչիւր սուրբ սեղան եւ հոգիք նոցուն պատարագ ընդունելի: Եթէ մտածենք, որ նոյն ժամանակները հաւատացեալք շատ անգամ կ'աքսորուէին անապատներ եւ անմարդաբնակ կղզիներ, որպէս զի իւրեանց կենաց եւ վարուց հետեւողներ չունենան: Եթէ մտածենք որ նոյն ժամանակ դպրութիւնը ծաղկած չէր Հայաստանի մէջ, եւ եղած մեհենական մատեանները եւ քաղաքային յիշատակարանաց դիւանները առ հասարակ հալածիչներու ձեռքն էին, որոնք քրիստոնէից յիշատակը ջնջել կը ջանային, քան թէ դիւաններու մէջ մուծանել եւ անմահացնել: Եթէ այս ամեն պատմական պարագաները մտաբերենք, այն ժամանակ աւելի կը համոզուինք, որ Քրիստոնէութիւնը անընդհատ տեւականութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ, մանաւանդ, երբ որ այն նահատակութեան եւ հալածանաց դէպքերը յառաջ բերենք, որոնք կը յիշուին պատմութեան մէջ մինչեւ Տրդատայ ժամանակը, եւ որոնք վերոգրեալ հովուական անուններէն աւելի մեծ ապացոյց են Քրիստոնէութեան յարատեւութեանը առաջին շրջանին մէջ:

¹ Վարք Սրբոց:

² Եւսեբիոս, Պատ. եկեղ.:

³ Քաւէ. Պեղորի:

⁴ Վարք Սրբոց:

⁵ Չարմանալի չէ, որ սոյն հովուաց մէջ կան այնպիսիք, որք հայազգի չեն, բաւական է որ քրիստոնէական հօտին տեսուչ եղած են Հայաստանի գաւառաց մէջ, իրենց տեսչական յաջորդութիւնը Հայաստանի առաքեալներէն՝ Թադէոսէն եւ Բարդուղիմէոսէն շարունակելով. որովհետեւ այն ժամանակ քրիստոնէական ազգային եկեղեցեաց բաժանումներ չըկային:

Թողունք Ոսկեանց եւ Սուքիասեանց նահատակութիւնը, որ մոլեգինն Արտաւազգոյ թագաւորութեան ժամանակ կատարուած է: Խորենացին, առնելով Կեսարիոյ Փիրմիլիանոս եպիսկոպոսի Հալածանաց Պատմութիւն անունով գրքէն, կ'ասէ որ, քրիստոնեայք այնչափ բազմացած էին Հայաստանի մէջ Խոսրովու (Տօր Տրդատայ) թագաւորութեան ժամանակ, որ նոյն արքայն ստիպուեցաւ սաստիկ Հալածանք յարուցանել: Կը վկայէ նոյնպէս եւ Տերտուղիանոս թէ՛ 140 թուականին բազմաթիւ քրիստոնեայք կային Հայոց աշխարհին մէջ: Իսկ Տրդատայ համար կը պատմուի, թէ այնչափ զայրացած էր քրիստոնէից աճման դէմ (իւր քրիստոնէական դարձէն առաջ), որ Հալածանաց երկու հրովարտակ հանեց, որ խստիւ արգելուի Քրիստոնէութիւնը:

Այս ամենը յայտնապէս կը ցուցնեն ուրեմն, որ Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի առաքելական ջանքը եւ թափած արիւնը անօգուտ չանցան Հայաստանի մէջ, այլ նոցա քարոզած աւետարանական հիման վրայ հաստատուած Հայաստանեայց Եկեղեցին (Հայ քրիստոնեայք) եւ հաւատը անխախտելի մնաց, թէպէտ եւ երբեմն Հալածուելով եւ երբեմն սրտերու ծածկութեան մէջ ամրանալով: Այս պատճառաւ է, որ մեր Եկեղեցին իւր հաստատութեան եւ առաքելականութեան քարինք կ'ընդունի զԹադէոս եւ զԲարդուղիմէոս, եւ նոյն առաքելականութեան մէջ է իւր նախնականութիւնն ու անկախութիւնն: Կը մնայ մեզ ուրեմն մի քանի խօսք եւս նոյն ժամանակեայ քրիստոնէական ներքին սովորութեանց վրայ խօսիլ:

Պատմական յիշատակարանք, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նկատմամբ, առանձինն ոչինչ չեն աւանդեր քրիստոնէական ներքին սովորութեանց մասին: Ուստի անկասկած պարտինք ընդունել, որ մեր Եկեղեցին առաջին շրջանին մէջ կը վարուէր առաքելական սովորութեամբ, այն է կը կազմէր որպէս մի քրիստոնէական գերդաստան, որոյ անդամները կապուած էին իրարու հետ հայրական, որդիական եւ եղբայրական կապով, հպատակելով մի միայն աստուածային կամաց եւ աւետարանական պատուիրանաց: Ամենէն ընդունականները եւ վարքով ու բարքով անարատները կ'ընտրուէին Տեսուչ եւ Սպասաւոր, միւսներուն ուսուցանելու եւ սպասաւորելու համար: Այս ընտրութիւնը կը լինէր վկայութեամբ հաւատացելոց, ձեռնադրութեամբ Առաքելոց կամ եպիսկոպոսաց ու աղօթիւք ամենեցուն, հանգոյն ընտրութեան Մատաթիայի, եօթն սարկաւազաց եւ

այլոց, ինչպէս կ'աւանդէ մեզ Գործք Առաքելոցն (տե՛ս Գործք Ա 21-26; Զ 2-7): Նայելով տեսչութեան եւ սպասաւորութեան պաշտօնին ընտրուածները կը կոչուէին եպիսկոպոս, երեց, սարկաւազ, եւ շատ անգամ եպիսկոպոսութիւնը եւ երէցութիւնը անխտրաբար իրարու տեղ կը գործադրուէին (տե՛ս Գործք Ի 17, 28; Տիտ. Ա 5-7), ինչպէս եւ Առաքեալք անգամ երբեմն երէց կ'անուանին (տե՛ս Ա Պետ. Ե 1; Բ Յովհ. Ա 1; Գ Յովհ. Ա 1): Ընտրելոց անպայման պարտքն էր ուսուցանել եւ առաջնորդել աւետարանական լուսով եւ կատարել հոգեւոր պիտոյքներ. իսկ հաւատացելոց պարտքն էր իսպառ հրաժարիլ հեթանոսական պաշտամունքներէ եւ քրիստոնէական փրկարար վարդապետութեանը հպատակիլ, որ կը պատուիրէր ազատութիւն ՚ի մեղաց, սէր, արդարութիւն, ճշմարտութիւն, ողորմածութիւն եւ այլն:

Քրիստոնէութեան մէջ նոր ընդունուողներէն, ըստ պատուիրանին Քրիստոսի (տե՛ս Մատթ. ԻԸ 20), կը պահանջուէր կատարեալ հաւատ, յոյս, սէր եւ որդեգրութեան ջերմեռանդ բաղձանք, եւ ապա երեք անգամ ընկղմամբ (հմմտ. Յովհ. Գ 4) ՚ի ջուրս կը կատարուէր Մկրտութեան խորհուրդը յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ ՚ի նշան լուսցման եւ ազատութեան ՚ի մեղաց եւ որդեգրութեան ամենասուրբ Երրորդութեան: Երբ ամբողջ գերդաստաններ Քրիստոնէութեան ծոցը կը դիմէին, նորածիններն եւ նորահասակներն եւս կը մկրտուէին, այն պայմանաւ որ ընդ զարգացման հասակին անպատճառ կըթուին աւետարանական պատուիրանաց մէջ, որոյ մասին եւ կը պարտաւորուէին ծնողք եւ կնքահարք եւ մկրտողք:

Յետ մկրտութեան հաւատացեալքն կը դրոշմուէին եւ կը կնքուէին խորհրդաւոր Դրոշմով (հմմտ. Գործք Ը 17-18; ԺԸ 5-6; Եբբ. Զ 2), ՚ի նշան զօրութեան եւ զինուորութեան Յիսուսի Քրիստոսի: Այսպիսի սրբութենէն յետոյ նոքա նա եւ Սուրբ կ'անուանէին, ՚ի նշան որոշման ՚ի հեթանոսաց:

Ընտանեկան կեանքը, որ հիմն է մարդկային ընկերականութեան եւ վառարան քրիստոնէական բարեպաշտութեան, կը սրբուէր Ամուսնական Խորհրդով, որ որչափ եղծուած էր հեթանոսութեան ժամանակ, ընդհակառակն, այնչափ մեծութիւն ստացաւ Քրիստոնէութեան շնորհիւ, որ կոչեցաւ նշանակ սիրոյն Քրիստոսի առ Եկեղեցի (տե՛ս Ա Կորնթ. Է 11-39): Իսկ կուսութիւնն կամաւոր էր եւ

գովութեան արժանացած էր, մանաւանդ կուսութիւնն կատարեալ սրբութեամբ սրտի (տե՛ս Ա Կորնթ. է 32, 34, 38):

Կեդրոն ժողովման հաւատացելոց էր Խորհուրդն Հաղորդութեան «Բեկանել հացին» (տե՛ս Գործք Բ 42, 46, Ի 7), զոր միասին կը կատարէին ՚ի նշան միութեան ընդ Քրիստոսի եւ ընդ միմեանս: Եւ որովհետեւ անհնար է հաղորդութիւնն ընդ Քրիստոսի առանց սրբութեան, որպէս եւ անհնար է միութիւնն ընդ եղբարց, առանց կատարեալ սիրոյ. ուստի պարտաւորուած էին նախ զղջալ, ապաշխարել, սրբել, եղբարց հետ հաշտուիլ եւ ապա Գոհութեան հացը բեկանել: Ի նշան կատարեալ սրբութեան եւ հաշտութեան՝ ողջունելով կըտային միմեանց համբոյր սիրոյ կամ համբոյր սրբութեան (տե՛ս Հռովմ. ԺԶ 16; Ա Կորնթ. ԺԶ 20):

Վերոգրեալ բոլոր քրիստոնէական խորհրդաւոր սովորութեանց (զորս մինչեւ ցարդ ունի Հայաստանեայց Եկեղեցին) հետ միասին վառուած էին հաւատացեալքն անմահութեան սիրով, ներկայ կեանքը համարելով միայն բարեգործութեան եւ առաքինութեան միջոց. ուստի եւ աշխարհասիրութեան եւ ընչասիրութեան ցանկութիւնը մեռուցած էին իւրեանց մէջ: Այս երկնային սէրն էր, որ կը վառէր հաւատացեալները զոհել իւրեանց ստացուածքը կարօտեալ եղբարց համար, ուրախութեամբ կրել ամեն հալածանք ու տանջանք, եւ քրիստոնէական մահաւամբ նահատակուիլն՝ համարել կատարեալ ցնծութիւն:

Այսպէս ուրեմն, ինչպէս Քրիստոսի Աւետարանը, նոյնպէս եւ հաւատացելոց կեանքը, նոր էր հեթանոսաց համար, վասն որոյ եւ անդադար հալածանաց մէջ էին, մանաւանդ թագաւորաց եւ իշխանաց կողմէն, որոց առաւել ընդդէմ էր քրիստոնէական հաւասարութեան սկզբունքը, վասն զի վարժած էին նոքա ոչ միայն իշխել, այլ եւ ՚ի շարս աստուածոց դասիլ եւ ժողովրդէն պաշտօն առնուլ: Սակայն Քրիստոնէութեան առաջ կայսերք եւ թագաւորք եւս նուաճեցան, ինչպէս պիտի տեսնենք Երկրորդ շրջանին մէջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Քրիստոնեութեան յաղթական տարածմանէն Դայաստանի մէջ մինչեւ
տորին դիմամարտութիւնը զրադաշտական մոգակրօսութեան:

302-450

Ընդհանուր տրեսութիւն երկրորդ շրջանին վրայ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ այս երկրորդ շրջանը, որ
դարուկեսեան ժամանակամիջոց միայն կը պարունակէ,
չատ նշանաւոր է ոչ միայն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նկատմամբ,
այլ եւ ընդհանուր Քրիստոնէութեան, վասն զի Քրիստոնէութեան
յաղթութիւնը հանդիսապէս կատարուած է այս շրջանին մէջ, թէ՛ ՚ի
Հայաստան, եւ թէ՛ նա եւ հռովմէական լայնածաւալ պետութեան
մէջ:

Այն երկնային Կրօնքը, որ ըստ պատուիրանի եւ ըստ քաջա-
լերութեան Հիմնադրին սկսան քարոզել երկոտասան աննշան եւ
առանց դպրութեան մարդիկ, երեքդարեան սոսկալի հալածանքնե-
րէն յետոյ, յաղթեց աշխարհի գիտութեանը եւ զօրութեանը: Հե-
թանոսութիւնը յամենայն զօրութենէ զինեցաւ Քրիստոնէութեան
դէմ, որ սասանէ եւ բնաջինջ առնէ, բայց անհնարին եղաւ: Թո-
ղունք Հայաստանի մէջ կատարուած հալածանքները, թողունք միւս
անհատական տանջանարանները, տասն հանրական հալածանքներ
գործ դրուեցան Հռովմէական տասն կայսերաց ժամանակ՝ Ներոնի,
Դոմիտիանոսի, Տրայանոսի, Մարկոս Աւրելիոսի, Սեպտիմ Սեւերիո-
սի, Մաքսիմիանոսի, Դեկոսի, Վաղերիանոսի, Աւրելիանոսի, Դիոկ-
ղտիանոսի, Լիկիանոսի, եւ սակայն հուր, սուր, բանտ, կախաղան
եւ հազարաւոր տանջանարանք չըկարացին քրիստոնէական Կրօ-
նի տարածմանը արգելք լինիլ: Եւ ահա՛, այն ինչ Հայաստանի մէջ
սէգն Տրդատ կը խոնարհի աւետարանական հեզ լծոյն տակ, հռով-

մէական պետութեան մէջ վեհապանծն Կոստանդիանոս կը նուաճի, եւ Բեթղեհէմի մսուրին մէջ աւետարանուած Քրիստոնէութիւնը արքայական աթոռներուն վրայ կը բարձրանայ, վասն զի Գողգոթայի վրայ տնկուած նախատանաց խաչը 'ի վեր քան զարեգակն կ'երեւութանայ Կոստանդիանոսին սոյն նշանաբանիւ՝ Այսու յաղթեսցես: Ա՛յս է, որ պիտի բռնաւորութիւնը խորտակէ, գերիները ազատէ, աղքատները սփոփէ եւ տկարները զօրացնէ: Ա՛յս է, որ աշխարհի վայրագութիւնը եւ զգայական ցանկութիւնները պիտի սանձահարէ, կռոց պաշտամունքը եղծանէ, անոպայ Հրէութիւնը մեղմէ եւ հեթանոսական կարծեցեալ իմաստութիւնը ապշեցնէ: Եւ արդարեւ՝ երկրորդ շրջանին մէջ յաղթեցաւ եւ պարտեցաւ աշխարհ տկարաց մեղմական զգօնութեամբ, յիմարեցաւ աշխարհի իմաստութիւնը, անկան, կործանեցան խաչի առջեւ հրէական ժողովրդանոցը եւ հեթանոսական բազմաստուածութիւնը: Ի գու՛ր էր, որ կը ցրուէին եւ կը վտարանդէին հաւատացեալները. 'ի գու՛ր հեղեղի նման կը թափէին քրիստոնէից արիւնը: Վտարանդեալները քրիստոնէական աւետեաց պատգամաւորներ դարձան եւ մարտիրոսաց արեան կաթիլները սերմն Քրիստոնէութեան: Շինական խուղերէն մինչեւ հռովմէական ինքնակալութեան աթոռը գրաւեց Քրիստոնէութիւնը, բոլոր տիեզերաց մէջ հնչեցաւ Աւետարանի փրկարար բարբառը եւ թագաւորները դայեակ դարձան Քրիստոնէութեան, իսկ թագուհիք՝ մանկակալք, ինչպէս գեղեցիկ գուշակուած էր մարգարէի բերանով. «Ահաւասիկ ամբարձից զձեռս իմ 'ի վերայ ազգաց, եւ 'ի կղզիս կանգնեցից զնշան իմ. եւ ածիցեն զորդիս քո 'ի ծոցս իւրեանց, եւ զդստերս քո 'ի վերայ ուսոց իւրեանց բարձեալ բերիցեն: Եւ եղիցին թագաւորք դայեակք քո, եւ կանայք նոցա՝ մանկակալք քո» (Ես. ԽԹ 22-23):

Բայց եթէ մի առ մի հաշուենք թէ ի՞նչ սոսկալի բռնութեանց եւ բազմահնար տանջանարանաց տոկաց Քրիստոնէութիւնը առաջին երեքդարեան շրջանին մէջ եւ յաղթեց, կը դողանք եւ կը սարսուռինք. վասն զի, 'ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցայսօր, ո՛չ մի եղեւնագործութեան դէմ այնպիսի տանջանարաններ չը տեսնուեցան, ինչ որ քրիստոնէից անմեղութեան դէմ հնարուեցան. եւ սակայն ո՛չ մի ինքնակալ այն փառքը չը ժառանգեց, ինչ որ ճշմարիտ քրիստոնեայք ժառանգեցին: Թողնենք ընդհանուրը եւ 'ի մասնաւորի մեր Եկեղեցւոյն վրայ դարձնենք մեր նայուածքը:

Քրիստոնէութիւնը մի վսեմ եւ սքանչելի յաղթանակ կանգնեց մեր Հայոց աշխարհին մէջ յընթացս երկրորդ շրջանին: Կործանեց նա կռապաշտութիւնը, սասանեցոյց քրմութիւնը եւ ծաւալեց լուսաւորութիւնը: Այս շրջանին մէջ կը տեսնենք մեր Եկեղեցակա՛նութեան բուն նշանակութիւնը, պարտուց ճանաչումն եւ ժառանգաւորութեան կոչումն: Այս շրջանին մէջ կը կատարուին ինչպէս ազգային, նոյնպէս եւ տիեզերական երեք եկեղեցական ժողովներ: Այս շրջանին կը պատկանի Հայկական գրոց գիւտը եւ Հայրենի դպրութեան ոսկեղինիկ դարու արգասաւորութիւնը: Այս շրջանին մէջ կը կատարուի Աստուածաշունչ Գրոց Հայկական Թարգմանութիւնը եւ կը բեղմնաւորի քրիստոնէական, բարոյական եւ մտաւոր դաստիարակութիւնը: Այս շրջանին մէջ ծնունդ կ'առնուն քրիստոնէական ոգւով վառուած մատենագիրներ եւ ժամանակակից յառաջադիմութեան հետեւող Հայ գաւակներ: Միով բանիւ, այս շրջանն է մեր ազգային բարոյական եւ մտաւոր կենաց շղթային ամենամեծ եւ խորհրդաւոր օղբ, որուն վրայ կարեւոր կը համարինք ընդարձակօրէն խօսիլ, եւ իւրաքանչիւր իրողութեան վրայ ուրոյն ուրոյն խօսիլ: Բայց որովհետեւ այս վերանորոգութեան եւ լուսաւորութեան Հայրը ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՒԱԶՆ է, այն Աստուծոյ ընտրեալ մարդը, որ իրաւամբ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ կոչուած է, ուստի պարտ եւ արժան է Գրիգորի եւ իւր Թագաւոր աշակերտ Տրդատայ դարձի պատմութեանէն սկսիլ, որ սոյն Երկրորդ շրջանի դարագլուխը կը կազմէ:

Ա.

Ծնունդ եւ դաստիարակութիւն Գրիգորի. - Ծնունդ, կրթութիւն եւ թագաւորութիւն Տրդատայ. - Տանջանք Գրիգորի. - Գալուստ Կոնստանտինեան եւ Գայիանեան կուսանաց եւ նահապետութիւն նոցա: - Ելք Ս. Գրիգորի ի վիրապէն. - Սկիզբն քարոզութեան եւ քրիստոնէական վերանորոգութեան. - Շինութիւնը վկայարանաց. - Կործանումն մեհեմազ:

ՍԱՍԱՆԵԱՆ Արտաշիր պարսիկ Թագաւորի խորհրդով Անակ պահլաւունին Հայաստան գալով՝ դաւաղորութեամբ սուսերահար կ'առնէ Հայոց Խոսրով Թագաւորը, եւ մինչդեռ ՚ի փախուստ կ'աճապարէ, պաշարուելով Հայոց զօրքէն՝ գետապլէժ

կը մեռանի Երասխայ մէջ: Նորա ընտանիքը եւ որդիքը Խոսրովի հրամանաւ սրով կը կոտորուին, եւ այս կոտորածէն կ'ազատի միայն երեքամեայ մանուկ մի, զոր Աստուած պատրաստած էր Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի առաքելութեանը յաջորդ հանդիսանալու եւ աւետարանական կենդանարար լոյսը համօրէն Հայաստանի մէջ տարածելու համար: Այս մանուկը (որոյ յղութիւնը կ'աւանդեն Արտազու գաւառին մէջ՝ Թադէոս առաքելոյն տապանին մօտ, եւ ծնունդն Վաղարշապատ քաղաքին մէջ) իւր Սոփիա անուն հաւատացեալ ստնտուի, սորա եղբայր Եւթաղիոս Գամրացոյ եւ Բուրդար անուն պարսիկ ամուսնոյն խնամքով կը գերծանի ՚ի Կեսարիա Կապադովկացոց եւ այն տեղ մկրտուելով կըստանայ ԳՐԻԳՈՐ անուն:

Յետ սակաւ ժամանակի Արտաշիր Սասանեան զօրանալով՝ կը տիրէ Հայաստանի եւ սրամահ կ'առնէ Խոսրովի գերդաստանը, բայց երկու նախարարք՝ Արտաւազդ Մանդակունի եւ Օտայ Ամատունի՝ կ'ազատեն Խոսրովի երկու որդիքը. առաջինն կ'առնու զՏրդատ եւ կը փախցնէ հռովմէական պետութեան մէջ, իսկ երկրորդն կ'առնու զԽոսրովիդուխտ եւ կը տանի Անի ամրոցը: Այսպէս, Տրդատ կը վարժի զինուորական կրթութեան մէջ Լիկիանոս զօրավարի մօտ, իսկ Գրիգոր պահլաւունին կը զարգանայ քրիստոնէական հրահանգօք եւ իմաստասիրական հմտութեամբ: Գրիգոր 18 տարեկան հասակին մէջ կ'ամուսնանայ Դաւիթ անունով մէկ մարդոյ Մարիամ բարեպաշտ դստեր հետ, եւ կ'ունենայ երկու զաւակ՝ Վրթանէս եւ Արիստակէս: Յետ ժամանակաց այս չնաշխարհիկ ամուսինները համաձայնութեամբ կը մեկնին իրարմէ, Մարիամ կ'առնու Արիստակէս եւ իւր անձն ողջախոհութեան տալով կը սնուցանէ քրիստոնէական բարեպաշտութեան մէջ, իսկ Գրիգոր, թողլով զՎրթանէս դայեկաց մօտ, կ'ուղեւորի առ Տրդատ. «Զհայրենեացն պարտս հատուցանել»¹. վասն զի տեղեկացած էր, որ իւր հայրն Անակ սպանած է Տրդատի հայր Խոսրովը: Տրդատ, իւր քաջութեամբ փայլելով եւ մանաւանդ Գթաց Հոչէ թագաւորին հետ ունեցած մենամարտութեան մէջ յաղթող հանդիսանալով, կը պսակուի արքայական թագով եւ կը դառնայ Հայաստան իւր հօր տեղը թագաւորելու: Երբ կը հասնի Եկեղեաց Երէզ ականը՝ գոհութեան գոհեր կը մատու-

¹ Թուրք Արտիթեայ, Խորենացի, Գիրք Բ, ԳԼ. Զ; Ագաթանգեղոս, էջ 24-25:

ցանկ Անահիտին իւր յաղթութեան եւ արքայական փառաւորութեան համար. ուստի եւ հրաման կը տայ Գրիգորին (որ իւր զօրաց մէջ կը գտնուէր եւ քրիստոնէութեամբ յայտնուած էր) ընթրեաց սեղանի վրայ դրած ծաղկանց պսակներէն առնուլ, նոյնպէս եւ թաւ ոստեր, եւ մատուցանել Անահիտ դիցուհւոյն, որ ըստ հեթանոսական հասկացողութեան «Մայր էր ամենայն զգաստութեան, եւ նովաւ կեայր եւ կենդանութիւն կրէր աշխարհն Հայոց, եւ էր փառք ազգին»: Գրիգոր կը հրաժարի այս հեթանոսական պաշտամունքէն եւ Տրդատայ զայրոյթը սաստկապէս կը բորբոքի. վասն զի վարժած լինելով Հռովմայ հալածասէր կայսերաց մօտ եւ հրահանգուելով քրիստոնէութեան թշնամի փիլիսոփայից¹ ոգւով, կը խորշէր Քրիստոնէութենէ եւ վնասակար կը համարէր տերութեան²: Տրդատ Գրիգորի մտաց հաստատութիւնը քայքայելու համար 'ի գործ կը դնէ ողոքանք, խոստմունք, սպառնալիք եւ հաճութեան նշոյլ անգամ չը տեսնելով՝ կսկսի մի զկնի միւսոյ 'ի կիր արկանել հռովմէական սարսափելի տանջանարանները եւ գուցէ հռովմայեցի լէգեոնաց ձեռքով, որոնք իւր հետ եկած էին Պարսից դէմ պատերազմելու համար: Առաւել կը կատաղի Տրդատ, երբ կ'իմանայ Տաճատ նախարարէն, թէ Գրիգոր Անակայ որդին է, որ սպանեց զԽոսրով, եւ կը հրամայէ արկանել մահապարտաց գուբն՝ 'ի խոր վիրապն Արտաշատու³: Հրովարտակներ կը հանէ ծածուկ եւ կամ յայտնի քրիստոնեայքը որոնել եւ չարահար մահուամբ պատժել, եւ միանգամայն կը պատուիրէ ջերմեռանդն պաշտօն մատուցանել Արամազդին, զգաստ Անահիտին եւ քաջ Վահագնին⁴:

Այս միջոցին յանկարծ Հայաստան կ'ապաստանի հռովմէական հալածանաց մրրիկներէն փախած սրբասէր կոլոսանաց գունդ մի, գլխաւոր ունենալով զԳայիանէ եւ նորա առաքիներութեան ընկերակից Հռիփսիմէ անուն մատաղ օրիորդը՝ թագակալ տոհմէ, որ ինչպէս կը պատմեն, փախած էր Դիոկղէտիանոսի հետ չը հարսնանալու պատճառաւ: Այս կոլոսանքը կը պատսպարուին Վաղարշապատ արքայանիստ քաղաքի մէկ հնձանին մէջ եւ իւրեանց ձեռաց վաստակով կը կերակրուին, վասն զի մէկը ապագործութեան

¹ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, Գ. Տեր-Սկտչեան, Սո. Կանաեանց, Տփղիս, 1909, էջ 30-31:

² Ագաթանգեղոս, էջ 38-39:

³ Ագաթանգեղոս, էջ 71:

⁴ Ագաթանգեղոս, էջ 76-77:

արուեստ գիտնալով՝ ուլունքներ կը յօրինէ եւ զայն վաճառելով իւրեանց օրական պարէնը կը հայթայթեն: Յետ երկար հետազոտութեան զրոյց կ'ընդունի Տրդատ Հռովմայ կայսերէն փախստականաց մասին եւ որոնելով կը գտնէ իւր թագաւորական կայանքին մէջ: Երկու օր հետեւակ զօրքով ասպարափակ առնելէն զկնի, ոսկիապատ գահաւորակներով, սպասաւորներով եւ շքեղ հանդերձներով իւր արքունիքը բերել կտայ Հռիփսիմէն, եւ սքանչելի գեղեցկութեանը վրայ զարմանալով՝ կը ջանայ նորա անմեղութիւնը զոհել իւր մոլեգնութեանը: Բայց սրբասուն կոյսը կը յաղթահարէ Տրդատին եւ կը փախչի պալատէն, գոհութիւն մատուցանելով Աստուծոյ, որ պաշտպանն է անմեղութեան: Ապա դահճապետն կը հասնի եւ դառն տանջանօք Հռիփսիմէն կեանքէ կը գրաւէ, ընդ նմին եւ նորա ընկերներէն 33 հոգի, որոց մարմինքն կ'ընկենուն արտաքոյ քաղաքին: Միւս օրը իւր երկու ընկերուհեաց հետ միասին տանջանքի կը մատնուի եւ Գայիանէն, որ առաջ արքայական պալատն կոչուած էր Հռիփսիմէն համոզելու համար, բայց նա ընդհակառակն քաջալերած էր մատաղ օրիորդը՝ առաւել իւր մարմնաւոր կեանքը զոհել, քան թէ իւր կուսական անմեղութիւնը: Այսպէս կը կատարուին 37 կուսանք եւ մնացեալները կը փախչին, որք մօտ 40 կը համարուէին: Սակայն Տրդատ շատ կը տրտմի Հռիփսիմէի մահուան վրայ, որ առանց իւր հրամանին եւ գիտութեան նահատակուած էր:

Վեց օրէն յետոյ որսի կ'ելնէ Տրդատ եւ կը մոլեգնի, որպէս վայրենի անասուն, իսպառ կորուսանելով իւր բանականութիւնն: Տրդատի զգաստ քոյրը՝ Խոսրովիդուխտ, հնգիցս տեսիլ կը տեսնէ, որով կը յայտնուի թէ՛ Արտաշատու վիրապին մէջ ձգուած Գրիգորը միայն կարէ բժշկել զՏրդատ, եթէ հանուի այն գբէն: Օտայ նախարարը իսկոյն Արտաշատ կ'ողորկուի, եւ նոր Դանիէլն Հայաստանեայց՝ Գրիգոր, յետ երկարամեայ կալանաւորութեանն, կենդանւոյն կը հանուի վիրապէն, մարմինն թխացեալ եւ սեւացեալ, եւ լուացուելով եւ նոր հագուստներ հագնելով կ'ողեւորի ՚ի Վաղարշապատ: Վայրենացած թագաւորն ու նորա հետ միասին բոլոր մոլեգնեալ եւ փրփրեալ իշխանները եւ բազմաթիւ այսահարները Գրիգորի առաջը կ'ելնեն, որ ծունր կ'իջնէ, կ'աղօթէ եւ սակաւ ինչ կը զգաստացուցանէ: Իսկ երբ իրենց յանցանաց համար թողութիւն կը խնդրեն զգաստացածները, Գրիգոր կը յայտնէ, որ ինքն բնութեամբ նոցա հաւասար մարդ է, ուստի եւ կը յորդորէ զԱստուած

միայն ճանաչել Արարիչ երկնի եւ երկրի, զնա միայն պաշտել եւ 'ի նմանէ խնդրել թողութիւն եւ փրկութիւն¹:

Այս քրիստոնէական յորդորանքէն յետոյ՝ ժողովել կրտայ Գրիգոր նահատակուած կուսանաց մարմիններն իւրաքանչիւրն իւր պատառոտուն զգեստով (որ արքունական տանէն բերուած շքեղ պատանքներէն նախամեծար կը համարէր), կը նստի թագաւորի հնձանին մէջ, ուր վկայուած էին կուսանքն, եւ կ'ըսկսի ճճ օր քարոզել բազմախուռն ժողովրդին, որոնք ամէն կողմէն կը դիմէին աւետարանական ճշմարտութեան կենդանի ջրով իւրեանց պապակը զովացընելու: Այս քարոզութեամբ կը համոզէ Գրիգոր բոլոր բազմութիւնը դառնալ 'ի կռապաշտութենէ 'ի ճշմարիտ Աստուածագիտութիւն, խօսելով նախ Հօր Աստուծոյ եւ արարչագործութեան վրայ, երկրորդ Որդւոյն Աստուծոյ եւ նորա մարմնաւորութեան վրայ, եւ երրորդ Հոգւոյն Աստուծոյ եւ միանգամայն Եկեղեցւոյ վրայ²: Այս քարոզութիւնը կը լինի որպէս ընծայութիւն կամ պատրաստութիւն մկրտութեան, որով այնչափ կը շարժի ժողովուրդը, որ համեմատ տեսեան Գրիգորի իսկոյն կը սկսի շինել սուրբ Կուսանաց երեք վկայարանները՝ մէկը Հռիփսիմէի վկայուած տեղը, միւսը Գայիանէի եւ երրորդը բնակութեան հնձանին տեղը: Սոյն վկայարանաց մէջ կ'ամփոփուին կուսանաց մարմինները իւրեանց հանդերձներով, թէպէտ եւ դիզուած կային Գրիգորի առջեւ անուշ իւղեր, ազնիւ խուկեր եւ թագաւորագուն օրիորդաց ու պատուական կանանց գոյնագոյն նարօտներ, ծիրաններ եւ երկնագոյն ու սպիտակ դիպակներ: Թագաւորն ինքն կը փորէ տապանաց տեղիքն եւ Աշխէն թագուհին ու Խոսրովիդուխտ օրիորդը իւրեանց հանդերձներով բրած հողը կը կրեն եւ դուրս կը թափեն: Տրդատ հրաման կ'առնէ Գրիգորէն, մեծամեծ արձաններ կը բերէ Մասիս լեռնէն եւ իբրեւ կոթող յաղթութեան՝ կը տնկէ: Գրիգորի տեսեան համեմատ կը պատրաստուի եւ որոմնափակ կը լինի այն տեղին, ուր պիտի կանգնէր առաջին Եկեղեցին - Էջմիւսի - յանուն Միածին Որդւոյն Աստուծոյ, եւ սեղանատեղւոյն վրայ Խաչի յաղթական նշանը կը բարձրացընեն: Այստեղ կը դիմէ ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ, որպէս 'ի կեդրոն Հայաստանեայց հոգեւոր միութեան եւ կ'աշակերտի աւետարանական վարդապետութեան: Այս տեղ

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 114-119:

² Ագաթանգեղոս, էջ 394-396:

բազկատարած կը հայցէ Գրիգոր եւ Աստուած կը բժշկէ հոգևով եւ մարմնով խօթացեալները, անդամալոյծները, ջրգողները, բորոտները եւ ամեն ախտաժէտները¹: Քրիստոնէութիւնը կը յաղթանակէ եւ հոգևով ու ճշմարտութեամբ երկրպագունները կը բազմանան:

Երբոր այսպէս նոր հոգին եւ նոր կեանքը ամենուն մէջ կ'արծարծի, կը ջանան այնուհետեւ Հեթանոսութիւնը իւր վառարաններուն մէջ շիջուցանել եւ մեհեանները յեկեղեցի փոխարկել: Սակայն Գրիգոր անպատեհ կը համարի այս հնարքը, մեհեանական շինուածները կը կործանէ, եւ ինչն միայն իբրեւ կեդրոն ժողովման՝ զանազան տեղեաց մէջ կը կանգնէ: Տրդատ մեծասաստ հրաման կը հանէ, որ դադրին հեթանոսական պաշտամունքները եւ ամենեքեան Քրիստոսի ամենաքաղցր լծոյն հնազանդին: Կ'առնու նա իւր հետ Գրիգորը, իշխանները եւ դրանիկ զօրքերը, կը շրջի բոլոր աշխարհին մէջ, կը բռնէ, կը կործանէ եւ կը հրդեհէ հաստուածոց մեհեանները, բազիլիկները եւ պատկերները, այն է Տիւր (Հերմէս) դիցը՝ Արտաշատին մօտ, Բարշամինային՝ Դարանաղեաց Թորգանին մէջ, Արամազդինը՝ Անիի մէջ, Ոսկեմայր Անահիտինը՝ Եկեղեաց Երէզ աւանի մէջ, Նանէական դիցն՝ (Աթենաս) Թիւն աւանի մէջ, Միհրական դիցն՝ (Եփեսոս) Բագայառիճի մէջ: Մեծագանձ մեհեաններու պարգեւներէն մասն կը հանեն աղքատաց եւ տառապելոց եւ քրմաց մանուկները քրիստոնէական հրահանգաց մէջ կը թել կը ջանան:

Բ.

Ընդրութիւն Ս. Գրիգորի եւ հայրապետութիւն. - Քրոնիկան պատերազմը եւ Քրիստոնէութեան յաղթանակը. - Սրանչելի տեսարան հայրապետական վերադարձի Ս. Գրիգորի, եւ մկրտութիւն հաւարացելոց յԵփրատ. - Տարածումն անրարանական լուսոյ.- Քրիստոնէական Դպրոցը. - Մենատրական կեանք Ս. Գրիգորի:

ԵՐԲ որ կ'եռար այսպէս համօրէն ժողովուրդը քրիստոնէական սիրով, այնուհետեւ կը ժողովին առաջի թագաւորին նախարարք, իշխանք եւ բազմութիւն հաւատացելոց, եւ համակամ խորհրդով եւ հաւանութեամբ կ'ընտրեն հովուապետ կացուցանել համօրէն Հայոց աշխարհին վրայ Թադէոսի եւ Բարդուղիմէո-

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 403-404:

սի պարգեւական զաւակն Գրիգոր, որ յետ բազում դիմադարձութեան՝ ՚ի վերջոյ կը զիջանի հաւատացելոց աղաչանքին, աստուածային կամքը տեսնելով ակներեւ իւր ընտրութեան մէջ: Գրիգորի յանձնառութիւնը անպատում ուրախութեամբ կը լցուցանէ հաւատացելոց սիրտը, ուստի եւ վաղվաղակի կը պատրաստուին Հայաստանի գանազան գաւառներէն գումարուած երեւելի նախարարները եւ կուսակալները՝ իշխանն Անգեղ տան, իշխանն Աղձնեաց, իշխանն Մարդպետութեան, իշխանն Թագակապ Ասպետութեան, իշխանն Սպարապետութեան եւ Զօրապետութեան Հայոց աշխարհին, իշխանն Կորդուաց, իշխանն Ծոփաց, իշխանն Գարգարացւոց, իշխանն Ռշտունեաց, իշխանն Մոկաց, իշխանն Սիւնեաց, իշխանն Ծոփէից, իշխանն Ուտիացւոց, իշխանն Շահապ Հեր եւ Զարեանդ գաւառին, իշխանն Արծրունեաց աշխարհի,) եւ մեծաւ հանդերձանօք, բազմաթիւ հեծելովք եւ հրովարտակալ թագաւորին կը տանին ընտրեալն Գրիգոր Վաղարշապատ քաղաքէն Փոքր Հայաստանի Կեսարիա քաղաքն Գամրաց, ուր կը ժողովուին եպիսկոպոսներ եւ քրիստոնէից բազմութիւն, եւ Գրիգոր կը ձեռնադրուի Ղեկնդիւսէն ՀԱՅՐԱՊԵՏ բովանդակ Հայաստանի, 302 թուականին Փրկչի:

Մեծ Հայրապետն Հայոց Կեսարիայէն կ'անցնի Սեբաստիա, իմաստուն գործակիցներ եւ վարդապետութեան պաշտօնեաներ կ'ընտրէ, եւ այն տեղէն եպիսկոպոսաց թղթով եւ Յովհաննու Մկրտչի եւ Աթանազիոսայ վկայի նշխարներով կը դառնայ իւր հօտը մխիթարելու¹:

Բայց Տարօն հասած ժամանակ՝ օրհասական Հեթանոսութիւնը զայրագին պատերազմ կը յարուցանէ Քրիստոնէութեան դէմ: Զօրացած էին այն ժամանակ Տարօնոյ գաւառին մէջ Արձան եւ Դեմետրէ քրմապետները, որոնք քրմութեան մօտալուտ բարձումն տեսնելով՝ կը գրգռէին բոլոր քուրմերը եւ տեղւոյն ժողովուրդը եւ Քրիստոնէութիւնը հալածել կը ջանային նոյն երկրէն: Սակայն երկու արիւնահեղ պատերազմներէն զկնի՝ քրմութիւն եւս, այն հեթանոսական մթութեան խաւարամիտ սպասաւորութիւնը ամօթահար կը յաղթուի եւ իւր վերջին շունչն կ'արձակէ²: Հիմնայատակ կը կործանուին Վահագնի, Անահիտայ եւ Աստղիկան մեհեանները եւ երեքմեհեանեան Աշտիշատին մէջ կը հիմնուի Եկեղեցին Աստուծոյ,

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 421-422:

² Զենոբ Գլակ, Պատ. Երկրին Տարօնոյ:

ուր կ'ամփոփուին Կեսարիայէն բերուած նշխարները: Անդանօր կը մկրտուին նոր Հայրապետի ուղեկիցները, նախարարները, զօրքերը եւ բազմութիւն մարդկան 100 հազար ուրանօր Ս. Գրիգոր առաջնորդ կը թողու հաւատացելոց համար Զենոբ եպիսկոպոսը, Անտօն ու Կրօնիդէս կրօնաւորները, եւ ինքն կ'ուղեւորի դէպ 'ի Արարատեան աշխարհը:

Տրդատ, իմանալով Հայրապետի գալուստը, արքայական գերդաստանով եւ զօրքերով դիմաւորելու կը պատրաստուի, եւ ընդ առաջ ելնելով՝ կը սպասէ Բագրեւանդ գաւառի Բագուան քաղաքի մէջ: Երբ նոյն քաղաքը կը հասնի Ս. Գրիգոր, անպատում մեծարանօք կ'ընդունուի գունդագունդ բազմութենէն. ամսօրեայ քարոզութեամբ կը պատրաստէ բոլոր ժողովուրդը Մկրտութիւնն ընդունելու համար. կը պատուիրէ աղօթել եւ պահել պահս (Առաջաւորաց պահք), եւ ապա գումարելով Հայաստանի նոր Յորդանանու - Եփրատայ - ափանց վրայ, կը մկրտէ նոյն գետոյն մէջ զթագաւորն, զԱշխէն թագուհին, զԽոսրովիդուխտն, զօրագունդը եւ բոլոր բազմութիւնը, աւելի քան 4,000,000 հոգի, պատարագ կը մատուցանէ եւ ամենքը կը հաղորդուին կենարար մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ կը փայլին լուսով Աւետարանին¹:

Աստէն հաւատացելոց բազմութեամբ շրջապատուած կը դառնայ Ս. Հայրապետն Վաղարշապատ քաղաքը եւ սկիզբն կ'առնէ շինութեան հոյակապ տաճարին Էջմիածնի, որոյ տեղին առաջուց պատած էր որմով:

Այնուհետեւ կը սկսի մեծավաստակ մշակն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ տարածանել, սփռել քրիստոնէական վարդապետութեան սերմունքը լայնատարած երկիրներու մէջ, որոյ քարոզութեանն սահմանք կը լինին Հիւսիսէն Սատաղ քաղաք, Խաղտիք, Կաղարջք, Մագգուլթք եւ Կասպք. իսկ Հարաւէն Ամիդ, Մծբին, Նոր Շիրական, Մահքրտան եւ Կորդուք²:

Այսպէս ահա՛ Լուսաւորիչն Հայոց, բոլոր աշխարհը քրիստոնէական հաւատքով լուսաւորելէն զկնի, լաւ իմանալով որ ուղիղ գիտութիւնը երբէք չըհակառակիր Աւետարանին, կը ջանայ նաեւ հաւատոյ մշտնջենաւորութիւնը եւ տեւականութիւնը ապահովել գիտութեամբ, ուստի եւ Տրդատայ օգնութեամբ դպրոցներ կը բա-

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 434-435:

² Ագաթանգեղոս, Սող. Եկեղ. Պատ. Գ 8, էջ 439-440:

նայ զանազան տեղեր: Առաջին դպրոցին մէջ կը պարապի նոյն ինքն Տրդատ եւ Արշակունեաց տոհմի որեարն 'ի վարժս վարդապետութեան, որ եւ Թագաւորական Դպրոց կ'անուանուի. իսկ միւս դպրոցներուն մէջ կ'ուսանին բազմաթիւ մանկունք եւ պատանիք յոյն եւ ասորի դպրութեամբ, որոց մէջ մանաւանդ քրմաց որդիքը յառաջասունք եւ ձեռասունք լինելով Ս. Գրիգորի, կը կարգուին պաշտօնեայք եւ սպասաւորք Եկեղեցւոյ: Սոցա կարգէն էր Ալբիանոս, որ արքունական դրան եպիսկոպոս կարգուեցաւ եւ ապա եպիսկոպոս 'ի կողմանս Եփրատական գետոյն: Դարձեալ սոցա կարգէն էին սոյն եպիսկոպոսները՝ Եւտաղիոս Բասենոյ, Բասոս, Մովսէս, Եւսեբիոս, Յովհաննէս, Ագապէս, Արտիթէս, Արսուկէս, Անտոքէս, Տիրիկէս եւ Կիրակոս, թող միւս եպիսկոպոսները, որոց թիւը կը հասնէր մինչեւ 400, եւ երէցներն ու սարկաւազները, որոց թիւն բազում էր յոյժ:

Հայաստան աշխարհը քրիստոնէական լուսով լուսաւորելէն զկնի՝ Ս. Գրիգոր կ'առանձնանայ մենաւորութեան մէջ ազօթելու իւր հօտի հոգեւոր աճելութեան եւ քարոզած ճշմարտութեանց արգասաւորութեան ու հաստատութեան համար, եւ դարձեալ այցելութիւն կ'առնէ հաւատացելոց: Շատ բնական է սոյն օրինակ կեանքը աւետարանական վաստակաւորաց համար, այն է առ ժամանակ մի խոյս տալ աշխարհային աղմուկներէն, մենաւորութեան մէջ կազդուրիլ բարձրախոհ մտածութեամբ եւ վերստին դառնալ առ ժողովուրդն նորոգ զօրութեամբ: Ս. Գրիգորի մենաւորութեան օթարանը Դարանաղեաց Սեպուհ լեռուն էր, Մանեայ այրը, ուր ճգնած էր Հռիփսիմեանց ընկերակից Մանէ կոյսը եւ 'ի վախճանիլն Ս. Գրիգորի ձեռամբ թաղուած:

Գ.

Ընկրտութիւն եւ Ձեռնադրութիւն Ս. Արիստակիսի. - Ս. Գրիգորի եւ Տրդատայ Տոսվմ երթալոյն վրայ. - Ժողով Նիկիոյ. - Վախճան երկրաւոր կենաց Ս. Գրիգորի եւ Տրդատայ. - Տայրապետութիւն Արիստակիսի, Վրթանիսի, Գրիգորիսի. - Սկիզբն կաթողիկոսութեան Աղուանից եւ Վրաց. - Յուսիկ եւ Փառնեքսէի:

Թ ԱԳԱԻՈՐՆ ՏՐԴԱՏ, որպէս զի ժողովուրդը իւր Հուսաւորչի մենաւորութեան ժամանակ հոգեւոր կարօտութիւններ չը կրէ, քանի մի նախարարաց պատգամաւորութեամբ կը

հրաւիրէ Կեսարիայէն Ս.Գրիգորի որդիքը՝ Վրթանէս եւ Արիստակէս, եւ հաւատացելոց առաջարկութեամբ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Արիստակէս իւր առաքելանման հօրէն եւ նորան տեղապահ կը կարգուի:

Այս միջոցին Մեծն Կոստանդիանոսի քրիստոնէական դարձի լուրը Հայաստան կը հասնի եւ Տրդատ խնդակցութեան պատճառաւ կը պատրաստուի Հռովմ երթալ: Կ'աւանդուի թէ՛ իւր հետ կ'առնու նաեւ զԼուսաւորիչն Գրիգոր, զԱրիստակէս եւ զԱլբիանոս (թէպէտ եւ Գրիգորի մենաւորական կենաց բաղձանքին նայելով՝ անհաւան կը թուի նորա երթալն Տրդատայ հետ 'ի բազմամբոխն Հռովմ) եւ արքայավայել մեծարանք գտնելով Կոստանդիանոսէն կը դառնայ 'ի Հայաստան մեծամեծ ընծաներով: Քրիստոնէական սէրը եւ խնդակցութիւնը ամենայն գովութեան արժանի գործ է, մանաւանդ երկու թագաւորաց մէջ, որոց օրինակը շինող եւ հաստատող է ժողովրդեան: Սակայն վերջին դարուց հռովմէական կղերի իշխանասիրութիւնը ջանահնար եղած է տարօրինակ կերպարանք տալ նախնի դարուց քրիստոնէական եղբայրութեանը, եւ այս պատճառաւ կարկատած է Դաշանց Թուղթ¹ անուկով գրուած մի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաքելական անկախութիւնը պապական վերացական գլխաւորութեանը հպատակեցնելու ճարտարամտութեամբ: Սակայն որչափ պապականութիւնը հեռի է նախնի հռովմէական եկեղեցւոյ ուղղութենէն, նոյնչափ հեռի է եւ դաշանց թուղթը ճշմարտութենէ, ինչպէս եւ Հայաստանեայց եկեղեցին փառամոլութեան հպատակութենէ:

Մինչդեռ Հայաստանեայց եկեղեցին Քրիստոսի անհաս մարդասիրութեան վրայ կը զմայլի, հռովմէական պետութեան մէջ արիոսական աղանդաւորութեան կասկածները կը յուզին Քրիստոսի աստուածութեան դէմ, եւ այս մոլորութեան առաջն առնելու համար՝ 325 թուականին Նիկիոյ տիեզերական ժողովը կը գումարուի, 318 հայրապետաց ներկայութեամբ, ուր փոխանակ Գրիգո-

¹ Կ. Վ. Շահնագարեան, միաբան Ս. Էջմիածնի, հիմնաւոր եւ բազմակողմանի բանադատութեամբ ցուցած է Դաշանց Թղթոյն եղջերուաբաղ ստուփիւնը, հրատարակելով իւր աշխատասիրութիւնը նախ Երկրագունտ օրագրի մէջ, եւ ապա առանձին տետրակով 1862-ին Փարիզ տպագրուած: Մխիթարեան միաբան Դ. Գար. Ձ. նոյնպէս անվաւեր հրատարակած է յիշեալ թուղթը: Պատ.Յայերէն դպրութեան, տպագ. 1865 ամի, երես 121-124:

րի՝ ներկայ կրգտնուի Արիստակէս, եւ նոյն ժողովի Հանգանակն ու քանի մի Կանոններ Հայաստան կը բերէ: Ինչպէս սոյն ժողովի, նոյնպէս եւ Ս. Գրիգորի վարդապետական գրուածոց վրայ առանձին պիտի խօսինք ՚ի կարգին:

Ս. Գրիգոր մենաւորութեան մէջ կը կնքէ իւր բազմարդիւն կեանքը, որոյ մարմինը լեռնական հովիւները գտնելով կը թաղեն, եւ յետ ժամանակաց կը յայտնուի Գառնիկ ճգնաւորին, ուստի եւ Սրբոյն նշխարքը կը բերեն ՚ի Թորղան եւ անտի ՚ի Վաղարշապատ: Իսկ Տրդատ բաւական ժամանակէն յետոյ առանձնութեան փափաքով անգամ մի կը հրաժարի իւր թագէն, կրկին կը կոչուի եւ կը թախանձուի թագաւորելու եւ նախարարաց խստասրտութեամբ կը թիւնաւորուի եւ կը վախճանի: Այսպէս կը կնքեն իւրեանց կեանքը Հայոց աշխարհի լուսաւորութեան երկու մեծ Տաճիչները, մինը մենաւորութեան մէջ, իսկ միւսն թիւնաւորուելով: Բայց իրենց անուանքը եւ արարքը անմահ կը մնան Հայոց Ազգի եւ Եկեղեցւոյ գոյութեան հետ, վասն զի մարդկութեան բարերարաց փառքը եւ վկայութիւնը ո՛չ կ'անյայտանան եւ ո՛չ կը թիւնաւորին:

Ս. Գրիգորի եւ Տրդատայ վախճանէն զկնի Հայաստան կը տարուբերի Հռովմէական եւ Պարսկական ազդեցութեան տակ: Այս երկու ազդեցութիւնը իսպառ կը թուլացնեն Հայաստանի քաղաքական ոյժը եւ երկու կը բաժնեն, որով եւ խռովութիւնք, երկպառակութիւնք եւ կոտորածք կը յաճախեն: Եկեղեցւոյ հովիւները մեծ դժուարութեան կը հանդիպին: Մի կողմէն կը պարտաւորին երկու օտար պետութեանց հարստահարութիւնները մեղմելու միջնորդներ հանդիսանալ, միւս կողմէն կը ստիպուին նախարարաց եւ իշխանաց մոլութեանց դէմ մաքառիլ: Վասն զի արտաքին հրապարակական կռապաշտութիւնը բարձուելէն զկնի՝ Քրիստոնէութեան առջեւ պատերազմ կը բացուի ներքին մոլութեանց հետ, պատերազմ, որ ո՛չ թէ միայն նոյն ժամանակի, այլ Քրիստոնէութեան տեւական եւ իրական պատերազմն է, որ աշխարհիս կատարածի հետ միայն կարէ վերջանալ: Ուստի եւ Ս. Գրիգորի յաջորդները, մեծ մասամբ, իշխանաց մոլութիւնները կշտամբելու համար կը կատարին մահաւորութեան, ինչպէս պիտի տեսնենք յետագայ պատմութենէն:

Ս. Արիստակէս (332-ին) հայրապետանալով՝ իւր հօր նման հոգ կը տանի ամենատեսակ բարեկարգութեան, կը խրատէ ու կը ջանայ ուղղել իւր հօտը բարեպաշտութեան եւ ճշմարտութեան

ճանապարհով, եւ սակայն Չորրորդ Հայոց վերակացու Արքեղայոս իշխանի վատ արարքը յանդիմանելու համար կը սպանուի սրով Ծոփաց գաւառի մէջ, եւ կը թաղուի Թիլն աւանի մէջ:

Ս. Վրթանէս կը յաջորդէ իւր կրտսեր եղբօրը՝ Արիստակիսին (339), եւ Եկեղեցւոյ պայծառութեանը նախանձախնդիր կը լինի. Երուսաղէմի Մակարիոս Պատրիարքէն կանոնական թուղթ մի բերել կըտայ եւ յարմարելով զայն՝ Հայաստանեայց բոլոր եպիսկոպոսներուն կ'ուղարկէ: Շատ աշխատանք կը կրէ Պարսից հարստահարութեան շարժ կացուցանել, եւ այս առթիւ թուղթ կը գրէ Կոստանդին կայսեր եւ օգնութիւն կ'ընդունի, եւ ապա Տիրանայ թագակալութեան եւս պատճառ կը լինի, ինքնին գնալով առ Կոստանդին: Սակայն իւր հայրապետութեան առաջին տարիներուն մէջ նախարարաց թելադրութեամբ յարձակումն կը կրէ լեռնականներէն, Տարօնոյ անդրանիկ Եկեղեցւոյ տօնախմբութեան ժամանակ, եւ հազիւ հազ սպանութենէ կ'ազատի. նոյնպէս եւ Տիրանայ ախտամուլութիւնը յանդիմանելու համար ոչ սակաւ կը նախատուի:

Վրթանիսի հայրապետութեան առաջին տարին Աղուանք կը դիմեն առ Տրդատ եւ իւրեանց երկրի համար առաջնորդ կը խնդրեն, ուստի եւ Վրթանէս իւր երէց որդին՝ մանուկն Գրիգորիս, արքեպիսկոպոս կը ձեռնադրէ եւ Աղուանք կ'ուղարկէ: Ս. Գրիգորիսէն սկիզբն կ'առնու Աղուանից եւ Վրաց կաթողիկոսութիւնը¹, ուր կանխապէս քարոզուած էր Աւետարանը Լուսաւորչի առաքելական խնամատարութեամբ եւ երկու կողմանքն եւս Հայաստանի հայրապետական աթոռէն կ'ընդունէին առաջնորդներ: Վրաստանի մէջ քարոզած էր Աւետարանը Նունէ կոյսը, որ Հռիփսիմեանց նահատակութեան ժամանակ փախած էր Վրաց արքայանիստ քաղաքն Մծխիթա, դարձուցած էր նոցա Միհրան իշխանն ՚ի քրիստոնէութիւն, եւ Լուսաւորչի հրահանգով կործանած էր կռոց պատկերները, մանաւանդ ամպրոպային Արամազդայ պատկերը՝ մայրաքաղաքի հանդէպ եղած լեռան վրայ, որոյ տեղը կանգնած էր Խաչի յաղթական նշանը. եւ ապա Ս. Գրիգորի ղրկած հովիւներու ձեռքով Վրաստանի բնակիչները ընդունած էին քրիստոնէական մկրտութիւն:

Գրիգորիս բանիւ եւ իւր առաքինական կեանքով քարոզիչ կը հանդիսանայ Աղուանից երկրին մէջ, սակայն իշխանները, չը կարենալով տանիլ նորա արդար կշտամբանքները, ձիւ ազիէն կը

¹ Բուզանդ, Դպր. Գ, Գլ. 2:

կապեն եւ Վատնեան դաշտի մէջ գետնաքարչ առնելով կը նահատակեն, որոյ մարմինը իւր սարկաւազները կը բերեն եւ կ'ամփոփեն Սիւնեաց գաւառի Ամարաս աւանի մէջ, ուր կանխապէս եկեղեցի կար հիմնուած Ս. Լուսաւորչէն¹:

Վրթանիսի հայրապետութեան ժամանակ տառապանքներ կը կրէ նոյնպէս Ասորոց Յակովբ Մծբնայ հայրապետը, Լուսաւորչի հօրաքեռորդին, եւ կ'անհիծանէ Հայոց Մանածիհը զօրավարը, իւր սարկաւազները ծովը ձգելու համար:

Վրթանիսին կը յաջորդէ իւր կրտսեր որդին՝ Յուսիկ, (355-ին, ունենալով երկու որդի Պապ եւ Աթանազիւնէ) որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ ուրացողն Յուլիանոս իւր պատկերն Հայաստան կ'ուղարկէ, եւ մինչդեռ Տիրան կ'ուզէ յիշեալ դիւանկար պատկերը կախել Ծոփաց արքունական եկեղեցւոյ մէջ, անվեհեր Հայրապետը ձեռքէն յափշտակելով՝ կը խորտակէ եւ Տիրանայ հրամանաւ բրածեծ լինելով կը նահատակուի: Դանիէլ Ասորին, որ քահանայ ձեռնադրուած էր Լուսաւորչէն եւ քորեպիսկոպոս կամ հիւպերէտ կարգուած, Տիրանայ արած անգթութիւնը կը կշտամբէ, եւ այս յանդիմանութեան պատճառաւ խեղդամահ կը մեռանի եւ կը թաղուի Հացեաց Դրախտ անուն մենարանին մէջ: Թէպէտ եւ ինքն Տիրան եւս Հռովմայեցւոց ցուցած մտերմութեան համար յետ ժամանակաց կը կոչուի Պարսից թագաւորէն, աչքերը կը խարուի եւ կը բանտարկուի Կուաշ աւանի մէջ:

Յուսիկի տեղ նախարարաց հաւանութեամբ կ'ընտրուի Փաններսէհ՝ Տարօնոյ Աշտիշատ գիւղէն, եւ չորեքամեայ կաթողիկոսութենէն յետոյ կը վախճանի եւ Տարօնոյ մէջ կը թաղուի գեղեցիկ շիրմի մէջ:

Դ.

Ընդրոյթիւն եւ հայրապետութիւն Մեծիկ Ներսիսի. - Մարդասիրական արարք նորա եւ բարեկարգութիւնք. - Ներսէս հայրենեաց եւ օրարութեան մէջ. - Ներսէս պատերազմի դաշտին մէջ: - Շահակ. - Ջաւէն. - Ասպորակէս:

Փ ԱՌՆԵՐՍԵՀԻ մահէն յետոյ Հայոց նախարարները, կուսակալները եւ զօրականները, ժողովրդեան մեծ բազմութեամբ հանդերձ, կը ժողովուրին Արշակ թագաւորի մօտ եւ միաձայն

¹ Բուզանդ, Դպր. Դ, ԳԼ. ԺԱ

Հաւանութեամբ հայրապետ կ'ընտրեն Մեծն եւ սքանչելին Ներսէս, Յուսիկի թոռն եւ Աթանազիինչի ու Տիրան թագաւորի Բամբիշ քրոջ որդին, որ ուսմամբ եւ բարեպաշտութեամբ զարգացած լինելով 'ի Կեսարիա, մտած էր զինուորական կարգի մէջ եւ կը ծառայէր Հայոց արքունեաց մէջ որպէս սենեկապետ եւ զինակիր թագաւորի, բարուք քաղցր, հասակաւ բարձր եւ գեղանձնեայ: Ներսէս այս անակնկալ ընտրութենէն շփոթուելով՝ կ'աշխատի հրաժարիլ, իւր անձը անարժան համարելով հայրապետական վսեմ կոչման, բայց մեծագումար ժողովի միաձայն ազաղակը զինքը կը պարտաւորէ: Ուստի նախարարք, կուսակալք եւ գօրականք կը պատրաստուին եւ թագաւորի հրովարտակաւ կը տանին զՆերսէս 'ի Կեսարիա, ձեռնադրել կը տան հայրապետ եւ բերելով՝ կը կացուցանեն Հայաստանեայց հօտին վրայ:

Ներսէս լիովին կը զգայ իւր անձին մէջ ազգի տարտամ վիճակը, որ արտաքուստ յունական եւ պարսկական ազդեցութենէն կը տագնապէր, եւ 'ի ներքուստ գեղծմանց եւ երկպառակութեանց մէջ կը տարուբերէր. ուստի իւր բարձր կոչման համեմատ՝ արտաքնոց առջեւ կը հանդիսանայ ազգային իրաւանց իրաւարար, իսկ Ազգին մէջ՝ պարտուց կատարող հայր եւ ուղղութեան առաջնորդ. այնպէս որ, երբ Ներսիսի կենաց եւ արարմանց համառօտագիծ պատկերն ներկայացնենք, կը տեսնենք ակներեւ, որ Ներսէս հայրապետութեան մի գեղեցիկ տիպար է, եւ կարեմք ըմբռնել՝ թէ ի՞նչ է Կաթողիկոսութիւն կամ Հայրապետութիւն:

Ներսէս ժողով կը գումարէ Տարօնոյ Աշտիշատին մէջ համօրէն եպիսկոպոսներէ եւ բազմաթիւ աշխարհականներէ եւ կանոնական սահմանադրութեամբ կը ջանայ մարդասիրութիւնը եւ ողորմածութիւնը արմատացնել Հայաստանի մէջ եւ անգթութեան արմատը խելի: Կը շինէ աղքատանոցներ եւ հիւանդանոցներ ամեն գաւառաց մէջ՝ բորոտներու, ուրուկներու եւ հաշմերու պատսպարութեան համար, որոնք մինչեւ այն ժամանակ պիղծ համարուած էին, եւ անգթութեան երեսէն փախչելով՝ ամայի անապատներու, քարանց ծերպերու եւ մացառներու մէջ կը բնակէին. եւ այս աղքատանոցներու եւ հիւանդանոցներու համար հասոյթ կը նշանակէ աւաններէն, պտղաբեր ագարակներէն եւ արօտականաց կաթնէն եւ գեղմանէն՝ ընդհանուր վերատեսուչ կարգելով իւր խաղ անուն Կարնեցի սարկաւազը: Կը շինէ ամեն գիւղերու մէջ վանքեր կամ իջեւան-

ներ, որպէս օտարանոց անծանօթ ճանապարհորդներու եւ հիւրերու համար, եւ որպէս տեղի ապաստանի որբոց, ծերոց եւ կարօտելոց: Կը շինէ զանազան տեղերու մէջ մենաստաններ կամ միանձանց խրճիթներ, ժառանգաւորաց եղբայրանոցներ կամ դպրոցներ ամեն գաւառաց մէջ, յունարէն եւ ասորերէն դպրութեամբ գիտութիւն ծաւալելու համար. եւ տեսուչներ կը կարգէ Շաղիտա, Եպիփան, Եփրեմ, Գինդ եւ այլք, այնպէս որ Ներսէսի բարեգործական եւ ժառանգաւորական շինուածոց թիւը 2000 էն աւելի կը լինի:

Ներսէս զեղծումները եւ հեթանոսական սովորութիւնները բառնալու համար՝ յորդորանօք եւ կանոնական սահմանադրութեամբ կ'արգելու մերձաւորաց խնամութիւնը կամ ամուսնական տոհմակից խառնակութիւնը, որով եղծեալ էին մանաւանդ նախարարները, իւրեանց սեպհական ազատութիւնը եւ ստացուածքը այլոց չանցնելու ազահութեամբ. կ'արգելու նոյնպէս մեռելոց վրայ կատարուած յուսահատական կոծումները, սեւազգեստիլն եւ այլ սնտոխպաշտ ոճիրները, եւ այսպէս ազգականութիւնը կը սրբէ, ընտանեկան կեանքը կը մաքրէ եւ քրիստոնէական յուսով կ'ամրապնդէ:

Ներսէս կը շրջի գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք, գաւառէ գաւառ, եւ իւր հայրապետական խնամքը հաւասարապէս կը տարածէ ամենուն վրայ, հանապազօր սեղանակից կ'ընդունի ո՛չ միայն նախարարներ եւ կուսակալներ, այլ մանաւանդ աղքատներ, օտարականներ, կաղեր, կոյրեր, մարմնահարներ եւ հաշմեալներ, որոց վէրքերը շատ անգամ իւր ձեռքովը կը լուանայ, կ'օծանէ եւ կը դարմանէ, գիւղական խրճիթները եւ տանիքները իւր համար հայրապետական գահոյք առնելով:

Ներսէս հայր է հայրենեաց մէջ, իսկ օտարաց առջեւ՝ պաշտպան հայրենեաց. երբ կը լսէ, թէ Թէոդոս զօրավարն կը դիմէ Հայաստանը աւերելու, ընդ առաջ կ'ելանէ, կը գիջուցանէ նորա գայրոյթը. կ'երթայ Բիւզանդիոն, Հայոց պատանդները յետ կ'առնու Վաղենտինոսէն, կայսերական տոհմէն կին կ'ածէ Ողոմպիադա կոյսը Արշակ Թագաւորին, Գնէլը (Արշակայ եղբորորդին) պատանդութենէ հիւպատոսութեան կ'արժանացնէ, եւ կը դառնայ ՚ի Հայաստան:

Ներսէս Արշակաւանի բնաջինջ կոտորածէն մատաղ մանուկները կ'ազատէ գոմի մէջ կրելով որթով (կողովով), դայեակներու կը յանձնէ, կը սնուցանէ եւ կը դարմանէ, յորոց եւ Որթունեաց նախարարութիւնը կը յառաջանայ:

Ներսէս քաջ կը հասկնայ ազգային միութեան խորհուրդը եւ զօրութիւնը, եւ երբ Վաղէս Բիւզանդիոնէն, Շապուհ Պարսկաստանէն եւ Արշակայ ու նախարարաց երկպառակութիւնը Հայաստանէն կործանումն կսպառնան Ազգին եւ Եկեղեցւոյն, կը յորդորէ, կը յանդիմանէ, նախարարները թագաւորի հետ կը հաշտեցնէ եւ ուխտել կուտայ՝ Որ թագաւորը վարուի ուղղութեամբ եւ նախարարները ծառայեն միամտութեամբ¹: Ապա ինքն Խաղ սարկաւազը Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրելով եւ Հայոց աշխարհի վերակացութիւնը իրեն յանձնելով՝ երկրորդ անգամ կ'երթայ Բիւզանդիոն Արշակայ թղթով՝ Վաղէսի սպառնալիքները զիջուցանելու:

Ներսէս հալածանք կը կրէ Վաղէսէն, արիոսականաց առաջարկութիւնը կը մերժէ (որոնք նորա ամեն խնդիրները կը խոստանային կատարել հոգեմարտն Մակեդոն եպիսկոպոսի ձեռքով եւ վտանգէ ազատել, եթէ յօժարէր իրենց դաւանակից լինիլ), կ'աքսորուի մի ամայի եւ անմարդաբնակ կղզւոյ մէջ՝ խոտաբուս լինելով եւ տագնապելով 'ի սէր ազատութեան հայրենի աշխարհին:

Ներսէս Վաղէսի մահէն զկնի կ'ազատի աքսորանքէն, կ'արժանանայ Մեծին Թէոդոսի մեծարանացը, կրնէրկայանայ Կոստանդնուպօլսոյ տիեզերական ժողովին, ուր, 381 թուականին, գումարուած էին 150 հայրապետք. ապա կը դառնայ 'ի Հայաստան, կը լսէ սպանութեանց եւ անգթութեանց գուժեր (մանաւանդ Գնէլի սպանումն Արշակայ ձեռքով եւ Ողոմպիադայի թիւնաւորիլն Փառանձեմի սաղրանօք եւ Մրջիւնիկ քահանայի ոճրագործութեամբ), սիրտը կը ճմլի, կը յանդիմանէ, կը նախատէ եւ կը յորդորէ 'ի սէր եւ 'ի միութիւն²:

Ներսէս, երբ կը տեսնէ, թէ Շապուհ Հայաստանը կ'աւերէ, բիւրաւոր քրիստոնեայք կը ջարդէ եւ կը գերէ, իսկ Հայոց կուսա-

¹ Խորենացի, Հատած. Գ, Գլ. ԻԲ:

² Հեղինակը Ներսես Մեծի գահակալութիւնը հասցնում է 383 թ., մինչդեռ նա գահակալել է 353-373 թթ.: Ներսես Մեծի գահակալման հետ կապված նույն տեսակետն է կիսում Մատթեոս եպս. Իզմիրլյանն իր «Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Սիս ու Աղթամար» աշխատութեան մեջ (Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 37): Ինչ վերաբերում է Կ. Պոլսի տիեզերական ժողովին, Հայաստանը չի մասնակցել, իսկ Գնէլի սպանութիւնը և վերոհիշյալ դէպքերը տեղի են ունեցել Ներսես Մեծի գահակալելուց որոշ ժամանակ անց (Ծմբ. խմբ.):

կալներն փոխանակ աւերման առաջն առնելու Արշակէն կը բողոքեն, ամենքը կը ժողովէ, կը համոզէ, որ հնազանդ լինին հայրենի թագաւորին եւ միաբան պատերազմին մոգեկրօնիկ Շապուհին դէմ, այս նշանաւոր խօսքերը ականդելով. «Եթէ բիւր չար իցէ Արշակ, սակայն աստուածապաշտ է. եւ եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սակայն թագաւոր ձեր է»¹:

Ներսէս կը տեսնէ Հայաստանի աղէտները, Շապուհի անգթութիւնները, Մերուծանի ուրացութիւնն, եպիսկոպոսաց կապանքներն, նախարարազուն կանանց խեղդամահ կախումն բերդերու պարիսպներէն. սակայն չը յուսահատիր, Պապը կը թագաւորեցնէ Արշակայ տեղ Թէոդոսի օգնականութեամբ, Հայոց բանակի հետ պատերազմի դաշտն կ'ելնէ 'ի Զիրաւ, ահռելի ճակատամարտին ժամանակ՝ Նպատ լեռը կը բարձրանայ Մովսիսի նման, իւր հետ կը տանի եւ Պապը. ինքը բազկատարած կ'աղօթէ Հայաստանի փրկութեան համար, եւ զՊապ նոր տեսարանով յուղղութիւն ածել կը ջանայ. Պարսիկը կը յաղթուի, եւ Մերուծան, փոխանակ թագի, եռացեալ շամփրով կը պսակուի Սմբատ ասպետէն:

Ներսէս կը կատարէ այսպէս իւր հայրապետական պարտքը, աղքատները սփոփելով իւրեանց խրճիթներուն մէջ, կայսրները ամոքելով իւրեանց պալատներուն մէջ, գորականները քաջալերելով պատերազմի դաշտին մէջ, թագաւոր եւ նախարար խրատելով եւ կշտամբելով ազգային ժողովներուն մէջ, եւ 'ի վերջոյ Պապայ ձեռքով կը թիւնաւորուի եւ կը թաղուի Թիլն ականի մէջ:

Ներսիսի մահէն յետոյ հայրապետ կ'ընտրուի (384-ին) Շահակ Մանազկերտացի, Ալբիանոսի ազգականութենէն, Հայաստանի մէջ ձեռնադրուելով եւ ոչ 'ի Կեսարիա, վասն զի Ներսիսի ժամանակ համօրէն ազգի հաւանութեամբ արդէն դադրած էր Կեսարիոյ մէջ ձեռնադրուելու սովորութիւնը:

Շահակին կը յաջորդէ իւր ազգականն Զաւէն, Վարազդատայ թագաւորութեան ժամանակ:

Զաւէնին կը յաջորդէ իւր ազգականն Ասպուրակէս, այն աղետալի միջոցին, երբ Հայոց թագաւորութիւնը արդէն երկու էր բաժնուած, եւ կ'իշխէին Պապայ երկու որդիքն՝ Արշակ եւ Վազարշակ, մէկը յունական բաժնի մէջ, իսկ միւսն պարսկական:

¹ Բուզանդ, Դպր. Դ, Գլ. ԺԱ:

Ե.

Քաղաքական և կրօնական վիճակ հայաստանի - Բռնարարություն յունական և պարսկական. - Երկու մեծ ախոյեանք Եկեղեցոյ և հայրենեաց՝ Սահակ և Մեսրոպ:

ՄԻՆՉԴԵՌԻ, մի կողմէն Հայաստանի քաղաքային շէնքը կը տատանի եւ կը քայքայի յունական եւ պարսկական քիւնախնդիր հարստահարութիւններէն, միւս կողմէն Քրիստոնէութիւնը իւր փրկարար ազդեցութեամբ հոգեւոր շինութեան հիմունքները կ'ամրացնէ՝ Արշակունի մոլի թագաւորաց եւ խռովայոյց նախարարաց դէմ հանելով աւետարանական այնպիսի ընտիր Մշակներ, որոնք առանց յուսահատելու աղէտներէ եւ տագնապներէ, մի կողմէն կ'արտասուեն հայրենեաց իշխանական զօրութեան բաժանման եւ անկման վրայ, եւ միւս կողմէն արտասուքները կը սրբեն եւ բարոյական ոյժը զօրացնել կը ջանան: Այս ընտիր Մշակներուն պարագլուխ կը դասուին Սահակ Պարթեւ եւ Մեսրոպ Մաշտոց, որոնք իբրեւ ամուլք Հայաստանի հոգեւոր մշակութեան, քրտամբք եւ արտասուօք կը ցանեն մտաւոր զարգացման սերմերը եւ իրենց յաջորդաց համար առատ եւ ուրախ հունձ կը պատրաստեն:

Սահակ, Մեծին Ներսիսի որդին էր, Բիւզանդիոնի մէջ հելլենական դպրութեամբ վարժուած, եւ համանման իւր հօրը՝ հայրենեաց ցաւը զգացող եւ լուսոյ ծաւալման համար խորհող ու աշխատող: Իսկ Մեսրոպ էր Մեծին Ներսիսի աշակերտը, Տարօնոյ Հացեկաց գիւղէն, Վարդան անուն մի առաքինի մարդոյ զաւակ, որ Ներսիսի կենդանութեան ժամանակ նօտար էր հայրապետական գործքերու. իսկ նորա վախճանէն զկնի Հայոց արքունական դիւանին ատենադպիր կարգեցաւ, վասն զի գիտակ էր յոյն, ասորի եւ պարսիկ դպրութեանց, մանաւանդ զի հմուտ էր նա եւ աշխարհական կարգաց եւ իւր մեծանունն ուսուցչի նման զինուորական արուեստի մէջ վարժուած:

Սահակ Պարթեւ, Ասպուրակէս կաթողիկոսի մահէն զկնի, Խոսրով Գ-ի եւ Ազգի հաւանութեամբ հայրապետ կ'ընտրուի. բայց որովհետեւ պարսկական մոգակրօնութիւնը իշխել կը ձգտէր ո՛չ միայն Հայաստանի քաղաքային վարչութեան, այլ եւ կրօնականին, ուստի նորընտիր հայրապետն ումանց քսութեամբ կ'ամբաստանուի

եւ Խոսրովի հետ միասին Պարսից Դուռն կը կոչուին. սակայն կ'ընդ-
դիմանան եւ չեն երթար: Արեաց թագաւորն՝ Շապուհ Գ (ըստ այ-
լոց Արտաշիր Բ), կը բորբոքի դառնագոյն ցասմամբ եւ իւր Արտա-
շիր որդին (ըստ այլոց Վուամ) մեծ զօրքով Հայաստան կ'ուղարկէ.
չատ նախարարներ իշխանութենէ կը հանէ, Ս. Սահակը հայրապե-
տութենէ կը դադրեցնէ եւ Խոսրովը կապելով՝ կը տանի եւ Անյուշ
բերդին մէջ կը կալանաւորէ, որոյ տեղը կը թագաւորէ Հայոց՝ իւր
եղբայրը Վուամշապուհ կամ Ստահրաշապուհ:

Շապուհին կը յաջորդէ Արտաշիր, եւ Ս. Սահակ վերստին իւր
հայրապետական պաշտօնը կը շարունակէ եւ կ'ուղեւորի առ Արտա-
շիր՝ Հայաստանի դառն աղէտներուն դարման գտնելու համար:
Շատ մեծարանք կը գտնէ Արտաշիրէն, Կամսարական եւ Ամատունի
նախարարութեանց պատիւն կը վերահաստատէ (թէպէտ եւ նախ-
նի կարգէն ստոր), Մամիկոնեան ցեղը նախարարութեան 5-րդ կար-
գը կը բարձրացնէ, իւր Սահականոյշ դստեր ամուսինն՝ Համազասպ
Մամիկոնեան սպարապետութեան կը հասցնէ եւ Արտաշրի հրովար-
տակաւ կը դառնայ 'ի Հայաստան: Սակայն հաշտարարական եւ խա-
ղաղասիրական պայմանները երկարատեւ եւ հաստատուն չեն մնար,
եւ չէին կարող մնալ այն տեղ, ուր իւրաքանչիւր նոր թագաւոր
նորանոր կրից եւ փոփոխութեանց էր ենթակայ, առանց օրինաւոր-
ութեան հպատակելու. եւ ուր յունական եւ պարսկական ազդեցու-
թիւնները անդադար կը մաքառէին իրարու ձեռքէ յափշտակել Հա-
յաստանը եւ կամ իսպառ կործանել: Պարսիկները կ'աւերէին յայտնի
յարձակումներով, իսկ Յոյնք կը պատրէին օգնականութեան սուտ
խոստումներով, եւ Պարսից հետ աւելի կը թշնամացնէին:

Հայոց գրերու գիւտը կը կատարուի եւ Յունաց նենգ բարե-
կամութեան պատրուակը կը բացուի: Մինչդեռ Սահակ եւ Մեսրոպ
Պարսից բաժնի մէջ անարգել վարժարաններ կը բանան հայրենի
դպրութիւնը տարածելու, Յունաց բաժնի մէջ կ'արգելուին նոյն
առնելու: Պարսիկները կը կասկածին Հայոց քրիստոնէական կրօ-
նակցութենէն Յունաց հետ, եւ Յոյնք կը կասկածին Հայոց քաղա-
քական միտումէն առ Պարսիկս, իսկ Հայք այս երկու կասկածոտ
ազգաց մէջ անդադար կը տարուբերին:

Վուամշապուհ կը մեռնի, եւ Ս. Սահակ, Պարսից Դուռը գնա-
լով, Խոսրովը կալանաւորութենէ կ'ազատէ եւ կրկին կը թագաւոր-
եցն, բայց հազիւ թէ մի տարի կը տեւէ, կը վախճանի եւ տեղը

կ'անցնի Պարսիկ իշխան, այն է Յազկերտի որդին Շապուհ, որ, քանի մի տարի մնալով, իւր հօր հիւանդութեան պատճառաւ Պարսկաստան կը դառնայ եւ այն տեղ կը սպանուի:

Յազկերտ Ա-ի տեղ կը թագաւորէ Վռամ Բ. կը բարեկամանայ Յունաց հետ եւ Հայաստանի մէջ կըսկսի հալածանաց հրդեհը, վասն զի, ինչպէս Յունաց եւ Պարսից իրարու դէմ ունեցած թշնամութիւնը, նոյնպէս եւ իրարու հետ ունեցած ժամանակաւոր բարեկամութիւնը, երկուսն եւս վնասակար էին Հայաստանին, վասն զի թշնամութեան ժամանակ կուսակցութիւններ եւ պառակտումներ կը յարուցանէին, իսկ բարեկամութեան ժամանակ՝ երկու տէրութիւնքը իրարմէ չըկասկածելով՝ առաւել կը խստանային Հայոց ազգի վրայ՝ ուրոյն ուրոյն վրէժխնդիր եւ քինախնդիր լինելով:

Ս. Սահակ, Վռամի հալածանքէն խոյս տալով, կ'անցնի Յունաց բաժինը, իւր հայրապետական գործունէութեանը ապահով ասպարէզ գտնելու եւ հայերէն դպրութեան ծաւալման համար աշխատելու: Սակայն յունական ռիսերիմ ատելութիւնը արգելք կը լինի նորա հայրենասիրական սուրբ նպատակին: Ս. Սահակ այս կոյր ատելութեան առաջն առնելու համար կը ստիպուի զՄեսրոպ եւ իւր թոռն Վարդան Մամիկոնեան Բիւզանդիոն ղրկել՝ թղթեր գրելով Թէոդոս կայսեր, Ատտիկոս Պատրիարքին եւ Անատոլիս զօրավարին: Մեսրոպ, որ իւր ճանապարհորդութեանց մէջ անգամ միշտ կ'ուսուցանէր եւ աշակերտաց հետ կը շրջագայէր, ներկայ ուղեւորութեան ժամանակ, նոցա մէկ մասը կը թողու Մելիտինէի մէջ, օրինաւոր դաստիարակներու յանձնելով, իսկ միւս մասով հանդերձ կը մտնէ Բիւզանդիոն եւ կը ներկայանայ Թէոդոս կայսեր՝ կանխապէս մեծարանք ու յանձնարարականներ ընդունելով Անատոլիսէն եւ Ատտիկոսէն: Թէոդոս, զմայլելով Մեսրոպի հմտութեան եւ քաղցրաբարոյութեան վրայ, կը կատարէ նորա խնդիրները, Առաջին եւ Գերգզօն Վարդապետ (Աքիմիթէոս կամ Ակումիտ) անուանելով. իսկ զՎարդան՝ ստրատելատութեան աստիճանի կը հասցընէ: Մեսրոպ իւր հետ ունեցած աշակերտները կը թողու Բիւզանդիոնի մէջ յունարէն սովորելու համար եւ կը դառնայ Հայաստան, հետը բերելով Ս. Սահակայ թղթոց պատասխանները, որոց մէջ Թէոդոս եւ Ատտիկոս կը վշտանան եւ կը ցաւին, որ հայկական գրոց գիւտի համար Ասորեստան դիմած են եւ ո՛չ 'ի Բիւզանդիոն, ուր կը ծաղկէին ուսմունք ու գիտութիւնք եւ կ'աթոռակալէր Յովհան Ոսկեբերան:

Մեսրոպ կը սկսի այնուհետեւ վարժարաններ բանալ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, իսկ Ս. Սահակ կ'անցնի Պարսից մասն, Սմբատ եւ Վարդան նախարարներու հետ, անցած աղէտներու անյիշուլթեան դաշնագիր մի կնքել կը տայ Վուամ Ե-ին, եւ Վուամ-չապուհի 18-ամեայ որդին Արտաշէս կը թագաւորեցնէ, որպէս զի չը բարձուի Հայաստանի արքունական թագը:

Յետ ժամանակաց Մեսրոպն եւս, աշակերտներ թողլով Յունաց բաժնի մէջ, կը դառնայ Արարատեան գաւառը եւ անտի 'ի Գողթն, ուր առաջին անգամ վաստակած էր վարդապետութեամբ:

Շատ ժամանակ չանցնիր, սաստիկ խռովութիւն կը յուզի նախարարաց մէջ՝ մանուկ թագաւորի արարմանց դէմ, որոնք կը ջանան Ս. Հայրապետն եւս մասնակից առնել իւրեանց ազգասպանութեան խորհրդին եւ չարախօսել առ թագաւորն Պարսից: Բայց Հայրենի թագին պաշտպան գթոտ հովիւր, թէ եւ կը խոստովանի Արտաշէսի մեղկ եւ մոլի վարքը, սակայն կը յիշեցնէ միանգամայն եւ Պարսից գազանութիւնը, կը մերժէ նախարարաց դաւադիր խորհուրդը, այս նշանաւոր խօսքերը արտասանելով. «Ինձ քա՛ւ լիցի մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար եւ ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ գահավէժ առնել: ...Եւ զիա՞րդ լինիցի այդ՝ փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»¹:

Նախարարները, փոխանակ յետս կասելու ազգամատնութենէ, կը միաբանին՝ թագաւորութեան հետ Հայրապետութիւնն եւս գահավէժ առնել. Սուրմակ երէցի հետ Պարսից դուռն կ'երթան, կ'ամբաստանեն թագաւորը եւ Հայրապետը, երկուսն եւս այն տեղ կը կոչեն, եւ գահընկէց կ'առնեն. առաջնոյն տեղ Վեհ Միհրչապուհ պարսիկը Մարգպան ընդունելով, իսկ երկրորդին տեղ Սուրմակ երէցը՝ 'ի վարձ իւր չարախօսութեան:

Սուրմակ շուտով կը մերժուի եւ կը յաջորդէ Բրքիչոյ, յորմէ տաղտկանալով՝ երկու կը բաժնուին նախարարները, ոմանք վերստին Ս. Սահակն կը խնդրեն, եւ ոմանք ուրիշ մէկը: Պարսից թագաւորը, այս երկպառակութեան մէջ իւր յայտնի օգուտը նշմարելով, երկու կուսակցութեան առաջարկութիւնն եւս կը կատարէ: Ս. Սահակը վերստին կը հաստատէ այն պայմանաւ, որ միայն վարդապե-

¹ Խորենացի Գլ. ԿԳ:

տական եւ կրօնական գործքերու խառնուի, եւ Շմուէլ անուն մէկը կը կարգէ, որ Մարգպանաց հետ Հայոց աշխարհի հարկաց ժողովման եւ դատաստանական քննութեան մասնակցի:

Ս. Սահակ, Արշակունի թագաւորութեան բարձման համար սիրտը դառնացած եւ հայրապետութեան աղէտներու վրայ կարեւոր խոցուած, սքանչելի կերպիւ կ'ատենաբանէ այն ամենատխուր աւուր մէջ, որուն վրայ կը զմայլի Վռամ, մոգերով հանդերձ, եւ կը հրամայէ արծաթ տալ Ս. Հայրապետին. սակայն նա մերժելով կը մերժէ եւ համարձակապէս նախարարաց գահն ու պարսիկ մարգպանութեան բարձումն կը պահանջէ: Ս. Հայրապետն կը դառնայ 'ի Հայաստան, եւ երբ իւր հակաթոռն Շմուէլ, մոլութեան ու ազահութեան մատնուելով եւ տաղտկալի դառնալով ժողովրդին կը վախճանի, կրկին կը խնդրուի ընդհանուր հայրապետութեան պաշտօնը վարել, բայց նա յանձն չառնուր եւ, սակաւ ժամանակէն յետոյ հիւանդանալով, կը վախճանի Բլուր գիւղի մէջ եւ կը թաղուի Տարօնոյ Աշտիշատ ավանին մէջ: Ս. Սահակին կը տեղակալէ Մեսրոպ, բայց վեց ամսէն գկնի կը փոխի աշխարհէս, որոյ երկրաւոր նշխարքն ոմանք կը փափաքին իւր բնագաւառն տանել 'ի Տարօն եւ անդ թաղել, ոմանք իւր նախկին վարդապետութեան տեղին` 'ի Գողթն, եւ ոմանք 'ի Վաղարշապատ, բայց 'ի վերջոյ Վահան Ամատունի կը տանի իւր Օշական գիւղն, մերձ Վաղարշապատու, եւ անդ կը հանգուցանէ:

Այսպէս կը կնքեն իւրեանց բազմարդիւն կեանքը Հայաստանի Լուսաւորութեան երկու ամուլքն` Սահակ եւ Մեսրոպ, որոնք ուսումնասէր Վռամշապուհի հետ միասին հայրենի դպրութեան տաճարի նուիրական Եռոտանին կը լինին: Այսպէս կը ներկայացնէ Սահակայ եւ Մեսրոպայ կենաց չքնաղ պատկերը համառօտաբան խորենացին, Սահակայ համար ասելով. «Մահկանացու ծնեալ, անմահ գիւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն (զաստուածանմանութիւնն), պատկառեաց 'ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն, եւ այսքան կենցաղավարեաց` իբր զի ոչ պակասութիւն իրիք մասն 'ի ծերութենէն եղանիլ եւ ո՛չ յախտից առննդունել»: Իսկ Մեսրոպայ համար կը յաւելու թէ, «Գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն եւ մարդահաճութիւն 'ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին, այլ հեզ եւ լաւակամ եւ բարեխորհուրդ գոլով եւ երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք` զինքն բոլորից ցու-

ցանէր: Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարսիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ»:

Իսկ մեք, այսքանը խօսելով Սահակայ եւ Մեսրոպայ այն գործոց վրայ, որոնք աւելի զուգակից էին Հայրենեաց քաղաքական վիճակին, անցնինք այժմ նոցա առաւել մեծ սխրագործութեան վրայ խօսելու, այն է Հայրենի գրոց գիւտի, վարժարանական հաստատութեանց եւ թարգմանական մեծարդիւն պարապմանց:

2.

Բանասիրական հարեանցի ակնարկ հին նշանագրաց վրայ. - Հայագիր մարենագրութիւն Հայոց` որպէս արգասիք կարեւորութեան քրիստոնէական ուսման. - Պարմութիւն գիտի Հայկական գրոց. - Զրիստոնէական եւ ուսումնասիրական տարբերութիւն Մեսրոպայ. - Նշանագիրք Վրաց եւ Ադուանից, որպէս պարտի վաստակոց Մեսրոպայ. - Թարգմանութիւն Աստուածաշունչ Գրոց. - Գեղեցիկ րեսարան դաստիարակութեան եւ կրթութեան. - Աշակերտք Սահակայ եւ Մեսրոպայ:

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՈՒՍՄԱՆ կարեւորութիւնը ծնաւ Հայաստանի մէջ հայկական գրաւոր մատենագրութիւնը, որ Քրիստոնէութեան ամենամեծ պարգեւներէն մին է մեր ազգի համար: Աւետարանական վարդապետութեանը հարկաւոր էր տեւականութիւն եւ խորարմատ հաստատութիւն, եւ տեւականութեան համար հարկաւոր էին վարժարանք, զորս բացին Ս. Գրիգոր եւ Մեծն Ներսէս: Բայց այս հայկական վարժարաններու իրական յառաջադիմութեան համար բաւական չէին յունարէն եւ ասորերէն նշանագիրները, հարկաւոր էր անշուշտ բնիկ հայեցի գիր եւ դպրութիւն: Ահա այս մեծ պիտոյքը լցուցին Սահակ եւ Մեսրոպ` ուսումնասէր Վռամշապուհի թագաւորութեան ժամանակ` հայկական գրերը գտնելով կամ կանոնաւորելով: Սակայն պատմական բանասիրութիւնը, զանազան փաստերու վրայ յենլով, շատ հին դարերու մէջ անգամ կը խոստովանի հայերէն գրերու գոյութիւն, թէպէտ եւ այլատարազ եւ անկատար: Պատմական բանասիրութիւնը կը հաւաստէ, որ Ասիոյ ընդարձակ գաւառները գրաւոր

Հին ազգերը՝ գրեթե Եգիպտացւոց նման խորհրդաւոր նշանագրեր կը բանեցնէին, որոց ներկայ ժամանակիս բանասէրները Սեպաձեւ կամ Բեւեռաձեւ անունը կուտան: Եւ որովհետեւ, Հայք եւս նոյն ազգերու նման քաղաքականութիւն ունէին, անշուշտ նոյն Բեւեռաձեւ գրերը կը գործածէին: Այս մասին կը վկայէ Փիլիստրատոս եւ աշակերտք Ս. Մեսրոպայ՝ Խորենացին, Փարպեցին եւ Կորիւն: Սոյն տեսակ նշանագրաց կիրառութիւնը Հայաստանի մէջ հաւանաբար Վաղարշակէն առաջ կը համարուի:

Սակայն այս բարեխաղան կամ փիւնիկեան նշանագիրքը, զորս շատ ազգեր գործ կը դնէին, ինչպէս եւ Հայք, բաւական չէին Հայոց լեզուի համար, վասն զի քսաներկու հատ միայն էին: Ուստի եւ Հայք, մինչեւ Լուսաւորչի եւ Մեսրոպայ ժամանակները ստիպուած էին քաղաքական դիւանագրութեանց համար Պահլաւացի գրեր գործ դնել (եւ ո՛չ Զենտի, ինչպէս ոմանք կը կարծեն), իսկ եկեղեցական գրուածոց համար Յունաց եւ Ասորոց տառեր: Եւ սակայն այս եւս բաւական չէր Հայոց լեզուի լրական հնչմանց համար. ուստի սոյն պակասութիւնն էր, որ Մեսրոպ կը խորհէր լրացուցանել:

Այս տեղէն պարզ կը նշմարուի ուրեմն, որ եթէ նախնի ժամանակաց մէջ Հայոց գրեր եւս եղած են, անկատարութեան պատճառաւ իսպառ անգործադիր մնացած են: Թէպէտ եւ մեր պատմաբաններէն ոմանք կ'աւանդեն, որ Մեսրոպ միայն ճայնաւոր գրերը գտած է, ոմանք կ'ասեն, որ նորա ջանքը զլիսաւորապէս մեր այբուբենին կրկնակ գրերուն համար եղած է, որոնք օտար լեզուաց մէջ չեն գտնուիր եւ մեր լեզուի հնչման ճոխութիւնը կը կազմեն, եւ ոմանք կ'ասեն, տասն եւ չորս տառք միայն գտած է: Սակայն այս անուրանալի է, որ մեր գրերու անթերի գիւտը, կանոնաւորութիւնը եւ կատարեալ կիրառութիւնը Սահակայ եւ Մեսրոպայ ջանից արդիւնք են, եւ այս արդիւնքը, քրիստոնէական ուսման կարեւորութենէն ծնունդ առած լինելով, համարուած է որպէս աստուածային մատանց գործ, որպէս նուիրական միջոց սրտի եւ մտքի մշակութեան, որպէս հաստատուն անօթ՝ մարդուս հոգւոյ եւ լեզուի ճոխութիւնները երկար դարեր կրելու եւ յաւերժացնելու: Պատմեմք ուրեմն, թէ ի՞նչպէս կատարուած է այս շահաւէտ գիւտը:

Մեսրոպ, շուրջ եօթն տարի, Հայոց այբուբենաց մէջ ատենադպրութեան պաշտօն վարելէն զկնի՝ կ'անցնի Գողթան եւ Սիւնեաց գաւառները եւ ջանադիր կը լինի տեղւոյն վայրենաբարոյ եւ խու-

ժաղուժ ժողովուրդը կրթել աստուածային ուսման մէջ, բազմաթիւ աշակերտներ կը ժողովէ եւ յաւէտ Աստուածաշունչ Գրոց ուսման մէջ վարժելու կը ճգնի: Սակայն Հայկական գրեր չը լինելու պատճառաւ շատ դժուարութիւններ կը կրէ եւ խորին թախծութեամբ կը տրտմի, երբ կը տեսնէ, թէ Ասորի եւ Յոյն բարբառով կը կարդացուի Ս. Գիրքը Հայաստանեայց եկեղեցիներու եւ վանքերու մէջ: Պօղոս առաքեալի հառաչանքները կը հանէ Մեսրոպ իւր սրտի խորքէն. «Ուխտիւք խնդրէի նզով լինել 'ի Քրիստոսէ վասն ազգականաց իմոց եւ եղբարց», եւ կը փափաքի հայկական գրեր պատրաստել: Այս սուրբ բաղձանքով լցուած՝ կը դառնայ 'ի Վաղարշապատ, ու Ս. Սահակին կը հաղորդէ իւր սրտի իղձը, եւ նորա սրտին մէջ եւս նոյն եռանդը վառուած կը տեսնէ: Ս. Հայրապետը ժողով կը գումարէ, խորհրդակցութեամբ 'ի կատար հանել այս նուիրական գործը, ուր ներկայ կը գտնուի եւ Վռամշապուհ ուսումնասէր թագաւորը: Թագաւորը կը պատմէ թէ ինքն Հաբէլ անուն մի քահանայէ լսած է, որ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսի մօտ կը գտնուին Հայերէն նշանագիրք: Ժողովը կը խնդրէ թագաւորէն, որ մի մարդ ղրկէ Դանիէլ եպիսկոպոսէն ստոյգ տեղեկութիւն ստանալու համար: Այս նպատակաւ թագաւորական տանէն իմաստուն եւ փութաջան իշխան մի կ'որոշուի Վահրիճ անուն, որ թագաւորէն եւ եպիսկոպոսներէն յանձնարարական թղթեր առնելով, կ'իջնէ Միջագետք եւ այն տեղէն Հաբէլ քահանայի հետ միասին կ'երթայ Դանիէլի մօտ: Կը ստանան Դանիէլեան նշանագիրքը, որ անշուշտ հին հայկական քսաներկու նշանագիրքն էին բաբելականէն կամ փիլնիկականէն առնուած, եւ հնչմունքները սովորելով՝ կը դառնան 'ի Հայաստան եւ կը ներկայացնեն թագաւորին եւ Ս. Սահակին ու Մեսրոպին: Սահակ եւ Մեսրոպ թագաւորի խորհրդով մանուկներ կը ժողովեն եւ երկու տարի անընդհատ կը ջանան նոյն գրերու կիրառութիւնը ընդհանրացնել, սակայն փորձով կը համոզուին, որ այն գրերը հայկական հնչման չեն յարմարիր, ուստի եւ կը խորհին, որ Մեսրոպ անձամբ երթայ Դանիէլի մօտ, աւելի տեղեկութիւն ստանալու համար: Մեսրոպ, իւր աշակերտներէն աւելի մտավարժները հետը առնելով, կ'ողակորի դէպ 'ի Միջագետք: Բաւական ժամանակ կը մնայ Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ եւ յուսացած օգուտը չը կարողանալով քաղել՝ կը տրտմի սաստիկ մտատանջութեամբ: Բայց որպէս զի, իւր ուղեւորութիւնն անօգուտ անցած չը լինի, երկու կարգ կը բաժնէ իւր

աշակերտները եւ կը թողու անդ, որ մի կարգը՝ Ասորի, իսկ միւսը՝ Յոյն դպրութեանց մէջ վարժին եւ ինքը հետն առնելով իւր ավագագոյն աշակերտները՝ Յովհան Եկեղեցացի, եւ Յովսէփ Պաղնացի, կը խորհի Հայաստան դառնալ:

Մեսրոպ կը լսէ, որ Եդեսիա քաղաքին մէջ Պղատոս անուն մի հանճարեղ եւ ճարտարամիտ մարդ կայ քաղաքական դիւանին վերակացու, որ կարող է իրեն ձեռնտու լինիլ Հայկական գրոց գիւտի համար: Մեսրոպ ուրախանալով ուղղակի կ'երթայ Պղատոսին մօտ եւ իւր մտաց խորհուրդը կը յայտնէ: Պղատոս Մեսրոպայ հետ երկար խորհրդակցելէն յետոյ կը խոստովանի, որ իւր կարողութեանէն վեր է նորա բաղձանաց կատարումն, ուստի եւ կ'առաջարկէ իւր վարդապետ Եպիփանոսին երթալ, գուցէ օգուտ մի քաղելու: Մեսրոպ յանձնարարական թղթեր կ'առնու թէ՛ Պղատոսէն եւ թէ՛ տեղւոյն Ռաբուլա կամ Բաբելաս եպիսկոպոսէն եւ կ'իջնէ Փիւնիկաստան, ուր լսելով, որ Եպիփանոս արդէն վախճանած է, շատ կը տրտմի: Սակայն, առանց յուսահատելու, այն տեղէն կը դիմէ Սամոսացոց քաղաքը, ուր մեծ համբաւ ստացած էր Հռոփանոս՝ Եպիփանոսին աշակերտը, եւ դարձեալ յոյսը ունայն կ'ելնէ:

Մեսրոպ այնուհետեւ մարդկային հնարագիտութենէ յոյսը կտրելով՝ միմիայն աստուածային օժանդակութեան կը դիմէ. եւ այս երկիւղած ապաւինութեան ժամանակ, կ'աւանդեն պատմիչք, որ կը յափշտակուի տեսլեամբ եւ իւր առաջին քար մի կը տեսնէ, որուն վրայ աներեւոյթ թաթ մի այլ եւ այլ տառեր կը գրէ, եւ որոց ձեւերը Մեսրոպի սրտին մէջ կը պատկերանան: Մեսրոպ իսկոյն կը դիմէ Հռոփանոսին, իւր մտքի մէջ տպաւորուած կերպերը կը յայտնէ, եւ Հռոփանոս, գրի առնելով, վայելուչ ձեւեր կուտայ, եւ այսպէս կը կատարուի Հայկական գրոց գիւտը: Բայց թէ ի՞նչ մեծութիւն ունի այս տեսլեան կերպաւորութիւնը երկիւղած սրտերուն համար, եւ ի՞նչ նշանակութիւն բանասիրական հետազօտութեան առջեւ, այդ կը թողուինք որ իւրաքանչիւր մարդ ինքն խելամտէ:

Մեսրոպ հայկական նոր գրերով կըսկսի թարգմանել Աստուածաշնչէն Առակաց գիրքը, իբրեւ նախապտուղ իւր քրտնաթոր մշակութեան եւ ուրախանալով յաջողութեան վրայ՝ կը դառնայ ՚ի Հայաստան¹: Վռամշապուհ թագաւորն եւ Սահակ հայրապետն, սոյն

¹ Մեսրոպեան ցնանագիրք (ինչպէս դիտած է Գ. Գ. Զ. Գայերէն դպր. Պատմութեան մէջ), ըստ ձեւոյն զանազան կերպարանափոխութիւններ կրած են զանազան դարուց

ուրախական լուրն առնելով, կը դիմաւորեն Մեսրոպին Ռահ գետի ափանց վրայ, բազմութեամբ նախարարաց եւ աւագանի մարդկան, կ'ողջագուրեն զնա անպատուժ հոգեզմայլութեամբ, եւ ցնծութեան երգերով թագաւորանիստ քաղաքն կը դառնան, ուր քանի մի օր կը տօնեն Տօն ցնծութեան հայկական նորագիւտ նշանագրաց եւ հայեցի դպրութեան դարագլխոյն համար:

Հրաման կը հանէ այնուհետեւ թագաւորն, հաճութեամբ հայրապետին վարժարաններ հաստատել ամեն տեղ, մանուկներ ժողովել հայերէն դպրութեան եւ գրչութեան մէջ վարժելու եւ յունարէն ու ասորերէն գրուած մատեանները հայագիր գաղափարելու: Իսկ Մեսրոպ հրաման ընդունելով կ'անցնի Մարաստան, տեղւոյն անկիրթ ժողովուրդը հրահանգելու, եւ թէ՛ նոցա եւ թէ՛ հանուր Հայաստանի օգտին համար ձեռնամուխ կը լինի Աստուածաշունչ Գրոց թարգմանութեանը՝ օգնական ունենալով Տիրայր Խորձենացին, Մուշէ Տարօնացին եւ այլք, եւ անտի կ'իջնէ 'ի Գողթան՝ իւր նախկին վարդապետութեան տեղին, եւ Շաբիթ իշխանի ձեռնտուութեամբ կըսկսի քարոզել եւ ուսուցանել: Գողթանէն կ'անցնի Սիւնեաց աշխարհը, օգնութիւն կը գտնէ Վասակ Սիսակեան եւ Վաղինակ իշխաններէն, կը խրատէ վայրենագոյն ժողովուրդը եւ Անանիա եպիսկոպոսը տեսուչ կը թողու այն տեղ կըթուլութեան խնամք տանելու համար:

Սակաւ ժամանակէն զկնի՝ կ'անցնի Վրաց աշխարհը, նոցա համար նշանագրեր կը պատրաստէ, իւր աշակերտներէն հետն առնելով կը ներկայանայ Վրաց Բակուր թագաւորին եւ Մովսէս եպիսկոպո-

մէջ, եւ պէսպէս անուճներ ստացած, որոց գլխաւորներն երեքն են՝ Երկաթագիր, Բոլորագիր եւ Սօտրգիր: Երկաթագիրը որ Մեսրոպայ հնարածն է, տեսած է մինչեւ ժԴ դարը, եւ երկաթի գրչով կամ երկաթի ոքսիտէ շինուած թանաքով գրուելուն համար երկաթագիր կոչուած է, սակայն թո՛ղ դարէն՝ վերին եւ ստորին կողմերը կարծուելով՝ կոչուած է նոյնպէս եւ Միջին երկաթագիր, իսկ նախնականները գլխագրի տեղ գործածուած են: Ընթերցման դիւրութեան համար ժԲ դարու մէջ փոփոխուած են նշանագիրք եւ ստացած Բոլորագիր անուն, որ կամաց կամաց կանոնաւորուելով՝ այժմեան տպագրութեան սովորական գիրն դարձած են: Բոլորագրոյն աւելի դիւրացած ձեւն է Սօտրացի կամ Սօտր գիրն, որ հասարակ գրութեանց մէջ կը գործածուէր եւ այժմ կը գործածուի: Միջին երկաթագիրը հնարուելէն յետոյ՝ Երկաթագրի գործածութիւնը մասամբ դադրած է, նոյնպէս եւ բոլորագրոյն գտնուելէն յետոյ՝ Միջին երկաթագիրը խափանուած է, բայց Սօտր գրի հնարուելէն յետոյ՝ Բոլորագիրը ամենեւին վերջացած չէ, այլ գործադրուած է ընտիր ձեռագրաց մէջ: Մեսրոպեան նշանագրաց այս կերպարանափոխութիւնը ակներեւ կը նշմարուի զանազան դարուց ձեռագրաց մէջ:

սին, մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ բոլոր աշխարհէն. Զաղայանուն մէկը, Վրաց լեզուի թարգման որոշելով, աշակերտաց բազմութիւն կը ժողովէ եւ նորա տեսչութեանը կը յանձնէ, իսկ ինքն վերադարձ այցելութիւն առնելով՝ իւր աշակերտած աշխարհներուն, կը դառնայ 'ի Հայաստան, Յունաց բաժնի Հայոց համար խորհելու, որոյ պատճառաւ եւ Բիւզանդիոն կ'երթայ Սահակայ թղթերով, եւ անտի Հայաստան կը դառնայ, կատարումն ստանալով իւր խնդրուածոցն, որոց վրայ առաջ խօսեցանք արդէն:

Մինչդեռ անձանձրոյթ աշխատութեամբ կ'ուսուցանէ, կը գրէ Ս. Մեսրոպ եւ եկեղեցական Հարց մատեանները կը թարգմանէ. Աղուանից երկրէն Բենիամին անուն մէկը նորա մօտ կը գայ, որուն նոր նշանագրեր կ'աւանդէ եւ իւր Դանան եւ Ենովք աշակերտները հետը դնելով՝ կրկին Աղուանից երկիրը կ'ուղեւորէ, որ նոյն աշխարհին մէջ իւրեանց յատուկ գրերով դպրութիւն ծաւալեն: Յետ ժամանակաց Մեսրոպ Յունաց բաժնէն Վաղարշապատ կուգայ Ս. Սահակայ եւ թագաւորին մօտ, եւ անտի կ'անցնի Աղուանք, կը վարդապետէ եւ կ'ուսուցանէ, յորդորելով տեղւոյն Երեմիա եպիսկոպոսը եւ Արսվաղէն թագաւորը, որ խնամք տանին դպրութեան եւ կրթութեան, որոնք իսկոյն արքունի ծախքով դպրոցներ կը բանան, բազմաթիւ մանուկներ կը ժողովեն ուսանելու եւ ինքն Երեմիա եպիսկոպոսն Աստուածաշունչ Գրոց թարգմանութեան կը պարապի: Մեսրոպ, իւր Յովնաթան աշակերտը այն տեղ վերատեսուչ թողլով, կ'անցնի Վրաց աշխարհը եւ ուղեւորութեան ժամանակ նախ Գարգմանից Խուրս եւ ապա Տաշրաց Աշուշա իշխաններէն ձեռնտուութիւն գտնելով՝ կրթարաններ կը հաստատէ դպրութեան եւ ճշմարտութեան տարածման համար, եւ Սամուէլ եպիսկոպոսի տեսչութեանը յանձնելով՝ վերստին կը դառնայ 'ի Հայաստան:

Այնուհետեւ կը միանան Հայաստանի դպրութեան եւ գրագիտութեան երկու ամուլքն՝ Սահակ եւ Մեսրոպ, եւ կըսկսին միասին գրել եւ թարգմանել եւ իւրեանց աշակերտներէն երկուսը՝ Յովսէփ Պաղնացի եւ Եզնիկ Կողբացի Երեմիա կ'ուղարկեն, որ ասորական Հարց գրուածները հայերէնի դարձնեն եւ եկեղեցական մատենից ընտիր օրինակներ որոնեն: Բայց նոքա ուսումնասիրութեան եռանդով վառուած կ'անցնին Բիւզանդիոն, հելլենական դպրութեամբ եւ թարգմանութեամբ պարապելու, ուր յառաջագոյն ուղեւորուած էին նոյնպէս Յովհան եւ Արձան, եւ փոքր ժամանակէն յետոյ Հայաստա-

նէն կ'ուղեւորին նոյնպէս Ղեւոնդ եւ Կորիւն, իրարու հետ կը միանան, կ'ուսանին մեծ եռանդով, եւ ապա Աստուածաշնչի յունական մի ընտիր օրինակ առնելով, ընդ նմին եւ նիկիական եւ եփեսոսական ժողովոց կանոնները, կը դառնան իրենց հայրենիքը եւ իւրեանց երանելի վարդապետաց կը մատուցանեն նոյն գեղեցիկ աւանդները:

Սահակ եւ Մեսրոպ, Աստուածաշնչի նոր օրինակն ընդունելով, կը սկսին Եզնիկի հետ վերստին «Թարգմանել զմիանգամ Թարգմանեալն» ընդ նմին եւ շատ եկեղեցական գրուածքներ, եւ որպէս զի իւրեանց յաւերժական աշխատութեան մէջ ամենեւին թերութիւններ չգտնուին, խորհուրդ կը կազմեն եւ աշակերտներ կ'ուղեւորեն Աղէքսանդրիա, Ատտիկէ եւ Աթէնք, ուր կը ծագկէին աղէքսանդրեան եւ աթենեան իմաստասիրութեան հռչակաւոր դպրոցները, որոց մէջ եօթն տարի կ'ուսանին Հայաստանի ուսումնախնդիր զաւակները եւ իմաստասիրական ճոխ գանձերով կը դառնան 'ի Հայաստան, ուր թէպէտ յաշխարհէս փոխուած կը գտնեն ուսումնասէր Վռամշապուհն եւ երանաշնորհ Սահակն ու Մեսրոպը, կ'ողբան եւ կ'արտասուեն, սակայն երբէք չեն յուսահատիր, այլ, անխոնջ հետեւելով իւրենաց վարդապետաց շաւղին, կը թարգմանեն եւ կը գրեն, եւ մանաւանդ որ նոցա նուիրական իղձը լցուցանելով՝ Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը կը գտեն եւ կը կատարելագործեն, քաջ իմանալով, որ յառաջադիմութեան խորհուրդը այն տեղ է, ուր աշակերտք իւրեանց վարդապետաց եւ որդիք իւրեանց հարց կիսակատար թողածը կը շարունակեն եւ պսակել կը ջանան:

Հայկական նշանագրաց գիւտէն գկնի՝ մի ուսումնասիրական եռացումն եւ մտաւորական շարժումն կը յուզի ո՛չ միայն Հայաստանի, այլ եւ Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներուն մէջ. կը բազմանան վարժարանք, կ'աճի զարգացումն դպրութեան, կ'աղբերանան թարգմանութիւնք, հեղինակութիւնք, եւ կը ծաւալին բանաւոր եւ գրաւոր վարդապետութիւն եւ ուսումն Գրիստոնէութեան, որուն համար զմայլելով կ'ասէ ականատես պատմագիրն Կորիւն. «Յարարատեան գաւառին 'ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ:... Ա'նդ կըթութիւն քաղցրուսոյց ընթերցուածոց՝ հոգեպատում գրոց: Ա'նդ քաջալերութիւն յորդորական վարդապետութեանն՝ առ 'ի յառաջագէմ ընտրութեան՝ պսակահաս քրիստոսադիր կիտին: Ա'նդ եռալ հոգւով աստուածապաշտ ծառայութեամբ»:

Այս ամեն բարեաց աղբերակն այն էր, որ Վռամշապուհ իւր արքունական գանձը, ոյժը եւ ազդեցութիւնը աշխարհի յառաջադիմութեան համար կը գործածէր, եւ Սահակ ու Մեսրոպ նորա ջանիցն եւ փութոյն արժանաւոր կը հանդիսանային: Հայաստանի վարժարանները բաւական չը համարելով՝ Հայոց տրամախոհ, քաջուշեղ, փափկավանդ եւ երկարոգի պատանիները Եդեսիա, Կեսարիա, Աղէքսանդրիա, Աթէնք, Հռովմ եւ Բիւզանդիոն կ'ուղեւորէին (ուր ուսմունք եւ գիտութիւնք կը ծաղկէին) եւ ժամանակին ուսումնականներուն մէջ համբաւաւոր եւ շատերէն գերազանց կ'երեւէին: Անյաղթն Դաւիթ, իւր յունական իմաստասիրութեամբ, յաղթութեան պարծանքը կը յափշտակէր: Խոսարով, յոյն եկեղեցականաց մէջ, Ս. Բարսեղի օրհնութիւնները կը կարդար: Մամբրէ Ոսկեբերանի ճառերը կ'արտասանէր, իսկ Ղազար եւ այլք այնչափ խորամուխ էին յունական գիտութեան մէջ, որ Աթենացի կոչուելու պարծանաց կ'արժանանային:

Պատմական յիշատակարանք, երբ Հայաստանի հոգեւոր եւ մտաւոր վերակենդանութեան պատկերը կը ներկայացնեն, ակներեւ կը նշմարուի, որ Սահակեան եւ Մեսրոպեան վարժարաններէն շատ աշակերտներ ծնած են, բայց սակաւուց անուններն միայն մեզ հասած են, որոնք Թարգմանիք կ'անուանին եւ երկու կարգ կը բաժնուին: Առաջին կարգէն նոքա են, որոնք նշանագրաց գտնուած ժամանակ բաւական հասակաւոր էին եւ իւրեանց վարդապետաց գործակիցք՝ թարգմանութեանց մէջ: Իսկ երկրորդ կարգէն նոքա են, որոնք իւրեանց վարդապետաց մօտ վարժուելէն զկնի՝ ուղեւորեցան այլ եւ այլ քաղաքներ կատարելագործուելու համար, եւ շատերը իւրեանց վարդապետաց մահէն յետոյ դարձան Հայաստան: Առաջնակարգ աշակերտք կը համարուին՝ Յովսէփ 'ի Վայոց Ձորոյ, Յովհան, Ղեւոնդ երէց 'ի Վանանդայ, Եզնիկ Կողբացի, Կորիւն, Մուշէ Տարօնացի, Տիրայր Խորձենացի, Յովսէփ Պաղնացի, Յովհան Եկեղեցացի, Ենովք, Դանան, Երեմիա սարկաւազապետ Սահակայ, Թաթիկ, Արձան Արծրունի, Աղան Արծրունի, Ղազարիկ կամ Ղազրիկ: Իսկ կրտսերներն սոքա են՝ Մովսէս Խորենացի, Մամբրէ Վերծանող՝ եղբայր նորին, Դաւիթ Անյաղթ, Գիւտ, Յովհան Մանդակունի, Եղիշէ, Ղազար Փարպեցի, Եզրաս Անգեղացի, Սահակ, Յովհաննէս, Աբրահամ կամ Աբէլ, Անանիա, Յովնաթան, Խաչիկ կամ Խաչատուր, Անդրէաս, Թաթուլ, Վարոս: Երկու դասն եւս գլխաւորապէս

աշխատած են Ս. Գրոց եւ եկեղեցական գրուածոց թարգմանութեան մէջ: Ոմանք իւրեանց վարդապետաց հետ վարժարանաց եւ հաւատացելոց վերակացութեան պաշտօն վարած են: Ոմանք կաթողիկոսութեան անգամ արժանացած, ոմանք ազգային քաղաքական հարստահարեալ ժամանակին հայրենեաց եւ եկեղեցւոյ պաշտպան ախոյեաններ դարձած են, եւ ոմանք ինքնագիր երկասիրութիւններ թողած են: Թարգմանութիւնք առանձինն եւ ոչ մէկուն անունը կը կրեն, ուրեմն եւ մենք ամենուն գործակցութեանը կը նուիրենք զայն իսկ ինքնագիր հեղինակութեանց վրայ ուրոյն ուրոյն պիտի խօսինք, որպէս եկեղեցական մատենագրաց վրայ:

Է.

Անարարանի իմաստութիւնը մարդկային իմաստութեան հասնէպ. - Շարժա-
նիթ եկեղեցական Ժողովոց. - Երեք տիեզերական Ժողովք. - Ազգային Ժողովք
Նայոց ստաջին շրջանին մէջ:

ՄԵՆՔ տեսանք արդէն, Եկեղեցական Պատմութեան առաջին շրջանին մէջ (ըստ մեր բաժանման), որ հալածանքները կ'արգիլէին քրիստոնէից հրապարակական գումարումներ ունենալ, ուստի եւ միութեան կամ ժողովման կեդրոն միայն Գոհութեան կամ Հաղորդութեան Խորհուրդն էր, որ այն եւս շատ անգամ ծածուկ կը կատարուէր հեթանոսական հալածասիրութեան պատճառաւ: Բայց երբ հալածիչ ինքնակալները, թագաւորները եւ իշխանները Քրիստոնէութեան հեզ լծոյն տակ խոնարհեցան, այնուհետեւ հաւատացեալք իրաւունք ստացան, ո՛չ միայն ազգային մասնաւոր, այլ եւ տիեզերական համագումար ժողովներ ունենալ զանազան եկեղեցական խնդիրներու պատճառաւ:

Քրիստոնէութիւնը, պատերազմելով աշխարհի նիւթական զօրութեան դէմ, այն է մարմնաւոր տիրապետութեան, բռնակալութեան եւ անիրաւութեան, կը դիմագրաւէր մարտիրոսական բիւրաւոր գոհերով եւ նահատակութեան արեան հեղեղներով: Իսկ պատերազմելով մարդկային մտաւոր ուժին դէմ, հարկ էր, որ դիմագրաւէ քրիստոնէական իմաստութեամբ եւ աւետարանական վարդապետութեամբ: Առաջին պատերազմը արտաքին էր, Հեթանոսութենէ

արծարծուած, որ փոխանակ տկարացնելու զՔրիստոնէութիւնն՝ առաւել կը զօրացնէր եւ կ'ամրացնէր հաւատացելոց հոգեւոր կապը, սէր առ Աստուած եւ սէր առ մարդիկ: Իսկ վերջինը ներքին պատերազմ էր, թերակատար քրիստոնէութենէ կամ վայրապար հետազօտութենէ ծնունդ առած, որ կը քայքայէր հաւատացելոց միութիւնը եւ հակառակութեամբ կը տկարացնէր: Այս վերջին պատերազմը կը շարունակուէր մանաւանդ Յունաստանին մէջ, ուր հեթանոսական իմաստասիրութեան եւ քրիստոնէական վարդապետութեան դիմահարութենէն մի նոր խառնորդ ձեւանալով՝ շատերու սիրտերը կը յուզէր եւ կը շփոթէր: Հեթանոսական իմաստասիրութեամբ վարժուածներէն ոմանք, քրիստոնէութիւնն ընդունելէն եւ նաեւ եկեղեցական բարձր աստիճաններու հասնելէն զկնի, դարձեալ վայրապար կը հետազօտէին այնպիսի քրիստոնէական խորհուրդներ, որոնք մարդկային մտաց սահմանէն շատ բարձր էին: Իսկ ողջամիտ Հայրապետներն եւ զգայուն Քրիստոնեայքն եւս, ցանկալով այս աղէտներու առաջն առնուլ, ժողովներու եւ հետեւապէս վիճաբանութեանց կը դիմէին, որով աւելի կը զայրանար հակառակութիւնը եւ տեղի կը տար մեծամեծ խռովութեանց: Արդարեւ՝ շատ գեղեցիկ յատկութիւն է ճշմարտութեան ծարաւը, ամեն բանի մէջ խոր թափանցելու եռանդը եւ ամեն բան ճշգրտելու քաղցը. բայց բան կայ, որ կարող ենք քննել ու դատել, եւ բան կայ, որ միայն կարող ենք զգալ եւ ոչ քննել: Վասն զի, ինչպէս մարդուս զգայարանքները (տեսանելիք, լսելիք եւ այլն) այլ եւ այլ պաշտօն ունին, նոյնպէս եւ մեր միտքն ու սիրտն, որոց միոյն պաշտօնը միւսին փոխանակելով՝ ամեն բան կը խանգարուի: Ո՛չ թէ միայն Քրիստոնէութեան նկատմամբ է այս ճշմարտութիւնը, այլ եւ բնութեան մէջ անգամ այնպիսի գեղեցկութիւններ կան, որ զգալ միայն կարող ենք եւ ոչ պատմել կամ բացատրել: Յունաստանի մէջ յուզուած մոլորութեանց եւ հակառակութեանց բուն աղբիւրն այն էր, որ սրտի պաշտօնը մտքով կը ջանային կատարել, այն է Աստուածային Երրորդութեան, Քրիստոսի Մարդեղութեան եւ Հոգւոյն Սրբոյ Շնորհաբաշխութեան անհաս խորհուրդները փոխանակ սրտով զգալու եւ սքանչանալու, մտքով կ'աշխատէին քննել, ուստի եւ այլանդակ մտածութեանց մէջ կը մոլորէին: Կա՛ն, կա՛ն արդարեւ Քրիստոնէութեան մէջ լուսաւորող ճշմարտութիւններ, գեղեցիկ պատուէրներ եւ երջանկաւէտ սկզբունքներ, որոց քննութիւնը մարդուս միտքը կը լուսաւորէ, սիր-

տը կ'ազնուացնէ, հոգին կը պարարէ անպատում վայելչութեամբ, եւ աստուածամանութեան սքանչելի ճաշակ կը մատակարարէ: Բայց կա՛ն եւ գաղտնիքներ, որոնք Աստուծոյ գիտութեանը միայն պահուած են, եւ որոց քննութիւնը անհաս է մարդկային մտաց, եւ որչափ ջանայ քննել, այնչափ պիտի շփոթի եւ տատամսի: Իւրաքանչիւր քրիստոնէի պարտքն է խորհիլ, քննել ինչ որ յայտնած է Աստուած մարդկային մտաց լուսաւորութեան եւ կատարելագործութեան համար, եւ դարձեալ իւրաքանչիւրի պարտքն է զգալ եւ խոնարհիլ ամեն խորհուրդներու առջեւ, որոց բանալին Աստուծոյ ձեռքն է, եւ ոչ մարդկային մտաւոր հետազոտութեան: Վասն զի պարզապէս վճռուած է Ս. Գրքի մէջ. «Ծածուկքն Տեառն Աստուծոյ մերում՝ եւ յայտնիքն՝ մեզ եւ որդւոց մերոց» (Բ Օրինաց ԻԴ 23): Այս է ահա՛ Արարչի եւ արարածի մէջ եղած գեղեցիկ սահմանը՝ ծածուկները Աստուծոյն թողուլ, իսկ յայտնուածները ուսանիլ, ճանաչել եւ իւր որդւոցն ուսուցանել: Վասն զի Աստուած այնքան ճշմարտութիւններ եւ պատուէրներ յայտնած է, որոնք բաւական են բովանդակ մարդկութիւնը երջանկացնել:

Եթէ այս սքանչելի սահմանը պահպանուէր, ամենեւին պիտի չը լինէին այն ուրացութիւնները, հերետիկոսութիւնները, աղանդները եւ հերձուածները, այն հրէշական մտաց ծնունդները, որոնք Քրիստոնէութեան դէմ կը յաճախէին եւ Եկեղեցւոյ ողջամտութիւնը կը տագնապէին, որով եւ Քրիստոնէական սէրը եւ ներողութիւնը կը նուազէր եւ ահագին գժտութիւնք, նզովք եւ բանադրանք տեղի կ'ունենային: Ոմանք կը գլորէին եւ ոմանք կը կանգնէին, ոմանք կը յիմարէին եւ կը գայթակղէին, եւ ոմանք կ'իմաստնանային եւ կը զօրանային: Վասն զի, այնպէս իսկ էր Քրիստոնէութեան խորհրդաւոր կնիքը՝ Հաւատացելոց համար իմաստութիւն, փրկութիւն եւ զօրութիւն, իսկ անհաւատից համար յիմարութիւն եւ գայթակղութիւն: Վասն զի, վաղուց արդէն գուշակած էր Սիմէօն Ծերունին, գիրկն առնելով Քրիստոնէութեան հիմնադիր Մանուկը. «Սա կայ 'ի գլորումն եւ 'ի կանգնումն բազմաց: ...Սա կայ 'ի նշան հակառակութեան» (Ղուկ Բ 34):

Այս հակառակութիւնն էր, որ կը յուզուէր Քրիստոսի Աստուածութեան վրայ եւ երկար տարիներ կը տեւէր, եւ գուցէ պիտի տեւէ մինչեւ 'ի կատարած աշխարհի: Այս հակառակութիւնն էր, որով յունական եւ հռովմէական եկեղեցիները կը տագնապէին: Մի կող-

մէն հերետիկոսները կը բազմանային, եւ միւս կողմէն ժողովները մի զկնի միւսոյ կը յաջորդէին: Բայց մեք, անդէպ համարելով քանի մի եկեղեցական պատմագրաց նման հերետիկոսական մոլորութիւնները մի առ մի թուել, որոնք տաղտկալի են լսելաց եւ նոյն իսկ հերետիկոսները, որպէս տկարամիտ մարդիկ, առաւել կարեկցութեան, քան թէ թշնամանաց եւ դատապարտութեան արժանի (վասն զի իւրեանց անճաշակ մնալն Քրիստոնէութենէ՝ արդէն մեծ դատապարտութիւն է իւրեանց անձին), համառօտիւ կ'ամփոփենք մեր խօսքը միայն երեք Տիեզերական ժողովոց վրայ, որոց գումարմամբ մեր ժուած են երեք ամենամեծ մոլորութիւնք՝ Քրիստոսի Աստուածութեան դէմ, Անձնաւորութեան դէմ եւ Հոգւոյն Սրբոյ Աստուածութեան դէմ:

Առաջին տիեզերական ժողովն գումարեցաւ Բիւթանացոց Նիկիա քաղաքին մէջ, 325 թուականին Քրիստոսի, 318 Հայրապետաց ժողովմամբ, ուր մերժեցաւ Արիոսական ուրացութիւնն ընդդէմ աստուածութեան Քրիստոսի, խմբագրուեցաւ Հաւատոյ Հանգանակն եւ սահմանեցան ինչ ինչ եկեղեցական կանոններ:

Երկրորդ տիեզերական ժողովն գումարեցաւ Կ.Պօլիս մայրաքաղաքին մէջ, 381-ին, 150 Հայրապետաց ժողովմամբ, ուր հերքուեցաւ Մակեդոնեան հոգեմարտութիւնը կամ մոլորութիւնն ընդդէմ Հոգւոյն Սրբոյ:

Երրորդ տիեզերական ժողովն գումարեցաւ Ասիացոց Եփեսոս քաղաքին մէջ, 431 թուականին Քրիստոսի, 200 եպիսկոպոսաց ժողովմամբ, ուր մերժուեցաւ Նեստորեան մոլորութիւնն ընդդէմ անձնաւորութեան եւ որդիութեան Յիսուսի Քրիստոսի:

Հայաստանեայց եկեղեցին ընդունեց այս ժողովներէն Հաւատոյ Հանգանակն եւ ինչ ինչ կանոններ Ս. Արիստակիսի, Մեծին Ներսիսի եւ Թարգմանչաց աշակերտաց ձեռքով, որոց վրայ արդէն խօսած ենք: Բայց որովհետեւ մեր Եկեղեցին իւր առաքելական ուղղութեան վրայ կը յարատեւէր, բոլորովին անմասն այն մոլորութիւններէն, որոնք կը յուզուէին այլ եւ այլ տեղեր եւ աշխարհ ամենայն կը խռովէին, ուստի Նիկիական Հանգանակն ընդունելէն զկնի՝ իւր առաքելասարաս Լուսաւորչի ձեռքով յաւելցուց իւր համառօտ եւ պարզ հանգանակը. - «Իսկ մեք (Հայքս) փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիրպագանելով Սրբոյ Երրորդութեանն եւ միոյ Աստուածութեանն, Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ

եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»։ Վասն զի առաքելական Հանգանակն եւս այսչափ էր. «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»։ Եւ Նիկիական Հանգանակի մասունքն զանազան մոլորութեանց դէմ յաւելցած էին, որոնք Յունաստանին մէջ կը յուզուէին եւ ոչ Հայաստանի։ Ժողովական կանոններն եւս յապաւեցան եւ մեր Եկեղեցւոյ վիճակին յարմարեցան, վասն զի շատ կանոններ այնպիսի իրողութեանց կը վերաբերէին, որք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նկատմամբ նշանակութիւն չունէին¹։

Նիկիական ժողովի մէջ երկար վիճաբանութիւններէն յետոյ Զատկական տօնախմբութեան ժամանակն եւս փոխած էին, բայց մեր Եկեղեցին դարձեալ նոյն նախնական աւանդութեան վրայ ընթացաւ, որով մինչեւ ցայն վայր ընթացած էր քրիստոնէական բովանդակ Եկեղեցին ըստ առաքելական սովորութեան։

Բաց 'ի երեք տիեզերական ժողովներէն, զանազան ժամանակաց մէջ գումարեցան այլ ժողովներ եւս, թէ՛ յԱրեւելս եւ թէ՛ յԱրեւմուտս, որոց շատերը, թէ եւ Տիեզերական անուն կը կրեն, բայց եւ ոչ կէս տիեզերական են, ըստ որում ուղղակի յունական եւ հռովմէական եկեղեցիներուն կը պատկանին։ Այս տեսակ ժողովներուն մէջ նշանաւոր է մանաւանդ Քաղկեդոնի ժողովն իւր խռովայոյզ անցքերով, որ գումարեցաւ Եփեսոսի ժողովէն յետոյ, 451-ին։ Այս ժողովի մանրապատում դէպքերը կարդացողը սոսկմամբ կը պաշարուի. վասն զի քրիստոնէական երկիւղածութիւնն չէ, որ կը պայքարի հաւատոյ պաշտպանութեան համար, այլ իշխանասիրութիւնն եւ գահասիրութիւնը։ Նախնի հայրապետաց անփառասէր եւ ներող ոգին չէ որ կը գործէ, յորմէ մոլորամիտք կը պատկառէին եւ կայսերք անգամ կ'ակնածէին, այլ ոգին գահերէցութեան եւ ձգտումն հալածասիրութեան, որով ժողովուրդը կը խռովի եւ 'ի սիրոյ կը ցամաքի։ Սոյն ժողովի գումարմանց խռովութիւնները տարիներ կը տեւեն, յորոց մէջ զանազան կուսակցութիւններ, այն է Դիոսկորոսեանք, Լեոնեանք, Փլաբիանոսեանք եւ այլք, մի զմիւսն կը նզովեն, կը մերժեն եւ մինչեւ անգամ կ'աքսորեն։ Քանի մի թագաւորներ, այն է Թէոդոս Փոքր, Մարկիանոս, Լեոն եւ Զենոն կը ստիպուին շարունակ, երբեմն այս եւ երբեմն այն կուսակցութեանը պաշտպան հանդիսանալ։ Ժողովի գումարումները շատ անգամ

¹ Խորենացի, Բ Գիրք, ԳԼ. 20, Դ։

զօրախուժբով կը պաշարուին՝ ՚ի շնորհս այս ինչ եւ այն ինչ կուսակցութեան, վասն զի, բաց ՚ի աքսորներէն, սպանութիւնք եւս կը լինին այս ժողովին պատճառաւ: Երբեմն կ'ընդունուի այս ժողովը յիշեալ կուսակցութիւններէն, եւ շատ անգամ եւս կը մերժուի եւ կը նզովուի որպէս շեղեալ քրիստոնէական ճշմարիտ հոգիէն եւ ուղղադաւանութենէն¹: Եւ ահա այս առթիւ, Հայք ջանացած են միշտ հեռի մնալ Քաղկեդոնի ժողովի մասնակցութենէն:

Եւ եթէ հազիւ ուրեմն մեր վարդապետներէն ոմանք, կա՛մ ՚ի շնորհուկս Յունաց, կա՛մ քաղաքական օգնութեան ակնկալութեան յուսով, եւ կա՛մ ձանձրալի թախանձանքէ եւ ստիպմունքէ բռնադատեալ, համակրութիւն ցուցած են Քաղկեդոնի ժողովի մասին, այն եւս միշտ անընդունելի եղած է մեր ընդհանուր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ կողմէն, վասն զի բովանդակ Ազգի կամ Եկեղեցւոյ համակամութենէն չէ բղխած: Որովհետեւ ակներեւ կը տեսնենք մեր ազգային պատմագրութեան մէջ, որ ոչ թէ միայն բազմաթիւ պատմաբանք² զայրութիւ կը խօսին Քաղկեդոնի ժողովին վրայ, այլ եւ Եկեղեցին զանազան դարուց մէջ յայտնի ժողովներով մերժած է, որոց վրայ առանձինն պիտի խօսինք՝ ըստ տեղւոյն եւ ըստ ժամանակին:

Պատմութեան անաչառ դատաստանը կը համոզէ զմեզ խոստովանիլ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բռնած դիրքը Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ խիստ օրինաւոր է: Նախ, որովհետեւ Հայաստանեայց Եկեղեցին իսպառ անմասն լինելով այն մոլորութիւններէն, որոնք Յունաստանի մէջ կը յուզուէին, եւ իւր առաքելական ուղղութեամբ ընթանալով, հետեւապէս կարօտութիւն չունէր բնաւ Քաղկեդոնեան ժողովի հակառակութեանց մասնակցիլ եւ այս ինչ կամ այն ինչ որոշման հպատակիլ: Երկրորդ, որովհետեւ Քաղկեդոնեան ժողովի շարժառիթն քրիստոնէական հաւատոյ եւ վարդապետութեան պաշտպանութիւնն չէր, այլ յունական եւ հռովմէական եկեղեցականաց գահերէցութեան փառասիրութիւնը, որոնք, նախագահելու համար աշխարհ կը յուզէին եւ քրիստոնէական եղբայրասիրութիւնը բառական տարապարտ վիճաբանութեանց կը զոհէին: Եւ երրորդ, որովհետեւ արտաքոյ քրիստոնէական ազատա-

¹ Այս ժողովի խռովայոյց անցքերուն վրայ երկարօրէն կը խօսին **Բարոնիոս, Ֆլետրի** եւ այլ եկեղեցական պատմիչներ, նմանապէս եւ Մխիթարեան ուխտէն **Յ. Պօղոս Յովնանեան**, Ի Պատմութեան տիեզերական ժողովոց:

² Մովսէս Կաղանկատուացի, Ստեփանոս Սիւնեցի, Ղեւոնդ, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Թովմայ Արծրունի, Ասողիկ, Մատթէոս Ուռհայեցի, Ուխտանէս եւ այլք:

սիրութեան, Քաղկեդոնեան ժողովն ստացած էր տեսակ մի մուկերունական յատկանիշ, ձգտելով նուաճել այս ինչ կամ այն ինչ եկեղեցւոյ ինքնուրոյն գոյութիւնը եւ հպատակեցնել ոչ թէ Քրիստոսին, այլ Հռովմայ Պապին կամ Յունաց Պատրիարքին: Բուն պատճառն այս էր, որ Հայք չը կամեցան երբէք մասնակցիլ Քաղկեդոնեան ժողովին: Թէպէտ ոմանք յառաջ կը բերեն, իբր թէ Հայք Վարդանանց պատերազմին պատճառաւ էր, որ չը կարացին իրենց կողմէն վարդապետ կամ եպիսկոպոս մի ուղարկել նոյն ժողովն, սակայն այս կարծիքը պատմական քննութեան առջեւ ամենեւին արժէք չունի: Վասն զի, մի վարդապետի կամ եպիսկոպոսի բացակայութիւնը Վարդանանց պատերազմին արգելք չէր կարող լինիլ, եւ եթէ Հայք համամիտ լինէին նոյն ժողովին, գէթ ապագայ դարերուն մէջ իւրեանց հաւանութիւնը կը յայտնէին (մանաւանդ որ շարունակ կը ստիպէին Յունաց եւ Հռովմայեցւոց կողմէն) եւ ոչ թէ մերժելով կը մերժէին, ինչպէս որ մինչեւ ցայսօր եւս կը մերժեն:

Բաց ՚ի Նիկիոյ, Կ. Պօլսոյ եւ Եփեսոսի երեք տիեզերական ժողովներէն, զորս կընդունի եւ կըտօնէ Հայաստանեաց Եկեղեցին, առաջին շրջանին մէջ կատարուած են Հայոց ազգային առանձին ժողովներ եւս, այն է կա՛մ կաթողիկոսաց ընտրութեան, կա՛մ Եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ կա՛մ որ եւ իցէ ազգային կարեւոր գործոյ համար. եւ այս ժողովներն եւս գումարուած են եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ, առանց խտրութեան: Որովհետեւ երբէք մեր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ օգուտը իրարմէ չեն բաժնուած, Եկեղեցին Ազգ հասկցուած է, եւ Ազգը՝ Եկեղեցի: Թողլով կաթողիկոսական ընտրութեան ժողովները, որոնք իւրաքանչիւր կաթողիկոսի ընտրութեան համար կատարուած են, առաջին շրջանին մէջ եղած ազգային ժողովներն հետեւեալներն են:

1. Վաղարշապատու ժողով Ա, որ գումարեցաւ 325-ին, Լուսաւորչի եւ Տրդատայ ժամանակ, Նիկիական ժողովոյ Հանգանակի եւ կանոնաց ընդունելութեան եւ նկատողութեան մասին, ուր Ս. Հայրապետն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հոգևովն կնքեց Հանգանակը՝ «Իսկ մեք փառաւորեսցուքն», յաւելցնելով եւ կանոններն եւս յարմարեցոյց մեր Եկեղեցւոյ վիճակին:

2. Աշտիշատու ժողով Ա, որ գումարեցաւ 365-ին, Մեծին Ներսիսի եւ Արշակայ ժամանակ, անկելանոցներ, հիւրանոցներ, վանքեր

եւ մենանոցներ շինելու համար, եւ մերձաւորաց խնամութիւնն ու մեռելոց վրայ եղած հեթանոսական կոծումները վերջացնելու համար, որոց մասին արդէն ընդարձակ խօսած ենք:

3. Վաղարշապատու ժողով Բ, որ գումարեցաւ դարձեալ Մեծին Ներսիսի հայրապետութեան ժամանակ, որով եւ սահմանուեցաւ, որ Հայոց կաթողիկոսն Ազգի եպիսկոպոսներէն ձեռնադրուի եւ ոչ Կեսարիոյ եպիսկոպոսէն: Այս ժողովի մասին կը խօսին Բուզանդ, եւ աւելի ընդարձակօրէն Յովհաննէս կաթողիկոս եւ Վարդան պատմիչ՝ կաթողիկոսական դիւաններէն եւ գաւազանագրերէն առնելով:

4. Վաղարշապատու ժողով Գ, որ գումարեցաւ 383-ին, նոյնպէս Մեծին Ներսիսի հայրապետութեան ժամանակ, ուր թագաւորն, նախարարք եւ իշխանք ուխտեցին սիրով եւ աստուածաշատութեամբ վարիլ եւ Ազգի ու Եկեղեցւոյ բարօրութիւնը չը զոհել անձնական կրից, այլ իրարու հետ ունեցած փոխադարձ պարտքերը անթերի կատարելով՝ միութեան եւ զօրութեան ամբարտակ կանգնել արտաքին թշնամեաց դէմ:

5. Վաղարշապատու ժողով Դ, որ գումարեցաւ Ս. Սահակայ հայրապետութեան եւ Վռամշապուհի թագաւորութեան ժամանակ, 402-ին, հայկական նշանագրաց պատրաստութեան համար, որպէս զի ազգային գրագիտութիւնը զարգանայ եւ ծաղկի Հայաստանի մէջ, եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին հայկական ընթերցուածներով պայծառանայ:

6. Վաղարշապատու ժողով Ե, որ գումարեցաւ 426-ին, դարձեալ Ս. Սահակայ հայրապետութեան ժամանակ, ուր ընդհանրական թղթեր գրուեցան եպիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց եւ քահանայից, եւ կանոններ խմբագրուեցան եկեղեցական բարեկարգութեան համար, թէպէտ եւ այս կանոններէն մի քանիսը Լուսաւորչի ժամանակին կ'ընծայուին:

7. Աշտիշատու ժողով Բ, որ գումարեցաւ 432-ին, երբ Ս. Սահակ դարձաւ Պարսկաստանէն եւ ցանկացաւ իւր հօտը ապահովել բարեկարգութեամբ: Այս ժողովի մէջ կարգացուեցան Եփեսոսի ժողովի կանոններն (զորս բերած էին թարգմանիչ աշակերտները) եւ մերժուեցաւ Նեստորեան մոլորութիւնը:

8. Աշտիշատու ժողով Գ, որ գումարեցաւ 435-ին, դարձեալ Ս. Սահակայ ժամանակ, ժողովուրդը Նեստորեան մոլորութենէ զգու-

շացնելու համար, վասն զի Նեստորի վարդապետ Թէոդոր Մոպսուեստացւոյ եւ Դիոդոր Տարսոնացւոյ գրքերը, պարսկերէն, ասորերէն եւ հայերէն թարգմանուելով, զանազան տեղեր սփռած էին Նեստորականք: Ուստի Աշտիշատու ժողովի գումարմամբն առաջն առին, «Զի մի ՚ի լուսաւոր վարդապետութիւն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ», ինչպէս կ'ասէ Կորիւն: Այս ժողովի մէջ մի թուղթ եւս գրուեցաւ Կ. Պօլսոյ նորընտիր Պրոկղ Պատրիարքին եւ աշակերտաց ձեռքով ուղարկուեցաւ ՚ի Կ. Պօլիս, որոյ մասին գոհանալով յիշեալ պատրիարքն ուրախական պատասխան գրեց:

Ը.

Վարդապետութիւն Ս. Գրոց յաղագս Աստուածային Բնութեան
և Ս. Երրորդութեան:

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ եւ ազգային ժողովներու վրայ այսչափ խօսելէն զկնի՝ համառօտենք այժմ Ս. Գրոց վարդապետութիւնը Աստուածային Բնութեան վրայ. քանզի եթէ ծանր է եւ դառն մարդկային տկարութենէ ծագած մոլորութեանց վրայ խօսիլն, ընդհակառակն՝ շատ քաղցր է եւ մխիթարական Ս. Գրոց յայտնած ճշմարտութեանց վրայ ճառելն, որ միակ աղբերակն է անարատ վարդապետութեան, եւ որուն միշտ ապաստանած են եկեղեցական Ս. Հարք հաւատոյ պաշտպանութեան համար:

Սուրբ Գիրքը կ'ուսուցանէ Աստուածային Բնութեան վրայ երկու բան. նախ՝ որ Աստուած մի է եւ չը կայ այլ Աստուած բաց ՚ի նմանէ (տե՛ս Բ Օրինաց Զ 4; Եփես. Դ 6), եւ երկրորդ՝ որ աստուածային բնութիւնը հասարակ է Հօր, Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, եւ այս երեք անձինք ունին մի Աստուածութիւն: Այս է քրիստոնէից հաւատը, համաձայն բացայայտ բանից Ս. Գրոց (տե՛ս Բ Կորնթ. ԺԳ 13; Ա Պետ. Ա 2; Ա Յովհ. Ե 7; Մատթ. ԻԸ 19): Այս երրորդութիւնն է հիմն քրիստոնէական հաւատոյ, եւ երեք անձինք ունին մի ներգործութիւն մեր փրկութեան համար, բայց զանազան կերպով, այն է՝ ՀԱՅՐՆ կը կոչէ զմեզ եւ կը մօտեցնէ իւր Որդւոյն (տե՛ս Յովհ. Զ 44), զոր ՚ի յաւիտենից ծնաւ եւ որոյ գալուստը պատրաստեց: ՈՐ-

ԴիՆ եկաւ երկնքէն, միացաւ մարդկային բնութեան հետ, որ մեզ 'ի մեղաց փրկէ եւ մեր հոգւոյն տայ կեանք յաւիտենական (տե՛ս Յովհ. ԺԴ 6): Եւ ՀՈԳԻՆ ՍՈՒՐԲ մեր Նորոգիչն է, որ վերստին հաստատեց մեր մէջ Աստուծոյ նմանութիւնը, ընդունակ առնելով Աստուծոյ տուած փրկութեանը (Հմմտ. Յովհ. ԺԶ 13; Ա Կորնթ. ԺԲ 3):

Սուրբ Գիրքը կ'ուսուցանէ, որ ինչպէս աստուածային բնութիւնը հասարակ է երեք անձանց, նոյնպէս եւ աստուածային կատարելութիւնները, այսինքն Հօր ունեցած կատարելութիւնները ունին հաւասարապէս եւ Որդին եւ Սուրբ Հոգին, օրինակի համար՝ Յաւիտենականութիւն եւ Անմահութիւն (տե՛ս Յովհ. Ը 58; Յայտ. Ա 8), Ամենակարողութիւն (տե՛ս Ծննդ. Ժէ 1-2; Մատթ. ԺԹ 26; Երեմ. ԼԲ 17; Յովհ. Ե 12), Ամենագիտութիւն (տե՛ս Եբր. Դ 13; Ես. ԽԴ 7; Յովհ. Բ 25, ԻԱ 17; Յայտ Բ 23; Ա Կորնթ. Բ 10-11), Ամենուրեքութիւն (տե՛ս Երեմ. ԻԳ 24; Սաղմ. ձԼԸ 7-8; Մատթ. ԺԸ 20; ԻԸ 20), Արարչագործութիւն (տե՛ս Ծննդ. Ա 1; Սաղմ. ԼԲ 9; Եբր. ԺԱ 3; Յովհ. Ա 3; Կող. Ա 16; Ծննդ. Ա 1), Նախախնամութիւն (տե՛ս Կող. Ա 17; Յովհ. Ե 17; Եբր. Ա 3), Անփոփոխութիւն (տե՛ս Սաղմ. ձԱ 26-27; Եբր. ԺԳ 8), Աստուածային պաշտօն (տե՛ս Մատթ. ԻԸ 19; Բ Կորնթ. ԺԳ 13) եւ այլն:

Սուրբ Գիրքը կ'ուսուցանէ, որ Քրիստոս իւր յաւիտենական ծննդեան համար 'ի Հօրէ՝ կոչուած է Որդի Աստուծոյ, իսկ 'ի Ժամանակի մարդեղութեան համար՝ Որդի Մարդոյ, եղբայր մարդկան, որով իրաւունք ստացած ենք մենք Հայր կոչել զԱստուած, եւ այս պատճառաւ եկեղեցին կը խոստովանի Քրիստոսի անձնաւորութեան մէջ երկու բնութիւն՝ Աստուածային եւ Մարդկային (Հմմտ. Յովհ. ԺԲ 27; ԺԴ 10) անշփոթ եւ անբաժանելի միաւորութեամբ: Այս Մարդեղութեան խորհուրդը՝ սիրոյ մեծ խորհուրդ է աշխարհի համար (Հմմտ. Ա Տիմ. Գ 14-16, Բ Թս. Բ 14-16, Հռոմ. Ա 3-4), եւ որչափ անիմանալի է եւ անհաս մարդկային մտաց, այնքան բնական է աստուածային սիրոյն եւ ամենակարող բնութեան (Հմմտ. Յովհ. Ա 14; Կորնթ. Բ 6-9, Կող. ԺԵ 20): Այս մեծ խորհրդեան մէջ էր մարդկային ազգի փրկութիւնը, սմա կըսպասէր բովանդակ մարդկութիւնը, ուստի եւ սովաւ լցան օրէնք եւ մարգարէք: Վասն զի Քրիստոս, որպէս ճշմարիտ խոստացեալ Մեսիա, կատարեց Մարգարէական, քահանայական եւ Թագաւորական երեք պաշտօն, (որոյ վրայ խօսած էին մարգարէքն,) եւ եղեւ մեզ համար ճշմարիտ ՄԱՐԳԱՐԷ (տե՛ս Ղուկ. ԻԴ 19; Կող.

Բ 2-3), ճշմարիտ ՔԱՀԱՆԱՅ (տե՛ս Եփես Ե 2; Յովհ. Բ 1-11; Եբր Դ 14, Է 28, Թ 24), եւ ճշմարիտ ԹԱԳԱԻՈՐ (տե՛ս Ես. Թ 7; Ղուկ. Ա 32; Յովհ. ԺԸ 36), ուսուցանելով փրկարար վարդապետութիւններ, եւ պարզելով մարդկութեան անցեալն, ներկայն եւ ապառնին, քաւելով զմեզ եւ փրկելով իւր անձին պատարագաւը, եւ թագաւորելով մեր վրայ երկնաւոր եւ հոգեւոր թագաւորութեամբ:

Սուրբ Գիրքը կ'ուսուցանէ, որ Հոգին Սուրբ կ'ելանէ եւ կը բղխի ՚ի Հօրէ, ոչ իբրեւ հասարակ զօրութիւն Աստուծոյ, այլ որպէս անձն Ս. Երրորդութեան, նոյնպէս անսահման, յաւիտենական եւ ճշմարիտ Աստուած (տե՛ս Գործք Ե 3-4; Յովհ. ԺԴ 26, Ա ԹՊ Դ 8; Ա Կորնթ. Զ 11, Բ ԹՊ. Բ 12; Ա Կորնթ. ԺԲ 4): Իսկ վերաբերելով առ մեզ` Հոգին սուրբն է Աղբիւր Միութեան Աստուծոյ ընդ մարդկան (տե՛ս Ա Կորնթ. ԺԲ 11), եւ Նշան, որով քրիստոնեայ կը ճանաչուինք (տե՛ս Եփես. Դ 30), վասն զի մենք առանց Հոգւոյն մեր մէջ բնակութեան (տե՛ս Ա Կորնթ. Գ 18), օգնութեան եւ առաջնորդութեան (տե՛ս Հռոմ. Ը 9), լոկ շնչաւոր մարդիկ ենք միայն (հմմտ. Ա Կորնթ. Բ 14), վասն զի Հոգին Սուրբ գործակից է Հօրն եւ Որդւոյն մեր փրկութեան համար (հմմտ. Ա Կորնթ. ԺԲ 11; Ա Կորնթ. Բ 12; Հռոմ. Ը 16), եւ ինչպէս Աստուծոյ յայտնուիլն աշխարհին Քրիստոսով` կը կոչուի Փրկութիւն, նոյնպէս եւ Աստուծոյ յայտնուիլն գալստեամբ Հոգւոյն` կ'անուանի ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ, եւ Սրբութիւն: Ա՛յս է համառօտիւ Ս. Գրոց յայտնած վարդապետութիւնը աստուածային բնութեան եւ երրորդութեան վրայ: Երբ մարդ վառուած է աստուածային սիրով, նորա համար պարզ է եւ լուսաւոր Ս. Գրոց վարդապետութիւնը, իսկ երբ ցամաքած է ՚ի սիրոյ, այն ժամանակ ամեն բան մթին է եւ աղօտ, ըստ որում մաքուր սրտերը եւ ուղիղ մտքերը միայն կարեն զգալ եւ տեսնել զԱստուած եւ ոչ թէ կասկածոտները եւ թերահաւատները:

Թ.

Ս. Գիրք. - Տանաօտը պարունակություն Նին և Նոր Կրակարանաց. - Յարկանիչը Ս. Գրոց. - Կարևորություն ուսման Ս. Գրոց ի դաստիարակություն:

ՈՐՈՎՀԵՏԵԻ եկեղեցական Հարց ընտիր գրուածները բոլորը բղխած են Ս. Գրքէն, ինչպէս ամենաջինջ աղբերականէ, եւ ամեն տարակուսանք եւս Ս. Գրքով լուծուած են եկեղեցական ժողովոց մէջ, ուստի եւ մենք Հարկ կը համարինք համառօտիւ խօսիլ Ս. Գրոց վրայ, եկեղեցական պատմութեան ներկայ շրջանին մէջ, յորում եւ կատարուած է Ս. Գրոց հայկական թարգմանութիւնը: Մեր նպատակը չէ գովաբանել Ս. Գիրքը, վասն զի իւր Աստուածաշունչ անունը արդէն ամեն մարդկային գովեստներէ 'ի վեր է. այլ միայն կամիմք նորա բովանդակութեան համառօտ գծերը պատկերացնել, որոնք ամենակարեւոր են եկեղեցական մատենագրաց հոգին հասկանալու համար, որոց վրայ պիտի խօսինք յետագայ գլուխներուն մէջ:

Սուրբ Գիրքը կը տայ մեզ լիուրի ծանօթութիւն Աստուածային կատարելութեանց վրայ, նորա գործոց եւ խորհրդոց վրայ, եւ այնպիսի վսեմ եւ անթերի ծանօթութիւն, որուն վրայ մարդուս միտքը կը յափշտակուի ու կը սքանչանայ եւ սիրտը կը խանդաղատի ու կ'ըզմայլի՝ բաւականութիւն գտնելով իւր ամեն կարօտութեանց: Վասն զի, եթէ արարչագործութեամբ յայտնած է Աստուած իւր յաւիտենականութիւնը, ամենակարողութիւնը եւ աստուածութիւնը. Ս. Գրքով, աւելի պարզ կերպիւ, յայտնած է իւր ամեն կատարելութիւնները եւ մանաւանդ ամենագերագոյնը - Աստուած սէր է :

Արդարեւ, զանազան ազգեր 'ի հնուցանտի ունին զանազան սուրբ անուանեալ գրքեր. ինչպէս՝ Զինացիք՝ Կինքս անունով, Հնդկացիք՝ Վեդաս, Պարսիկք՝ Զենդ-Աւեստա, Արաբացիք՝ Ղուրան, Սկանտինաւեանք՝ Ետտա, բայց միայն Աստուածաշունչն է միակ Աստուծոյ խօսք, որ կը պարունակէ ճշմարիտ աստուածապաշտութիւն, իսկ յիշեալ սուրբ կոչուած գրեանց մէջ մարդկային գաղափարաց հասարակ շղթան կը նշմարուի, եւ եթէ քանի մի ճշմարտութիւններ կը պարունակեն իւրեանց մէջ, այն եւս Աստուածաշնչէն առնուած կը համարուի, որով եւ պարզ կ'երեւի,

որ աստուածային Գիրքը մարդկային հանճարի գործ չէ: Ուստի եւ երկու կարենք բաժանել աշխարհիս բոլոր գրքերը՝ Աստուածային եւ մարդկային: Առաջինն է յայտնութիւն աստուածային կամաց, որուն վրայ տպաւորուած է Աստուծոյ զօրութիւնը, իսկ երկրորդն է յայտնութիւն մարդկային մտաց, որուն վրայ տպաւորուած է մարդոյ տկարութիւնը¹:

Սուրբ Գիրքն ունի երեք գլխաւոր յատկանիշ՝ Շինողական, Պատմական եւ Մարգարէական: Ս. Գիրքը Շինողական է, այսինքն պայծառացնող եւ կանգնեցնող երկրի, վասն զի ականերեւ կը տեսնենք, որ ինչ տեղ Աւետարանը տարածուած է, այն երկիրները լուսաւորուած են, իսկ ընդհակառակն՝ անքրիստոնեայ կամ հեթանոս աշխարհները զրկուած են լուսաւորութենէ եւ յառաջադիմութեան տարրէ: Սուրբ Գիրքը Պատմական է, վասն զի Ծննդոց Եղիցի լոյս խօսքէն մինչեւ Յովհաննու Յայտնութեան Տեսի երկին նոր եւ երկիր նոր խօսքը՝ մի մեծ եւ սքանչելի շղթայ է, որով աշխարհիս սկիզբը կը կապուի միւս աշխարհի սկզբան հետ, կամ այլապէս ասել, աշխարհի ստեղծագործութեամբ կամ ծննդեամբ կը սկսի եւ կատարածով կը վերջանայ: Աստուծոյ ընտրած ազգը ինքնին կը պահպանէր աշխարհիս պատմութիւնը, այն է Ճանաչողութիւն Աստուծոյ, Արարչագործութիւն նորա, Անկումն մարդոյ ընդ մեղօք եւ յոյս փրկութեան: Ահա քեզ ամենավսեմ նիւթ աւանդութեան կամ պատմութեան, որ մայր է կրօնի: Սուրբ Գիրքը Մարգարէական է, որ կատարուած է եւ այսօր իսկ կը կատարուի մեր առջեւ: Աստուածային Գրոց մարգարէութեան կենդանի նշան է արդէն Եբրայեցի ազգը, որ, մարդկային փրկութեան յուսով լցուած, Աստուածաշունչը ձեռքը բռնած՝ տակաւին կըսպասէ փրկութեան: Այս Եբրայեցի ազգը Քրիստոնէութեան համար մարգարէական նշան է անցեալ ժամանակի, իսկ Քրիստոնեայք նշան են ներկայ եւ ապառնի ժամանակաց մարգարէութեան, որոյ կատարումն անընդհատ կը շարունակի Քրիստոսի այս խօսքէն. «Գնացէք, ես ընդ ձեզ եմ», եւ թէ՛ «Քաջալերացարուք, զի ես յաղթեցի աշխարհի» (Յովհ. ԺԶ 33): Այս մարգարէական երկու կենդանի նշանն եւս - Եբրայեցիք եւ Քրիստոնեայք - պիտի մնան մինչեւ աշխարհիս վերջը, եւ երբ անցեալն եւ ապառնին միանան, պիտի միասին վկայեն մարդկային ցեղին՝

¹ Պ. Շ., Համառօտութիւն Քրիստ. Ուսման Հայաս. Առաք. Ս. Եկեղեցւոյ:

մին անցեալ ժամանակի մարգարէութեան կատարումն, իսկ միւսն՝ ապառնի. եւ ինչպէս հին ազգը, նոյնպէս եւ նոր ազգը պիտի տեսնեն աշխարհիս քակտումն, այն է մարդկութեան վերջն:

Սուրբ Գիրքը գլխաւորապէս կը բաժանուի երկու՝ Հին եւ Նոր Կտակարան: Առաջինն յայտնուած է Մովսիսով եւ միւս մարգարէներով, որոնք դաստիարակ են Նոր Կտակարանի, իսկ երկրորդը քարոզուած է առաքեալներով: Հին եւ Նոր Կտակարանքը կը պարունակեն իւրեանց մէջ Պատմական, Բարոյական եւ Մարգարէական Գրքեր, եւ այն պատճառաւ կը կոչուին Կտակարան, որ Աստուած կը յայտնէ նորա մէջ իւր կամքը եւ կը բաժանէ ամենուն իւր բարութիւնը եւ ողորմութիւնը: Հին Կտակարանը կը խօսի աստուածային գործոց վրայ, կրօնի զանազան վիճակի վրայ, աշխարհի սկզբէն մինչեւ Փրկչի գալուստը, որ խոստացած էր ՚ի սկզբանէ եւ յայտնած երբայեցւոց ազգին: Այս փրկութեան ակնկալութիւնը եւ մասնակցութեան յոյսը, այս երանաւէտ բանն Աստուծոյ՝ էր նիւթ հաւատոյ, մխիթարութիւն մարգարէից եւ յոյս ճշմարիտ աստուածապաշտից (Հմմտ. Ղուկ. Բ 28): Իսկ Նոր Կտակարանը կը խօսի եւ կը հաստատէ ամեն բան, ինչ որ Աստուած Հին Կտակարանի մէջ խօսած է իւր գործոց եւ կամաց համար, որ կատարուեցաւ մարդեղութեամբ խոստացեալ Բանին, այսինքն փրկութիւն մեր ՚ի ձեռն Քրիստոսի, եւ այս պատճառաւ կը կոչուի Աւետարան, այսինքն՝ աւետիք բարութեան:

Թէպէտ Հին եւ Նոր Կտակարանքը քարոզուած են զանազան ժամանակ եւ զանազան մարդիկներով, բայց նոցա վարդապետութեան հոգին մի է. վասն զի աստուածային է, եւ ամեն հաւատով ընդունողներ եւ կարգացողներ զգացած են նորա մէջ զօրութիւն Աստուծոյ, գտած են կեանք, կերակուր հոգւոյ, խաղաղութիւն խղճի, կենդանի յոյս, ճաշակ յաւիտենական կենաց եւ կարողութիւն համբերելոյ նեղութեանց, այնպիսի զգացումներ եւ հոգեկան վայելչութիւն, որ անհնարին է մարդկային գրքէ լիովին ստանալ: Հին եւ Նոր Կտակարանքը կը շինեն մի հաւատ. վասն զի ոչ այլ ինչ են երկու Կտակարանքը, եթէ ոչ Նորը Հնոյն մէջ ծածկուած է, եւ Հինը Նորոյն մէջ բացուած¹, եւ Հինը դաստիարակ է Նորոյն: Հնով օրէնք ականդուած է, իսկ Նորով՝ շնորհք եւ ճշմարտութիւն (Հմմտ. Յովհ. Ա 17):

¹ Օգոստինոս:

Ուստի եւ կարենք համարձակ ասել, որ ինչպէս Քրիստոնէութիւնն մարդկային ազգի երկրաւոր եւ երկնաւոր ճշմարիտ երջանկութեան միակ կրօնքն է, նոյնպէս եւ Աստուածաշունչը բոլոր աշխարհի միակ Գիրքը, որ կը պարունակէ մարդկային մտքէն բարձր յայտնութիւններ, լուսաւորող ճշմարտութիւններ եւ փրկաւէտ պատուէրներ, որոնք կարեն մարդկային հոգեկան կեանքը ազնուացնել, կատարելագործել եւ աստուածաման առնել: Այս պատճառաւ է, որ Քրիստոնէական Եկեղեցին, իւր հիմնադրութեան օրէն ՚ի վեր, առաջին պարտք համարած է Ս. Գրոց ուսմունքը ծաւալել քարոզելով, բացատրելով եւ այն երկնահոս աղբիւրէն հազարաւոր առուակներ հանելով: Եւ այսօրուան օրս, գիրք մի չըկայ, յորմէ մտաւոր աշխարհը այնքան լոյս եւ բարիք լինի ստացած մարդկային ընկերականութեան իսկական բարօրութեան եւ յառաջադիմութեան համար, ինչպէս Աստուածաշունչը: Գիրք մի չը կայ եւ չէ կարող լինիլ, որ այնքան լեզուներով թարգմանուած եւ տարածուած լինի, ինչպէս Աստուածաշունչը: Այս մեծ կարեւորութիւնն էր զոր զգացին եւ մեր անմահ Թարգմանիչքը, եւ ազգի լուսաւորութեան եւ զարգացման առաջին քայլափոխը Ս. Գրոց թարգմանութեամբ եւ ուսմամբ սկսան, որոց թարգմանութիւնն եւս այնքան ընտիր է, որ ներկայ դարուս Եւրոպացի հայագէտ բանասիրաց այլ եւ այլ գովեստից հետ միասին, կը կոչուի նաեւ Թագուհի Թարգմանութեանց: Սակայն այս գովեստէն աւելի մեծ գովեստ տուած կը լինինք մենք մեր Նախնեացը, եթէ Ս. Գրոց ուսմունքը մեր ժողովրդեան մէջ ընդհանրացնենք եւ դաստիարակութեան շինուածը նոյն հաստատուն հիման վրայ կառուցանենք:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Յարկական նկարագիր ընդհանուր եկեղեցական մատենագրության Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ դարուց. - Ներքին որոշիչ նկարագիր արևելյան և արևմտյան եկեղեցական մատենագրությանց. - Տեսութիւն Տայոց եկեղեցական մատենագրության վրայ:

Դ ՊՐՈՑՆԵՐՈՒ յառաջ բերած գլխաւոր արգասեաց մին է Մատենագրութիւնը: Որովհետեւ Սահակեան եւ Մեսրոպեան դպրոցաց վրայ արդէն խօսեցանք, կը մնայ մեզ արդ խօսիլ նոյն դպրոցներէն ծնած եկեղեցական մատենագրութեան վրայ: Բայց այս ազգային եկեղեցական մատենագրութիւնն եւս ճշդիւ զնահատելու եւ իւր որոշ տիպարով պատկերացնելու համար կարելոր է նախ եւ առաջ, եթէ ոչ մանրազննին (որ մեր մասնաւորած ընթացքէն արտաքոյ է), գէ'թ հարեւանցի ակնարկ մի ձգել եկեղեցական ընդհանուր մատենագրութեան ընթացքին վրայ, որով ընթացած է մինչեւ հինգերորդ դարը:

Եկեղեցական ընդհանուր մատենագրութիւնն այս յատկական նկարագիրը կը պատկերացնէ մեզ դարական կարգաւ:

Առաջին դարուն մէջ կ'երեւին միայն հատակոտոր թղթեր, գրուած 'ի յորդոր եւ 'ի խրատ զանազան դիպաց պատճառաւ, որոց մէջ ոչ թէ գիտութեան նշմարանք, այլ քրիստոնէական քաղցր օծութիւն եւ եթ կ'երեւի:

Երկրորդ դարուն մէջ մատենագրութիւնն առաջնոյն պէս միակերպ չէ: Ժամանակի հանգամանքները յառաջ կը բերեն նիւթոց պէսպիսութիւն մատենագրութեան մէջ: Վասն զի Քրիստոնէութիւնը կը սկսի արդէն սոյն դարուն մէջ հալածանքներ կրել ոչ միայն

արտաքուստ Հեթանոսներէն եւ Հրէաներէն, այլ եւ 'ի ներքուստ ազգի աղանդաւորներէ, որոնք կը զրպարտեն Քրիստոնէից վարքը եւ վարդապետութիւնը, եւ Հռովմէական տէրութիւնն եւս, ինչպէս արտաքուստ, նոյնպէս եւ 'ի ներքուստ օգնական կը լինի Քրիստոնէութեան դէմ պայքարող հալածասէր ոգւոյն: Ուստի Եկեղեցւոյ պաշտպան վարդապետք կը ստիպուին հասարակ թղթերով չը շատանալ, այլ եւ պատմական, պատասխանատուութեան, մեկնական եւ վիճական գրուածներով եւ ճառերով ասպարէզ ելնել:

Երրորդ դարուն մէջ եկեղեցական մատենագրութիւնն առաւել բազմակողմանի ընթացք կը ստանայ, որովհետեւ կարեւորութիւնը կը ստիպէ Քրիստոնէական ուսմանց հետ հետամուտ լինիլ միանգամայն եւ արտաքին գիտութեանց: Վաղուց արդէն Հեթանոսական փիլիսոփայութիւնը կը յառաջէր, բայց Քրիստոնէութեան տարածմանէն առաւել զայրոյթ ստանալով եւ շփոթուելով, կը ճգնի սոյն դարուն մէջ դիմագրաւել ահագին յոխորտանօք, երբեմն Հեթանոսութեան եւ Քրիստոնէութեան մէջ համանմանութիւններ երազելով, երբեմն Քրիստոնէութիւնը յանդգնաբար պախարակելով, եւ երբեմն ձգտելով Քրիստոնէութենէն բարձր եւ եղած Հեթանոսականներէն առաւել նորագոյն կըօնք մի ստեղծաբանել: Եւ այս պատճառաւ որչափ հակառակութիւնները կը բորբոքին եւ նորանոր աղանդոց կամ վարդապետութեանց տեղի կը տան, այնչափ Քրիստոնէայք կը սոսկան արտաքին ուսմունքներէ, մանաւանդ փիլիսոփայականէն, եւ կը դժկամակին իւրեանց մանուկները կայսերական կամ հասարակաց դպրոցները ուղարկել, թիւնաւոր համարելով յունական եւ հռովմէական դասական մատենագրութիւնը: Բայց ժամանակը կը ստիպէ, որ Եկեղեցւոյ վարդապետք միայն քրիստոնէական վարդապետութեամբ չը մաքառին Հեթանոսական մտաւոր ուժին դէմ, այլ եւ մտաւոր ուժով, ուստի եւ օգտաւէտ քան թէ վնասակար կը համարին դպրոցներ բանալ եւ այն դպրոցներուն մէջ Սուրբ Գրոց ուսման հետ աւանդել միանգամայն եւ փիլիսոփայութիւն, երկրաչափութիւն, քերականութիւն, ճարտարախօսութիւն, եւ այլն:

Այս տեսակ դպրոցներու առաջինն կը լինի Աղէքսանդրիոյ Երախայական դպրոցը, որուն կը հետեւին եւ ուրիշ շատ տեղեր. եւ եթէ չենք սխալիր, սոյն օրինակ դպրոցներու մէջ կը վարժին եւ մեր Թարգմանիչ Աշակերտներն յԱղէքսանդրիա, 'ի Բիւզանդիոն,

յԱթէնս եւ այլն: Աղէքսանդրիոյ մէջ վաղուց արդէն հռչակաւոր էր գեղեցիկ ուսմանց Մուսայարանը, ուր կը դիմէր ուսումնասէր մանկտին Հռովմէական պետութեան ամեն կողմերէն, եւ այս կերպով Աղէքսանդրիա համարուած էր իբրեւ Կայան Գիտութեան: Սոյն կայանին մէջ ահա՛ կը հաստատուի եւ Երախայական դպրոցը, յորմէ ականաւոր մարդիկ կը յառաջանան, եւ ՚ի տեղիս տեղիս ականաւոր աշակերտներ կ'ունենան, ինչպէս են՝ Կղեմէս, Որոզինէս, Գրիգոր Աքանչելագործ, Դիոնիսիոս Աղէքսանդրացի եւ այլք, որոնք իւրեանց գրուածներով կը մաքառին նոյն ժամանակի զանազան փիլիսոփայական եւ աւելի աղանդական կարծեաց դէմ:

Բայց եկեղեցական առաւել ընտիր մատենագիրները Չորրորդ դարուն մէջ կ'երեւին, որոց գրուածքները քրիստոնէական աղիւ համեմուած են, եւ որոնք եկեղեցական մատենագրութեան գլխաւոր եւ օրինակելի գործքեր կը համարուին: Այս արժանաւորութիւնն ունին Աթանասի, Բարսղի, Գրիգորի Նիւսացոյ, Գրիգորի Նազիանզացոյ, Կիւրղի, Եփրեմի, Ամբրոսիոսի, Հերոնիմոսի, Ոսկերերանի եւ Օգոստինոսի գրուածքները: Այս ականաւոր անձինքներէն ոմանց (ինչպէս՝ Բարսղի, Ոսկերերանի, Օգոստինոսի) քրիստոնէական զգայուն եւ բարեհամբոյր ճաշակի զարգացմանը օժանդակող եղած է ոչ այնքան դպրոցական, որչափ մայրական արգասաւոր կըթութիւնը: Եթէ մեր բռնած մասնաւոր ընթացքը չը ներեր մեզ ընդարձակօրէն խօսիլ այս ընտիր անձանց մատենագրական աշխատութեան վրայ, գէթ այս չափը կ'ասենք, որ մեր Թարգմանիչները սոցա ժամանակակիցներն կը համարուին, եւ նոցա մատենագրական ճաշակը սիրողներ, ինչպէս եւ նոցա երկասիրութեանց շատերը հայկական թարգմանութեամբ մեզ աւանդած են: Եւ որովհետեւ առանց ժամանակակից անցքերուն տեղեակ լինելու անհնարին է հիմնովին ըմբռնել յունական եւ հռովմէական երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ դարուց եկեղեցական մատենագրութեան հոգին, ուստի կը պարտաւորինք գէթ այսչափ ասել, որ մեծ մասամբ գրուած են նոյնժամանակեայ յուզուած խնդիրներուն նկատմամբ, այն է մոլորութեանց, աղանդաւորութեանց եւ փիլիսոփայական վիճմանց եւ կարծեաց, վասն որոյ եւ առաւել այն մասները շինողական են եւ տեւական, որոնք արտաքոյ են վիճաբանական նպատակէ: Մեր նախնեաց թարգմանածները առաւել երկրորդ կարգին կը վերաբերին:

Իսկ ներքին ընդհանրական նկարագիրը, որով կ'որոշուին իրարմէ արեւելեան յունական եւ արեւմտեան հռովմէական եկեղեցական մատենագրութիւնքը, այս համեմատութեան մէջ կը կայանայ, որ յունականին մէջ քրիստոնէութիւնը բացատրուած է առաւել տեսական գիտութեամբ, իսկ հռովմէականին մէջ՝ գործնական գիտութեամբ: Այս նկարագրով կ'որոշուի նոյն իսկ յունական եւ հռովմէական փիլիսոփայութիւնը: Բայց ընդհանրապէս յունական եկեղեցական մատենագրութիւնը առաւել ճոխ է քան հռովմէականն:

Իսկ Հայոց եկեղեցական երկրորդ շրջանի մատենագրութիւնը (բաց 'ի յունական Հարց ոմանց ինչ ինչ թարգմանութիւններէն) առ հասարակ պարզ յորդորական է եւ մեծ մասամբ պատմական, հեռի վիճաբանական ընթացքէ, որով յայտնի կ'երեւի, թէ հայկական մատենագրութիւնը առիթ չէ ունեցած մոլորամտութեանց դէմ պայքարել, ըստ որում եւ ոչ իմաստասիրական դպրոցներու յուզած խնդիրները կային Հայաստանին մէջ եւ ոչ նոցա դէմ մաքառելու կարեւորութիւնն:

Այսպէս ուրեմն, եթէ առ հասարակ մատենագրութիւնը որ եւ իցէ ազգի մտաւոր եւ բարոյական զարգացման արդար կշիռն է, եկեղեցական մատենագրութիւնն եւս Եկեղեցւոյ վիճակի եւ գործունէութեան ճշգրիտ պատկերն է: Այն վերանորոգութիւնը, որ կը կրէ Հայաստան երկրորդ շրջանին մէջ, թէ՛ քրիստոնէական լուսաւորութեամբ եւ թէ՛ մատենագրական զարգացմամբ, այն ազգային պատմական կենաց նշանաւոր դարագլխոյ երեւոյթը գրաւած է բոլոր մատենագրաց մտադրութիւնը, եւ մանաւանդ Ս. Գրոց թարգմանութեան գեղեցիկ եւ միաբանական աշխատասիրութիւնն եւս խիստ մեծ ազդեցութիւն գործած է ամենուն երկասիրութեանց մէջ: Քանի մի մատենագիրներ նոյն շրջանին մէջ խօսած են մի եւ նոյն նիւթոյն վրայ հաւասար եռանդով եւ զգացմամբ: Մատենագրութեան պատմական մասն անգամ առաւել քրիստոնէական նահատակութեան պատկերներ կը ներկայացնէ, քան թէ քաղաքական իրողութիւններ: Եւ պատճառն ոչ թէ հեղինակաց եկեղեցական լինելն է, այլ ժամանակը եւ հայրենեաց վիճակը այնպէս ազդած են: Այսպէս ուրեմն, որչափ որ ազգային գրագիտական պատմութեանը կը վերաբերի մեր մատենագրաց վրայ խօսիլ, նոցա գրաւորական արժանաւորութիւնը գնահատել, ժամանակագրական եւ

պատմական ճշգրտությունները հետազոտել եւ լեզուի յատկությունները կշռել, սակայն միւս կողմէն եւս Եկեղեցական Պատմությունը չէ կարող զանց առնել նոցա յորդորական եւ վարդապետական կտորները նկատողութեան առնուլ եւ պատմականին մէջէն գէթ եկեղեցականին վրայ խօսիլ:

Սկսինք ուրեմն յառաջ բերել թէ՛ մատենագիրները եւ թէ՛ իւրեանց երկասիրութեանց համառօտ բովանդակությունը՝ առաւել ընդարձակ հետազոտությունը գրագիտութեան կամ դպրութեան պատմութեանը թողլով:

Բ.

Մարենագրական երկասիրությունք Ս. Գրիգորի Լուսաորջին, Ագաթանգեղոսի եւ Զննորայ. - Ներքին նկարագիր պարունակութեան խրատանշիրոց:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ. Այս չնաշխարհիկ անձն, ինչպէս քրիստոնէական հաւատոյ հաստատութեան, նոյնպէս եւ ազգային եկեղեցական մատենագրութեան հայրն է, որոյ քրիստոնէական ուսմունք տարածելու ջանից եւ առաքելական վաստակոց վրայ արդէն խօսած ենք, եւ կը մնայ մեզ այժմ խօսիլ նորա գրաւոր երկասիրութեանց վրայ:

Գրիգոր Լուսաւորչի երկասիրութեան ծնունդ են Յաճախապատում գիրքն եւ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ գտնուած Վարդապետությունը: Նորա կ'ընծայուին նմանապէս ինչ ինչ կանոններ, թուով երեսուն (գուցէ այն, զոր յաւելցուց Նիկիական կանոնաց վրայ¹ ինչպէս եւ Իսկ մեք փառաւորեսցուքն Հանգանակի վրայ), ժամագրքի մէջ՝ Աստուած մեծ եւ հզօր մաղթանքը, որ կ'աւանդուի, թէ Հռիփսիմեանց եւ Գայիանեանց մարմիններն ամփոփելու ժամանակ ասած է. նմանապէս եւ երկու աղօթք՝ Օրհնեալ է մարդասիրութիւն քո, Տէ՛ր իմ. եւ Աղաչեմ գրեզ:

Յաճախապատումն, որ ոմանք յունարէն եւ ոմանք աւելի հաւանական, հայերէն լեզուով եւ յունարէն տառերով գրուած կը

¹ Խորենացի, Բ Գիրք, Դ:

Համարեն (ըստ որում հայկական գրոց գիւտէն առաջ է), կը պարունակէ իւր մէջ քսան երեք ճառեր Երրորդութեան խորհրդոյն եւ աստուածածանօթութեան վրայ, արարչական սիրոյն եւ անպատում գթութեան վրայ, մարդոյ առաքինական հանդիսից եւ բարեպաշտութեան վրայ, հովուաց պարտուց եւ արթուն տեսչութեան վրայ, եւ այլն եւ այլն: Իսկ Ագաթանգեղոսի մէջ ականդուած քարոզութիւնը պարզ եւ ընտիր վարդապետութիւն է, Ս. Գրոց պատմական ընթացից հետեւողութեամբ, ուր կը խօսուի մարդոյ ստեղծագործութեան եւ պատուիրանազանցութեան վրայ, աստուածային ուխտի հաստատութեան եւ դար առ դար կրկնութեան կամ նորոգութեան վրայ, Աստուածային անպայման սիրոյն կամ Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ, ամեն փրկագործ տնօրէնութեանց վրայ, աշխարհի կատարածի եւ յարութեան ու դատաստանի վրայ, Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան եւ աշխարհի նորոգութեան վրայ, Առաքելոց գործոց եւ քարոզութեանց վրայ, եւ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ տեւականութեան եւ խաւարի հետ ունեցած պատերազմին վրայ:

Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութեան կամ վարդապետութեան բովանդակութիւնը, թէ՛ Ագաթանգեղոսի եւ թէ՛ Յաճախապատումի մէջ, սքանչելի պարզութիւն եւ գեղեցկութիւն ունի: Ասացուածները հատու եւ վճռական, դարձուածները առանց սեթեւեթի եւ պաճուճանաց, նմանութիւնները բնական եւ ընտանի, իմաստները սրտաշարժ եւ զգայուն: Ակներեւ կը տեսնուի, որ աստուածային եւ մարդկային սիրով վառուած սրտէ կը բղխին եւ ոչ իմաստասիրական կարծիքներու մէջ տատանող մտքէ: Վարդապետական եղանակը դասախօսական է, եւ ըստ ամենայնի գործնական: Յամաք իմաստասէր չէ, որ կը տրամաբանէ, եւ ոչ արուեստակեալ պերճախօս, որ կը ճարտարախօսէ, այլ գթոտ հայր, որ իւր սրտին մէջ յուզուած բոլոր աստուածային զգացմունքները կը ջանայ իւր որդւոցը հաղորդել եւ տկար ու սխալական արարածները յորդորելով ՚ի հաւատ, ՚ի յոյս եւ ՚ի սէր՝ կապել Արարչի հետ, որ ամենակարողն է եւ անփոփոխ բարի: Վասն զի մի կողմէն Աստուծոյ ամենակարողութիւնը կը պատկերացնէ եւ գթութիւնը, միւս կողմէն մարդոյ տկարութիւնը եւ կարօտութիւնը. մի կողմէն Աստուծոյ բարութեանն բղխած անթիւ բարիքները, միւս կողմէն մարդկային անձնիշխանական ազատութեան չարաչար գործադրութեանն բղխած չարիքները: Եւ այսպէս, աստուածային ամենաբարի կամքը միայն անսայթաք ուղեցոյց

կ'ընծայէ մարդկային բոլոր գործողութեանց: Առաքինութիւնը եւ առաքինիները գոված ժամանակ մարդոյ աստուածանմանութիւնը կը տեսնես, կըզգաս եւ կ'ուրախանաս, իսկ մոլոութիւնը եւ մոլիները պարսաւած ժամանակ մարդոյ անասնական վիճակը կը տեսնես, կը հառաչես ու կ'արտասուես:

Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութեան հաստատուն խարխսիւր Ս. Գիրքն է, համոզակեր եւ շարժիչ մասն՝ Աստուծոյ խնամոց եւ մարդասիրութեան կենդանի պատկերացուցումն, իսկ յորդորողն ու քաջալերողն՝ իւր հայրագործ սրտի ձայնն: Միով բանիւ, ժողովուրդ մի քրիստոնէական ուսման մէջ կրթելու համար ինչ որ կարեւոր է, ամենը լիովին կը տեսնուի առաքելանման Հայրապետի քրոզութեան մէջ, որոյ բովանդակութիւնը այսպէս կարող ենք համառօտել. «Սէր եւ խնամք Արարչին եւ պարտաւորութիւնք արարածոյն»:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ. Տրդատ թագաւորի արքունի քարտուղարն, ազգաւ հռովմայեցի, հռոմարէն եւ յունարէն դպրութեան հմուտ¹, հրամանաւ Տրդատայ կը գրէ Հայոց քրիստոնէական դարձի պատմութիւնը, այնպիսի ընտիր կարգաբանութեամբ, որ յետագայ դարուց պատմիչք, ոչ միայն կը գովեն, այլ եւ շատ տեղ խորեհանգին իւր համառօտախօսութեան պակասորդը կը յորդորէ, որ ընթերցողք լրացնեն Ագաթանգեղոսէն՝ մանրապատում տեղեկութիւններ քաղելով: Ագաթանգեղոս գլխաւորապէս Ս. Գրիգորի եւ Տրդատայ կենաց, գործոց եւ բարեկարգութեանց վրայ կը խօսի, թէպէտ եւ իւր պատմութիւնն նոցա ժամանակ պատահած անցքերէն առաջ կըսկսի: Կը խօսի Հռիփսիմեանց եւ Գայիանեանց նահատակութեան վրայ, Տրդատայ հալածասիրութեան եւ քրիստոնէական հրաշալի դարձին վրայ: Կը նկարագրէ Հայաստանի քրիստոնէական լուսաւորութեան կամ վերակենդանութեան սրտառուչ պատկերը, այն է ժողովրդի հոգեւոր յուզմունքը, գունդագունդ խռնումն՝ ՚ի

¹ Ագաթանգեղոսի թէ՛ հայերէնը կայ եւ թէ՛ յունարէնը, եւ այս պատճառաւ ոմանք կը պնդեն, թէ սկզբնագիրը յունարէն գրուած է եւ ապա Թարգմանչաց ձեռքով հայերէն թարգմանուած, իսկ այլք կը պնդեն, թէ Ագաթանգեղոս Յայոց արքունեաց մէջ հայերէն սովորելով՝ հայերէն գրած է: Այս վերջին կարծիքը բաւականին հաւանական ցուցած եւ պաշտպանած է **Յ. Գար. Չար.** իւր յօրինած *Նայերէն դպրութեան պատմութեան* մէջ, հայերէն եւ յունարէն օրինակները իրարու հետ համեմատելով եւ սկզբնականութիւնը հայերէնին տալով:

լուր քարոզութեան Աւետարանի, վկայարանաց շինութեան համագործ հրճուանքը, Հայրապետի ընտրութեան եւ ձեռնադրութեան համար եղած գումարումները, եւ մանաւանդ բիւրաւոր ժողովրդոց մկրտութեան սքանչելի տեսարանը Եփրատ գետին մէջ, Ս. Գրիգորի հոգեպարար քարոզութիւնը եւ էջմիածնի տաճարին շինութիւնը, եւ այլն, որոց վրայ արդէն իւր տեղը խօսած ենք:

Հայաստանի քրիստոնէական վերադարձի գեղեցիկ պատմութիւնը կարգացողը, Ագաթանգեղեան մատենին մէջ, կը սքանչանայ աստուածային սքանչելեաց վրայ, կը խանդաղատի ժողովրդի քրիստոնէական եռանդագին յուզման եւ միահաղոյն վերածնելութեան վրայ, եւ կը յափշտակուի այն երախտագէտ խորհրդածութեամբ, որով Ոսկեբերան¹ յափշտակեցաւ մարգարէի գեղեցիկ խօսքը կրկնելով Հայոց հոգեւոր ծննդեան համար. «Ո՞րտես, ո՞րուաւ, եթէ երկնեաց երկիր օր մի, եւ ծնաւ զագգ մի ողջոյն»:

ՁԵՆՈՒ ԳԼԱԿ. Ազգաւ ասորի, առաջնորդ եւ վանահայր Տարօնոյ Իննականեան կամ Սուրբ Կարապետի վանուց, ուր կարգուած էր Գրիգոր Լուսաւորչէն՝ Կեսարիայէն դառնալէն յետոյ:

Ձեռնբայ երկասիրութիւնը, որ Պատմութիւն Տարօնոյ կը կոչուի, կը պարունակէ իւր մէջ նախ քանի մի թղթեր եւ ապա Տարօնոյ գաւառին մէջ կատարուած քրմական պատերազմին եւ քրիստոնէական վերանորոգութեան պատմութիւնը նամակի ձեւով:

Առաջին թուղթն է Գրիգոր Լուսաւորչի գրածն առ Ղեւոնդիոս Հայրապետ Կեսարիոյ, որով շնորհակալ կը լինի Անտօն եւ Կրօնիդէս կրօնաւորաց համար, եւ կը խնդրէ նոցա նման ուրիշներն եւս ուղարկել, մանաւանդ զՏիմոթէոս եւ Եղիազար, որք նշանաւոր էին սրբութեամբ վարուց:

Երկրորդն է Ղեւոնդիոսի պատասխանը, որով ուրախակից կը լինի Լուսաւորչին, Հայաստանի քրիստոնէական դարձի աստուածահրաշ հանդիսին համար եւ կը յայտնէ, որ խնդրած կրօնաւորները ներկայ չեն, որ ուղարկէ, այլ գնացած են մին ՚ի Հռովմ եւ միւսն յԵրուսաղէմ եւ անտի ՚ի Բիւզանդիոն:

Երրորդն է Գրիգոր Լուսաւորչի թուղթն առ Տիմոթէոս եւ Եղիազար, որով կը յիշէ Հայաստանի հարիւր քսան գաւառաց կա-

¹ Ոսկեբերան, Ներքողեան առ Գրիգոր Լուսաւորիչ:

րօտութիւնը քահանայից եւ հովուաց, եւ կը խոստանայ նոցա տեսչութեանը յանձնել Մամիկոնեան երկիրը՝ Տարօն, եթէ հաճին գալ:

Իսկ չորրորդն է խնդրագիր քանի մի ասորի կրօնաւորաց (Բեկտորի, Անաստասայ եւ այլոց), որոնք Բիւզանդիոնի մէջ լսելով Տարօնեցի անձներէ, որ Հայաստան քրիստոնէական գեղեցիկ կերպարանափոխութեան հանդիսարան դարձած է, կը գրեն առ Լուսաւորիչ եւ կը թախանձեն, որ բոլոր անցքերու պատմութիւնը գրով իրենց հաղորդէ: Այս առթիւ Ս. Գրիգոր կը հրամայէ Ջենոբին կատարել յիշեալ կրօնաւորաց խնդիրը եւ Տարօնոյ պատմութիւնը գրով իրենց հաղորդել:

Այս նամակաձեւ Պատմութեան առաջին պատճէնին մէջ կը յիշատակուի համառօտիւ Գրիգորի եւ Տրդատայ ծննդեան դէպքերը, միոյն չարչարանքը եւ միւսոյն դարձը, Արձան եւ Դեմետրէ քրմապետ իշխանաց յարուցած պատերազմը եւ պարտութիւնն ՚ի Քրիստոնէութենէ: Իսկ երկրորդ պատճէնին մէջ պատմութիւնը կը շարունակուի եւ աւարտմամբ լրումն կ'առնու գիրքը: Արտաքոյ պատմութեան խիստ հարցասիրական տեղեկութիւններ կ'աւանդուին գրքի մէջ, մանաւանդ Տարօնոյ գաւառի գեղեցիկ, ջրաւէտ, օդազուարճ, խոտաբուրդի եւ մեղրաբուրդի գրից վրայ: Ջենոբայ գրած պատմութեան մէջ կը յիշատակուին քանի մի անձանօթ պատմագիրներ (Բարդա կամ Բարդեժան եւ Պիսիդոն թարգմանիչ), եւ տեղ տեղ կը յորդորէ Ջենոբ իւր համառօտ անցածին պակասորդը լրացնել նոցա պատմութիւնները կարգալով: Որպէս շարայարուցիւն Ջենոբայ պատմութեան, Յովհան Մամիկոնեան վեցերորդ դարուն մէջ շարունակած է Տարօնոյ պատմութիւնը, որուն վրայ իր ժամանակին պիտի խօսինք: Բայց որովհետեւ երկուսի գրաւոր ոճոյն մէջ համանմանութիւն կը նշմարուի, հաւանական կը կարծուի, որ Ջենոբ իւր պատմութիւնը ասորերէն գրած լինի (ըստ որում Ասորիք էին խնդրողները), եւ յետոյ շարայարիչն թարգմանած լինի: Ջենոբայ եւ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ տեղ տեղ տարբերութիւն կը նշմարուի ինչ ինչ անցից նկատմամբ, եւ սորա պատճառն այն է, որ իրարու գրուածք կարդացած չեն, եւ Ջենոբ ինքն կ'ասէ, որ Ագաթանգեղոսէն առաջ գրած է:

Գ.

*Երկասիրութիւնը Մեծին Ներսիսի, Փաստոսի Բիզանդայ, Սահակայ Պարթևի
և Մեսրոպայ Մաշտոցի:
Ներքին նկարագիր պարունակութեան իրարասնչիրոց:*

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵԻ. Արդէն տեսանք, որ Մեծն Ներսէս շարունակ զբաղած էր Հայաստանի բարեկարգութեամբ, եւ ազգային քաղաքական իշխանութեան տկարութեան պատճառաւ ստիպուած էր երբեմն յունական եւ երբեմն պարսկական արքունեաց մէջ դեգերիլ. այս պատճառաւ զբաւոր երկասիրութեան կողմանէ իրեն ընծայուածները միայն քանի մի խրատներ են Կանոնագրաց մէջ եւ քանի մի աղօթքներ եւ այն եւս աւանդութեամբ: Իսկ պատմագրութիւնք կը հաւաստեն, որ Ներսիսի ամենամեծ եւ քաղցր երկասիրութիւնք եղած են ուսուցանել բանիւ եւ իւր կենաց օրինակով. վասն զի այսպէս կ'ասէ Բիւզանդ. «Վասն ճշմարտութեան մինչեւ 'ի մահ մարտնչէր եւ զաջողակ արդարութեան քաջալերեալ խնդացուցանէր եւ իւրով վարդապետութեան անձրեւովն պարարէր...: Ընդ ամենայն տեղիս սահմանացն Հայոց մեծաց, ընդ որ էր յառաջագոյն նորուն հարցն սերմանեալ զբարոգութիւն Բանին կենաց, զնոյն եւ սա ոռոգեաց անձրեւովն...: ԶԹաղէական Աթոռն միւսանգամ ելից... զբոյսսն աճեցոյց, մշակ հնձող եղեալ գործակից սերմանողաց, եւ բազմացոյց զյորդաբուխ արդիւնսն 'ի շտեմարանս արքայութեան...: Նախ ինքն առնելով առ իւր անձն բարի եւ ապա այլոց օրինակ բարեաց դնելով. առ հասարակ վարդապետական բանիւն զամենեցուն զփակեալ դրունս մտաց 'ի բարին յորդորելով՝ բանայր զամենայն բարի: Ուսուցանէր զսէր, զյոյս, զհաւատ, զսրբութիւն, զքաղցրութիւն, զհեզութիւն, զանոխակալութիւն, զխնամ ունել զարմանոյ աղքատաց, եւ այլն եւ այլն»¹:

ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ. Բիւզանդայ գիրքը բաժնուած է չորս դպրութեան եւ կը կոչուի Բիւզանդարան: Պարունակած նիւթն է 29 տարուան Պատմութիւն, Խոսրով երկրորդի (որդւոյ Տրդատայ) ժամանակէն սկսեալ մինչեւ Խոսրով երրորդի թագաւորութեան եւ

¹ Բիւզանդ, Դպրութիւն Դ ԳԼ Դ

Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան վերջը: Բիւզանդ գլխաւորապէս եկեղեցական, քան թէ քաղաքական իրողութեանց վրայ կը խօսի եւ ուղղակի երրորդ դպրութենէն կը սկսի՝ գուցէ առաջին եւ երկրորդ դպրութիւնք համարելով իրմէն յառաջ եղած պատմաբանից գրածները, եւ կամ գուցէ ինքնին գրած է առաջին եւ երկրորդ դպրութիւնքը, բայց կորուսուած են:

Երրորդ Դպրութիւնը (որով կը սկսի Գիրքը) կը պարունակէ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ իւր Որդւոց եւ Թոռանց հայրապետութեան ժամանակի պատմութիւնը՝ մանրապատում եւ օրինաւոր կարգաբանութեամբ: Չորրորդը (որ առաւել նշանաւոր մասն է) կը պարունակէ գլխաւորապէս Մեծին Ներսիսի պատմութիւնը, կենսագրական յատկութեամբ, Հայրենեաց եւ Եկեղեցւոյ շինութեան համար կատարած սխրագործ արարքները, մարդասիրական եւ աստուածսիրական յորդորները եւ նորա ժողովրդասէր եւ խնամոտ կենաց մանրանկար պատկերը, որոյ զննութիւնը ընթերցողի սիրտը կը գրաւէ: Հինգերորդ Դպրութիւնը առաւել քաղաքական իրողութիւններ կը պարունակէ եւ ընդ նմին Մեծին Ներսիսի մահուան աղետաբեր դէպքը: Իսկ վեցերորդը կը պարունակէ Հայոց թագաւորութեան երկու բաժանուիլն (յունական բաժին եւ պարսկական) եւ քանի մի ժամանակակից եպիսկոպոսաց վարքագրութիւններ:

Բիւզանդայ երկասիրութիւնը շատ հետաքննական դէպքեր կը պարունակէ իւր մէջ նախարարութեանց վրայ, ազգային սովորութեանց վարուց եւ աւանդութեան վրայ, որոց մանրազննին հետազօտութիւնը բաւականին լոյս կարող է տալ նոյն ժամանակեայ ժողովրդային կենաց վրայ: Սակայն Բիւզանդայ անձին եւ գրաւոր վաստակոց վրայ զանազան կարծիքներ կան. ոմանք գինքը Յոյն կը համարին եւ պատմութեան սկզբնագիրը յունարէն, եւ ապա հայերէն թարգմանուած, ոմանք Հայ կը համարին եւ իւր երկասիրութիւնը հայերէն յօրինուած, ոմանք Յոյն կը համարին իւր անձը, բայց միանգամայն եւ հայագէտ եւ հայերէն աշխատասիրած եւ այլն: Սոյնօրինակ կարծեաց լուծումն բանասիրութեան եւ ազգային պատմական գրագիտութեան առարկայ համարելով՝ անդէպ կը համարինք հետազօտել այս տեղ:

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ. Այս մեծանուն եւ մեծագործ անձի վրայ արդէն խօսած ենք որպէս հայրենասէր եւ ուսումնասէր հայրապե-

տի վրայ, խօսինք այժմ որպէս եկեղեցական հոգեպատում մատենագրի վրայ: Ս. Սահակ իւր գրաւորական աշխատանքը գոհած է գլխաւորապէս այլ եւ այլ թարգմանութեանց եւ մանաւանդ թարգմանութեան Աստուածաշունչ Գրոց, որ 'ի վեր է քան զամենայն մատենագրական երկասիրութիւն: Սակայն ունինք նմանապէս Սահակայ քանի մի ինքնագիր գրուածքները, այն է Կանոնք՝ վեց գլուխ բաժնուած, որ Վաղարշապատու ժողովէն զինի զրկուած է Հայաստանի զանազան առաջնորդական գաւառները: Այս Կանոնաց մէջ ամենալուսաւոր կերպով բացատրուած է եպիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց, քահանայից եւ վանականաց պարտքը առ ժողովուրդն եւ ժողովրդոց պարտքն առ Աստուած, առ եկեղեցին եւ առ իրեարս, աւանդուած են ուսումնասիրութեան եւ ողորմածութեան անհրաժեշտ պատուէրներ, եւ ընդհակառակն սաստիկ յանդիմանուած է ուսումնատեցութիւնը, կաշառաբեկութիւնը եւ անգթութիւնը. բացատրուած է ժողովրդոց եկեղեցական նուիրաբերութեան եւ երեսխայրեաց հաստատութիւնն 'ի Լուսաւորչէն, եւ ընդ նմին տաճարաց, վանուց եւ ինչ ինչ տօնից սկզբնաւորութիւնը եւ նշանակութիւնը, եւ այլն եւ այլն:

Հինգ թուղթք, ուղղած Կ. Պոլսոյ Պրոկղ եւ Ատտիկոս պատրիարքաց, Փոքր Թէոդոս կայսեր, Ակակիոս եպիսկոպոսին եւ Անատօլիս զօրավարին: Ազգային եկեղեցական գրոց կարգաւորութեան համար եւս շատ աշխատած է Ս. Սահակ, եւ Օրհնութիւնաբեր ցուցակին մէջ մասնաւորապէս այս խօսքերը կը յիշուին. «Իսկ զքահանայօրհնէսն Ս. Սահակայ գծեալ՝ յետ քսան եւ մի ամի արքեպիսկոպոսութեան իւրոյ 'ի Նաւասարդ ամսոյ, որ օր մի էր. եւ 'ի քահանայաթաղն այլ յաւել եօթն աւետարան, նոյնպէս եւ զաշխարհաթաղն, 'ի քաղաքու դաշտի (այն է 'ի Վաղարշապատ) 'ի վկայարանս Ս. Հռիփսիմեանց, յետ հարիւր եւ քսան եւ մի ամին Ս. Գրիգորի, զի մինչեւ ցայն վայր հնովն վարէին»¹, Ս. Սահակայ կ'ընծայուի նմանապէս Աւագ Շաբաթու մէջ երգուած շարականը, որ իւր հոգեբողիս իմաստներով եւ աստուածային բանաստեղծութեան վսեմախոհ եւ եռանդուն դարձուածներով բովանդակ Շարակնոցի

¹ Յովհան իմաստասէր կը խօսի այս մասին եւ նմանապէս Ս. Սահակայ կ'ընծայէ գիշերային ժամակարգութեան չորս աղօթքները, բայց իւր մէջ բերած աղօթքները այժմեաններէն կը տարբերին:

ընտիր ակն կը կազմէ: Վասն զի աստուածային անհուն մեծութեան եւ մարդասիրական անհուն խոնարհութեան սքանչելեօք կը զգածի մարդ, երբ խորհրդազգած հայրապետի հետ կը դիտէ, որ Պարզեւատուն՝ պարզեւ կը խնդրուի, Կենսատուն՝ գերեզմանի մէջ կ'ամփոփուի, Անմահութեանց Տւողն՝ կը խոնարհի 'ի հող մահու, Արթունն բնութեամբ՝ մահացելոց մէջ կը ննջէ, բովանդակ աշխարհի Յնծութիւնը՝ կ'արտասուի տկար արարածներէն, եւ այս սքանչելիքը կը կատարուի 'ի սէր մարդկային ազգի, որ ամեն կերպով մեղանչած է իւր Արարչի եւ Փրկչի դէմ:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ. Ինչպէս Ս. Սահակայ, նոյնպէս եւ Մեսրոպայ վրայ արդէն խօսած ենք որպէս Հայաստանեայց դպրութեան եւ լուսաւորութեան Հարց վրայ, որպէս Աստուային Գրոց նախկին թարգմանչաց վրայ. խօսինք այժմ Մեսրոպայ մասնաւոր ինքնագիր երկասիրութեանց վրայ:

Հաւանականօրէն Մեսրոպայ կ'ընծայուի մեր ազգային եկեղեցական Ծիսարանին սկզբնաւորական կազմաւորութիւնը, այլ եւ այլ ինքնագիր եւ կամ թարգմանական յօրինուածով, որ եւ Մաշտոց անուն կը կրէ. թէպէտ եւ վերջին դարերուն մէջ փոփոխութիւն կրած է եւ մանաւանդ Տ-րդ դարուն մէջ Մաշտոց կաթողիկոսին օրով, որուն վրայ 'ի ժամանակին պիտի խօսինք: Մեսրոպայ կ'ընծայուին նմանապէս քանի մի աղօթքներ եւ Մեծի Պահոց Ապաշխարութեան կարգի շարականները: Այս շարականները, չընայելով իմաստից միակերպութեանը, քրիստոնէական բարեպաշտութեան ամենագեղեցիկ եւ բնական աղերսանք են: Քրիստոնեայ մի, որ լիովին կը զգայ մարդկային յանցանքներն ու աստուածային գթութիւնը, աշխարհային փորձանաց վտանգներն ու երկնային խնամակալ օգնութիւնը, մարդկային հոգեւոր եւ մարմնաւոր ախտերն ու աստուածային խնամոտ եւ բժշկարար զօրութիւնը, մարդկային քարասրտութիւնն ու աստուածային անհուն սէրը, մարդկային մոլորութիւնն ու աստուածային ամենագիտութիւնը եւ ճշմարտութիւնը, երբ կը զգայ իւր հեռաւորութիւնը եւ կը փափաքի մօտենալ եւ միանալ Աստուծոյ հետ, ի՞նչ կարող է խնդրել, եթէ ո՛չ գթութիւն, թողութիւն, օգնութիւն, բժշկութիւն, արտասուք, գիտութիւն եւ միութիւն Աստուծոյ հետ: Այս սրտաշարժ զգացմունքներով զե-

դուն են Ապաշխարութեան շարականները, որոնք աստուածասէր սրտի խորոց կենդանի եւ շարժուն պատկերը կը ներկայացնեն, որ երբեմն կրից ալիքներէն կը յուզի, կը սասանի եւ կը հառաչէ առ Աստուած «Լեր անձին իմոյ ապաւէն»։ Երբեմն կը սխալի, կը մոլորի եւ դառնալու բաղձանքով կը գոչէ «Դարձո՛ղես»։ Երբեմն իւր գառանցանքները տեսնելով եւ Աստուծոյ բարութենէն պատկառելով՝ կը խոնարհի եւ կ'աղաղակէ. «Մեղայ, Տէ՛ր, մեղայ»։ Երբեմն զգալով, որ առանց Աստուծոյ՝ միշտ կը սայթաքի, կ'անկանի եւ կը դալկանայ, եռանդագին կ'աղերսէ եւ կը պաղատէ «Մի՛ թողուր զիս, Աստուած իմ, մի՛ լքաներ»։ Եւ երբեմն աշխարհի չարիքներն ու աղէտները տեսնելով՝ բոլոր մարդկութեան համար կը յայցէ եւ կը թախանձէ «Աշխարհիս ողորմեա՛, Մարդասէ՛ր»։

Դ.

Երկասիրութիւնը Եզնիկի Կողբացոյ. Կորիւնի եւ Դասթի Անյաղթի.
- Ներքին նկարագիր պարունակութեան իւրաքանչիւրոց:

Ե ԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ. Եզնիկի վրայ արդէն խօսած ենք որպէս Սահակայ եւ Մեսրոպայ երիցագոյն աշակերտի վրայ, որ Յովսէփ Պաղնացւոյն հետ Եղեսիա ուղեւորեցաւ ասորական գրքեր թարգմանելու եւ կամ հայագիր օրինակելու նպատակաւ, եւ անտի անցաւ Բիւզանդիոն, ուր իւր ուսմունքը կատարելագործելէն զկնի՝ դարձաւ ՚ի Հայաստան եւ գործակից եղաւ Ս. Սահակին, Ս. Գրոց եւ այլ թարգմանական աշխատութեանց մէջ. խօսինք այժմ նորա ինքնագիր երկասիրութեան վրայ: Եզնիկ, որ եպիսկոպոսական աստիճանի եւս հասաւ եւ Բագրեւանդայ վիճակին հովիւ կարգեցաւ եւ որ Ս. Յովսէփայ կաթողիկոսութեան ժամանակ գումարուած Աշտիշատի ժողովին եւս ներկայ գտնուեցաւ եւ ինքն հմուտ էր հայ, յոյն, պարսիկ եւ ասորի լեզուաց, թողած է ամենագեղեցիկ ինքնագիր երկասիրութիւն մի՝ Եղծ Աղանդոց անունով, որ իւր բազմակողմանի պարունակութեամբ արժանի է խորին մտադրութեան:

Եզնիկի երկասիրութիւնը չորս Գիրք կը բաժանուի «Եղծ աղանդոց հեթանոսացն, Եղծ քէշին Պարսից, Եղծ Կրօնից Յունաց

իմաստնոցն եւ Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի»։ Եթէ պատերազմական յաղթութիւնը դիմամարտ թշնամեոյ զօրութենէն կը կշռուի, քննաբանի յաջողութիւնն եւ հմտութիւնն եւս իւր քննութեան առած առարկայէն կը չափուի։ Եթէ այս համեմատութեամբ նկատենք Եզնիկի եղծման կամ հերքման նիւթերը, կը տեսնենք, որ խիստ բազմափաթոյթ են եւ դժուարամատոյց հեթանոսութիւնը իւր բազմատեսակ ճիւղերով, պարսկական քէշը կամ կրօնքը իւր հնարմատ տարերքով, յունական իմաստասիրութեան կրօնքը իւր հետաքննին եւ բազմակնճիռն վարդապետութեամբ եւ Մարկիոնեան աղանդը իւր հրապուրիչ եւ գայթակղեցուցիչ երեւութով։ Սակայն Եզնիկ ամենայն վստահութեամբ եւ յաջողութեամբ քննութեան եւ եղծման ելած է այս տարրացած կրօնական դրութեանց դէմ եւ իւր վստահութիւնը իւր բազմակողմանի հմտութեանց մէջ է, որոնք ակներեւ կը տեսնուին իւր երկասիրութենէն։

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը տեսնուի Աստուածաբանական խորին եւ մեկին հմտութիւն, որով ողջամտօրէն կը խօսի Աստուծոյ գոյութեան վրայ, նորա կատարելութեանց կամ ստորագելեաց վրայ, կը բացատրէ մանաւանդ Աստուծոյ կանխագիտութիւնը խիստ լուսաւոր տեսութեամբ եւ երկիւղած զգացմունքով եւ կը ջրէ այն հեթանոսամիտ եւ մոլար կարծիքները, որով ոմանք տգիտաբար Աստուծոյ ամենաբարուցիւնը կը թշնամանեն եւ մարդկային անձնիշխանութեան չարաչար գործածութենէն հետեւած չարիքները, աղէտները եւ պատահարները Աստուծոյ նախասահմանուած կը կարծեն։

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը նշմարուի Բնագիտական եւ Բնապատմական հմտութիւն, որով կը ճառէ տարերաց եւ օղերեւութից վրայ, եղանակաց վրայ, բուսոց եւ կենդանեաց յատկութեանց վրայ եւ սքանչելի կերպով կը բացատրէ, թէ ի՞նչպէս հակառակատարր բնութեան մէջ կը թագաւորէ միանգամայն եւ զարմանալի կարգաւորութիւն ու անխռով դաշնակաւորութիւն, որ ամենաբարի Արարչապետի ամենակարողութեան եւ նախախնամութեան գործն է։

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը նշմարուի Ուսողական հմտութիւն, թէպէտ եւ քանի մի սխալներով, որ առաւել իւր ժամանակի սխալանքը կը համարուին, քան թէ իւր սեպհականը։ Ժամանակակից դրութեան նայելով՝ Եզնիկ շարժումն արեգական տուած է եւ

ոչ երկրին, եւ այս զարմանալի չէ, վասն զի մենք գիտենք, որ Եզնիկէն յետոյ շատ դարեր հոլոված էին, երբ ուսողական գիտութիւնը պարզեց ինչպէս երկրի շրջանառութիւնը, նոյնպէս եւ այլ տիեզերախօսական ճշմարտութիւններ:

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը տեսնուի Իմաստասիրական հմտութիւն, որով Յունաց իմաստնոց՝ Պիլթագորեանց, Պլատոնեանց, Ստոյիկեանց եւ Եպիկուրեանց վարդապետութիւնները համառօտիւ մէջ բերելով՝ նոցա ուղիղ կամ թիւր տեսութիւնքը կը զանազանէ, կը գովէ նոցա ջանքը՝ բնական լուսով զԱստուած որոնելու համար եւ կը պարսաւէ բազմաստուածեան մոլորութիւնը: «Ի խնդրելն փիլիսոփայից (կ'ասէ) զԱստուած 'ի բնական օրինաց, որ 'ի միտան տնկեալ է, գովութեան արժանի է, բայց 'ի բազում աստուածան անկանել եւ զաշխարհս նմա մշտնջենաւորակից զնել, անհնարին ամբարշտութիւն է»։ Եւ թէ՛ «Զկաման Պլատոնի սիրեմ վասն զԱստուածն խնդրելոյ եւ զամբարտաւանութիւնն ոչ գովեմ»¹:

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը տեսնուի Կրօնագիտական հմտութիւն, ոչ միայն քրիստոնէական, այլ եւ հեթանոսական բազմատեսակ կրօնից նկատմամբ, մանաւանդ պարսկական Քէշին, որոյ վրայ տուած լիակատար եւ մանրապատում ծանօթութիւնքն այժմեան Եւրոպական հետաքննին աշխարհին անգամ² նոր լոյս կը տան պարսկական հին կրօնի վրայ:

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը տեսնուի Հնախօսական հմտութիւն, որով կը խօսի ազգային առասպելաց վրայ (յարալէզի, վիշապազանց, ծովային նհանգաց, ծովացուլի, պայի եւ բնական ազդեցութեան նկատմամբ եղած գուշակութեանց), այլ եւ պարսկական կրօնի արարողութեանց եւ առասպելաց վրայ, Զանտիկ եւ Մոգական կրօնից վրայ, նախնի Յունաց, Հերակլեան արձանաց եւ գրուածոց վրայ, Հեսիոտի, Հոմերոսի եւ Պլատոնի վրայ, եւ այլն:

Եզնիկի երկասիրութեան մէջ կը տեսնուի Բժշկական հմտութիւն անգամ (որ խիստ կարեւոր է ժողովրդասէր հովուի համար) որով կը բացատրէ քանի մի կենդանեաց եւ բուսոց յատկութիւնները, այսահարութեան կամ լլկանաց եւ այլ հիւանդութեանց բնական պատճառները եւ կը զգուշացնէ զանազան վնասակարութիւններէ:

¹ Եզնիկ, Գիրք Դ, յօդ 2, ժԷ:

² Եզնիկ թարգմանուած է Գաղղիարէն եւ մասամբ Անգղիարէն եւ Ռուսերէն:

Այսպէս Եզնիկ իւր բովանդակ քննաբանութեան մէջ մոլորութիւնները եւ նախապաշարումները եղծելու համար ձեռք առած է երկու ամենամեծ զէնք՝ Ս. Գիրք եւ արտաքին հմտութիւնք, վասն զի ինքն Եկեղեցւոյ կողմէն զինած է եւ նոյնօրինակ զինուորութիւնն ճշմարտութեան համար՝ Եկեղեցւոյ գործ եւ պաշտօն կը խոստովանի. «Եւ արդ՝ Եկեղեցւոյ Աստուծոյ գործ այն է, զարտաքինսն իրօք ճշմարտութեան առանց գրոց յանդիմանել եւ զկարծեցեալսն ներքինս եւ ոչ ճշմարտեալս Գրովք Սրբովք յանդիմանել»¹:

Ինչպէս ամեն շահաւէտ եւ ժամանակին պատշաճ հեղինակութիւնք, նոյնպէս եւ Եզնիկի երկասիրութիւնը ազդուած եւ գրուած է ժամանակի ոգիէն եւ ժողովրդի ներքին վէրքերէն, վասն զի Եզնիկ որպէս զգուշացուցիչ եւ արթուն հովիւ գրած է իւր երկասիրութիւնը (քանի՛ պատիկ ընդարձակութեամբ արդեօք նոյնը եւ բանիւ քարոզած չէ) այն ժամանակ, երբ մի կողմէն սկսած էր մեր Ազգը ծանօթանալ յունական մատենագրութեան հետ, եւ երկիւղ կար, որ մի՛ գուցէ քրիստոնէական վարդապետութեան տեղ՝ յունական մատենագրութեան հին դասական ոգին ըմբռնէ եւ լուսոյ փափաքով ծուխ գրկախառնէ, ինչպէս կը պատահի երբեմն նոր արթնցած ժողովրդներուն, որ յառաջադէմ ազգի մի նմանելու եռանդով, շատ անգամ, առանց ընտրութեան, խարխափելով առաքիւնութիւնները կը թողուն եւ մոլորութիւնները կը գրկեն. միւս կողմէն Պարսկաստան սկսած էր ազդել Հայաստանի վրայ, եւ արքայից արքաները հետամուտ էին իրենց դէնին դարձնել հպատակ ազգերը, ընդ որս եւ մեր Ազգը. եւ երրորդ կողմէն Մարկիոնի աղանդը օր աւուր կը յուզէր մտքերը եւ կը տարածուէր քրիստոնէից շատերուն մէջ: Բաց յայսմանէ, արդարեւ, աւետարանական փրկարար լոյսը տարածուած էր Հայաստանի մէջ, բայց հեթանոսական կրօնի ներքին նախապաշարումները, հմայութեանց եւ կախարդութեանց հաւատընծայութիւնները եւ մանաւանդ ճակատագրի եւ բախտի խորարմատ տպաւորութիւնները տեղ տեղ տակաւին կը ճարակէին:

Եզնիկ իւր կորովի աչքերով տեսնելով այս արտաքին եւ ներքին վտանգները, եւ զգալով՝ թէ հեթանոսական նախապաշարումները ո՞րչափ անարգանք են աստուածային բարութեան եւ նախախնամութեան եւ միանգամայն նուաստացուցիչ քրիստոնէական ոգւոյ, ուստի եւ գրած է իւր անմահ երկասիրութիւնը:

¹ Եզնիկ, Ա Գիրք, յօդ. ԻԸ:

Սակայն որչա՛փ պիտի զարմանար եւ արտասուէր Եզնիկ, եթէ յառնէր եւ տեսնէր, որ իւր ժողովուրդը, 18 դարեան քրիստոնէութենէն զկնի, այսօր շատ տեղ բաղդի եւ ճակատագրի կը հաւատայ, շատ տեղ անմխիթար կը յուսահատի, որպէս թէ ինքն չար աստղի տակ ծնուած է եւ իւր ճակտին աղէտք եւ տառապանք գրուած են, շատ տեղ հմայական պատրանքներով իւր յաջողութիւնը եւ ձախորդութիւնը կը կշռէ, եւ կ'ամաչենք ասել, շատ տեղ անմիաբանութիւնը եւ հետեւապէս ստրկութիւնը Հայու դատապարտութիւն կը խոստովանի, իսկ հատակոտոր քարոզիչներէն շատերն եւս, փոխանակ սոյն օրինակ նախապաշարմանց դէմ զինելու եւ աստուածային բարութեամբ սփոփելու, լոկ դժոխային սպառնալիքներով կը սարսափեցնեն:

Բաց 'ի Եղծ աղանդոց գրքէն, Եզնիկին կ'ընծայուին նմանապէս եւ ընտիր Խրատք զանազան կարգի անձանց եւ մանաւանդ կրօնաւորաց եւ առաջնորդաց համար գրուած: Բայց ոմանք նոյն Խրատները Ս. Նեղոսին կ'ընծայեն եւ Եզնիկ միայն թարգմանիչ կը համարեն ինչ ինչ յաւելմամբ:

ԿՈՐԻԻՆ. Առաջին թարգմանչաց դասէն է, որ Բիւզանդիոնի մէջ ուսումն լրացնելէն յետոյ Ընձակայ հետ Երուսաղէմ գնաց, եւ այն տեղէն Կիւրդի Երուսաղէմացոյ Ապաշխարող արձակելու կարգը Հայաստան բերաւ: Կորիւն ուղեկից գտնուեցաւ Մեսրոպայ ուսումնասիրական եւ վարդապետական ճանապարհորդութեանց եւ Սահակ հայրապետէն ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս Վրաց: Թարգմանական վաստակէն 'ի զատ Կորիւն գրած է Մեսրոպայ Պատմութիւնը Յովսէփ Կաթողիկոսի եւ իւր միւս ընկերաց խնդրանօք, վասն զի ինքն միշտ ականատես էր իւր վարդապետի առաքելական վաստակներուն, որոյ համար եւ կ'ասէ. «Ոչ եթէ 'ի հին համբաւոց տեղեկացեալ, այլ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն եւ առ ընթերակաց հոգեւոր գործոցն եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեանն եւ նոցին (Սահակայ եւ Մեսրոպայ) արբանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն»: Կորիւնի երկասիրութեան մէջ թէպէտ եւ կը պակսի Մեսրոպայ կենսագրութեան այն մասը, որ անցուցած է Հայաստանի արքունեաց մէջ, սակայն վարդապետական ընթացից վրայ այնպիսի ստուգապատում տեղեկութիւններ

կ'աւանդուին, որ վարդապետական կոչման եւ պարտաւորութեան վրայ գաղափար ունենալու համար բաւական է միայն Կորինթի երկասիրութեան մէջ Մեսրոպայ կեանքը կարգալ, որ այս նշանաբանը կը պատկերացնէ մեզ.- Սիրել ժողովուրդը, շրջիլ ժողովրդի մէջ, դաստիարակել ու լուսաւորել ժողովուրդը եւ տգիտութիւնն եւ խաւարը հալածել, որոնք ժողովրդի ամենավտանգաւոր թշնամիներն են:

ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ. Տարօնոյ Հարք գաւառի Հերեթ կամ Հերեան գիւղէն, կամ ըստ այլոց Ներգիւն աւանէն, եւ ըստ այնմ Ներգինացի, Մովսէս Խորենացւոյ քեռորդին, կրտսեր թարգմանչաց դասէն, որ իւր իմաստասիրական եւ աստուածասիրական հմտութեան եւ բնաւորութեան համար կը կոչուի Իմաստասէր, Անյաղթ, Փիլիսոփայ, Եռամեծ Փիլիսոփայ, Աստուածասէր, որ Յունաստանի մէջ իւր հայկական տաղանդը շահեցնելէն եւ փայլեցնելէն զկնի դարձաւ Հայաստան, Հայրենեաց դառն վիճակը տեսաւ եւ աղօթքը արտասուաց հետ խառնելով եւ հանճարը գրոց՝ մեռաւ եւ թաղուեցաւ Տարօնոյ Ղազարու վանքին մէջ, որոյ գերեզմանը կը դիմեն տակաւին իմաստասիրութեան եւ ճարտարախօսութեան ձիրք խնդրողները մեծ փափաքով:

Դաւիթ երկասիրած է ինքնագիր եւ թարգմանեալ գրուածքներ: Ինքնագիր երկասիրութեան մէջ նշանաւոր է Խաչի ներբողը, որ գրած է Գիւտ կաթողիկոսի խնդրանօք, ինչպէս նոյն կաթողիկոսի նամակը եւ ճառի յառաջաբանը կը ցուցնեն, թէպէտ եւ ոմանք կ'ասեն թէ՝ Աթէնքի մէջ Խաչի նշանին առջեւ խօսած է սեան կամ աշտարակի վերեւէն, որպէս աւարտական ցոյց իւր եօթնամեայ ուսումնառութեան. ոմանք կ'ասեն թէ՝ Աթէնքէն Բիւզանդիոն դարձած ժամանակ Խաչի Վերացման տօնին խօսած է իւր ընկերաց խնդրանօք, եւ ոմանք թէ՝ Երուսաղէմ Ս. Խաչին առջեւ խօսած է:

Յիշեալ Ներբողին մէջ գեղեցիկ պերճախօսութեամբ կը դրուատվի Խաչը որպէս լրումն հին Կտակարանին մէջ գտնուած բոլոր օրինակաց, այն է որպէս տունկ, որոյ պտղովն ամենայն տիեզերք լցան, որպէս կենսաբեր ծառ Աղբինայ, ՚ի կենդանութիւն մահացելոց, որպէս ցուպ եւ գաւազան մխիթարութեան, որպէս տապան եւ լաստ ապրեցողցիչ ՚ի ծփական ալեաց աշխարհի, որպէս

ծառ Սաբեկայ, յորմէ կախեալ զոհիւն փրկեցան ծնունդք Ադամայ՝ որպէս սանդուխք վերելութեան յերկինս, որպէս գաւազան, որով վիմացեալ սիրտք հոսանուտ գործին եւ պատառին ծովք մեղաց, որպէս սիւն՝ կրող անտանելի լուսոյն եւ հրոյն, եւ այլն եւ այլն: Բաց յայսմանէ կը բացատրուի նոյն ներբողին մէջ թէ ի՞նչ զգացմունքներ պարտին ունենալ քրիստոնեայք խաչի նշանին առջեւ. «Հոգւոյ աւամբ իբր աչօք մարմնոյ յայտնապէս նկատելով՝ հաւատասցի իբր թէ այժմիկ իսկ Միածինն Հօր բազկատարած ՚ի սմա բեւեռեալ տեսանի, եւ տակաւին իբր թէ ցնցուղ փրկական աղբեր սուրբ արեանն ՚ի կենարար տնօրինեցելոյն կողէ այժմիկ իսկ առաջի աչաց մերոց կայլակացեալ հրաշիւք յաներեւոյթս զբանաւոր երկիրս առոգելով փրկագործէ...: Քանզի ուր խաչ՝ անդ եւ խաչեցեալն, եւ ուր խաչեցեալն՝ անդ եւ խաչելութիւնն... ասելով խաչ՝ աստ իմասցի Գողգոթա եւ աստէն խաչելութիւնն, աստ գենումն եւ ՚ի սմին փրկագործութիւն... որ եւ երկնայնոցն աստանօր յայտնապէս ցուցեալ թարգմանեսցի աստուածութիւնն յերկրի եւ մարդիկ յերկինս»:

Խաչի ներբողէն զատ՝ Դաւթի միւս երկասիրութիւնքն առաւել զիտական են եւ իմաստասիրական, ուստի եւ եկեղեցական պատմութեան հետազօտութենէն արտաքոյ, ինչպէս են «Պատճառ յաղագս քերականութեան. Սահմանաց Գիրք կամ սահմանք իմաստասիրութեան», որ գրուած է Պիւհոն յոյն փիլիսոփայի վարդապետութեան դէմ, որ ամեն բանի վրայ տարակուսիլը կամ վարանիլը իմաստութիւն համարած էր եւ ստացած էր շատ հետեւողներ: Սահմանաց գրքի յունարէն գտնուելու պատճառաւ ոմանք կը կարծեն, թէ Դաւիթ նախ յունարէն գրած է եւ ապա հայերէն թարգմանած, ոմանք զԴաւիթ միայն թարգմանիչ կը համարեն եւ ոչ հեղինակ, որովհետեւ նոյն գրքին վերջին գլուխը Գրիգոր Նիւսացու գործոց մէջ կը տեսնեն եւ ոմանք սկզբնագիրը Դաւթայ կըտան եւ թարգմանութիւնը Երգ դարու գործ կը համարեն: Ներածութիւն Պորփիրի, Ստորագրութիւնք Արիստոտէլի, Արիստոտէլի յաղագս մեկնութեան (Պերիարմենիաս), Մեկնութիւն Դաւթի ՚ի վերլուծականն Արիստոտէլի, Արիստոտէլի թուղթք առ Աղէքսանդրոս թագաւոր յաղագս աշխարհի եւ յաղագս առաքինութեանց: Այս ամենը թարգմանութիւնք են ինչ ինչ մեկնութեամբ, որոց մէջ կ'երեւի Դաւթի յունական իմաստասիրութեան հմտութիւնը, բայց դժբաղդաբար

չատ տեղ իսպառ անհասկանալի են, վասն զի առաւել հելլենաբանութեան, քան թէ հայաբանութեան տիպ կը կրեն նորաստեղծ բառերով եւ դարձուածներով:

Ե.

Երկասիրութիւնք Գիւրայ, Յովիանու Մանդակունոյ, Մովսիսի Խորենացոյ եւ Մամբրէի Վերծանողի. - Ներքին յարկական նկարագիր պարունակութեան իրարանջիւրոց:

Գ ԻԻՏ. կրտսեր թարգմանչաց դասէն, Տայոց գաւառի Արահեղայ գիւղէն, որ կաթողիկոսութեան աստիճանի եւս հասաւ, սակայն կաթողիկոսութեան վրայ երրորդ Շրջանին մէջ կը խօսինք, իսկ այժմ միայն իւր գրաւոր մնացորդքը նկատենք:

Գիւտ մասնակցութիւն ունեցած է Ժամագրոց եւ հասարակաց աղօթից կարգադրութեան մէջ, վասն զի նոյն գրոց խորագրին մէջ իւր անունը դրոշմուած է: Ունի թուղթ մի առ Դաւիթ անյաղթ Խաչի ներբողը խնդրելու համար (ինչպէս վերը յայտնեցինք), որոյ ստորագրութիւնը այսպէս կը վերջանայ. - «Գիւտ գագաչեալ եւ գերեզման ՚ի գարշապար եւ մահու մերձաւոր, դրուատ հայցեմ, Հայոց հօտի հովուապետ եւ վերադիտող տանն Արշակունեաց»: Ունի դարձեալ թուղթ մի քրիստոնէական զգացմամբ եւ պերճախօսութեամբ գեղուն, որ գրած է Աղուանից Վաչէ թագաւորին, երբ նա առաւել լաւ համարած էր իւր թագը եւ մոգութեան կրօնքը զօհել, քան թէ ուրացութեամբ թագաւորել:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ. Արշարունեաց Ծախնոտ գաւառէն, Սահակայ եւ Մեսրոպայ աշակերտներէն, որ եօթանասուն հինգ տարուան հասակին մէջ Վահան Մամիկոնեանի եւ ազգի թախանձանքով կաթողիկոսական աթոռը նստաւ, որոյ հայրապետական գործոց վրայ խօսին երրորդ Շրջանին թողլով՝ այժմ միայն կը խօսինք իւր գրաւոր երկասիրութեան վրայ:

Մաշտոցի կարգաւորութեան մէջ Յովհան Մանդակունիին կ'ընծայուին Մկրտութեան կանոնը, խաչ օրհնելու, պսակի, եկեղեցւոյ հիմնարկէից օրհնութիւնը, տաճարի սրբութիւնն եւ աւա-

զանի օրհնութիւնը. պատարագամատուցին մէջ ~ զանազան քարոզներ եւ աղօթքներ, եւ Ս. Աթանասի կոչուած պատարագամատոյցը. Ժամագրոց մէջ ~ գիշերային ժամու Զարթուցեալք եւ Զքէն գոհանամք հոգեբուղիս աղօթքները եւ ճաշու ժամու երեք քարոզներն եւ աղօթքները:

Ղազար Փարպեցին իւր պատմութեան մէջ աւանդած է Յովհան Մանդակունիի մի Ատենաբանութիւնը, զոր խօսած է Դունայ եկեղեցւոյն մէջ մեծագումար բազմութեան առջեւ՝ Վահան Մամիկոնեանի մարգպանական իշխանութիւն ստանալու ուրախական հանդիսին առթիւ: Ծերունի հայրապետը այս ատենաբանութեան մէջ երբեմն կը զմայլի եւ կը հիանայ Աստուծոյ եւ իւր եկեղեցւոյ սքանչելեաց վրայ՝ հրաւիրելով զբազմութիւնն յօրհնութիւն. «յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած եւ զՏէր յաղբերացն Իսրայէլի: Ահա՛ սիրեցէ՛ք զեկեղեցիս եւ սիրեցայք յեկեղեցւոյ, զթագաւորս քաղցրացոյց եկեղեցի, զգազանս ընտելացոյց, զգայլս գառինս արար, զձեզ պայծառացոյց, զթշնամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց»: եւ երբեմն բազկատարած կ'աղաղակէ, որ հայրենեաց երկարատեւ անտէրութենէն եւ պարսկական հալածանքէն յետոյ՝ Հայ մարգպան կը տեսնէ Հայաստանի վրայ, կ'աղաղակէ գոհութեամբ. «Օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայէլի, որ ետ ինձ տեսանել զորդիս եկեղեցւոյս, որ ինձ հաւատացաւ, պատուով շքեղութեամբ պայծառացեալ 'ի Քրիստոսէ»: եւ այս աղաղակը արձագանգ կը տայ ունկնդրաց սրտին մէջ, որոնք ատենախօսութենէն զկնի՝ խնդութիւն եւ արտասուք իրար խառնելով կ'ողջագուրեն զՎահան եւ կ'ուխտեն 'ի սէր եւ 'ի միաբանական աշխատութիւն:

Բաց 'ի վերոգրեալ գրաւոր մնացորդներէն, Յովհան Մանդակունին երկասիրած է նոյնպէս աղօթք, կանոնք, խրատք եւ քսանութի չափ խրատական եւ վարդապետական ճառք կամ քարոզք զանազան նիւթոց վրայ, այն է խոստովանութեան, աղքատաց մխիթարութեան, սիրոյ, քահանայի տեսչութեան, լկտի տեսարանաց կամ խաղուց, դիւթական հմայից, ռիսակալութեան, արբեցութեան եւ այլ ահռելի մոլութեանց, եւ այլն եւ այլն: Թէպէտ եւ ինչ ինչ ձեռագրաց մէջ այս ճառերէն մի քանիսն Եփրեմի եւ Ոսկեբերանի անունը կը կրեն, բայց որովհետեւ նոցա գրաւոր գործոց մէջ չեն գտնուիր, ուստի եւ Յովհաննու կ'ընծայուին:

Այս ճառերու պարունակութենէն պարզապէս կը տեսնուի, որ միայն գրով գրուած չեն, այլ եւ կենդանի բարբառով խօսուած են՝ ի լուր ժողովրդեան: Վասն զի մի կողմէն կը տեսնուի սաստիկ յուզմունք, սոսկումն, դողումն եւ զայրոյթ ժողովրդի մէջ գտնուած մոլութեանց դէմ, իսկ միւս կողմէն հայրական յորդոր եւ հրաւէր ՚ի դարձ եւ յառաքինութիւն: Մէկ կողմէն հօտի անօրէնութիւնքը եւ միւս կողմէն հովուական պարտաւորութեան եւ պատասխանատուութեան լիովին զգացումն ծանրացած կ'երեւին առաքինի հովուին վրայ, որ կը հեծէ, կըզարհուրի, արտասուք կը խնդրէ իր գլուխը լայու եւ բազմիցս կը պատկառի եւ կը կարկամի մոլութեանց զազրութիւնները թուել: Այսպէս խօսած են ամեն ընտիր հովիւներ, որոնք կորովի աչքերով թափանցած են ժողովրդի շարժմանց եւ գործոց խորքը, եւ պարտք համարած են սրբել եւ մաքրել Աստուծոյ սեպհական հօտը ամեն աղտեղութենէ եւ մարդը իր աստուածային պատկերով տեսնել:

ՄՈՎԱՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ. Տարօնոյ Խորնի կամ Խորօնք գիւղէն, կրտսեր թարգմանչաց դասէն, Սահակայ եւ Մեսրոպայ հրամանաւ ճանապարհորդեց ՚ի Սիւնիս, յԵդեսիա, ՚ի Բիւզանդիոն, յԱնտիօք, յԱթէնս, ՚ի Հռովմ, ՚ի Պաղեստին, յԱղէքսանդրիա, եւ իւր հայկական հանճարը ճոխացոյց պատմագրական եւ բանասիրական հմտութեամբ, որով եւ իրաւամբ Հայր Հայ պատմագրաց անուանեցաւ իւր ժամանակակիցներէն եւ յետագաներէն: Երբոր վերադարձաւ Մովսէս իւր ուսումնասիրական ճանապարհորդութենէն, վախճանած գտաւ իւր երանելի վարդապետները Սահակ եւ Մեսրոպ եւ թագաւորն Վռամշապուհ եւ Հայ հայրենիքը քաղաքական աղէտներու մատնուած, ուստի եւ ընկալուչ խնամակալութիւն մի չըտեսնելով իշխանաց եւ մեծամեծաց կողմէն՝ իւր անձը տխուր եւ վշտակիր առանձնութեան տուաւ՝ արտասուելով հայրենեաց եւ եկեղեցւոյ բազմաղէտ վիճակը: Թէպէտ եւ կ'աւանդուի, որ երկար տարիներէն յետոյ Մովսէս անակնկալ կերպով յայտնուեցաւ որպէս աղքատիկ մուրացկան, իւր աշակերտակից Գիւտ կաթողիկոսէն սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ եւ Եզնիկի մահուանէն յետոյ Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց գաւառներուն վրայ եպիսկոպոս կարգուեցաւ, բայց Ղազար Փարպեցւոյ առ Վահան Մամիկոնեան գրած թղթէն յայտնապէս կ'երեւի, որ Մովսէս ո՛չ միայն ՚ի կենդանութեան շարունակ

տառապանաց մէջ անցուցած է իւր կեանքն, այլ եւ յետ մահուան՝ ուսումնատեաց եւ օտարամոլ եկեղեցականք, ոսկերքը գերեզմանէն հանելով, ջուրը թափած են՝ այսպէս անարգաբար հալածելով այն անգուգական անձը, որ Հայոց ազգի անունը անմահացուցած է աշխարհի վրայ:

Մովսէս նուիրած է իւր գրիչը թարգմանական աշխատութեանց, վասն զի զինքն կ'անուանէ, «Այր ծեր եւ անպարապ ՚ի թարգմանութեանց», բայց յականէ յանուանէ որոշուած չեն իւր թարգմանական աշխատութիւնքը, ինչպէս եւ այլոցը: Ուստի եւ մենք համառօտիւ կը խօսինք միայն Մովսիսի ինքնագիր երկասիրութեան վրայ:

Մովսիսի ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ գլխաւորն եւ միանգամայն եւրոպական գիտնոց գովեստից արժանացածն է նորա Պատմութիւնն¹, որ գրած է Սահակ Բագրատունի իշխանի խնդրանօք: Այս պատմութիւնը արդէն մանրագնին քննադատութեամբ գնահատուած է արժանապէս քանի մի հայ եւ օտարազգի բանասէրներէ, մանաւանդ Վիկտօր Լանգլուա արեւելագէտ եւ հայասէր գաղղիացիէն, ուստի եւ մենք, այս քննադատութեան ամփոփումն գրագիտութեան պատմութեանը թողլով, համառօտ գծերը միայն յառաջ կը բերենք:

Մովսիսի երկասիրած պատմութիւնը կը սկսի Հայկազանց նահապետական հարստութեան սկզբնաւորութենէն եւ կ'աւարտի Արշակունեաց թագաւորական հարստութեան անկումովն. այն կը պարունակէ մեր ազգի 2780 տարուան պատմութիւնը: Սակայն որչափ որ պատմական ժամանակամիջոցը երկար է, այնչափ եւ պատմութիւնը համառօտ. եւ այս համառօտախօսութեան պատճառ գլխաւորապէս պատմագրի ծերութիւնն եղած է (զոր տեղ տեղ ինքնին յառաջ կը բերէ) եւ ո՛չ իւր հմտութեան պակասութիւնը, վասն զի պատմութեան իւրաքանչիւր գլխէն կը նշմարուի Մովսիսի բազմակողմանի հմտութիւնը: Արդարեւ՝ խորենացին իբրեւ ազգային պատմութեան նախահայր՝ բաց ՚ի աւանդութիւններէ չէ ունեցած ուրիշ ազգային պատմագրական աղբիւր, բայց հետազօտած է բազմաթիւ օտարազգի պատմիչներ (որոց անունները կը յիշուին իւր պատմութեան մէջ) եւ զանազան աղբիւրներ, այն է Յունական, Քաղզէական, Ասորական, Աստուածաշունչ Գրոց եւ Հրէական:

¹ Խորենացւոյ պատմութիւնը թարգմանուած է Լատիներէն, Գաղղիարէն, Իտալերէն եւ Ռուսերէն, հետաքննիմ ծանօթութեամբք հանդերձ:

Խորենացւոյ Պատմութիւնը երեք գիրք բաժանուած է, որոց առաջինն կը կոչուի Ծննդաբանութիւն Հայոց մեծաց, որ կը պարունակէ պատմագրի Ընծայականն առ Սահակ Բագրատունի, Ս. Գրոց ծննդաբանութիւնն եւ ապա (Մարիբասայ Հետեւողութեամբ) Հայկազանց տանուտիրական կամ նահապետական պատմութիւնը, Հայկէն մինչեւ Վահէի վախճանն, ամփոփելով մի փոքր յաւելուած եւս Բիւրասպի Աժդահակայ նկատմամբ եղած պարսկական առասպելախառն դէպքին վրայ: Երկրորդ Գիրքը կը կոչուի Բան միջակ պատմութեան Նախնեացն մերոց, եւ կը պարունակէ մեր ազգային պատմութեան ամենէն ճոխագոյն մասը մեծին Աղէքսանդրի աշխարհակալութեան ինչ ինչ դէպքերէն եւ Արշակունեաց Հարստութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ Տրդատայ թագաւորութիւնը: Իսկ երրորդ Գիրքը կը կոչուի Աւարտաբանութիւն մերոց Հայրենեաց, որ կը պարունակէ Տրդատայ թագաւորութենէն մինչեւ Արշակունեաց Հարստութեան անկման պատմութիւնը: Այս վերջին գլխոյն մէջ քաղաքականին հետ խառն է եւ ազգային եկեղեցական պատմութիւնը, այն է Տրդատայ Գրիգորի եւ իւր յաջորդ Հայրապետաց ժամանակ կատարուած քրիստոնէական եւ եկեղեցական եղելութիւնները, որոց վրայ արդէն խօսած լինելով՝ աւելորդ կը համարինք կրկնել:

Խորենացւոյ պատմութիւնը կ'աւարտի մի սրտաշարժ Ողբով Հայրենեաց եւ եկեղեցւոյ վիճակի վրայ, որուն մէջ արտասուած թոր եւ անմխիթար կը ներկայանայ այն Հայրենասէր ծերունին, որ Հայկայ, Արամայ, Տիգրաններու եւ այլ ընտիր անձանց պատմութիւնը աւանդած ժամանակ՝ կարծես մանկանալով կը խայտայ: Երբոր կը յիշէ Հայրենեաց մեծութիւնը, եկեղեցւոյ պայծառութիւնը եւ ներկայ աղէտները, թագաւորութեան բարձումն, արտաքին արհաւիրքները եւ ներքին զեղծումներն՝ սիրտն կը մորմոքի եւ միանգամայն ընթերցողը յարտասուս կը շարժէ:

Թովմա Արծրունին չորրորդ Գիրք մի եւս կը յիշատակէ Խորենացւոյ պատմութեան, բայց այս Գիրքը մեզ չէ հասած, ինչպէս եւ «Տաղքն չափու յինքն եւ 'ի Սահակ Բագրատունի»:

Պատմութենէն յետոյ Խորենացւոյ անուամբ եղած երկասիրութիւններն են - 1. Աշխարհագրութիւն, որ աւելի թարգմանութիւն, քան թէ ինքնագիր երկասիրութիւն դատուած է բանասէրներէն: 2. Պիտոյից Գիրք. տասն ճառէ բաղկացած, Թէոդորոս անուն

աշակերտին համար իբրեւ ճարտասանական ուսման օրինակներ աւանդուած, որ առաւել գրողի պատանեկան հասակի խաղալիք կը համարուին, քան թէ հիմնաւոր աշխատասիրութիւն: 3. Պատմութիւն Սրբուհւոյ Աստուածածնի, եւ պատկերի նորա, որ գրած է, նոյնպէս Սահակ Բագրատունւոյ խնդրանօք, այն աւանդութեան հիման վրայ, որով կը պատմուի, թէ Ս. Կուսի պատկերը Յովհաննէս աւետարանիչն փորագրած էր կիպարիս փայտի վրայ, եւ Բարդուղիմէոս առաքեալն առնելով միւս առաքեալներէն բերած էր 'ի Հայաստան եւ դրած Հոգեաց վանքի մէջ: 4. Ներբող 'ի Ս. Հովհաննէս, վառվռուն իմաստներով եւ զգացմունքներով զեղուն, եւ 5. Ճառ Վարդավառի:

Բաց յայսմանէ Մովսիսի անուամբ կը գտնուին այլ եւ այլ մեկնական եւ քերականական երկասիրութիւններ, բայց Խորենացւոյ սեպհական լինելուն համար տարակուսութիւն կայ, որովհետեւ Մովսէս անունով շատ հեղինակներ եղած են:

Աւանդութեամբ Մովսէս Խորենացւոյ կ'ընծայուին նմանապէս քանի մի Շարականներ, ինչպէս են՝ Ճրագալուցի ուրախացիրն, Տեառնընդառաջի կանոնն, Հոգեգալստեան առաջին պատկերն եւ այլն:

ՄԱՄԲՐԷ ՎԵՐԾԱՆՈՂ. Խորենացւոյ կրտսեր եղբայրն, որ իւր եղբօր նման ճանապարհորդած է զանազան քաղաքներ ուսումնասիրութեան փափաքով: Մամբրէի անուամբ գտնուած երկասիրութիւնք միայն երկու ճառ են՝ 'ի Յարութիւնն Ղազարու եւ 'ի Գալուստն Քրիստոսի յերուսաղէմ: Կ'աւանդէ Թովմա Արծրունին, որպէս թէ Վահան Արծրունւոյ հրամանաւ պատմութիւն եւս երկասիրած է Մամբրէ, բայց այսպիսի փափաքելի աշխատութիւնը գուցէ 'ի կորուստ մատնուած է: Մամբրէի յիշեալ ճառերէն 'ի Յարութիւնն Ղազարու գրածն պերճախօս է եւ միանգամայն քրիստոնէական իմաստութեամբ զեղուն: Աւետարանական վսեմ սքանչելիքը արձագանգ գտած է Մամբրէի սրտին մէջ, որով եւ նուագած է աստուածային սիրոյ մեծութիւնը եւ մահու թագաւորութեան կործանումն՝ հռչակելով յարութիւն եւ անմահութիւն. «Ողբասցէ մահ զկործանումն իւրոյ թագաւորութեան (կ'աղաղակէ Մամբրէ), կոծեսցեն եւ դժոխք զքակտումն իւրոյ զօրութեանն: ...Ծափս հարցեն հաւատացեալք

’ի նորոգմանն Ղազարու. սուգ առցեն դեւք զինքեանց տեսանելով զկործանումն: Աւետարանեսցին՝ որոց ’ի գերեզմանս բնակին յոյս յարութեանն ~ մի՛ այսուհետեւ զարհուրեցուսցէ զմեզ մահ»:

2.

*Երկասիրութիւնք Եղիշէ վարդապետի եւ Ղազարայ Փարպեցոյ.
- Ներքին յարկական նկարագիր պարունակութեան իրաքանցիւրոց:*

ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. Կրտսեր թարգմանչաց կամ երկրորդ աշակերտաց դասէն, Վարդան Մամիկոնեանի ատենադպիրն, որ թէպէտ իւր գրուածոց խորագիրներուն մէջ սովորաբար Վարդապետ կը կոչուի, բայց Մամիկոնեան նախարարական տան եպիսկոպոսն էր, որ եւ Արտաշատու ժողովի եպիսկոպոսաց կարգին մէջ կ’անուանի Եղիշէ եպիսկոպոս Ամատունեաց: Հայաստանի հարստահարութեան եւ հալածանաց օրերուն ականատես եղաւ Եղիշէ, տեսաւ Ս. Վարդանայ եւ նորա քաջ ընկերաց նահատակութիւնը, տեսաւ ընտիր ընտիր նախարարաց բանտարկութիւնն եւ գերութիւնը, հայ տիկնանց քրիստոնէական արիութիւնն եւ գեղեցիկ աստուածասիրութիւնը. տեսաւ հայրենեաց աւերումը պարսկական բռնութենէն, եւ սրտին ցաւէն առանձնացաւ Մոկաց լեռները եւ այն տեղէն Ռշտունեաց գաւառը, ուր եւ կնքեց իւր կեանքը:

Եղիշէ թողած է ինքնագիր ընտիր երկասիրութիւններ, որոց մէջ կը փայլին իւր ազնիւ զգացմունքներն եւ քրիստոնէական իմաստութիւնը: Այս երկասիրութեանց մէջ ամենէն նշանաւորն է Պատմութիւնն վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, զոր գրած է Մամիկոնեան Դաւիթ երիցու հայցմամբ: Այս պատմութիւնը կը բաղկանայ մէկ Ընծայականէ առ Դաւիթ երէցն եւ ութն յեղանակներէ կամ գլուխներէ, պատմական անցից յաջորդութեան կարգաւ, որոց վերջինը առաւել սուրբ քահանայից չարչարանքները եւ հայ կանանց քրիստոնէական բարեպաշտութիւնները կը պարունակէ, ուստի եւ կը կոչուի Արտաքոյ եօթն յեղանակին: Եղիշէի պատմութեան մէջ նոյնպէս կը գտնուին 1. Յազկերտի շրջաբերական Հրովարտակը, որով իւր տէրութեան հպատակ ազգերը կը հրաւիրէ ’ի պատերազմ

ընդդէմ Քուչանաց: 2. Միհրներսէհ հրամանատարի Նամակը, զոր մոգերու խորհրդով կը գրէ Հայոց ազգին նախ պարսկական դէնը բացատրելով եւ Քրիստոնէութիւնը պախարակելով եւ ապա ստիպելով Հայոց ազգը ՚ի մոգութիւն եւ յարեւապաշտութիւն: 3. Հայոց մերժողական Պատասխանը, զոր կը գրեն Արտաշատու ժողովին մէջ գումարուած եպիսկոպոսները նախարարաց եւ բոլոր բազմութեան հաւանութեամբ եւ քրիստոնէական անվեհեր ազատութեամբ: 4. Հրովարտակ կամ Գիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին, զոր կը գրեն Յունաց Թէոդոս կայսեր եւ օգնութիւն կը խնդրեն. բայց Թէոդոս կը մեռանի եւ Մարկիանոսը թագաւորելով՝ փոխանակ Հայոց օգնելոյ, ընդ հակառակն կը բարեկամանայ Պարսից թագաւորի հետ եւ դաշնակցութեան ուխտ կը հաստատէ: 5. Վարդան Մամիկոնեանի եւ Ղեւոնդ երիցու քաջալերական վսեմ Ատենաբանութիւնները, որով Հայ ազգը կը խրախուսեն ՚ի պատերազմ վասն պաշտպանութեան հայրենի օրինաց եւ ազատութեան Եկեղեցւոյ:

Եղիշէի երկասիրութիւնը չը նմանիր ամենեւին այն պատմագրութեանց, որոնք լոկ թագաւորաց կամ իշխանաց յաջորդութիւններ եւ գործքեր կը թուարկեն, այլ կը պատկերացնէ ամբողջ ազգի կամ ժողովրդի պատմութիւնը, մանուկէն մինչեւ զառամեալ ծերունին, փափկասուն տիկնոջէն մինչեւ զրահապատ զօրականը եւ անարգէն մինչեւ պատուականը, միով բանիւ, Եղիշէի երկասիրութիւնը Հայոց բոլոր ազգի նահատակութեան կամ քրիստոնէական զինուորութեան պատմութիւնն է ընդդէմ զրադաշտական մոլեռանդն մոգակրօնութեան, եւ մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրն կը տեսնենք այս խօսքերու կատարումն. «Ոչ երեւէր այնուհետեւ առաւել տէր քան զծառայ, եւ ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ, եւ ոչ ոք քան զոք նուազեալ ՚ի յարութենէ: Մի սիրտ յօժարութեան էր ամենեցուն՝ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց եւ ամենայն միաբանելոց ՚ի Քրիստոս: Քանզի առ հասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան եւ զմի ագան զրահս հաւատոց պատուիրանին Քրիստոսի. միով գօտեալ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք եւ կանայք: ...Տեսանէին զանճինս իւրեանց իբրեւ զմեռեալ դիակունս եւ զիւրաքանչիւր գերեզմանս ինքեանք փորէին. եւ կեանք իւրեանց ՚ի մահ համարեալ էին եւ մահք իւրեանց անշուշտ կեանք»¹:

¹ Եղիշէ, Գ յեղանակ:

Եղիշէի երկասիրութիւնը այն ընտիր պատմագրութիւններէն է, որոնք պատմելէն աւելի կ'ուսուցանեն - գործքէն շարժառիթը բացատրելով եւ հետեւանքէն պատճառը, եւ կամ անդրադարձօրէն: Վասն զի Եղիշէն Եկեղեցւոյ ուխտի նահատակութեան պատմութեանը հետ կ'ուսուցանէ միանգամայն եւ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ նշանակութիւնը եւ էական պաշտօնը աշխարհիս վրայ, աստուածասէր առաքիներէն անձնագոհութեանը հետ՝ աստուածային սիրոյ մեծութիւնը, ուրացողաց եւ անմիաբանից արարմանց հետ՝ թերահաւատութեան եւ անգուգուութեան դժնդակութիւնը, եւ նա եւ մոգական պաշտօնէից չարագործութեան հետ՝ մոգական դենի կամ կրօնի խաւարամիտ վարդապետութիւնը: Եւ այս պատմական ընտիր յատկութիւնը զգալի է մանաւանդ այն ներհական պատկերներուն մէջ, որոց մանրանկար յատկանիշները կը պատկերացնէ Եղիշէ: Ինքնակալ թագաւոր մի (Յագկերտ) իւր արքայական աթոռէն կ'որոտայ եւ միանգամայն կը դողդողայ, վասն զի մոգապաշտ է եւ անհաստատ խորհուրդներով կը շարժի, իսկ ընդհակառակն՝ հպատակ ազգի զօրավար մի, նախարար մի (Վարդան եւ այլք) կը խրախուսի եւ կը խրախուսէ. վասն զի զՔրիստոս զօրավար եւ զօրագլուխ կը տեսնէ ճշմարտութեան պատերազմին, եւ երկիւղը՝ թերահաւատութիւն կը ճանաչէ: Թագաւորաց խորհրդական եւ պատգամատու մոգերը կը յուզին եւ կը տագնապին, վասն զի թանձրամած խաւարի մէջ են եւ ոգիները մարմնոյ մէջ արգիլուած, ինչպէս կենդանի գերեզմանի մէջ: Իսկ ընդհակառակն՝ Յովսէփ, Ղեւոնդ եւ այլք, Խաչն 'ի ձեռին անվեհեր՝ պատերազմի դաշտը կ'իջնեն, վասն զի ճշմարիտ Աստուծոյ քահանայ են եւ ճշմարտութեան համար մեռնիլը կեանք կը խոստովանին եւ կը քարոզեն: Ընդարձակ նահանգի իշխան մի (Վասակ՝ տէր Սիւնեաց) բարձրանալու ձգտման հետ կը քծնի եւ կը շոյէ, վասն զի ուրացող է եւ հաւատը մարմնաւորին մէջ է, իսկ ընդհակառակն, մատաղ մանուկ մի, տկար կիւն մի վայելքը եւ փափկութիւնը կ'արհամահրեն, վասն զի ճշմարիտ վայելչութիւնը եւ մեծութիւնը աստուածային սիրոյ մէջ կը դաւանին:

Առհասարակ, եթէ մի կողմէն նկարագրուած է մոգակրօնութիւնը իւր աղիտաբեր չարիքներով, միւս կողմէն եւս կենդանի պատկերացած է Քրիստոնէութեան ճշմարիտ ոգին մի ամբողջ ժողովրդի ուրախական զինուորութեամբ, որով եւ ակներեւ կը տեսնուի Եղիշէի երկասիրութեան մէջ, որ Հայ ազգը սիրած է իւր երկ-

րաւոր հայրենիքէն բարձր հայրենիք, այն է իւր ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, պաշտած է իւր մարմնաւոր ազատութենէն բարձրագոյն ազատութիւն, այն է ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԽՂՃԻ, եւ հպատակած է մարդկային օրէնքներէն բարձրագոյն օրինաց, այն է ՕՐԻՆԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ: Վասն զի այս է եղած նորա նահատակութեան նշանաբանը. «Հայր մեր զԱւետարանն գիտեմք եւ մայր առաքելական Եկեղեցի կաթողիկէ: ...Օրէնք Աստուածային կացցեն թագաւոր 'ի վերայ ամենայնի»¹:

Եղիշէ ոչ միայն ականատես եղած է իւր նկարագրած պատմական անցքերուն, այլ եւ լիովին զգացած է իւր սրտին մէջ, ինչպէս քաջութեան ուրախական հանդէսները, նոյնպէս եւ հայրենեաց աւերման տխուր տեսարանները, ուստի եւ ճառագրած է իւր պատմութիւնը սրտի լեզուով ~ արտասուներով: Վասն զի ինքնին կ'ասէ. «Ահա ոչ ըստ կամաց արտասուալից ողբովք ճառագրեմք զբազում հարուածս, յորում պատահեցաք եւ մեք իսկ ականատես լինելով». որով կ'ազդէ ոչ միայն Հայու՝ այլ եւ օտարականի սրտին, ինչպէս եւ ճշմարտիւ խոստովանած է օտարագրի բանասէրներէն մին, ասելով. «Երբ Եղիշէ կը կարգամ, կը հայանամ»²:

Պատմութենէն զատ՝ Եղիշէ երկասիրած է այլ եւ այլ ձառեր եւ Մեկնութիւններ, որք են 1. Բան խրատու միանձանց, որ պատմութենէն յետոյ ամենէն ընտիր, սրտաշարժ եւ միանգամայն վսեմ գրուածքն է, որով նախ մենաւորական կենաց գեղեցիկ նկարագիրը կը պատկերացնէ, ապա զեղծումները, եւ ապա կը յորդորէ յուղութիւն եւ 'ի զգաստութիւն: Միանձանց ճառը այն գեղեցիկ յատկութիւնն եւս ունի, որ հեղինակը միշտ խօսած է առաջին դէմքով եւ ուրիշները յանդիմանած ժամանակ՝ երբէք բացառութիւն արած չէ իւր անձին, թէպէտ եւ իւր գործքերէն կ'երեւի, որ անբասիր է իւր կեանքը: Այս ձեւ բանախօսութիւնը այն փափկասիրտ հեղինակներու յատկութիւնն է, որոնք իւրեանց եղբարց թերութիւնը իւրեանց սեպհականը կը համարեն: 2. Մեկնութիւն Յեսուայ եւ Դատաւորաց. 3. Մեկնութիւն տէրունական աղօթից. 4. Կանոնք. եւ 5. Ճառք 'ի մկրտութիւնն Քրիստոսի, 'ի Մատնութիւնն, 'ի Չարհարանսն, 'ի Խաչելութիւնն եւ այլն, որոնք մեկնական եւ յորդորական

¹ Եղիշէ, Գ, յեղանակ:

² Եղիշէն թարգմանուած է Անգղիարէն, Իտալերէն, Գաղղիարէն եւ Ռուսերէն:

պարզ գրուածքներ են հաւատացելոց հոգեւոր շինութեան համար եւ պատմութենէն ժամանակաւ կանխագոյն կ'երեւին:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ. Արագածոտն գաւառի Փարպի գիւղէն, իւր մանկութեան հասակին մէջ նախնական կրթութիւն կ'առնու Վրաց Աշուշայ բղեշխի տանը (որ ամուսնացած էր Վահան Մամիկոնեանի Անոյշ-Վուամ հօրաքրոջ հետ), որով եւ զինքն Վահանայ սննդակից եւ խաղակից կը կոչէ: Յետոյ կ'աշակերտի Վասակ Արծրունւոյ Աղան որդւոյն, որ տեսնելով իւր հօր բարեկամութիւնը Մեհրուժանայ հետ եւ ուրացութեան կասկածը, զինուորութեան պաշտօնը թողած՝ Գողթն գաւառի մէջ մենաւորական կեանք կը վարէր: Ղազար այս նուիրական կրթութենէն յետոյ, Սահակայ եւ Մեսրոպայ հրամանաւ Յունաստան կ'երթայ եւ աւելի հոնտորական արուեստի հետամուտ կը լինի, եւ այս պատճառաւ է, որ ճարտասան կը կոչուի: Յունաստանէն դառնալով՝ Մամիկոնեանց ազգական Կամսարականաց մօտ կը մնայ, եւ հայրենեաց հարուածներուն չը կարենալով հանդուրժել՝ վշտակիր սրտիւ կ'անցնի Սիւնեաց աշխարհը: Երբոր Վահան Մամիկոնեան մարզպանութեան իշխանութիւն կ'ընդունի Վաղարշ թագաւորէն եւ կը ջանայ հայրենիքը բարեկարգել եւ վանքերը նորոգել, կը կոչէ իւր սննդակից բարեկամն Ղազար, եւ հաւանութեամբ Յովհան Մանդակունւոյ (որ այն ժամանակ կաթողիկոս էր), Էջմիածնի կաթողիկէի շինութիւնը նորա տեսչութեանը կը յանձնէ մի քանի անձանց հետ: Ղազար, վանքի նիւթական շինութիւնը լրացնելէն զկնի, բարոյական բարեկարգութեամբ կը զբաղի, եւ Հայաստանի զանազան կողմերէն պատանիներ կը ժողովին այնտեղ, ուսմամբ զարգանալու, որուն օժանդակ կը լինին Վահանայ եղբարքն, Ներսէս եւ Հրատ Կամսարականները, Մամիկոնեան Համազասպն եւ Աբեղենից Գազրիկ իշխանը:

Այս ուսումնասիրական բարեկարգութեան վրայ վանքի միաբանից ոմանց նախանձը կը շարժի, կըսկսին պախարակել ոչ միայն Ղազարու գիտութիւնը, այլ եւ հաւատոյ վարդապետութիւնը, եւ ամբաստանութիւնը մինչեւ Վահանայ ականջը կը հասցնեն, որ կըսպառնայ թէ՛ Ղազարը եւ թէ՛ բոլոր միաբանները արտաքսել: Ղազար, չը կարենալով ուսումնատեաց զրախօսաց բերանը կարկել, օգնութիւն կը խնդրէ Մանդակունի կաթողիկոսէն եւ իւր խնդրանաց կատարումն չըստանալով՝ ինքնին կը դիմէ առ կաթողիկոսն,

6- Մ. Վրդ. Մորաղևանց, Պատմ. ... ևկևդ.

որ արդէն վրդովուած լինելով չարախօսներէ՝ տեսութեան անգամ չարժանացներ զՂազար: Թշնամիները, կաթողիկոսի սառնութիւնը պատեհ առիթ համարելով, Ղազարը վանքէն կ'արտաքսեն եւ իւր ունեցած յունարէն եւ այլ գրքերն անգամ ձեռքէն կը յափշտակեն, որուն համար Ղազար ցաւելով կ'ասէ. «Երանի թէ գոնէ իրենք կարգան եւ լուսաւորին եւ ուրիշները լուսաւորեն, եւ ոչ թէ ընկեցեալ մնան 'ի կերակուր ցեցոյ»: Ղազար, աքսորանքէն սիրտը խռոված, Ամիթ քաղաքը կ'երթայ եւ այն տեղէն Համազասպ Մամիկոնեանի ձեռքով կ'ուղարկէ առ Վահան իւր նշանաւոր Թուղթը, որով թշնամեաց ամբաստանութիւնները կը մերժէ, նոցա անկարգ վարքը եւ տգիտութիւնը կը նշաւակէ եւ իւր անմեղութիւնը կը պաշտպանէ հաստատ ապացոյցներով: Ուստի եւ Վահան, համոզուելով իւր մօտ կը կոչէ զՂազար, եւ, կ'առաջարկէ իւր ժամանակակից անցից պատմութիւնը գրել, որուն պարունակութեան վրայ այժմ պիտի խօսինք, իբրեւ Ղազարու ինքնագիր երկասիրութեան վրայ:

Թէպէտ եւ Ղազարու բուն նպատակն եղած է գլխաւորապէս Վահան Մամիկոնեանի Մարզպանութեան ժամանակ պատահած անցքերը արձանագրել, բայց իւր պատմական երկասիրութիւնը կը սկսի Հայոց թագաւորութեան երկու բաժնուելէն, 'ի ներքոյ յունական եւ պարսկական գերիշխանութեան: Ղազար Փարպեցին, իրմէն առաջ եղած պատմագիրները յիշելով, ինչպէս են Ագաթանգեղոս եւ Բիւզանդ (վերջնոյն գրուածքը այլոց ձեռքով խարդախած կը կարծէ), եւ իւր երկասիրութիւնն համարելով որպէս շարայարուցիւն նոցա պատմածներուն, կը պատմէ Հայաստանի բաժանեալ իշխանութեան աղէտները, կը նկարագրէ Արարատեան գաւառի բարեբերութիւնը, եւ Սահակայ ու Մեսրոպայ ուսումնասիրական եւ հայրենասիրական արարքները եւ մահ: Կը պատմէ Արշակունեաց թագաւորութեան բարձունքն եւ Վարդանանց ու Ղեոնդեանց ժամանակի քրիստոնէական զինուորութեան հանդէսը, զոր իրմէն յառաջ Եղիշէ գրած էր առաւել ընդարձակ, բայց աւարտած էր Յագկերտի մահովն եւ նախարարաց դարձովն 'ի Պարսկաստանէ: Ղազար յառաջ կը տանի իւր պատմութիւնը եւ կ'աւանդէ Գիւտ կաթողիկոսի ամբաստանուիլն Պարսից դրան առջեւ, արդարանալն եւ երկար ժամանակ Պարսկաստանի մէջ մնալն հրամանաւ թագաւորին: Կը պատմէ թէ՛ ի՞նչպէս անուանի եղաւ Վահան Մամիկոնեան եւ Գաղիշոյ Մալխազի եւ այլ ուրացեալ նախարարաց ձեռքով մատ-

նուեցաւ Պարսից թագաւորին, եւ ի՞նչպէս առ երեսս ուրացաւ իւր հաւատքը, մեծարանօք դարձաւ ՚ի Հայաստան, կրկին զղջաց իւր ուրացութեան վրայ, միաբանեց իւր հետ հաւատացեալ նախարարները եւ արիական պատերազմներ մղելով՝ խորտակեց պարսկական զէնքն ու զօրութիւնը, թագաւորի հետ հաշտութեան դաշինք կապեց, կրօնքը եւ հայրենիքը ապահովեց եւ ինքը կարգուեցաւ Սպարապետ եւ միանգամայն Մարզպան Հայաստանի: Կը նկարագրէ Ղազար՝ բովանդակ ազգի զգացած ուրախութիւնը (Վահանայ նոր եւ լիազօր իշխանութեան վրայ), Դունայ եկեղեցւոյն մէջ կատարուած գոհութեան սրտաշարժ հանդէսը, Յովհան Մանգակունւոյ ատենաբանութիւնը, որով եւ կը կնքէ իւր Պատմութիւնը:

Ղազար այս ամեն պատմական անցքերուն հետ կ'աւանդէ նոյնպէս այն նշանաւոր դաշինքը, զոր վաւերացուց Պարսից թագաւորը եւ զոր Վահան, ազգի հաւանութեամբ, պահանջած էր այսպէս. - Նախ պէտք է, որ մեր կրօնին բոլորովին ազատութիւն տաք եւ կռապաշտութեան կամ մոգութեան նշանները իսպառ վերցնէք Հայաստանէն. պէտք է, որ ամենեւին չըստիպէք Հայերը իւրեանց հաւատքը փոխելու եւ հաւատափոխին իշխանութիւն պէտք չէ որ տաք: Երկրորդ՝ չար եւ անպիտան մարդիկը իշխանութեան պէտք չէ որ հասցնէք, այլ արժանաւորները եւ մանաւանդ այնպիսիները, որոնք երկրի պայծառութեան համար փոյթ եւ ջանք ունին: Երրորդ՝ թագաւորը ամենեւին պէտք չէ, որ շուտ հաւատայ ամբաստանութեանց, այլ անձամբ անձին պարտական է լաւ քննել եւ արդար դատաստան առնել:

Այսպէս ահա՝ Ղազարայ պատմութեամբ կ'աւարտին երկրորդ շրջանին մէջ զարգացած եւ յառաջ եկած մատենագրաց երկասիրութիւնները, եւ թէպէտ գիտենք, որ Սահակայ եւ Մեսրոպայ ջանիւք շատ աշակերտներ զարգացան, բայց որովհետեւ երկասիրութեամբ յայտնի եղածները միայն սոքա էին, որոց վրայ ցայս վայր խօսեցանք, դառնանք ուրեմն վերստին շարունակել Եկեղեցւոյ Պատմութիւնը այն տեղէն, ուր թողինք:

ԵՐՐՈՐԳ ՇՐՋԱՆ

Քրիստոնեութեան դիմամարտութենէն մոզակրօնութեան դէմ մինչեւ Մահմետականութեան եւ յունական անկերողամտութեան հալածանքները:

450-640

Ա.

Ընդհանուր գծագիր սոյն շրջանին. - Խորհուրդ Պարսից Քրիստոնէութիւնը քառնալու համար. - Վասակ Սիւնի եւ համաձիպք իւր. - Զրիստոնէութիւն եւ ախոյեանք իւր. - Պարսից պապերագմը Նոնաց հեպ եւ քրիստոնէից օգնութիւնը. - Տառասպանք քրիստոնէայ զօրականաց. - Նահապակութիւն Արտովմեանց. - Դենշապուհի հարստահարիչ արարքները. - Պարսից Տազարասպետի հրովարտութիւնը. - Արտաշատու Ժողովը եւ պարսկական հրովարտակի պարասխանը. - Պարսից Թագաւորի զայրոյթն Տայոց պարասխանոյն վրայ. - Նախարարաց կոչոյիլն եւ երթալն 'ի դոտն Պարսից. - Թագաւորի ուրախութիւնն Նախարարաց առ երեսս ուրացութեան վրայ. - Նախարարաց եւ պարսկական մոզախումը քանակի ուղևորութիւնն 'ի Տայաստան. - Պարսից թագաւորի պապուղները:

Ն ԱԽԸՆԹԱՅ շրջանին մէջ տեսանք, որ Արշակունեաց թագաւորական հարստութեան երկու բաժնուելովն՝ Հայաստանի քաղաքային ոյժը տկարացաւ, եւ սակաւ ժամանակէն զկնի, բոլորովին բարձաւ արքայական անունն ու իշխանութիւնը, նախ յունական եւ ապա պարսկական բաժնին մէջ: Այս բարձման պատճառը այնքան ներքին երկպառակութիւնները չէին, որքան յունական եւ պարսկական տէրութիւնները, որոնք առիթ տալով ներքին խռովութեանց՝ Հայաստանը իրարու ձեռքէ յափշտակել կը ջանային: Բայց որովհետեւ Յունաստան արդէն տկարանալու վրայ էր, հետեւապէս Հայաստան առաւել հզօրագունին պիտի մնար, որպէս եւ եղեւ իսկ: Յունաստան տկարանալու վրայ էր, ասացինք, վասն զի Արշակունի թագաւորութեան բարձման միջոցին Ալանք եւ Հոնք Եւրոպա արշաւելով եւ ուրիշ բարբարոս ազգաց հետ միանալով՝ սկսած էին սասանեցնել Արեւմտեան եւ Արեւելեան (Հռովմէական եւ յունական) կայսերութիւնները, որոնք արդէն, կրօնական վէ-

ձերով, հերետիկոսական յուզմունքներով, եւ մանաւանդ բարուց ապականութեամբ ու ներքին զեղծմամբ կործանման անդունդը հասած էին: Այս աշխարհաստան վրդովմանց եւ աւերանաց ժամանակին էր, որ Պարսիկները Յագկերտ Բ-ի օրով պատերազմի ելան Յունաց դէմ (Թէոդոս Բ-ի թագաւորութեան ժամանակ) եւ յաղթող գտան, այնպէս որ, Յոյնք ստիպուեցան իրենց երկիրը փախած քրիստոնեայքը (զորս կը պահպանէր Ատտիկոս Պատրիարքը) յետ դարձնել եւ Անատոլիս արեւելեան սպարապետի ձեռամբ մեծ գանձ տալ Պարսից եւ խաղաղութիւն հաստատել:

Պարսիկները, այս յաղթութեան պարծանքով, Արեւմուտքէն Արեւելք դառնալով՝ Քրիստոնէութիւնը բառնալու խորհուրդներ կը յղանան, եւ աներկիւղ գործադրել կը ջանան, վասն զի յունական ազդեցութենէն եւս ապահովացած էին, յորմէ առաջ կը կասկածէին: Մոզերը եւ Քրիստոնէութեան ռիսերիմ թշնամի Միհրներսէհ հազարապետը խորհուրդ կըտան թագաւորին պարսկական տէրութեան բոլոր քրիստոնեայ ազգերը մոզութեան դենին դարձնել: Կը համոզեն մանաւանդ, թէ Հայաստան մեծ եւ պիտանի աշխարհ է եւ յունական կայսերութեան սահմանակից եւ ըստ քրիստոնէութեան կրօնակից, ուստի եթէ Հայք մոզական կրօնին ընտանենան, այնուհետեւ կը սիրեն Արեաց աշխարհը եւ թագաւորները, եւ իսպառ կը հեռանան Յունաց ազգէն, եւ երբ այս ընթացքը յաջողի, անշուշտ Վրացիք, Ադուանք եւ այլք նոցա օրինակին կը հետեւին:

Պարսկական այս խորհրդին մասամբ կը նպաստէր Հայաստանի մէջէն Սիւնեաց նախարարական հռչակաւոր Տունը, վասն զի այս միջոցին Հայոց աշխարհի Մարզպան (Գաւառակալ) էր Վասակ Սիւնին (Վեհ-Միհրչապուհ պարսկի մարզպանութենէն յետոյ), որ թէպէտ ՚ի սկզբան Մեսրոպի առաքելութեանը օժանդակած էր Սիսական աշխարհին մէջ, դպրոցներ հաստատելով մանկանց համար եւ Մատենադարան Գեղարքունուոյ մէջ, եւ ականաւոր էր իւր իմաստութեամբ եւ վարչական խոհեմութեամբ, բայց մարզպանութեան միջոցին պատրուած էր իշխանական փառասիրութեան տենչանքով, յուսալով յինքն գրաւել ուրացութեամբ Հայոց աշխարհի թագաւորութիւնը, որ թէ եւ բարձուած էր, բայց յիշատակը տակաւին կենդանի էր շատերու սրտին մէջ: Վասակայ տենչանքին եւ ուրացութեանը գրգիռ տւած էր մանաւանդ նորա փեսան, Վարազվաղան Սիւնին, որ, աներոջ ձեռամբ իւր աշխարհէն մերժուելով (կնոջ

հետ գժտութեամբ վարուելուն պատճառաւ), ընդունած էր Մազդեզանց կրօնքը եւ Միհրներսեհին խորհրդակից դառնալով՝ կը ջանար մարզպանութենէ ձգել զՎասակ, եւ սա իշխանութեան մէջ հաստատ մնալուն նպատակաւ ուրացութիւնը միայն գտած էր դիւրին միջոց: Վասակայ կողմը շահուած էին, 'ի միջի այլոց, Բագրատունեաց տոհմէն Տիրոց ասպետ՝ իշխան պարսկային Բագրատունեաց Տարօնոյ, եւ Վասակ Մամիկոնեան՝ կուսակալ Ստորին Հայոց 'ի Յունաց բաժնի: Այս նպաստաւոր երեւոյթները բաւականին ոյժ կը տային մոգական մոլեռանդութեան եւ Պարսիկները Հայաստան արդէն մոգակրօն դարձած կ'երագէին: Բայց Գրիգորի, Ներսիսի, Սահակայ եւ Մեսրոպայ առաքելական քրտունքը 'ի զուր հոսած չէին: Կային Հայաստանի մէջ, ոչ միայն Վարդան, Հմայեակ եւ Համազասպեան, որոնք իրենց հաւուն՝ Ս. Սահակայ մօտ քրիստոնէական ուսմամբ դաստիարակուած էին եւ տոհմային տանուտէրական իշխանութիւն կը վարէին: Կային ո՛չ միայն ընտիր ընտիր նախարարներ եւ իշխաններ - Վահան Ամատունի հազարապետ, որ հայր համարուած էր բոլոր աշխարհին, Արշաւիր Կամսարական, Ներշապուհ Արծրունի եւ այլք, - որոնք վառուած էին 'ի սէր քրիստոնէական կրօնի: Կային ո՛չ միայն արթուն եւ անձնադիր հովիւներ - Յովսէփ, որ 'ի քահանայութենէ 'ի կաթողիկոսութիւն կոչուած էր, Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց, Ղեւոնդ երէց եւ այլ բազումք, - որոնք քրիստոնէական աղ եւ լոյս էին Հայոց աշխարհի համար: Կային ո՛չ միայն իշխանութեամբ եւ աստիճանաւ ականաւոր մարդիկ, այլ եւ միլիօնաւոր զաւակունք Եկեղեցւոյ, արք եւ կանայք, ազատք եւ շինականք, ծերք եւ մանկունք, որոց հոգիներուն մէջ եռացող քրիստոնէական հուրը, հալածանքները սաստկանալուն պէս, պիտի դուրս բռնկէր եւ սքանչելի երեւութով մոգութիւնը շուարեցնէր:

Այսպէս ահա, թէպէտ մի կողմէն մոգակրօն Պարսկաստանը սպառազինած էր տիրապետական ուժով եւ աշխարհային խոստումներով սակաւաթիւ տկարամիտներ իւր կողմը որսացած էր, սակայն միւս կողմէն եւս քրիստոնեայ Հայաստանը կ'եռար հաւատոյ աննկուն ոգեւորութեամբ: Պարսկաստան սպառազինած էր բանտով, տանջանքով, գերութեամբ, մահուամբ եւ արեամբ Քրիստոնէութիւնը բառնալ, իսկ Հայաստան պատրաստուած էր նոյն արհաւիրքներուն դիմադրել եւ իւր երկնային կրօնքը պաշտպանել: Վաղուց արդէն Պարսից խորհուրդները յայտնի էին Հայոց, բայց

Պարսիկները 'ի սկզբան կը ջանային ծածկել, ուստի եւ հալածանքն այլ կերպարանքով սկսաւ:

Յագկերտ Բ Միհրներսէհ հազարապետի եւ մոգերու խորհրդով պատերազմի պատրաստուեցաւ Քուշանաց կամ Հոնաց դէմ, եւ քրիստոնէից զօրութիւնը տկարացնելու եւ դիւրաւ 'ի մոգութիւն փոխելու համար հրովարտականեր ուղարկեց Արեաց եւ Անարեաց (Երան եւ Տաներան) տէրութեան հպատակ բոլոր քրիստոնեայ ազգերուն եւ մանաւանդ Հայոց, որպէս զի իւրաքանչիւրն իւր այրուծիով, նախարարներով եւ իշխաններով Ապար աշխարհը դիմեն: Հայք, Վիրք, Աղուանք եւ այլք հպատակեցան թագաւորի հրամանին եւ իւրաքանչիւրն իւր այրուծիով ժամադիր եղած տեղին հասան եւ միանալով պարսկական զօրաց հետ՝ արշաւեցին Քուշանաց վրայ: Երկու տարի պատերազմեցան, բայց չը կարացին յաղթել, ուստի եւ Յագկերտ մարզիկ զօրքերը արձակելով եւ ուրիշները նոցա տեղ փոխանակելով, եօթն տարի պատերազմեցաւ եւ յաղթութեան յուսով իւր համար արդէն բնակութեան քաղաք շինած էր այն տեղ: Ի վերջոյ Հոնք յաղթուեցան, Պարսից ասպատակները տակնուվրայ արին Հոնաց գաւառները, գերելով եւ աւերելով, ուրախութեան աւետիքներ ուղարկուեցան ամեն ատրուշաններուն, սպիտակ ցուլեր եւ գիսաւոր նոխագներ զոհուեցան կրակին եւ մոգերն ու մոգպետները պսակուեցան: Մինչդեռ պատերազմները կը շարունակուէին Հոնաց դէմ՝ թագաւորն 'ի մոգութիւն կը հրապուրէր քրիստոնեայքը զանազան միջոցներով. մերթ պատիւներ տալով նախարարաց, մերթ քրիստոնէութիւնը պախարակելով եւ մոգութիւնն ու քաւդէութիւնը ջատագովելով, եւ մերթ կրտսերները եւ անարգները նախամեծարելով քան աւագները եւ պատուականները: Սակայն Քրիստոնէութիւնը տակաւին ազատ էր եւ քրիստոնեայ զօրաց հետ պատերազմի մէջ գտնուած եկեղեցականները հրապարակաւ պաշտօն կը կատարէին բանակին մէջ, եւ 'ի Պարսկաստան եւս Քրիստոնէութիւնը տակաւին կը տարածուէր առանց դիմահարութեան: Իսկ Քուշանաց նուաճմանէն զկնի, մոգերը եւ քաւդեաները հրապուրեցին թագաւորն ասելով՝ այն աստուածները, որոնք յաղթուին տուին քեզ, միայն մի հատուցումն կը պահանջեն քեզմէն, այն է Քրիստոնէութիւնը բառնալ եւ բոլոր ազգերը 'ի մոգութիւն դարձնել: Ուստի եւ վաղվաղակի պատգամատարներ ուղարկուեցան պարսկային տէրութեան բոլոր ազգերուն, որ մի միայն արեգակը պաշտեն, կրակին

սպաս տանեն եւ մոգութիւնը ընդունեն: Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից այրուծին արգիլուեցաւ ՚ի ներքս պահ դրան (դուռն ճորայ, ուստի արշաւած էին դէպ ՚ի Քուշանք) եւ սաստիկ հրաման տրուեցաւ դռնապանաց, որ նոյն դռնէն Արեւելք դիմողները թողնեն, իսկ Արեւմուտք դիմողները արգիլեն: Երբ այսպէս փակուեցաւ Քրիստոնէից այրուծին տար աշխարհի մէջ, այնուհետեւ ձեռն արկին տազնապել, տանջել՝ անարգելով, թոշակը պակսեցնելով, ձմերոցաց դժնեայ վայրերուն մէջ խոշտանգելով, երբեմն ստիպելով, որ յագեալ միս ուտեն եւ երբեմն գունդագունդ պատերազմի տանելով դէպ ՚ի հիւսիսային անապատները եւ սրոյ ճարակ տալով: Միայն Ատոմ Գնունի եւ Մանածիհր Ռշտունի իւրեանց զօրքով աճապարեցին Հայաստան փախչիլ, սակայն Պարսից զօրքերը հասնելով ամենքը նահատակեցին, եւ այս նահատակաց յիշատակն է, զոր Եկեղեցին կը տօնէ Ատովմեանց զօրավարաց անունով:

Մինչդեռ հալածանքները այսպէս կը շարունակուէին, Յագկերտ իւր Դենշապուհ (Վեհ դենշապուհ) պաշտօնատարը Հայաստան ուղարկեց, որ առաջ կեղծաւորեցաւ, իբր թէ ողջոյն բերած է թագաւորէն եւ եկած է աշխարհագիր առնելու, հարկը թեթեւցնելու եւ այրուծին նուազեցնելու համար, բայց յետոյ ընդհակառակն այս աղետները հասոյց Հայոց աշխարհին:

1. Եկեղեցին, որ ազատ էր, ծառայութեան տակ դրաւ:
2. Մենակեաց քրիստոնեայք, որ ապահարկ էին, վանօրէիւք Հանդերձ, աշխարհագրի եւ հարկաց ենթարկեց:
3. Աշխարհի հարկը ծանրացոյց կրկնապատկելով, եւ մուտք, սակք, բաժք եւ հասք նշանակեց ոչ միայն շինից, լերանց, դաշտաց եւ մայրեաց, այլ եւ աւերակաց:
4. Բանսարկութեամբ նախարարները իրարու դէմ յարոյց եւ ամեն տան մէջ խռովութիւն ձգեց:
5. Ամբաստանութիւն յարոյց Վահան Ամատունի հայրաբարոյ հազարապետին դէմ, պաշտօնէ ձգեց եւ նորա փոխանակ պարսիկ դրաւ (Մշկան անուն):
6. Դատաւորութեան համար մոգպետ կարգեց, որպէս զի եպիսկոպոսաց ատենի մէջ եղած դատաստանները խափանուին:

Երբ այս ամեն հնարքները ՚ի գործ դրուեցան աշխարհի միաբանութիւնը քայքայելու, վանաբնակները փախցնելու, Եկեղեցւոյ ուխ-

տը քակտելու եւ շինականները ցրուելու համար, որպէս զի աղքատութեան վտանգէն ստիպեալ մոգութիւնն ընդունին, այնուհետեւ Արեաց եւ Անարեաց հազարապետը հրովարտակ գրեց Հայոց, որոյ մէջ կ'աւանդէր զրադաշտական ուսումն եւ դենիմագոգէզն, - այն է միութիւն (Ջրուան կամ Ժամանակ), այս միութենէն արմատական երկուորականութիւն կամ ծնունդ երկու արարիչներու (Որմըզդի եւ Արհմենի) եւ այս արարիչներէն ծնունդ եւ ստեղծագործութիւն բարի եւ չար արարածոց - եւ կը յանդիմանէր Քրիստոնէութիւնը իբրեւ մարդկային մտաց եւ զգացմանց հակառակ վարդապետութիւն:

Միհրներսեհի նամակը Հայաստան հասնելով՝ գրաւեց համայն ազգի մտադրութիւնը, վասն զի բացարձակ վճռուած էր - կամ պատասխանել նամակին բան առ բան, եւ կամ Պարսից դուռն գնալ եւ յանդիման լինել մեծ հրապարակին (Թագաւորական ատենին): Ուստի եւ ժողովատեղի որոշելով Արտաշատ Թագաւորանիստ քաղաքը՝ գումարեցան այնտեղ ամեն գաւառներէն մեծամեծ Եպիսկոպոսունք (Յովսէփ եպիսկոպոս Արարատայ կամ կաթողիկոսն, Մեղեո Մանագկերտայ, Սահակ Ռշտունեաց, Եզնիկ Բագրեւանդայ, Մուշէ Արծրունեաց, Եղիշէ Ամատունեաց եւ այլն), բազմաթիւ Քորեպիսկոպոսունք, նշանաւոր Երիցունք (Ղեւոնդ, Դաւիթ, Խորէն 'ի Մրենայ եւ այլք), աւագ Վանականք (Աղան Արծրունի եւ այլք), մեծատոհմ Նախարարք եւ Տանուտեարք (Տէրն Սիւնեաց Վասակ Մարգպան, Տէրն Արծրունեաց Ներշապուհ, Մալխագն Վրիւ, Սպարապետն Հայոց Վարդան Մամիկոնեան, եւ երբեմն Հազարապետ աշխարհին Վահան Ամատունի եւ այլք), աւագ Սեպուհք իւրաքանչիւր Տոհմի եւ մեծագումար բազմութիւն մարդկան:

Այս աշխարհաժողովի բոլոր բազմութիւնը՝ մեծամեծք եւ փոքունք, միաբան հաւանութեամբ աշխարհին՝ ուխտեցին հաստատուն մնալ Քրիստոնէութեան մէջ կենօք եւ մահուամբ, եւ միաբանական վկայութեամբ պատասխանեցին Միհրներսեհի նամակին, բան առ բան ջրելով զրադաշտական վարդապետութիւնը - երկուորականութեան դէմ հաստատելով Աստուածութեան միութիւնը, արարչութիւնն յոչընչէ, անձնիշխանութիւն մարդոյ, սկիզբն չարեաց, անկումն մարդկութեան եւ փրկութիւնն 'ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի - եւ ապա կնքեցին իւրեանց քրիստոնէական ճշմարտութեանց խոստովանութիւնը այս նշանաւոր խօսքերով. «Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակք եւ ո՛չ մարդիկ, ո՛չ

սուր եւ ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր, ո՛չ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք: ...Ապա եթէ յետ այս մեծի վկայութեան այլ ինչ հարցանես, աւասիկ կամք, զբոլոր մարմին տուեալ ՚ի ձեռս քո, վաղվաղակի արա զինչ եւ կամիս: Ի քէն տանջանք եւ ՚ի մէնջ յանձնառութիւնք, սուր քո եւ պարանոցք մեր: ...Զի եթէ անմահք իսկ էաք եւ մարթ էր մեզ մեռանել վասն սիրոյն Քրիստոսի, արժան էր, քանզի եւ նա անմահ էր եւ այնչափ սիրեաց զմեզ, մինչեւ մահ ՚ի յանձն էառ, զի եւ մեք նորա մահուամբն յաւիտենական մահուանէն ապրեսցուք: Եւ եթէ նա իւր անմահութիւնն ոչ խնայեաց, մեք զի կամօք եղաք մահկանացուք, կամօք մեռցուք վասն սիրոյ նորա...: Զի ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ուխտ հաւատոց մերոց, եթէ պատրիցիմք իբրեւ զտղայս, այլ անլուծութեամբ ընդ Աստուծոյ, որում չիք հնար քակտել եւ ՚ի բաց ելանել, ոչ այժմ, եւ ոչ յապա, եւ ոչ յաւիտեանս, եւ ոչ յաւիտենից յաւիտեանս»:

Այսպէս սկսաւ ահա՛ Քրիստոնէութեան աներկիւղ դիմադարձութիւնը զրադաշտական ուսման եւ պարսկական բռնութեան դէմ: Այսպէս յայտնեց ամբողջ ազգ մի իւր ազատ համոզումը, Քրիստոնէական կրօնի մէջ խոստովանելով իւր երկնաւոր եւ երկրաւոր երջանկութիւնը, իւր միութիւնը եւ ազատութիւնը, եւ այսպէս, 450-ին գումարուած, Արտաշատու ժողովն սկիզբն եղեւ փառաւոր նահատակութեան վասն քրիստոնէական ճշմարիտ հաւատոյ:

Հայոց համարձակ պատասխանւոյն վրայ սաստիկ սրտմտեցաւ թագաւորն եւ մանաւանդ աւելի զայրացաւ հազարապետի եւ մոգերու դրդմամբ. ուստի եւ նոցա խրատով սպառնալից հրովարտակ գրեց Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց, որով Պարսից դուռը կը կոչէր Մարգպանն, Սպարապետն, երբեմն Հազարապետն եւ այլ երեւելի նախարարներ յականէ յանուանէ: Թէպէտ եւ այս կոչուածներու երթալովն՝ սակաւաթիւ ճանուտէրներ միայն պիտի մնային Հայաստանի մէջ, ըստ որում նախարարաց կէսն արդէն թագաւորի մօտ արքունի ձմերոցին մէջ էին եւ կէսն հիւսիսային կողմը Հոնաց պահակին մէջ, այնու ամենայնիւ վստահաբար խորհեցան եւ որոշեցին երթալ ՚ի Դուռն: Ուստի եւ երեք ազգերը (Հայք, Վրացիք եւ Աղուանք) պատգամաւորութեամբ իրարու հետ ուխտ դրին հաստատուն դաշնաւորութեան մէջ մնալ: Ս. Յովսէփ ինքնին ուղեւորեց գնացականները՝ օրհնելով եւ քաջալերելով:

Նախարարները Պարսկաստան հասան, բայց Դուռը նոյն պատուով եւ մեծարանքով չընդունեց, ինչպէս առաջ սովորաբար կ'ընդունէր՝ զօրագլուխ եւ այրուծի ընդառաջ ուղարկելով, զօրական հանդէսներ կատարելով եւ իւրաքանչիւրոց նախնեաց վաստակները յիշելով եւ քաջութիւնները գովելով: Նախարարները 'ի զուր յիշեցուցին թագաւորին նորա հաւուն - Շապուհ Բ-ի եւ յաջորդաց շնորհած ազատութիւնները. 'ի զուր յիշեցուցին նախնեաց եւ իւրեանց ցուցած հաւատարմութիւնը եւ զինուորական վաստակները 'ի փառս պարսկական տէրութեան. 'ի զուր յիշեցուցին այս ամենը, վասն զի թագաւորն ամենեւին չը զիջաւ իւր կատաղութենէն, այլ անարգանօք մերժեց նախարարները իւր երեսէն, սպառնացաւ Սագաստան աքսորել, անթիւ զօրք ուղարկել յիւրաքանչիւր աշխարհ, նոցա կանայքը եւ որդիքը Խուժաստան տարագրել, եկեղեցիները եւ վկայարանները քակել, քանդել եւ աւեր դարձնել: Այս կատաղութեան աշխարհաւեր սպառնալիքը շատերու հաստատամտութիւնը քայքայեց, վասն որոյ եւ ժամանակ խնդրեցին պատասխան տալու համար. եւ 'ի վերջոյ, ո՛չ թէ անձանց ազատութեան, այլ մասնաւանդ աշխարհի աւերանաց առաջն առնելու եւ առաւել ուժգին դիմադրելու խորհրդով, աղօթեցին, իւրեանց սիրտն ծածկագէտ Աստուծոյն յանձնեցին եւ արտասուօք խոնարհեցան գէթ առ երեսս եւ առ ժամն պաշտօն մատուցանել ստույգեան, ուստի եւ ազդ արարին թագաւորին իւրեանց այս հաճութիւնը:

Չուարճացաւ թագաւորն, բերկրեցաւ արքունիքն, պատուեցան Նախարարք, տօնեցաւ օրն, եւ աւետիք ցնծութեան առաքեցաւ մոգաց եւ մոգպետաց, ատրուշանաց եւ ամեն մեծամեծաց, որպէս թէ դիք օգնութիւն հասան եւ որոշուեցաւ նախարարները իւրեանց հայրենիքը դարձնել: Բայց որովհետեւ տակաւին իսպառ անկասկած չէր թագաւորն, ուստի եւ պատանդ պահեց իւր մօտ Վրաց Վազգէն եւ Աղուանից Վաչէ թագաւորները, Գուգարաց Աշուշայ բղեշխն եւ Վասակայ երկու որդիքը՝ Բաբիկ եւ Ամիրներսէհ, իսկ միւսներու հետ դնելով բազմաթիւ այրուծի եւ 700 մոգեր ուղեւորեց ինքնին բաւական տեղ ուղեկից լինելով եւ պատուիրելով, որպէս զի վազվազակի հասնին եւ աշակերտեն մոգութեան Հայք, Վիրք, Աղուանք եւ այլ Քրիստոնեայ ազգերը: Մոգերը խնդութեամբ կը վազվազէին, վիճակ կը ձգէին ճանապարհին եւ փայտ կ'ընկենունին, թէ ո՞ր լեզու կամ ո՞ր ազգ որո՞ւ վարդապետութեանը պիտի

աշակերտէ: Ունէին իւրեանց հետ արքունի հրովարտակ եւս, որով հրամայուած էր, մինչեւ Նաւասարդ ամիսը, ամեն բան 'ի կատար հանել, այն է եկեղեցեաց դռները փակել եւ կնքել, սպասները գրով եւ համարով յարքունիս գրաւել, եկեղեցական պաշտամունքները եւ Ս. Գրոց ընթերցմունքները դադարեցնել, քահանայից արգելուլ, որ ժողովուրդը չուսուցանեն, հաւատաւոր, մենակեցաց արանց եւ կանանց հանդերձները փոխել ըստ աշխարհական կարգի, Նախարարաց կանանցը եւ ազատաց ու շինականաց դստերացը ուսուցանել ուսումն մոգութեան, (վասն զի կանանց քրիստոնէական բարեպաշտութիւնը առաւել արգելք էր մոգպաշտութեան), ըստ քրիստոնէական օրինաց ամուսնութիւնն կարճել եւ բազմակնութիւն հաստատել ազգապղծութեամբ հանդերձ (որպէս թէ Հայոց ազգի բազմանալու համար), պատրուակներն անյազ չը գենուլ, հայսք առանց փանդամի չը զանգել, ծիւղք եւ քակորք 'ի կրակ չընկենուլ, եւ ձեռքերը չը լուանալ առանց կովմիզոյ, որուն զբաղաշտական մատեանը սրբիչ զօրութիւն կ'ընծայէ:

Այսպէս էր ահա՛ Յազկերտի հրամանը, որով կը ձգտէր Քրիստոնէութիւնը բառնալ եւ պարսկական սովորութիւնները Քրիստոնէից մէջ մոլծանել: Այսպէս է գոզցես եւ ամեն տիրապետ բռնակալաց ընթացքն, որոնք իւրեանց իշխանութեան հետ կը ջանան իւրեանց սովորութիւնները, ծէսերն եւ մոլութիւններն եւս մոլծանել որ եւ իցէ հպատակ երկրի կամ ազգի մէջ:

Բ.

Մուր մոզախտոյր բանակին հանդերձ Նախարարօք 'ի հայասրան, եւ դիմնադիր յուզումն ժողովրդեան. - Շուարումն մոզպետին. - Նենգութիւն Վասակայ. - Ուխտ սուրբ քահանայից եւ Նախարարաց 'ի Շահապիվան. - Ուրացութիւն եւ դարձ Վասակայ. - Յաղթանակ Բրիստոնէութեան. - Գոյժ հալածանաց յերկրէն Աղուանից. - Մերժումն Յունաց զխնդիր օգնութեան հայոց. - Բաժանումն հայկական զօրուն յերիս մեծ զօրաբանակս. - Յաղթութիւն Աղուանից աշխարհին մէջ. - Փախուստ Վասակայ յերեսաց Վարդանայ. - Պարզամտութիւն Վարդանանց եւ Վասակեանց 'ի Տիգրուն. - Նենգ թողութիւն պարսկական արքունեաց եւ սահնդ պարտաւարութիւն պարսկազմի:

Ն ԱՆԱՐԱՐԱՑ յանձնառութեան վրայ ո՛չ միայն դառնացած էին բանակի մէջ գտնուած ուխտապահ երէցները,

այլ եւ Պարսիկներէն շատերն եւս ՚ի ծածուկ կը ցաւակցէին: Նոյն ուխտապահ երէցները դառնապէս լալէն եւ նախարարները սաստիկ կշտամբելէն զկնի (ըստ որում անտեղեակ էին նոցա ծածուկ խորհրդէն), արդէն նոցա չար յանձնառութեան եւ պարսկական պատրաստութեան գոյժը պատգամաւորի ձեռքով վաղագոյն հասուցած էին հայրենի աշխարհը: Տակաւին մոգական բանակն եւ նախարարք Հայաստան հասած չէին, որ բովանդակ աշխարհն սկսաւ խռովիլ եւ յուզիլ: Եպիսկոպոսները շուտով սփռեցան իւրաքանչիւր գաւառաց մէջ, քորեպիսկոպոսները տարածուեցան գիւղերու եւ ագարակներու մէջ, քարոզեցին եւ դրդեցին բոլոր ժողովուրդը - արք եւ կանայք, ազատք եւ շինականք, քահանայք եւ մենակեացք - եւ քաջալերեցին, որ ամենքը ընդդիմանան եւ չը թողուն ամենեւին, որ Պարսկաստանէն դիմող խումբը Հայաստան մտնէ: Այս պատճառաւ երդուեցան եւ ուխտեցին ամենքը, որ մի միայն աստուածային օրինաց հպատակին եւ չը խնայեն բնաւ, ո՛չ ազգականը՝ ազգականին, ո՛չ ծառայն՝ տիրոջը, ո՛չ կինը՝ առն, ո՛չ որդին՝ հօրը, եւ ո՛չ եղբայրը՝ եղբօրը, եթէ ուրացած են քրիստոնէական կրօնքը. եւ այս ուխտով ամենքը զէնք առին, արք եւ կանայք զրահ հագան եւ պատրաստուեցան:

Մինչդեռ այսպէս կազմ եւ պատրաստ էր բոլոր Հայաստան աշխարհն իւր հաւատոյ եւ հայրենի օրինաց պաշտպանութեան համար, նախարարները պարսկական զօրաց եւ մոգուց հետ Հայաստան հասան եւ բանակեցան Ծաղկոտն գաւառի Անգղ գիւղաքաղաքի մէջ: Դադար առին այնտեղ 25 օր, եւ ապա Մոգպետը մոգերով հանդերձ փորձ փորձեց Միաշաբաթի օրը եկեղեցին մտնել եւ զրաւել: Ս. Ղեւոնդ, որ ուրիշ երիցանց հետ միասին պաշտօն կը մատուցանէր նոյն եկեղեցւոյն մէջ, ընդդիմացաւ մոգական խումբին եւ իսկոյն ժողովուրդը յուզեցաւ եւ մեծ բազմութեամբ յարձակեցաւ մոգերուն վրայ: Բրածեծ եւ գլխապատառ վանեց ամենքը եւ սարսափ ձգեց մոգակրօններուն սիրտը: Մոգպետը զարմացաւ Հայոց հաւատոյ հաստատութեան վրայ եւ միանգամայն յուսահատեցաւ ասելով մարգպանին (Վասսակայ) եւ այլոց. «Թո՛ղ զրեմ եւ ցուցանեմ մեծ թագաւորին, զի ի բաց թողացուցանէ զայսպիսի իրաց առաջարկութիւն. զի եթէ ինքեանք աստուածքն եկեսցեն յօգնութիւն, չէ հնար օրինացս մոգութեան ի Հայս առնուլ զհաստատութիւն, որպէս զփորձ առի միաբանութեան ուխտին Եկեղեցւոյ: Զի եթէ էին զօրք աշխարհիս մոգք, ոչինչ խնայէին սոքա ՚ի նոսա սատակմամբ՝

ո՛չ միայն զարտաքինսն, այլ եւ յեղբարս եւ յորդիս եւ յամենայն մերձաւորս իւրեանց, նա եւ ոչ յանձինս իւրեանց: Մարդք, որք ոչ ՚ի կապանաց զանգիտեն եւ ոչ ՚ի տանջանաց երկնչին, եւ ոչ ՚ի ստացուածոց պատկառին, եւ որ յետին չար է քան զամենայն չարիս, մահ քան զկեանս ընտրեն. ո՞վ է, որ կարէ նոցա դիմակաց լինիլ»¹: Յիշեց նմանապէս մոգպետը Շապուհ թագաւորի ժամանակ Հայոց ցուցած քրիստոնէական անվեհերութիւնը եւ արիութիւնը (զոր լսած էր իւր նախնիքներէն) եւ յանդիմանեց մարգպանը, որ ՚ի մանկութենէ տեղեակ էր իւր ազգի հաստատամտութեանը եւ յառաջագոյն իմաց տուած չէր, որ նոյն օրինակ առաջարկութիւն չառնեն Հայոց:

Սակայն նենգամիտն Վասակ քաջալերեց մոգպետն երկայնամիտ լինելու եւ սկսաւ իւր հնարագիտութիւնները գործ դնել: Մի կողմէն զօրք հանեց Սիւնեաց աշխարհէն եւ իւր գունդը ստուարացոյց, միւս կողմէն սկսաւ նենգել եւ պատրել, ոմանց սիրտը շահել պատիւներով եւ յարքունուստ բերուած կարասիներով, ոմանց միտքը ողորել պարգեւներով եւ ռոճիկներով, շինականները վախցնել սպառնալիքով, իսկ ազատաց համար խնջոյքներ կազմել եւ բոլոր գիշերը պարուց, լկտութեան եւ արբեցութեան մէջ մաշել եւ քրիստոնէական եռանդը զեղխութեամբ թուլացնել: Մոգեր բաժնեց նախարարաց տներու մէջ, ռոճիկները առատացոյց, պատրուճակներ գոհել տուաւ՝ յազածոյ միս կերցնելով եւ յերկրպագութիւն արեգական հրապուրելով: Հալածանքը կարող չէ քրիստոնէութիւնը թուլացնել, բայց հեշտութիւնը եւ աշխարհասիրութիւնը կարող են քրիստոնէական հուրը մարել, եւ այսպէս իսկ եղաւ, որովհետեւ Վասակայ հնարքներով շատերը մոլորեցան եւ շուտով քանի մի ատրուշաններ շինուեցան, եւ նոյն իսկ քրիստոնէից մէջէն քրմապետ կարգուեցան Շաւասպ Արծրունի եւ Շերոյ՝ որդի Վնտոյի: Այս ամեն չարագործութեանց մէջ Վասակ տակաւին կը կեղծաւորէր եւ գինքն կը ծածկէր եւ անհամամիտ կը ցուցնէր: Բայց եպիսկոպոսները շուտով յաջողեցան ուխտապահ եւ ուրացող նախարարները իրարմէ բաժանել եւ մանաւանդ Վարդանայ մտաց հաստութեանը հասու լինելով՝ մեծ վստահութիւն ստացան: Վարդան տեսնելով Վասակայ եւ նորա գործակցաց պատրուակեալ ազգամատնութիւնը եւ չը ժուժալով՝ ծածկաբար ուղեւորեցաւ իւր տունով Յունաց բաժինը անցնելու, սակայն շուտով պատգամաւորներ ուղարկուեցան Վա-

¹ Եղիշէ, Գ յեղանակ:

սակայ թղթով եւ Բասենոյ սահմանէն յետս կոչուեցաւ: Նախարարները խորհրդի ժողովեցան Շահապիվանի զօրանիստին մէջ՝ Սպարապետի (Վարդանայ) մօտ, եւ եպիսկոպոսներն եւս իւրեանց սրտի նեղութենէն յանգէտս նոյն տեղը դիմեցին աղաղակելով. «Աղաչեմք զձեզ զամենեսեան սուրբ Աւետարանաւս, եթէ ձերով խորհրդով գործեն զայն անօրէնութեան չարիս մարգպանն եւ մոգպետն. նախ զմեր պարանոցս հատէք, եւ ապա յեկեղեցին ձեռնարկեցէք: Ապա թէ առանց ձեր կամաց նոքա զայն չարն գործեն, այսօր խնդրեսցի վրէժդ այդ ՚ի նոցանէ»¹: Նախարարները միաբերան յայտնեցին, որ անքակ են հաւատոյ սուրբ ուխտին վրայ եւ նախանձախնդիր են փառաց Եկեղեցւոյն: Ուստի ամենքը գլուխը գետին հարկանելով եւ Աւետարանն ու եպիսկոպոսները ողջունելով՝ ուխտեցին տանուտեարք եւ սեպուհք, եւ որոշեցին Յունիս ամսոյն մէջ պարզել խաչանիշ դրօշը ՚ի պաշտպանութիւն քրիստոնէական կրօնի: Այս խորհրդին անհաւան գտաւ Զաղանդան անուն սեպուհ մի, կամակից մարգպանին, եւ առժամայն քարկոծեցաւ, որով եւ սարսափ տիրեց ամեն տեսողաց:

Այնուհետեւ բոլոր բազմութիւնը, սուրբ նախանձով բորբոքուած, վառեցան ՚ի զէն եւ ՚ի զրահ, եւ գունդը երեք բաժնելով՝ շրջապատեցին Վասակայ զօրքը, կամակորները կոտորեցին եւ զնոյն ինքն Վասակն ձերբակալ արարին, սակայն նա եպիսկոպոսաց ոտքը ընկնելով թողութիւն խնդրեց, երդումն կնքեց եւ կապեց Աւետարանէն, եւ որոնք տակաւին Աւետարանը մատանեաւ չէին կնքած, կնքեցին եւ եպիսկոպոսաց տուին: Մոգպետը արդէն իւր զօրութիւնը կեդրոնացուցած էր Բագրեւանդի մէջ, Հայք յարձակեցան Զարեհաւանի (Արեգաւանի) կրակատան վրայ, ուր էր մոգերու բազմութիւնը, ատրուշանը քանդեցին, կրակը խափուցին, մոգերը բռնեցին եւ միւս օրը շատեր սպանին՝ Մշկան հազարապետն, Շաւասպ եւ Շերոյ ձերբակալ արարին Դունայ մէջ եւ ահ ու սարսափ տարածեցին: Վաղվաղակի դիմեցին Պարսից գրաւած բերդերուն եւ աւաններուն վրայ, առին Արտաշատ, Գառնի, Անի, Արտազերք, Խորանիստ, Ծախանիստ, Վասակաշատ եւ այլք, ազարակներով եւ ամրոցներով հանդերձ: Երեւելի Պարսիկները բերդերու մէջ կալանաւորեցին իւրեանց պատանդներու փոխարէն, զորս թողած էին Պարսկաստանի մէջ: Բոլոր ատրուշանները կործանեցին, Քրիստո-

¹ Եղիշէ, Գ յեղանակ:

սի Խաչը վերստին ամեն տեղ կանգնեցին, սեղան ուղղեցին, կենարար Խորհուրդը մատուցին եւ երկնաւոր ուրախութեամբ զմայլելով՝ ցնծացաւ ամենայն երկիրն առ հասարակ: Նոքա, որ եկած էին Հայաստանը աւերելու եւ եկեղեցիները կողոպտելու՝ իւրեանց գանձերը եւ աւարները թողլով փախան, եւ ոմանք եւս մոգութեան կրօնքն ուրանալով Աւետարանը խոստովանեցան: Այսպէս սրբեցին հայրենիքը կռապաշտութեան պղծութենէն, եւ ոմանք մինչեւ Ատրպատական արշաւեցին եւ մոգութեան զօրութիւնը խորտակեցին. «Վասն զի ամենայն տղայք աշխարհին իբրեւ զարս պատերազմողս խիզախէին. վասն զի, այս բարբառ ստէպ ստէպ ընթանայր - քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն եւ զոգիս եւեթ ժառանգեսցուք. զի կենդանի իցէ 'ի մեզ Քրիստոս»¹:

Մինչդեռ այս յաղթութեամբ կը ցնծար Հայաստան աշխարհ, Աղուանից հազարապետը մի եպիսկոպոսի հետ գոյժ բերաւ, որ Հոնաց աշխարհի պարսիկ գունդը Սեբուխտ զօրավարի առաջնորդութեամբ եւ երեք հարիւր մոգերով դարձած եւ մտած են Աղուանք. աշխարհը կը պառակտեն, կը ստիպեն մոգութիւնն ընդունիլ եւ ընդունելու համար կը խոստանան հարկը թեթեւցնել, իսկ եթէ չընդունին, կը սպառնան բռնի ամեն գեղերու եւ աւաններու մէջ ատրուշաններ շինել, Վռամական կրակն 'ի ներքս մուծանել, մոգպետներէն օրէնսդիրներ կարգել, եւ ստահակները որդւով եւ կանամբ տարաշխարհիկ առնել:

Հայք ամենեւին չըլքան այս հարստահարութեան գուժէն, այլ քաջալերեցին Աղուանից հազարապետն ու եպիսկոպոսը եւ յետ դարձուցին, որ առժամանակ մի աւերանաց առաջն առնուն եւ մանաւանդ եկեղեցիները պահպանեն: Իսկ իրենք Ատոմ Գնունին եւ Վարդանայ եղբայր Հմայեակն շտապաւ Արեւմուտք առաքեցին, իւրեանց կատարած քաջութիւնը իմացնելու Թէոդոս կայսեր եւ օգնութիւն խնդրելու, որոյ մասին Յովսէփ կաթողիկոսը Մարզպանի, Սպարապետի եւ մեծամեծ նախարարաց հաւանութեամբ նամակ եւս գրեց: Սակայն Թէոդոս յանկարծամահ լինելով եւ տեղը Մարկիրանոս թագաւորելով՝ չար խրատտուաց թելադրութեամբ ոչ միայն անտես արար Հայոց խնդիրը, այլ եւ դաշն հաստատեց Պարսից հետ: Բայց Յունաց եւ Պարսից այս դաշնաւորութիւնն անգամ չը կարաց խախտել Հայոց քրիստոնէական ուխտը եւ արիական ոգին: Իւրա-

¹ Եղիշէ, Գ յեղանակ:

քանչիւր նախարարական եւ ոստանիկ (արքունի) տանէ ժողովեցաւ բազմաթիւ այրուծի եւ հասարակաց հաւանութեամբ զօրքը երեք մեծ գունդ բաժնուեցաւ: Առաջին գունդը յանձնուեցաւ Ներչապուհ Ռմբոսեան Արծրունի իշխանին եւ ուղարկուեցաւ 'ի Հեր եւ 'ի Զարեանդ, որ Ատրպատականի սահմանին վրայ Հայոց աշխարհը պարսկային արշաւանքէ պաշտպանէ: Երկրորդ գունդը յանձնուեցաւ Վարդան սպարապետին եւ առաքեցաւ Վրաց սահմանը՝ ձորայի մարզպանին (Սեբուխտի) դէմ, որ Հոնաց երկրէն արշաւած էր Աղուանից վրայ: Իսկ երրորդը յանձնուեցաւ Վասակին, որ մնայ աշխարհի մէջ՝ ժողովրդի անդորրութեանը հսկելու: Վասակ գումարած էր իւր շուրջ իւր գաղտնի համակամները, ուստի եւ պատրուակաւ Սիւնեաց աշխարհը քաշուեցաւ, որպէս թէ դարանամուտ լինելու եւ ըստ հարկին յանկարծուստ պարսկային զնդի վրայ յարձակելու եւ Վարդանին օգնելու: Սակայն, ընդհակառակն սկսաւ ծածկաբար տեղեկութիւն տալ Սեբուխտին Հայոց աշխարհի վիճակին եւ Վարդանայ զօրաց սակաւութեան վրայ: Սեբուխտ, քանի մի թագաւորագանց հետ, ձորայի կողմէն անցաւ Կուր գետի այս կողմը եւ Ուտէացուոց Խաղխաղ քաղաքի հանդէպ ճակատեցաւ Վարդանայ հետ: Պարսից զնդի աջ թեւն խորտակեցաւ եւ փախստականներէն ոմանք գետավէժ եղան եւ ոմանք Լոփնաս գետի դարափոսերուն մէջ կոտորուեցան եւ գոյժը իսկոյն Նիւշապուհի պարսկային բանակին հասաւ: Իսկ Հայոց կողմէն Մուշ սեպուհն միայն ճախճախուտ մօրերուն մէջ կորաւ:

Հայոց զօրքերը մտան Աղուանից երկիրը, Պարսից գրաւած ամրոցները պատերազմաւ առին, կրակատունները կործանեցին եւ մոգերը կոտորեցին: Աղուանից ազատները եւ շինականները, որոնք Պարսից երկիրէն ամրացած էին լերանց եւ անտառաց մէջ, դարձան միացան Հայոց զօրաց հետ եւ յարձակեցան Հոնաց կամ ձորայ պահակին վրայ (զոր շինած էր Պարսից թագաւորը Հոնաց արշաւանքը արգիլելու համար), պահակապանները կոտորեցին, եւ գունդը յանձնեցին Վահանայ, որ Աղուանից թագաւորաց ազգէն էր, եւ որ պատգամաւոր զնաց Հոնաց աշխարհը, եւ դաշինք հաստատեց նոցա հետ Պարսից դիմագրաւելու համար:

Մինչդեռ Վարդան կը շարունակէր իւր յաղթութիւնները Աղուանից երկրին մէջ, յանկարծ գոյժ հասաւ, որ Վասակ, քրիստոնէութեան ուխտէն յետս կալով, հրճիգ կ'առնէ գիւղերը, կը

կործանէ բերդերը, կը գրաւէ զօրաց կայանքները եւ ձմերոցները, ուխտապահ նախարարաց կանայքը եւ ընտանիքը կը կալանաւորէ ամրոցներու մէջ, եկեղեցիները կը կողոպտէ, քահանայքը կը կապէ, եւ Ներշապուհ Ռմբոսեանի գունդը հեռու լինելով՝ տակաւին չը կարաց օգնութիւն հասնել աշխարհի նեղութեանը:

Սպարապետն Վարդան այս գոյժն առնելով՝ ժողովեց իսկոյն իւր զօրքերը եւ երկու օրուան մէջ (ըստ այլոց մի ամսուան), շտապաւ Հայաստանի սահմանը հասաւ, որոյ յաղթութեան հռչակէն եւ ահէն սարսափելով՝ Վասակ, թողաւ գերին եւ աւարը եւ աճապարանօք Այրարատեան գաւառէն փախաւ եւ ապաստանեցաւ իւր երկրին՝ Սիւնեաց աշխարհի մէջ: Սպարապետն եւ իւր նիզակակիցները առին միւսանգամ թագաւորանիստ տեղերը եւ ամրոցները եւ երկիրը անդորրացուցին: Բայց որովհետեւ ձմեռը հասած էր, զօրքը սփռեցին աշխարհի մէջ, եւ սակաւաթիւ գունդ միայն առաքեցին Սիւնեաց աշխարհն՝ ուրացեալները հարուածելու: Եպիսկոպոսապետն Յովսէփ պատուիրեց, որ բոլոր Քաղոց ամիսը պահէ պահեն եւ Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրեն երկրի խաղաղութեան եւ քրիստոնէական յաղթանակի համար, եւ ապա ՚ի նշան գոհութեան եւ ՚ի յիշատակ մեծ յաղթութեանն սահմանեց տօնել տօն տարեկան Քրիստոսի Յայտնութեան տօնին հետ:

Բոլոր ձմեռը բովանդակ Հայաստան աշխարհն երկու բաժնուած էր. Արարատեան կողմն ունէր Սպարապետն Վարդան իւր ուխտապահ նիզակակիցներով, որք էին Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խորխոռունի, Արտակ Պալունի եւ այլ նախարարք եւ արքունի գործակալք իւրաքանչիւր զօրքով՝ ուրացելոց տեղը ընտրելով նոցա եղբարքն ու եղբօրորդիքը: Միացած էին սոցա հետ բոլոր եկեղեցականք ՚ի մի շունչ եւ ՚ի մի հոգի: Գրաւած ունէին աշխարհի ամուր տեղերը եւ ունէին շատ զէնք, զոր մանաւանդ ձեռք բերած էին Աղուանից պատերազմէն զկնի: - Իսկ Արեւելեան կողմը գրաւած ունէր Մարգպանն Վասակ, որոյ հետ միացած էին պատրուած նախարարները - Արտակ Ռշտունի, Գաղիչոյ Խորխոռունի, Գիւտ Վահեռունի եւ այլք, որոց կամակից էր նա եւ Վասակ Մամիկոնեան՝ կուսակալ յունական բաժնի Հայոց:

Երկու կողմէն եւս պատգամաւոր առաքեցին Տիգրան՝ Պարսկաստանի արքայանիստ քաղաքն, նախ Վասակեանք եւ ապա Վարդանանք: Վասակեանք ուղարկած էին սեպուհ մի, իսկ Վարդանանք

նշանաւոր Պարսիկ մի, զոր կալանաւորութենէ արձակեցին, յայտնեցին, որ թագաւորը ՚ի գուր եւ յանիրաւի կը նեղէ քրիստոնէական կրօնքը ուրանալ, ցուցին, որ այս բռնի հրամանն է պատճառ երկրի աւերանացն ու արքունի զօրաց կոտորածին, պատմեցին նմանապէս Վասակայ սուտակասպասութիւնքը, յայտնեցին, որ Հայք նորա հետ ամենեւին միաբան չեն, եւ խնդրեցին, որ այս ամենը մի առ մի պատմէ թագաւորին: Երբ Վարդանանց պատգամաւորը Տիգրոն հասաւ (ուր կանխած էր արդէն Վասակեանցն), եւ պատմեց ամեն աղէտից պատճառները, թագաւորն սակաւ ինչ մեղմացաւ եւ իսկոյն արքունեաց խորհրդով թողութեան հրովարտակ հանեց, չարչարանաց մատնուած քրիստոնեայքն ազատեց, կալանաւոր նախարարազուններն արձակեց եւ ռոճիկներով ու ստացուածներով մեծարեց եւ քահանաներուն հրաման տուաւ, որ ազատաբար պաշտօն կատարեն: Բայց այս արքունի թողութիւնը կամ ազատութիւնն առ ժամանակեայ էր, Հայերը հանդարտեցնելու համար (որուն եւ Հայք չը հաւատացին), վասն զի շուտով իւր խորհուրդը փոխեց թագաւորը եւ հաստատ որոշեց, որ հնարագիտութեամբ չըյաջողածները զէնքի զօրութեամբ կատարէ, ուստի եւ մեծ բանակ կազմելով՝ Միհրներսէհի հրամանատարութեամբ Հայաստան ուղարկեց: Պարսկական այս ահագին զօրախումբը փղերու երամակով հանդերձ եկաւ եւ բանակեցաւ Փայտակարան քաղաքի մէջ, ՚ի մօտուստ դիտելու Հայաստանի վիճակը եւ Վասակայ ձեռամբ ստոյգ տեղեկութիւն ստանալու Հայոց զօրութեան եւ զինուորական հմտութեան վրայ: Միհրներսէհ մերձակայ տեղեաց՝ Լփնաց, Ճղբաց, Վատաց եւ այլոց վարձկաններով իւր բանակը ստուարացոյց, յանձնեց Մուշկան Նիւսալաւուրտին, որուն օգնական կարգեց Դողվճն եւ Ատրորմիզդ (որ առաջ գործակալ էր Հայոց մէջ), եւ պատուիրեց, որ միշտ Վասակայ խորհրդով շարժին (վասն զի իւր անձէն աւելի նորա վրայ էր վստահացած, Հայոց աշխարհին թագաւորեցնելու յուսով մխիթարելէն զկնի), եւ հրաման տալով, որ ՚ի գարնան անշուշտ պատերազմն սկսին. ինքն փութով դարձաւ Տիգրոն՝ թագաւորին մօտ: Այսպէս էին ահա՛ հանգամանքները, եւ ձմեռը վերջանալու վրայ էր:

Գ.

Ահեղ դիմամարտություն Քրիստոնեության ընդդեմ մոգակրոնության.
- Նահապետություն Վարդանանց. - Վշտակություն և արիություն Քրիստոնեից
յեղ մեծի նահապետության. - Չքնաղ տեսարան քրիստոնեական կենաց.
- Լերինք և անտառ՝ իրրև ապաստանարան քրիստոնեից. - Մարգարանություն
Արարունիդցի. - Կապանք սուրբ քահանայից. - Ժողով ի Դուին. - Կաթողիկոսու-
թյուն Մելիքի՛ Մանազկերտացոյ. - Կապևայ քահանայք և նախարարք ի ձմե-
րոցն արքունի. - Արևան վասն դատապարտության Վասակայ. - Նախարարք
և քահանայք ի բանին Նիշապուհ քաղաքի. - Տանջանք կապելոց և դարձ մոգ-
պետին. - Նահապետություն Ս. Ղևոնդեանց:

ԱՅՆ ԻՆՉ Հայք ուրախութեամբ կը տօնէին զատկական
Օրերը՝ յանկարծ լուր հասաւ, որ պարսկային գոռնդը Հեր
եւ Զարեանդ հասնելով բանակ բոլորած են սահմանին վրայ, փոս
հատանելով, պատնէչ կանգնելով, շերտաւոր փակելով, եւ ասպա-
տակներ սփռելով աշխարհի մէջ: Հայաստան խռովեցաւ, Նախարա-
րաց սիրտը թնդաց եւ ահա՛ վաղվաղակի իւրաքանչիւրն իւրեանց
գօրքով Արտաշատ գոռմարեցան, որոց թիւը 66,000 հազարի կը
հասնէր: Սպարապետն յարդարեց այս գօրախումբը, զինուց, երի-
վարաց եւ հանդերձից պակասութիւնը լցուցանելով եւ գօրական
հանդէսներ կատարելով: Առանձար սեպուհն առաքեցաւ, որ թշնա-
մեաց գօրութիւնը եւ դիրքը դիտէ յառաջագոյն, որ յանկարծ 300
(ըստ Փարպ.) 2000 (ըստ Եղիշ.) հեծելովք յարձակեցաւ թշնամեաց
վերջապահ թեւոյն վրայ եւ կէսը կոտորելով՝ շուտով Հայոց բանակը
դարձաւ: Ուրախացան Հայք այս յաջող դէպքին վրայ, եւ երբ իմա-
ցան թէ թշնամին պատրաստուած է աշխարհի միջոցը մտնել, որո-
շեցին ընդառաջ ելանել սահմանին վրայ եւ ասպատակութեան ու
աւերանաց տեղի չը տալ: Բայց թշնամի բանակը արդէն աշխարհի
միջոցը գրաւելով՝ բանակած էր Արտազ գաւառի Աւարայր դաշտի
մէջ՝ Տղմուտ գետի ափանց վրայ: Հայոց գօրախումբը հասաւ եւ
բանակեցաւ դէմ յանդիման: Այն տեղ եկած էին նոյնպէս Ս. Յով-
սէփ եւ Ղեւոնդ երէց՝ ուրիշ եպիսկոպոսներով հանդերձ պատե-
րազմին գործակից լինելու: Վասակը պատգամաւորներ կողարկէր
եւ գօրաց միտքը լքուցանելու համար թողութիւն կը հրատարա-
կէր թագաւորէն, բայց Հայք չը հաւատացին ուրացեալ ստախօսին:
Վարդան գօրքը կարգին դրաւ, սրտառուչ ատենաբանութեամբ
ողեւորեց ամենքն եւ Մակաբայեցւոց Գիրքը կարդալով բանակին

առջեւ՝ խրախուսեց 'ի պաշտպանութիւն հայրենի օրինաց եւ 'ի զոհ վասն սիրոյն Աստուծոյ: Ղեկնդ երէցն եւս քաջալերական ճառ խօսեցաւ Ս. Յովսէփայ եւ այլ ընկերակցաց հրամանաւ պատերազմի նախընթաց երեկոյին: Նոյն գիշերը չը մկրտուածները մկրտուեցան եւ զինուորեցան հաւատոյ զինով: Սեղան ուղղեցաւ, ամենասուրբ Խորհուրդն կատարեցաւ, եւ Հոգեգալստեան եօթներորդ աւուր խորհրդաւոր առաւօտուն հաղորդեցան ամենքը, զօրք եւ զօրականք, վառեցան հոգևով եւ երկնաւոր նահատակութեան սիրով եւ ամենայն բազմութիւնն աղաղակեց միաբարբառ. «Հաւասարեցի մահ մեր ընդ մահ արդարոցն, եւ հեղումն արեան մերոյ ընդ արիւն սուրբ մարտիրոսացն, եւ հաճեսցի Աստուած 'ի կամաւոր պատարագս, մի՛ տացէ գեկեղեցի իւր 'ի ձեռս հեթանոսաց»¹:

Իսկ Պարսից զօրավարը կը յիշեցնէր իւր զօրականին թագաւորի հրամանը, իւղը, պսակը, ուռն եւ առատածեռն պարգեւները, որ արքունուստ պիտի տրուին: Կը յիշեցնէր իւրաքանչիւրի կիւնը եւ որդին, անդն ու ագարակն եւ փախստէից պատուհասները: Կը կարգէր, կը կազմէր Մուշկան Նիւսալաւուրտ իւր ճակատն եւ փղերով հանդերձ կը կացուցանէր ընդ երկայնութիւն դաշտին, իսկ ինքն կ'ամրանար Մատենիկ գնդին մէջ:

Վարդան եւս արդէն իւր զօրքը երեք գունդ բաժնած, կարգած եւ սպառազինած էր ո՛չ միայն 'ի զէն նիւթական, այլ մանաւանդ 'ի զինուորութիւն հոգեւոր: Պայծառ առաւօտը ծագեցաւ, գալարափողները հնչեցան 'ի նշան պատերազմին, զօրաց աղաղակները բարձրացան երկու կողմէն եւ կռիւն սկսաւ նետածգութեամբ գետի երկու եզերքէն: Հայոց գունդը յառաջեց գետն անցաւ: Մէկ կողմէն Պարսից զօրքը կը ցրուէր եւ միւս կողմէն Մատենիկ գունդը կը քայքայուէր: Ահագին էր պատերազմն, նիզակները կը ճօճային, հրածգութիւնք կ'եռային, աղեղունք կը ճայթէին, վահանք կը կոփէին եւ ահաւոր ձայնէն եւ աղաղակներէն գոգցես լերինք եւ անձաւք կը շարժէին: Թանձրամիտքն կը յիմարէին եւ վատասիրտքն կը լքանէին, քաջքն կը խիզախէին եւ նահատակքն կը գոչէին, եւ երկու կողմէն շատ վիրաւորներ դիաթաւալ կը խաղային: Եւ մինչդեռ յաղթութիւնն Հայոց կ'երեւէր, Պարսիկները սաստիկ յարձակմամբ վերջին ճիգն կը թափէին եւ զՎարդանանք աղմկելով շուրջանա-

¹ Եղիշէ, Ե յեղամակ:

կի կը փակէին: Աստանօր մեծ նախճիր կը գործէր կորովին Վարդան իւր քաջ նիգակակիցներով եւ կ'առնուր ՊՍԱԿ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ: Պատերազմը կը շարունակուէր, գարնանային ծաղկալից դաշտը արեան հոսանքով կը ներկուէր, օրը կը տարածամէր եւ զօրքը կը վատնուէր, կը ցրուէր լեռնադաշտերուն եւ ամուր ձորերուն մէջ: Այսպէս կը կատարուէր այն ահագին պատերազմը (2 Յունիսի 451), յորում Պարսիկներէն եւ Վասակեան գնդէն կ'անկանէին 3544 անձինք, իսկ Հայոց գնդէն 1036 (ըստ Փարպ. 1035) ոգիք միահամուռ նահատակեալք վասն քրիստոնէութեան, որոց երեւելիքն էին քաջն Վարդան, կորովին Խորէն, արին Արտակ, զարմանալին Տաճատ, իմաստունն Հմայեակ, հրաշակերտն Ներսեհ, մանուկն Վահան, արդարն Արսէն եւ յառաջագէմն Գարեգին: Այսպէս զոհեցին իւրեանց անձը աստուածային սիրոյ եւ հայրենի օրինաց համար այն ընտիր նահատակները, որոց անմահ յիշատակը կը տօնէ Եկեղեցին անուամբ Վարդանանց զօրավարաց, յանուանէ քաջին Վարդանայ:

Այս նշանաւոր պատերազմէն եւ նահատակութենէն զկնի՝ Հայք ամրացան զանազան ամուր տեղեաց մէջ եւ Մուշկան Նիւսալաւուրտ իսպառ յուսահատեցաւ, տեսնելով, որ անհնարին է մոգութեան օրէնքը Հայաստան մտցնել: Սակայն Վասակայ խորհրդով փորձ փորձեց Քրիստոնէութեան ազատութիւն խոստանալ պատրանօք եւ ամրոցները պատերազմաւ գրաւել: Պաշարեց բերդ մի, ուր ամրացած էր Հայոց մի գունդը սուրբ երէցներով հանդերձ, եւ երդմամբ խոստացաւ անվնաս թողուլ, եթէ կամովին անձնատուր լինին: Բակ անուն սեպուհը, ստապատիր երդմանը չը հաւատալով, 700 զօրականով գիշերը փախաւ եւ նոյն բերդէն ազատեցաւ, իսկ մնացեալները անձնատուր եղան, յորոց 213 անձինք նահատակեցան, եւ Ս. Յովսէփ եւ Ղեւոնդ կալանաւորեցան ուրիշ ընկերներով, զորս գանել տուաւ Մուշկան Նիւսալաւուրտ եւ հրամայեց զգուշութեամբ պահել, վասն զի բողոքեցին 'ի դուռն թագաւորին այս նենգութեանց համար եւ զՎասակ ամբաստանեցին: Թէպէտ եւ Մուշկան Նիւսալաւուրտ ազատեց շատ քահանայք, որ աշխարհի շինութեանը եւ խաղաղութեանը հոգ տանին եւ արքունուստ թողութիւն հրատարակեց, բայց Հայք այնուհետեւ ամենեւին չը հաւատացին, յիշեցին իւրեանց քրիստոնէական ուխտը եւ ընտիր ընտիր նահատակաց կոտորումն, եւ մորմոքեալ սրտով սկսան մէկզմէկ քաջալերել. «Զի՞ պիտոյ է մեզ բնաւ կեանք անցաւոր աշխար-

հիս, եւ կամ ընդէ՞ր տեսանեմք զարեւ յետ մերոց սիրելեացն: Զի եթէ քաջ նահատակքն մեր անկան 'ի մեծ պատերազմին եւ բազում վիրաւորք տապալեցան յարիւն ապաժոյժ 'ի մէջ դաշտին, եւ ամենեցուն մարմինք եղեն գէշ թռչնոց եւ կերակուր գազանաց, եւ պատուական նախարարք մեր հասին յանարգութիւն թշուառութեան, լքին զիւրաքանչիւր իշխանութիւն եւ են 'ի հալածանս նեղութեան, եւ ամենայն փափկութիւն Հայոց եհաս 'ի վիշտս վտանգի եւ յանհնարին ապականութիւն, ոչ անսամք խաբեբայ հրամանաց թագաւորին եւ անկանիմք 'ի ձեռս անօրէն իշխանաց¹»: Թողին այնուհետեւ իւրեանց գիւղերը, աւանները եւ ագարակները: Հարսները ելան առագաստներէն եւ փեսաները սենեակներէն, ծերերը անկան աթոռներէն եւ տղայքը մայրական գրկերէն: Երիտասարդներն ու կուսանները եւ աշխարհի բոլոր բազմութիւնը ապաստանեցան լեռները եւ անապատները: Լաւ համարեցին աստուածպաշտութեամբ խոտաբուս լինիլ եւ գետնախշտի, քանթէ ուրացութեամբ փափկանալ: Իւրեանց միակ մխիթարութիւնն էր Ս. Գրոց ընթերցուածները եւ Սաղմոսաց մրմունջները: Այնպէս որ, «Ամենայն մարդ յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն ինքն քահանայ, մարմինք իւրաքանչիւր սուրբ սեղան եւ ոգիք նոցունց պատարագ ընդունելի²»: Ոմանք ամրացած էին Տմորեաց անմատոյց սարաւանդակներուն մէջ, ոմանք Արցախոյ թանձրախիտ անտառներուն մէջ, ոմանք Խաղտեաց եւ Պարխարու լեռներուն մէջ, եւ ոմանք աշխարհի միջավայր ամրոցներուն մէջ, որոց ամենեցուն խնդրուածքն այս էր միայն. «Մի տեսանել զաւեր սուրբ եկեղեցեաց³»:

Պարսիկ զօրավարն աւելցնելով իւր այրուծին կը յարձակէր այս ամրոցներուն վրայ, եւ թէպէտ ճակատ առ ճակատ չէին մարտնչեր, բայց կոտորածները կը շարունակէին: Կապուտ լերան մէջ Հայք խորտակեցին Պարսից հրոսակը եւ միայն Արշէն երէցը կալանաւորեցաւ, որ իջած էր Վասակայ սիրտը մեղմացնելու: Նմանապէս Տմորական ամրոցէն յարձակեցան եւ պարսկային գունդը ջարդեցին: Տայոց ձորագաւառին մէջ եւս յաղթութիւն գործեցին Հայք 'ի վրէժխնդրութիւն երկու այրած եկեղեցիներու, ուր նահատակեցաւ Վարդանայ Հմայեակ եղբայրն: Նոյնպէս Արցախայ անտառներուն

¹ Եղիշէ, Ե յեղանակ:

² Եղիշէ, Ե յեղանակ:

³ Եղիշէ, Ե յեղանակ:

մէջ ապաստանածները ըստ դաշնադրութեան օգնութիւն ստանալով Հոնաց կողմէն՝ պարսկային զնդի վրայ կը յարձակէին եւ կը խորտակէին:

Այս մանր պատերազմաց մէջ եղած կոտորածներն եւս առաւել վհատեցուցին Մուշկան Նիւսալաւուրտի սիրտը, ուստի յարձակումները դադարեցոյց եւ թագաւորին տեղեկութիւն տուաւ անօգուտ կոտորածներուն եւ Հայոց դիմադարձութեան մասին: Թագաւորն շատ տրտմեցաւ, ուստի եւ Միհրներսէհի խորհրդով հրաման առաքեց, որ Մուշկան Նիւսալաւուրտ բոլոր բանակով Հայաստանէն ելնէ եւ Հոնաց վրայ երթայ, Վասակ Պարսկաստան դառնայ եւ մարզպանութիւնը Ատրորմիզդին յանձնուի, որուն եւ պատուիրեցաւ ջանալ առաւել սիրով քան թէ պատերազմաւ երկիրը նուաճել: Ատրորմիզդ արքունի թողութիւն հրատարակեց Հայաստանին մէջ եւ իւր մօտ կոչելով եպիսկոպոսներն եւ երեցները (Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց, Մուշէ երէց Արծրունեաց, Սամուէլ եւ Աբրահամ քահանայք, Յովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց, Քաջաջ սարկաւազ եւ Արշէն երէց), որոց ոմանք ատրուշաններ աւերած էին եւ ոմանք երկրի աւերանաց համար առ թագաւորն բողոքած, եւ շղթայակապ առնելով արքունիքն առաքեց իւրեանց աշակերտներով հանդերձ, որոց մէջ երեւելի էին Խորէն երէց Արարատայ եւ Աբրահամ երէց Տայոց: Այս անձնազիր հովիւներն եւ ուրացեալն Վասակ ճանապարհին իրարու հանդիպեցան եւ ողջունեցան, բայց սոքա ուշացան ճանապարհորդութեան մէջ, որովհետեւ կապուած կ'երթային, իսկ Վասակ մեծ ակնկալութեան պատիր յուսով խաբուած, շուտ հասաւ Պարսկաստան, եւ զինքն արդարացնելու համար ամեն հնարք 'ի գործ դրաւ՝ մեղադրելով մանաւանդ Սպարապետն Վարդան: Սակայն թագաւորն յետաձգեց ամբաստանութեան դատը մինչեւ կոչուածներուն գալուստը:

Ատրորմիզդն կապեալները արքունիքը ուղեւորելէն զկնի՝ Հայոց աշխարհի միւս եպիսկոպոսները ազատ թողուց, որ իւրաքանչիւրն հրապարակաւ վարէ իւր տեսչական պաշտօնը, երկրի հարկը առ վայր մի թեթեւացոյց, մենակեացներուն եւ փախստականներուն հրաման տուաւ, որ իւրեանց տեղերը դառնան եւ նաեւ արքունի հրամանաւ թողութիւն հրատարակեց, որ բռնի մոգութեան կրօնքը ընդունողները վերստին իւրեանց քրիստոնէութիւնը համարձակ պաշտեն: Նախարարները, տեսնելով այս արքունի շնորհումներն եւ

երկրի շինութեան եւ խաղաղութեան փափաքը, դարձան ամրոցներէն եւ հեռաւոր օտարութենէն իւրեանց կալուածները: Շատ չանցաւ, նախարարք արքունի դուռն կոչուեցան, իբր թէ ամեն աղետից պատճառներն քննելու եւ խաղաղութեան դաշն հաստատելու համար: Նախարարք հաւանութիւն ցուցին, մանաւանդ որ ինքեանք եւս կը ցանկային Ս. Եպիսկոպոսաց եւ Երիցանց հետ Վասակայ դատին ներկայ լինիլ: Ուստի եւ ամենեքեան ժողովեցան Դուին քաղաքը, ժողով կազմեցին եպիսկոպոսաց եւ տանուտերանց հետ եւ միաբան հաւանութեամբ Մելիտէ Մանազկերտացին ընտրեցին կաթողիկոս Յովսեփայ տեղ (յորմէ հաւանութիւն ունէին), կաթողիկոսական աթոռը Դուին փոխեցին եւ ապա ՚ի շնորհս մարզպանին թողին բոլոր աշխարհը, իւրեանց կանայքը, որդիքը եւ ստացուածքը եւ ուղեւորեցան ՚ի ձմերոցն արքունի, առաւել չարչարակից լինելու սուրբ կապելոցն, քանթէ բարիք քաղելու մոգպաշտ արքունիքէն:

Նախարարներն հասան արքունի ձմերոցն, ուր կային ոչ միայն սուրբ եպիսկոպոսներն ու երէցները, այլ եւ ուրիշ նախարարագուններ յառաջագոյն արգելուած նոյն տեղը, որոց մէջ էին նա եւ Վարդանայ Հմայեակ եղբօր երեք մատաղահաս որդիքը Վասակայ հրապուրանօք կալանաւորուած: Բայց Վրաց եւ Աղուանից Վազգէն եւ Վաչէ թագաւորները մոգութեան կրօնքը ընդունելով՝ դարձած էին արդէն իւրեանց աշխարհը: Վաչէ առ երեսս միայն ուրացած էր, որ եւ յետոյ պատերազմներ մղեց Պարսից դէմ եւ թագաւորութենէ հրաժարելով կրօնաւորեցաւ, իսկ Վազգէն ՚ի բոլոր սրտէ, որ եւ իւր բարեպաշտ ամուսինը (Մեծին Վարդանայ Շուշանիկ դուստրը) վեց տարի նեղութիւններ տալով հրապուրեց ՚ի մոգութիւն, եւ երբոր չըկարաց տանջանօք նորա հաստատուն հաւատքը խախտել, նահատակել տուաւ, որոյ գերեզմանը կայ մինչեւ ցայսօր Տփլիսի Մետեխ ամրոցի եկեղեցւոյն մէջ:

Նախարարները փոխանակ ընդունելութիւն գտնելու թագաւորէն եւ Միհրներսես հազարապետէն, կապանօք մահապարտաց բանտն դրուեցան, ուր էին ուխտապահ երիցունք եւ այլք: Քանի մի օրէն զկնի հարցափորձի ատեան բացուեցաւ, նախ Միհրներսեսի եւ ապա թագաւորին առջեւ հրապարակաւ: Ատեան կոչուեցան ինչպէս Վասակ եւ այլ ուրացեալները, նոյնպէս եւ ուխտապահ կապեալները, նախարարք եւ երիցունք: Վասակ ամբաստանուեցաւ ոչ միայն նախարարներէն եւ երէցներէն, այլ իւր ազգականներէն, այլ

եւ մոգերէն եւ Նիւսալաւուրտէն, ուստի եւ թագաւորի առջեւ կողոպտուեցաւ իւր ամեն պատուանշաններէն եւ պատուազգեստէն, կապուեցաւ որպէս պատժապարտ, եւ ՚ի նշան անարգութեան մատակ ձիու վրայ հեծած տարուեցաւ մահապարտաց բանտն, եւ նորա փոխանակ Սիւնեաց իշխան կարգուեցաւ Վարազվաղան: Բայց նախարարներն եւ երէցները եւս չազատեցան, այլ կապանօք վերստին բանտը դրուեցան: Ուխտապահները ուրախ էին եւ զուարթ իւրեանց կալանաւորութեան մէջ անգամ, վասն զի երկնաւոր սիրով վառուած էին, իսկ Վասակ կը հաչէր եւ կը մաշէր, վասն զի երկնաւոր սէրն ուրացած էր եւ երկրաւոր փառքէն եւս զրկուած, ուստի եւ դառն ցաւերով մահացաւ. «Եւ այն, որ կամէրն թագաւոր լինիլ մեղօք Հայոց աշխարհին, ոչ երեւեցաւ տեղի գերեզմանի նորա: Ո՛չ յիշեցաւ անուն նորա ՚ի մէջ սրբոց եւ ո՛չ մատեաւ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոջ»¹: Յազկերտ պատրաստուեցաւ խաղալ պատերազմաւ Քուշանաց դէմ, հրամայեց կապանօք տանել սուրբ քահանայքն ու նախարարները եւ կալանաւորել Ապար աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքի ամուր դղեկին մէջ եւ նոյն երկրի մեծ դենպետին կամ մոգպետին պատուիրել, որ ողորմանօք կամ տանջանօք մոգութեան դարձնէ: Քահանայից հետ կապուած եւ բանտի մատնուած նախարարաց զլխաւորներն սոքա էին. Սիւնեաց տոհմէն՝ Բաբկէն եւ Բակուր եղբարք, Արծրունեաց տոհմէն՝ Շաւասպ, Ապրսամ, Մեհրուժան, Պարգեւ եւ Տաճատ, Մամիկոնեան տոհմէն՝ Համազասպեան (եղբայր Վարդանայ) Համազասպ, Արտաւազդ եւ Մուշէ, Կամսարականաց տոհմէն՝ Արշաւիր, Թաթ, Վարձ, Ներսէս եւ Աշոտ, Ամատունեաց տոհմէն՝ Վահան, Առանձար եւ Առնակ, Գնունեաց տոհմէն՝ Ատոմ, Դիմաքսեան տոհմէն՝ Թաթուլ եւ Սատոյ, Անձեւաձեաց տոհմէն՝ Շմաւոն, Զուարէն եւ Առաւան, Առաւելեան տոհմէն՝ Փափակ, Վարազդէն եւ Դազ, Մանդակունեաց տոհմէն՝ Սահակ եւ Փարսման, Տաշրացեաց տանէն՝ Վրէն, Ոփսենից տանէն՝ Բաբիկ եւ Յոհան:

Մոգպետը ամեն տանջանք եւ տառապանք ՚ի գործ դրաւ ուխտապահ կապելոց հաւատքը խախտելու, եւ մինչեւ անգամ քահանայքը բաժանելով նախարարներէն՝ առաւել գիճին եւ տարտարոսական բանտի մատնեց, բայց անհնարին եղաւ իւր նպատակին հասնելու, եւ ՚ի վերջոյ բանտարկելոց քրիստոնէական զուարթուն

¹ Եղիշէ, Է յեղանակ:

նորանշան կեանքէն ինքն ստիպուեցաւ քրիստոնեայ դառնալ աստուածային ազդեամբ եւ թեթեւցնել քահանայից տառապանքը: Մինչդեռ Նիւշապուհի բանտին մէջ այս իրողութիւնը կը կատարուէր, թագաւորն յաղթուելով Հոնաց պատերազմին մէջ, մոգերու խրատով գաղտ սպանել տալով Սամուէլ երէցը եւ Աբրահամ սարկաւազը իւր կարաւանին մէջ, եւ Թաթիկ եպիսկոպոսը Ասորեստանի մէջ, ուր աքսորուած էր որպէս վնասակար տէրութեան, ուղեւորած էր Դենշապուհ ամբարակապետն, որ Նիւշապուհի կալանաւորները կամ մոգացնէ եւ կամ ծածկաբար չարչարել եւ նահատակել տայ, որ քրիստոնեայք չիմանան: Դենշապուհ, իմանալով մոգպետի քրիստոնէական դարձն, գաղտնի առաքեց հեռաւոր երկիր եւ խոր վհի մէջ ձգել տուաւ, իսկ կապեալ քահանայքն ծածուկ հանել տուաւ բանտէն, տարաւ հեռաւոր անապատ տեղի, երկար հարցափորձեց Մովան հանդերձապետի, Ջնիկան մարգպետի եւ մոգպետի առջեւ, եւ երբ փոխանակ համոզելու, առաւել սաստիկ պատասխաններ ստացաւ, հրամայեց ամենադառն տանջանքներով եւ ապառաժներուն վրայ քարշելով կենազրաւ առնել, որոց նշխարքը յետոյ ծածկաբար ամփոփուեցան վեց տապանի մէջ քրիստոնէից ձեռամբ: Այս են այն երանելեաց անուանքը, որոնք իւրեանց անձը դրին իւրեանց հօտի եւ խոստովանած ճշմարտութեանց վրայ - Յովսէփ, Սահակ, Ղեւոնդ, Մուշէ, Արշէն, Քաջաջ, Սամուէլ, Աբրահամ, Թաթիկ (վերջին երեքն առանձին նահատակուած), որոց անմահ յիշատակը կը տօնէ Եկեղեցին Ղեւոնդեանց անուամբ:

Դ.

Խորէն եւ Արրահամ աշակերտք Ղեւոնդեանց. - Նախարարք պարսկական բանտերուն մէջ եւ կանայք նոցա հայասրանի մէջ. - Չքնաղ պարկեր քրիստոնէական կենաց երկոցունց կողմանց. - Ազալութիւն եւ դարձ Նախարարացի հայասրան. - Կաթողիկոսութիւն Մովսիսի Մանազկերտացոյ եւ Գիւրայ. - Գիւր մարմնութեամբ կամբաստանուի Պարսից դուռն եւ Կաթողիկոսութենէ կը հրաժարի. - Կաթողիկոսութիւն Քրիստափորի Արծրունոյ. - Բարձունա պարսիկ. - Վահան Մամիկոնեան եւ Մանդակունի Յովհան Կաթողիկոս. - Վեցերին դիմամարտութիւնք քրիստոնէից եւ մոգակրօնից եւ յաղթանակ Քրիստոնէութեան. - Թագաւորութիւն Վաղարշայ եւ մարգպետութիւն Նեխորի. - Նշաւատր դաշն Վահանայ. - Սպարապետութիւն եւ Մարգպետութիւն Վահանայ.

- Նանդէս քրիստոնէական ուրախութեան յեկեղեցին Դունայ. - Աւեր կոտորանց եւ նորոգութիւն եկեղեցեաց. - Կաթողիկոսութիւն Բարկէնի եւ Շուփհադիշի Աղոտանից կաթողիկոսի. - Գիւր նշխարաց Գրիգորիսի:

Ղ ԵՒՈՆԴԵԱՆՑ նահատակութենէն զկնի, նոցա աշակերտներէն երկուքն՝ Խորէն եւ Աբրահամ, բանտէ հանուեցան, գանուեցան, ականջները կտրուեցան եւ Բաբելաստանի Շահուղ գաւառը աքսորեցան արքունի մշակութեան համար: Նախարարները մնացին բանտի մէջ տառապանաց եւ կապանաց մատնուած, իսկ Հայաստան մնաց քրիստոնէական սուրբ նախանձով վառուած, թէպէտ եւ իւր ընտրելագոյն հովիւներէն եւ արիագոյն նախարարներէն զրկուած:

Խորէն եւ Աբրահամ, Բաբելաստան հասնելով եւ կապանքէ ազատ լինելով, կը շրջէին Ասորեստանի եւ Խուժաստանի մէջ, տեղւոյն քրիստոնեաներէն տուրք կը ժողովէին եւ Նիւշապուհի կապելոց (նախարարաց) կը տանէին կամ կ'ուղարկէին: Այս տեսակ շրջագայութեանց ժամանակ Խորէն տկարացաւ Խուժաստանի խորշակէն եւ վախճանեցաւ, իսկ Աբրահամ երկու տարիէն զկնի նախարարաց խնդրանօք եւ Ասորեստանի քրիստոնէից երաշխաւորութեամբ Հայաստան դարձաւ, երկիրը մխիթարեց իւր քաջալերական վարդապետութեամբ, եւ ապա կարգուեցաւ եպիսկոպոս Բզնունեաց գաւառին:

Նախարարներն եւ նախարարագանց որդիքն երկար ժամանակ մնացին բանտի մէջ, բայց ամեն դառն տառապանք քաղցրացուցին աստուածային սիրով: Հայաստանի ծաղկաբեր լեռանց փափուկ եւ ընդարձակասուն բնակիչները ընտելացան արեւելից բոցակէզ խորշակներուն եւ խաւարարգել, անվերարկու եւ գետնախշտի ապրեցան: Մանկագոյններն ուսան հայրենի դպրութիւն եւ Ս. Գրոց ընթերցանութեամբ, իբրեւ հոգեւոր կերակրով, զօրացան: Իսկ ծերունիքը փափկացան, մատաղացան, մանկացան երգակցելով մատաղերամ նախարարագուններուն եւ Աստուծոյ մարդասիրութիւնը փառաւորելով: Որչափ սքանչելի էր այս կապելոց քրիստոնէական կեանքը պարսկական բանտերուն մէջ, նոյնչափ սրտաշարժ էր նոցա ընտանեաց եւ կանանց կեանքը Հայաստանին մէջ: Հայոց փափկասուն տիկնայքն դիւցազնուհիք եւ առաքինութեան հարսներ դարձած էին: Կենդանւոյն մահակից էին նահատակելոց մահուան, եւ ազա-

տուրթեան մէջ բանտակից եւ շղթայակից էին բանտարկեալներուն: Վասն զի մոռացած էին իւրեանց կանացի փափկութիւնը, իւրեանց վայելքները եւ բարեկենդանութիւնը, մեռուցած էին մարմնասիրութիւնը եւ պճնասիրութիւնը: Իւրեանց մատներով կ'աշխատէին եւ կը կերակրուէին, եւ արքունուստ նշանակուած ռոճիկը բանտարկելոց կ'ուղարկէին եւ կը մխիթարէին: Թէպէտ եւ աւերուած էր Հայոց աշխարհը մոգական հարստահարութենէն, թէպէտ եւ վրդովուած էր պարսկական հայածանքէն, բայց երջանիկ էր միանգամայն, վասն զի քրիստոնէական սէրը կը վառուէր իւր կապեալ եւ ազատ որդւոց սրտին մէջ, եւ սրբութիւնն ու ողջախոհութիւնն կը թագաւորէին ընտանեկան ծածկութիւն տակ եւ ամուսնական առաջաստին մէջ: Անհնար էր, որ Քրիստոնէութիւնը նուաճուէր, ինչտեղ արք բանտերէն եւ կանայք ընտանեկան յարկերէն իրարու քաջալեր կը կարգային եւ այս միայն կը հայցէին. «Զի որպէս սկսանն քաջութեամբ՝ ՚ի նմին կատարեսցին երկնաւոր սիրով»¹:

Յագիւերտ շատ ջանաց ողորելով եւ ազատութեան խոստումներով կապելոց հաստատուն հաւատքը քայքայել, բայց չը յաջողեցաւ: Ի վերջոյ նախարարաց երկարատեւ բանտարկութենէն եւ քրիստոնէական վառ եռանդէն գոգցես պատկառեցաւ մոգպաշտութիւնը: Աշուշայ բղեշխը կարաց ազատել Հմայակի երեք մատաղահաս որդիքն՝ Վահան, Վասակ եւ Արտաշէս (որոց Վարդ եղբայրը Տայոց գաւառին մէջ դայեկաց մօտ էր արդէն) եւ տանել իւր տունը, ուր իւրեանց Ձուրիկ մօր եւ Անոյշ Վռամ (բղեշխի կինը) մօրաքրոջ մայրական դաստիարակութեամբ եւ խնամքով դաստիարակուեցան եւ հաւատոյ ու հայրենեաց ախոյաններ դարձան: Նմանապէս Հրեւայ Շղոմշապուհ Պարսիկ իշխանը կարաց Յագիւերտի սիրտը ամոքել, նախարարները բանտէ հանել տալ, ռոճիկ սահմանել եւ նաեւ իւրեանց հայրենիքը դարձնելու խոստումն առնուլ: Բայց Յագիւերտ մեռաւ եւ խոստումն անկատար մնաց: Վասն զի մի կողմէն ապստամբեցաւ Աղուանից Վաչէ թագաւորն Պարսից դէմ, միւս կողմէն գահակալութեան համար խռովութիւն ծագեցաւ Յագիւերտի երկու որդւոց մէջ եւ Պարսկաստան յուզեցաւ, ուստի եւ նախարարաց դարձը յետաձգեցաւ: Յուսկ յետոյ՝ Պերոզի թագաւորութեան ժամանակ, Հայաստան դարձան նախարարք 12 ամեայ վտարանդութենէն զկնի, որոց դարձը անպատում ուրախութեամբ լցուց բոլոր երկիրը:

¹ Եղիշէ վասն կանանց:

Մեղիտէ կաթողիկոս արդէն վախճանած էր եւ նորա տեղ կ'աթոռակալէր Մովսէս Մանազկերտացին: Նախարարք քաջալերեցին հայերը եւ ջանացին նորոգել ինչ որ խախտեալ էր եւ աւերեալ, բայց իւրեանց դարձէն յետոյ, հագիւ մի տարի անցած էր, Մովսէս կաթողիկոսն վախճանեցաւ եւ նորա տեղն ընտրուեցաւ Գիւտ:

ԳԻՒՏԻ կաթողիկոսութեան սկզբէն մինչեւ Յովհան Մանուկունույ կաթողիկոսութեան վերջը (465-487) քրիստոնէական դիմամարտութիւնը զրադաշտական ուսման դէմ միօրինակ կը շարունակուի, այն է հալածանքներ եւ պատրանքներ մոգակրօնութեան եւ ուրացելոց կողմէն, իսկ անվեհեր դիմադարձութիւն քրիստոնէութեան կամ ուխտապահ հաւատացելոց կողմէն: Նախարարաց ջանիւք եւ Գիւտ կաթողիկոսի հայրապետական արթուն հովուութեամբ շատերը կը մխիթարին եւ կ'արիանան, իսկ ոմանք կը նախանձին, ուրացութեամբ կը ստրկանան Պարսից եւ մատնութիւններ կ'առնեն: Որչափ ուխտապահներու քրիստոնէական եռանդը կը զօրանայ, նոյնչափ եւ վատասիրտները կը գրգռին. եւ այս խռովայոյզ միջոցին ցաւակից հայրենասէրներէն ոմանք, ինչպէս Մովսէս Խորենացի եւ Եղիշէ, կ'առանձնանան մենաւորութեան մէջ արտասուօք եւ գրաւոր վաստակներով մխիթարութիւն եւ սփոփանք գտնելու: Հոնաց դաշնաւորութիւնը կը խախտի նոր թագաւորի աթոռակալութեամբ, եւ Վրաց ու Աղուանից մէջ նահատակութիւններ կը լինին: Հայք աշխարհը ապահովելու համար կը խորհին Գիւտ կաթողիկոսի հետ եւ Յունաց Լեւոն կայսերէն օգնութիւն կը խնդրեն, բայց նպաստ չեն ընդունիր, այլ միայն քանի մի նախարարք Յունաց բաժինը կը գաղթեն: Գիւտ ուրացողները յանդիմանելու պատճառաւ Գաղիչոյ Խոռխոռունի Մալխազէն կ'ամբաստանուի եւ Պարսից դուռը կը կոչուի: Առաքինի ծերունին անվեհեր կ'աճապարէ Տիւբոն, մեծ յարգանք կը գտնէ Խուժաստանի եւ Հրեւի քրիստոնէաներէն, կը մատնուի հարցափորձի ատենին Պերոզի հրամանաւ, ատենակալները կը սարսափեցնէ իւր համարձակ պատասխաններով եւ 'ի վերջոյ կ'առաջարկուի իրեն կամ կաթողիկոսութենէ հրաժարիլ եւ կամ մոգակրօնութիւնն ընդունիլ: Գիւտ կաթողիկոսութենէ կը հրաժարի, տեղւոյն հաւատացելոց համար ծածուկ եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ կը ձեռնադրէ, կը դառնայ Հայաստան եւ անձանձրոյթ կը շարունակէ ժողովրդեան հոգեւոր պիտոյքը հոգալ: Գիւտի

հրաժարած լինելուն պատճառաւ կաթողիկոս կ'ընտրուի Քրիստափոր Արծրունին, որոյ կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին Գիւտ կը վախճանի եւ կը թաղուի Վանանդայ գաւառի Ոթմսու գիւղին մէջ:

Այս միջոցին Բարձրումա անուն պարսիկն, Եդեսիոյ մէջ Նեստորականաց մոլորութեան աշակերտելէն զկնի, Հայաստան կը գայ պատրանօք իւր թիւր ուսմունքը տարածելու, զանազան ձեռագիր մատեաններ կը ժողովէ, Եղիշէի հետ եւս կը տեսնուի, եւ երբ կը յանդիմանուի նախարարներէն՝ մանաւանդ ծերունի Ներշապուհ Արծրունիէն, Պարսկաստան կը դառնայ եւ կ'ամբաստանէ Պերոզի առջեւ Արծրունեաց Տոհմը, եւ սրտի մախանքէն (ըստ ասելոյ Թովմայ Արծրունի պատմագրին), կը զեղջէ Եղիշէի պատմութենէն Արծրունի տոհմի պատմական բաժինը:

Մոզութեան հալածանքներն ու հրապուրանքներն օր աւուր կը նորոգին, Յունաց բաժնի մէջ եւս Հայք կը տառապին եւ տանուտերական կամ նախարարական ազատ իշխանութիւնը կը բռնաբարուի Զենոն կայսերէն, եւ այսպէս երկու կողմէն եւս Հայաստանի վիճակը կը ծանրանայ: Սակայն այս միգամած ժամանակին, աստղ մի կը ցոլանայ Մամիկոնեան տանէն - եղբօրորդին Վարդանայ՝ Վահան: Վահան երկու անգամ կը մատնուի Պարսից դուռն, առաջին անգամին կը տկարանայ հաւատքին մէջ եւ իւր Վարդ եղբայրը պատանդ թողլով՝ կը դառնայ Հայաստան, իսկ երկրորդ անգամին մեծամեծ պատիւներու կ'արժանանայ, բայց միշտ կը խղճահարի եւ կը մտատանջի իւր ուրացութեան համար, եւ գողցես պատեհ ժամու կը սպասէ այս վատ անունն սրբել իւր վրայէն: Այս պատեհ ժամն ինքնին կը հասնի. Պարսիկները կը յաղթուին Հոն Հեփթաղներէն. Վախթանգ, ուրացեալ Վազգէնը սպանելով, կը թագաւորէ Վրաց եւ կ'ապստամբի Պարսից դէմ. Քրիստափոր կը վախճանի եւ կը յաջորդէ Յովհան Մանգակունին, նախանձաւորն փառաց եւ ազատութեան Եկեղեցւոյն, մեծ խնամակալն կըթութեան ժողովրդեան եւ առաքինի դաստիարակն նախարարազուն մանկանց՝ մանաւանդ Մամիկոնէից եւ Կամսարականաց: Այս դէպքերէն կը յղանայ Հայոց մէջ դիմադարձութեան համակամ խորհուրդ Պարսկական մոլեկրօնութեան դէմ: Վահան կը զղջայ եւ կը միանայ ուխտապահ նախարարաց հետ, ամենքը կ'երդուին յանուն ազատութեան եւ կ'ողջունեն ազատութեան պատգամախօս մատեանը՝ Աւետարանն, զոր մէջ կը բերէ Աթիկ քահանան եւ կը պատրաստին Վահանայ իմաստուն

խորհրդով եւ յաջող առաջնորդութեամբ դիմագրաւել պարսկական խրոխտ ուժին դէմ: Քանի մի պատերազմներ կը մղեն Հայք շարունակ, քանի մի պարսիկ մարզպանաց եւ հազարապետաց դէմ, եւ մեծ մասամբ յաղթող կը հանդիսանան, թէպէտ եւ իրենք սակաւաթիւ, թշնամին զօրաւոր եւ ուրացելոց նենգութիւնն անպակաս:

Նախ հայածական կ'առնեն Հայաստանէն Ատրվշնասպ պարսիկ մարզպանն եւ Վեհնամ հազարապետն իւրեանց բանակով (ուր էին եւ բազմաթիւ ուրացեալներ), Դուին մարզպանական քաղաքը կը գրաւեն. Վահան Սպարապետ կը կացուցանեն եւ Սահակ Բագրատունին Մարզպան, որ Խորենացւոյն Մեկենասն էր, խնդրողն Հայոց Պատմութեան:

Երկրորդ՝ կը պատրաստին նոյն Ատրվշնասպին դէմ, որ դարձած էր Ատրպատականէն մեծ բազմութեամբ, եւ Երասխ գետին մօտ բանակ կազմած կ'ողջունեն Աւետարանը եւ ծերունի Կաթողիկոսն, ահագին կոտորած կը տան պարսկական բանակին, Ատրվշնասպ կըսպաննեն ուրիշ գլխաւորաց հետ, եւ Դունայ եկեղեցւոյն մէջ յաղթութեան գոհութիւն կը մատուցանեն Աստուծոյ: Այս պատերազմին մէջ կ'առաջնորդեն Հայոց բանակին Սիւնին Բաբելէն, Վասակ եղբայր Վահանայ, Ներսէհ եւ Հրատ կամսարականք, Ատոմ եւ Ռստամ Գնունիք եւ Գարջոյլ Խորխոռունի, ըստ որում Վահան եւ Սահակ 'ի Դուին մնացած էին:

Երրորդ՝ կը դիմեն Հայք պարսկական բանակին վրայ, որ Հեր եւ Զարեւանդ հասած էր, իւրեանց հետ կ'առնուն նաեւ ծերունի հայրապետն Մանդակունի, կը բանակին Արտազ գաւառի Ներսեպատ գիւղի մօտ, կ'օրհնին Կաթողիկոսէն, կը յարձակին թշնամեաց վրայ, կը սպանեն, կը վիրաւորեն, կը ցրուեն եւ յաղթանակ կը կանգնեն, որուն վրայ կը զուարթանայ ծերունի հովուապետն. «Ոչ այնչափ ընդ յաղթութիւնն ուրախ լինելով, որչափ ընդ այն, զի հաշտ զԱստուած ընդ նոսա տեսանէր»: Այս յաղթական ուրախութիւնը կը պսակի մանաւանդ Վահանայ Վարդ եղբօր գալստեամբն, որ պատանդութեան կալանաւորութենէն ազատելով եւ Պարսկաստանէն անցնելով՝ անակնկալ կերպով կ'երեւի Ծաղկոտն գաւառի մէջ եւ կը խառնուի Հայոց բանակին հետ ծառաներով հանդերձ:

Չորրորդ՝ յօգնութիւն դիմելով Վրաց Վախթանգ թագաւորին, կը պատերազմին Միհրան պարսիկ զօրավարին դէմ Կուր գետի դաշտավայրին մէջ, արիական մարտէն զկնի՝ կը նահատակին Սա-

հակ ասպետն եւ մարզպանն, Վահանայ Վասակ եղբայրն, Բաբկէն Սիւնի կը վիրաւորի կարեվէր եւ Հրահատ կը կալանաւորի եւ յետոյ կ'արձակի:

Հինգերորդ՝ կը պատերազմին Հայք Դունայ մօտ Զառմիհր Հազարաւուխտ պարսիկ զօրավարին հետ, որ դիմած էր Հայաստան մեծ բանակաւ, կը սասանեցնեն պարսկային զօրախումբը, մեծ հարուած կը տան գոչելով. «Հարցուք զթշնամիսն հաւատոյ եւ մեռցուք աստ 'ի պարծանս Եկեղեցւոյ»: Հայրապետն Յովհան կը վիրաւորի, դիականց մէջ կը մնայ եւ ապա կը զերծանի. Հազարաւուխտ կը դառնանայ կոտորածին վրայ եւ հետամուտ կը լինի Վահանը կալանաւորել (որ իւր ընկերաց հետ կ'ամրանայ Խաղտեաց սահմաններուն մէջ եւ ապա այլուր), նորա պատճառաւ զանազան տեղեր աւար կը հարկանէ, բայց միանգամայն եւ կը յուսահատի Վահանէն ամօթահար լինելուն համար. եւ այսպէս Շապուհ մարզպանը կը թողու Հայաստանի մէջ զօրախումբով եւ ինքն Պերոզի հրամանաւ կը դիմէ 'ի Վրաստան:

Եւ վեցերորդ՝ արիաբար կը պատերազմին Հայք Շապուհ մարզպանին դէմ, որուն օգնական էր ուրացեայն Գդիհոն Սիւնի, քանի մի ճակատներու մէջ կը հարուածեն մոգակրօնիկներու եւ ուխտանենգներու զօրութիւնը, թէպէտ եւ իւրեանց կողմէն եւս նահատակներ կը թողուն պատերազմի դաշտին մէջ. Շապուհ, Պերոզի սպանութեան գոյժն առնելով, Պարսկաստան կը դառնայ, եւ Հայք գոհութեան ուխտ եւ պատարագ կը մատուցանեն էջմիածնի եկեղեցւոյն մէջ, զոր եւ կը սկսանին նորոգել խնամակալութեամբ Վահանայ եւ Մանդակունի կաթողիկոսին:

Այս պատերազմներէն եւ Պերոզի մահուանէն յետոյ իրերը կերպարանափոխ կը լինին, Վաղարշ կը թագաւորէ Պարսից, եւ Նեխոր կ'ուղարկուի Մարզպան Հայաստանի: Նեխոր պատգամաւորներ կ'առաքէ առ Վահան, եւ Վահան հաւանութեամբ Ազգին այս դաշինքը կ'առաջարկէ Նեխորին (զոր առաջ համառօտիւ յիշեցինք), թագաւորէն հաստատելու պայմանաւ:

1. Քրիստոնէութեան հայրենի օրէնքը ազատ թողուլ, հայ ոք չը դարձուցանել 'ի մոգութիւն, ուրացութեան համար դահ եւ պատիւ չը տալ եւ կրակարաններ չը շինել Հայաստանի մէջ:

2. Հայոց ազնուականներն ու ազատները թողուլ ըստ հայրենի օրինակին, վաստակաւորներն ու անվաստակաւորները քննել ու ճանաչել, եւ ազգուրացները կամ անարգները յառաջ չը մատուցանել:

3. Քսուներու եւ սուտակասպաներու խօսքին միտ դնելով մարդ չը դատել, այլ արքայական ատենին մէջ ամեն գործ եւ գործող յականէ յանուանէ տեսնել, նկատել եւ ապա դատաստանը վճռել:

Այս առաջարկութենէն յետոյ՝ Վահան պատանդներ կ'առնու Նեխորէն քանի մի նշանաւոր պարսիկներ, ապա տեսութեան կ'երթայ Նեխորին իւր զօրականներով, կը մտնէ Արեաց բանակին մէջ փողեր հնչեցնելով, կը մեծարի ուխտապահներով հանդերձ, ամօթահար կը լինին ուխտանենդները, ընթրիքներ կը կազմուին Վահանեանց համար եւ Նեխոր բանիւ թագաւորին՝ կը խոստանայ անյիշութեան տալ անցեալ անցքերը:

Այս խաղաղասիրական տեսակցութենէն զկնի Վահան ինքնին կ'երթայ 'ի Պարսկաստան, կը տեսնուի Վաղարշ թագաւորին հետ, չքեղ մեծարանք կ'ընդունի եւ ուխտապահ նախարարաց պատիւը կը վերահաստատէ, իւր առաջարկած ազատական դաշինքը եւ այլ խնդրոց կատարումն կ'ընդունի, Սպարապետ կը կարգուի հայկական զօրաց եւ ուրախութեամբ կը դառնայ 'ի Հայաստան, որուն համար եւ գոհութեան հանդէս կը կատարուի 'ի Ս. Էջմիածին:

Սակաւ ժամանակէն զկնի Վահան Մարզպան կը կարգուի Հայաստանին, ջատագովութեամբ Անդեկան պարսիկ Մարզպանին եւ հրովարտակաւ թագաւորին: Կ'ուրախանայ Վահան աստուածային յաջողութեան վրայ, բայց միանգամայն եւ կը տրտմի, որ ուրացողաց նախանձը պիտի շարժուի: Դունայ Եկեղեցին կը մտնէ Մանդակունի ձերունի հայրապետին հետ, գոհացողական մաղթանք մատուցանելու Աստուծոյ, կը համախմբի մեծ բազմութիւն, ուրախութիւնը կը փայլատակի ամենեցուն երեսներուն վրայ, հայրապետն կ'ատենաբանէ եւ կը հրաւիրէ Ազգն Աստուծոյ այցելութիւնը փառաւորելու, որ երկարատեւ հալածանքէն յետոյ կը մխիթարէ իւր սեպհական ժողովուրդը, ուրախական եւ տրտմական արտասուներն իրար կը խառնուին. ուրախական՝ ճշմարտութեան գեղեցիկ յաղթութեան համար, եւ տրտմական՝ ուխտանենդ եղբարց համար: «Ձեռն տուք գթալով, կը գոչէ գթոտ հայրապետն, չէ աստ 'ի քարեղէն սալս գրեալ անթողութիւնք օրինացն: Քրիստոս է աստ՝ որ ասէ՛

ոչ եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս յապաշխարութիւն»¹, որով եւ հաշտութիւնք եւ գրկախառնութիւնք կը լինին:

Երբ այսպէս սակաւ ինչ շունչ կ'առնու Հայաստան, կը սկսի այնուհետեւ Վահան, Մանգակունի հայրապետի հետ, կուստունները կործանել, խախտուած վանքերն ու տաճարները նորոգել եւ ամեն կերպով աշխարհի շինութեան հոգ տանիլ:

Մանգակունի հայրապետը կը վախճանի խորին ծերութեան մէջ վեցամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի եւ կը յաջորդէ իւր աշակերտն Բաբէկն՝ Վանանդայ գաւառէն՝ Ոթմսոյ գեղջէն: Իսկ Հայրապետի մի աշակերտն՝ Շուփհաղիչէ, Աղուանից կաթողիկոս կ'ընտրուի, որ եւ Վաչէի որդի Վաչական հայկազուն թագաւորի հետ եկեղեցական ժողով կը կազմեն եւ ինչ ինչ բարեկարգութիւններ կ'առնեն եւ դպրոցներ կը բանան: Սոցա ժամանակ կը գտնուին նաեւ նշխարք Գրիգորիսի, առաջին կաթողիկոսին Աղուանից եւ թոռան Ս. Լուսաւորչի, ինչպէս կը պատմեն Մովսէս Կաղանկանտուացի եւ Ստեփաննոս Օրբէլեան:

Ե.

Ալևարկ Քաղկեդոնի Ժողովին վրայ. - Բարկէն կաթողիկոս. - Ժողով Վաղարշապատու. - Մերժումն Ժողովոյն Քաղկեդոնի. - Շարժադիոյ յունական եւ հռովմէական մախանազ եւ հեպտանաք. - Կաթողիկոսութիւն Սամուէլի, Մուշէի, Սահակայ Բ-ի, Քրիստոսոսի Բ-ի, Ղևունդի, Ներսիսի Բ-ի. - Ժողով'ի Դուին եւ կանոնական սահմանադրութիւնք. - Կաթողիկոսութիւն Յովհաննէս Բ եւ Մովսէս Եղիվարդեցի. - Ժողով'ի Դուին եւ կարգադրութիւն հայկական Տօմարի. - Հարածանք'ի Պարսից եւ թուրք Մովսիսի առ Խոսրով արքայ Պարսից. - Պարսկազմ յունական եւ պարսկական. - Քաջութիւնք հայկազուն իշխանաց. - Սմբարձ մարգարան հայոց. - Ուսումն հայերէն լեզուի յաշխարհն Վրկանաց:

ՄԻՆՉԴԵՆԻ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներն, երկար տարիներ մոգակրօնութեան դէմ արիաբար դիմագրաւելէն եւ արեամբ ողողուելէն զկնի, առ վայր մի կը խաղաղին եւ եկեղեցական բարեկարգութեանց կը ձեռնարկեն, փութով սկիզբն կ'առնու պարսկական հալածանքէն առաւել վնասակար յուզմունք քաղկեդոնական ժողովին: Քաղկեդոնական ժողովի աշխարհայոյզ

¹ Փարպեցի, էջ 245-317:

խնդիրները քառասուն տարի (451-491) յունական եւ հռովմէական եկեղեցեաց մէջ Քրիստոնէութիւնը խռովելէն զկնի, կ'անցնին Հայաստան. Հայաստան, որ իւր նահատակները հազարներով պարսկական սրոյն ճարակ կը տար իւր առաքելահիմն հաւատոյ պաշտպանութեան համար եւ ամենեւին նոր վարդապետութեան կարօտ չէր եւ ոչ որ եւ իցէ ժողովի նոր վճռոյ, մանաւանդ քաղկեդոնականին, որ նոյն իսկ յունական եւ հռովմէական քրիստոնէից մէջ շատերէն ընդունուած չէր, եւ որոյ ապօրինաւորութեան դէմ Զենոն կայսրն, բազմաթիւ եպիսկոպոսաց ստորագրութեամբ շրջաբերական հրովարտակ հանած էր, միայն Նիկիոյ, Կ. Պօլսոյ եւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովներն օրինաւոր խոստովանելով, իսկ Անաստաս կայսրն այնչափ զզուած էր քաղկեդոնեան յուզմունքներէն, բառական բանակռուութեանց խաղերէն եւ մեծամեծ երկպառակութիւններէն, որ հրաման հանած էր ամենեւին չը խօսիլ Քաղկեդոնի ժողովին վրայ: Վասն զի այս ժողովի վիճաբանութեանց եւ կուսակցութեանց բորբոքմանէն ոչ միայն անհաշտ ատելութիւնք մտած էին քրիստոնէից մէջ, այլ եւ աքսորանք եւ սպանութիւնք անգամ եղած էին, ինչպէս արդէն խօսած ենք երեք տիեզերական ժողովոց պատմական տեսութեան մէջ:

Ուստի, երբ Քաղկեդոնական ժողովի դաժան խնդիրները կը սկսին Հայաստանի մէջ սպրդիլ, Բաբկէն աչալուրջ կաթողիկոսը կ'աճապարէ առաջն առնուլ խորհրդով եւ հաւանութեամբ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհաց, որոնք, Քաղկեդոնի ժողովի երկարամեայ եւ տարօրինակ անցքերը մասամբ լսած լինելով, կը զարհուրէին իբրեւ Քրիստոնէութեան նախատինք բերող իրողութիւններէ: Բաբկէն ժողով կը գումարէ Վաղարշապատին կամ Էջմիածնին մէջ, ուր բաց 'ի հայ, աղուան, վրացի եւ հռոմ բազմաթիւ ժողովականներէն, յատկապէս կը գտնուին Աղուանից կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսներով, Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսներով, Մուշէ եպիսկոպոս Սիւնեաց՝ յաջորդ Ստեփաննոսի, եւ այլ ակաւաւոր անձինք: Երկար բանախօսութենէ զկնի՝ կը կարդացուի այս ժողովին մէջ նմանապէս եւ Զենոնի հրովարտակն, եւ ապա բոլոր ժողովականաց հաւանութեամբ կը մերժուի Քաղկեդոնի ժողովն եւ կը սահմանուի, 'ի մասին հաւատոյ վարդապետութեան եւ եկեղեցական օրինապահութեան, շատանալ Առաքելոց քարոզածներով եւ երեք Տիեզերական ժողովոց առաքելաւանդ որոշումներով: Սակայն

սոյն այս մերժումէն (որ խիստ օրինաւոր էր Քաղկեդոնեան ժողովի վայրապար վէճերուն եւ խռովայոյզ անցքերուն նայելով) կը սկսի յունական եւ հռովմէական ոխերիմ ատելութիւնը Հայոց դէմ, եւ դժբաղդաբար կը տեւէ մինչեւ ցայսօր: Այս ատելութեանը զոհ գնացին, եթէ չենք սխալիր, Հայոց Բագրատունի եւ Ռուբենեան թագաւորական հարստութիւններն ու ազգային արքայական իշխանութեան թագն ու գաւազանը: Այս ատելութեան մախանքէն բազմիցս նախատակոծ եղաւ եւ կը լինի Հայաստանեայց առաքելական Եկեղեցին՝ Քրիստոնէութեան նախկին եւ բազմաչարչար Վկայուհին ասիական ազգաց հալածանաց մէջ: Այս ատելութեան բորբոքումէն տարուբերեցան շատ հայրապետներ եւ վարդապետներ եւ գումարեցան զանազան ժողովներ, որոց վրայ պիտի խօսինք կարգաւ ըստ ժամանակին: Այս ատելութիւնը տեղի տւաւ դարաւոր վէճերու եւ խռովութիւններու եւ գրաւեց շատ մատենագիրներու միտք ու մատեններու էջեր: Այս ատելութեան հրապուրանքէն շատ զաւակներ թողին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մայրենի գիրկը եւ օտարներուն հետ խառնուելով՝ անյայտացան եւ կամ խորթացան, եւ մինչեւ ցայսօր կը թողուն նոյն մայրենի ծոցը եւ կը խորթանան: Վերջապէս Քաղկեդոնի ժողովի մերժումն եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բռնածանկախ եւ ազատական դիրքը գայթակղութեան քար դարձաւ յունական եւ հռովմէական եկեղեցեաց համար, որոնք ամենայն զօրութեամբ զինեցան եւ կը զինին սասանել: Բայց քանի որ Հայաստանեայց եկեղեցին բազմադարեան փորձերով համոզուած է, որ իւր տեւականութիւնն իւր անկախութեան կամ ինքնուրոյն գոյութեան մէջ է, յուսով ենք, որ կը յարատեւէ իւր ընթացքին մէջ, վասն զի հակառակորդաց յարձակումներն ուղղակի նորա ինքնօրէնութեան դէմ են եւ ոչ թէ նորա քարոզած վարդապետութեան եւ հաւատալեաց, զորս ունէին համօրէն քրիստոնէական եկեղեցիք մինչ ՚ի ժողովն Քաղկեդոնի: Բայց մենք թողունք առ այժմ քաղկեդոնեան ժողովի տխուր հետեւանքները, որոց շատ անգամ պիտի հանդիպինք դժբաղդաբար պատմութեան յետագայ շրջաններուն մէջ, եւ շարունակենք մեր պատմութեան թելը:

Բաբկէն կաթողիկոսը, հնգամեայ հայրապետութենէն զկնի, կը մեռանի եւ տեղը կը յաջորդէ Սամուէլ՝ Բզնունեաց գաւառէն՝ Արծկէոյ գեղջէն:

Սամուէլի կաթողիկոսութեան ժամանակ պարսկական հալածանքները վերստին կ'արժարժին Հայաստանի մէջ: Պարսից Կալատ թագաւորը զօրք եւ մոգեր կը հանէ Հայոց աշխարհը, որ կրակատուններ շինեն զանազան տեղ եւ ժողովուրդը հրապաշտութեան ստիպեն, բայց Վահան մարզպան, աստուածապաշտ նախարարները ժողովելով, կը յարձակի Պարսից զօրքերուն եւ մոգերուն վրայ, կը հարուածէ եւ կրակատունները կը կործանէ, իսկ Կալատ մինչդեռ Հայոց աշխարհը աւերելու կը պատրաստուի, իւր իշխանաց ձեռքով աթոռէն կը զրկուի:

Սամուէլ տասնամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի եւ կը յաջորդէ Մուշէ՝ Կոտէից գաւառէն՝ Այլաբերից գեղջէն: Մուշէին կը յաջորդէ Սահակ Բ՝ Հարք գաւառէն՝ Ուղկայ գեղջէն: Սորա հայրապետութեան ժամանակ կը մեռանի Վահան Մամիկոնեան, 25 տարի Հայաստան կառավարելէն զկնի, եւ մարզպան կը կարգուի նորա Վարդ եղբայրն, որ մի տարիէն զկնի կը հանուի:

Սահակ Բ կաթողիկոսին կը յաջորդեն Քրիստափոր Բ՝ Բագրեւանդ գաւառի Տիրառիճ գիւղէն, Ղեւոնդ՝ Առբերանի գաւառի Եռաստայ գիւղէն, եւ Ներսէս Բ Աշտարակեցի¹: Ներսէս եկեղեցական ինչ ինչ ներքին բարեկարգութեանց համար ժողով կը գումարէ Դունայ մէջ, ուր 'ի միջի բազմաթիւ ժողովականաց կը գտնուին Ներշապուհ եպիսկոպոս Մամիկոնեան եւ Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց, քերթող, յաջորդ Մուշէի: Այս ժողովին մէջ վերստին կը մերժեն Քաղկեդոնի ժողովն եւ կը սահմանեն երեսունէն աւելի կանոններ, մեծ մասը Ս. Սահակայ կանոններէն առնելով, մանաւանդ որոնք կը վերաբերին եպիսկոպոսաց, քահանայից, վանականաց եւ սարկաւազաց ուղղութեանն եւ առ միմեանս եւ առ ժողովուրդն ունեցած պարտաւորութեանց: Այս ժողովի մէջ կը սահմանեն նոյնպէս շաբաթական պահք իւրաքանչիւր ամսուան համար, որ եւ մինչեւ ցայսօր կան, ոմանք շարժականապէս եւ ոմանք անշարժ, այն է Ա. պահք Եղիական, Բ. պահք Ամարայնոյ կամ Լուսաւորչի, Գ. պահք Վարդավառի, Դ. պահք Աստուածածնի, Ե. պահք Խաչի, Զ. Պահք Վարազայ խաչի, Է. պահք Յիսնակաց, Ը. պահք Զմերայնոյ կամ Ս. Յակոբայ, Թ. պահք Յայտնութեան, Ժ. պահք Առաջաւորաց (Լուսաւորչի ժամանակէն սահմանուած, որ անգիտութեամբ կը կոչուի

¹ Աշտարակեցու փոխարեմ պետք է լինի Բագրևանդեցի (Ծնթ. խմբ.):

նաեւ Ս. Սարգսի պահք), իսկ երկու ամսոց շաբաթական պահքը քառասնորդական պահոց հետ կը հաշուին:

Ներսէս իննամեայ կաթողիկոսութենէն յետոյ կը վախճանի եւ տեղը կ'ընտրուի Յովհաննէս Բ՝ Գաբեղենից գաւառէն՝ Սիւն-ձեղուան գիւղէն, որոյ հայրապետութեան ժամանակ կը բորբոքին պարսկական հալածանքները: Դենշապուհ մարզպանը Դունայ մէջ կրակատուններ կը բանայ, պարսկաստանէն բազմաթիւ մոգեր բերել կը տայ եւ Հայերը կրակապաշտութեան կը ստիպէ: Հայք կ'ընդդիմանան եւ յուզմունքը կը սաստկանայ երկու կողմէն: Այս խռովութեան միջոցին կը վախճանի Յովհաննէս, 17 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի եւ տեղը կ'ընտրուի մեծիմաստն Մովսէս՝ Արագածոտն գաւառի Եղիվարդ գիւղէն: Սորա առաջին գործը կը լինի հայկական Տոմարը կարգաւորել, որոյ համար արդէն իւր նախորդի օրով աշխատանքներ եղած էին Գլակայ վանուց Աթանաս առաջնորդի ձեռամբ եւ անկատար մնացած: Մովսէս, ժողով գումարելով Դունոյ մէջ հմուտ եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ, կը կարգաւորէ հայկական Տոմարը, եւ ապա առանձին թուական եւս կը սահմանեն, որ կը սկսի փրկչական 551 թուականէն եւ կը կոչուի թուական Հայոց, որ եւ գործ կը դրուի մատենագրութեանց եւ արձանագրութեանց մէջ, միշտ փրկչական թուականէն 551 տարի պակաս հաշուելով:

Մովսէս կը ջանայ նմանապէս կրակապաշտական բռնաբարութեանց առաջն առնուլ, որ կը շարունակուէր իւր նախորդի ժամանակէն՝ ի վեր եւ նահատակութիւններ եղած էին, որոց մէջ նաեւ մոգպետի որդին, որ հաւատալով մկրտուած էր եւ Յեզիտրուզդ (Աստուածատուր) անուանուած: Պատգամաւորներ կ'առաքէ առ խորով եւ ընդ նմին աղաչանաց թուղթ քրիստոնէական կրօնքն ազատ թողելու եւ մոգութեան հրապուրանքները դադրեցնելու: Այս թղթի մէջ կը յիշեցնէ Մովսէս խորովին Վաղարշի շնորհած ազատութիւնները եւ դաշն խաղաղութեան, որով եւ իւր խնդրանաց կատարումն կը ստանայ, ըստ որում իսկոյն մարզպանութենէ կը փոխուի Դենշապուհ եւ առժամանակ մի հալածանքները կ'ընդհատին: Սակայն շատ չանցնիր, Հայաստան անհնարին աղէտից տեսարան կը դառնայ, որովհետեւ սարսափելի պատերազմներ կը բացուին Յունաց եւ Պարսից մէջ եւ Հայաստան իրարու ձեռքէ յափշտակել կը ջանան: Հայերը, Յունաց յարելով, ՚ի Պարսից կը տա-

ուպին, եւ Պարսից յարելով՝ ՚ի Յունաց: Վարդան Բ Մամիկոնեան քանի մի պատերազմներու մէջ Պարսից զօրքը կը ջարդէ, եւ Խոսրով զայրանալով կը սպառնայ բոլոր Հայաստան աւերել եւ Յունաց բաժինն եւս գրաւել, որով եւ ահագին աւերմունքներ կը լինին Տարոնոյ գաւառին մէջ, մինչեւ որ Պարսկաստանի մէջ ներքին խռովութիւններ կը ծագին եւ սակաւ ինչ կ'անդորրանայ Հայոց աշխարհն: Այս պարսկական խռովութեանց մէջ արիական պատերազմներ կը մղեն Հայկազուն իշխանքը՝ Ներսէս յունական զօրքով եւ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Սմբատ Բագրատունին իւրեանց զօրքերով Խոսրով Բ թագաւորեցնելու համար (որուն հայկազուն կայսրն Յունաց Մօրիկ եւս օգնական էր), որով եւ Սմբատ մարզպան կը կարգուի եւ կը դառնայ ՚ի Հայաստան:

Երբ Վրկանաց աշխարհը կը հասնի Սմբատ, կը տեսնէ որ տեղւոյն Հայ բնակիչք իսպառ մոռացած են իւրեանց մայրենի լեզուն, ուստի եւ կ'աճապարէ ուսուցիչներ բերել տալ հայերէն դպրութեան համար, եւ Աբէլ անուն երէց մի կ'ուղարկէ առ Մովսէս կաթողիկոսն եւ Վրկանաց վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրել կը տայ, որով եւ նոյն երկիրը Հայոց կաթողիկոսութեան վիճակ կը դառնայ:

2.

Նախնի քրիստոնէական ընդանություն հայոց, Վրաց եւ Ադուանից. - Կիրիոն Զաւախացի. - Քաղկեդոնական յուզումն ՚ի Վրաստան. - Տակառակություն Կիրիոնի եւ Յուրարայ Մովսէս եպիսկոպոսի. - Թղթակցությունը Արրահամ կաթողիկոսի հայոց եւ Կիրիոնի. - Բաժանումն Վրաց ՚ի դասակարգութենէ հայոց. - Ժողով ՚ի Կ. Պօլիս հրամանաւ Մօրիկ կայսեր. - Յովհաննէս հակաթոռ կաթողիկոս Յունաց բաժնի հայոց վրայ. - Պարերազմ Յունաց եւ Պարսից. - Նահապակությունը ՚ի Տարոն - Կոմիտաս կաթողիկոս եւ բարեկարգությունը իւր. - Զրիստապիտր Գ. - Եզր կամ Եզրաս Փառածնակերպացի. - Գաւառաժողով ՚ի Կարին բուն հրամանաւ Ներսի կայսեր. - Եզր կ'ընդունի Քաղկեդոնի ժողովն, եւ հասանութեամբ Ազգին իսկոյն կը մերժուի կաթողիկոսութենէ. - Յովհաննէս վարդապետ՝ ախոյեան հայրենի ասանդութեանց. - Յունական մոլեկոսությունը Յունաց բաժնի հայոց մէջ. - Յարձակումն Պարսից ՚ի Տարոն. - Վերջ անցից Երրորդ Շրջանին:

ԱՐԴԷՆ պատմած ենք, որ Վրաստան ընդունեց Հայաստանին, ինչպէս քրիստոնէական լոյսը Լուսաւորչի ժամանակ, նոյնպէս եւ իւր ազգային դպրութեան տարերքը - նշանագիրքը - մեր երանելի Թարգմանչաց Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ ժամանակ: Վրաստանի դրացիութիւնը Հայաստանին եւ Վրաց դաւանակցութիւնը Հայոց հետ այնպիսի սերտ մտերմութիւն հաստատած էր երկու ազգաց մէջ, որ Հայք ո՛չ միայն իւրեանց հայրենեաց՝ այլ եւ Վրաստանի մէջ Քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար նահատակութեան արիւններ կը թափէին, ինչպէս տեսանք մանաւանդ Վարդանանց պատերազմին ժամանակ: Երկու ազգաց այս քաղաքական եւ կրօնական ընտանութենէն ցնծութեամբ կը կատարուէին սէր եւ խնամութիւն մարմնաւորական եւ հաղորդութիւն հոգեւորական: Հայք կը դիմէին ուխտ Մծխիթայի խաչին եւ Վրացիք կը դիմէին ՚ի Ս. Էջմիածին: Չը կար ամենեւին կրօնական խտրութիւն եւ բռնաբարութիւն: Վրաց կաթողիկոսը կ'ընտրուէր իւր ազգէն եւ կ'օծուէր Հայոց կաթողիկոսէն, ինչպէս եւ Աղուանիցն: Սակայն իւրաքանչիւր ազգ իւր լեզուաւ կը կատարէր իւր եկեղեցական պաշտամունքն ազատօրէն: Հայոց կրօնական ազատութիւնը միշտ Յունաց ազգէն կը բռնաբարուէր, բայց Հայք երբէք Վրաց եւ Աղուանից նկատմամբ սիրոյ եւ միաբանութեան ճանապարհէն չէին հեռանար: Այնպէս որ Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնները Հայոց հայրապետութեան երկու մեծ թեմեր համարուած էին եւ կաթողիկոսներն յամենայնի աջակից եւ գործակից Հայոց հայրապետին:

Բայց դժբաղդաբար քաղկեդոնեան յուզմունքները Վրաց ազգը պառակտեցին Հայոց ազգէն եւ ատելութիւն սերմանեցին երկու եկեղեցեաց մէջ: Վրացիք Հայոց տառապակիր ազգի դաւանակցութենէն բաժանուեցան եւ Յունաց յարեցան պաշտպանութիւն գտնելու նպատակաւ, բայց նոյն պաշտպանութիւնը իւրեանց ազգայնութեանը շատ սուղ նստաւ, եւ ո՞վ գիտէ թէ ՚ի ժամանակին բոլորովին չը պիտի գոհուի նոյն ազգայնութիւնը: Վրաց բաժանման դժբաղդանցից դէպքերը այսպէս կը սկսին, ինչպէս կ'աւանդեն ամենայն պատմիչք:

Մովսէս Եղիվարդեցւոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ շփոթութիւն կը ծագի Վրաց մէջ կաթողիկոսի ընտրութեան համար. ուստի ազգովին կ'առաջարկեն Մովսէս Հայոց կաթողիկոսին, որ ինքնին Վրաց համար կաթողիկոս ընտրէ, ձեռնադրէ եւ առաքէ ՚ի

Վրաստան, եւ ինքեանք կը խոստանան առանց հակառակութեան ընդունիլ: Մովսէս կ'ընտրէ եւ կը ձեռնադրէ Կիւրիոն անուն մէկը, Ջաւախաց գաւառէն, ազգաւ վրացի, հմուտ հայերէն, յունարէն, պարսկերէն եւ վրացերէն լեզուաց: Կիւրիոն երբ Վրաստան կը դառնայ, գուցէ Յունաց ազգէն ստիպուելով եւ պաշտպանութեան խոստմունքներէ խաբուելով, կը քարոզէ իւր ազգին Քաղկեդոնի ժողովն ընդունել եւ կայսեր հպատակիլ: Յուրտաւ քաղաքի Մովսէս եպիսկոպոսն (ձեռնադրուած Կիւրիոնէն), անհամամիտ կը գտնուի իւր ձեռնադրողի ընթացքին եւ գրով կ'իմացնէ Հայոց Վրթանէս վարդապետին, որ նշանաւոր էր Հայաստանի մէջ, օգնական էր Մովսէս կաթողիկոսին կենդանութեան ժամանակ, եւ նորա վախճանէն զկնի կաթողիկոսական գործքերը կը տնօրինէր որպէս տեղապահ: Վրթանէս կ'աճապարէ եւ թուղթ կը գրէ Կիւրիոնին յետս կալ քաղկեդոնեան հաղորդակցութենէն, բայց Կիւրիոն կը յամառի եւ աւելի ճանապարհ կը բանայ ատելութեան: Այս միջոցին Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսը (Աղբաթան գիւղէն) Սմբատ մարգպանի եւ այլ նախարարաց խորհրդով եւ ազգի հաւանութեամբ կաթողիկոս կ'ընտրուի Հայոց. եւ մինչդեռ Կիւրիոն Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսն առ ինքն կոչէ, որ դատէ ամբաստանութեան համար, նա կը փախչի եւ կ'ապաւինի Աբրահամ կաթողիկոսին եւ մի առ մի կը յայտնէ Կիւրիոնի արարքները: Աբրահամու եւ Կիւրիոնի մէջ երկար գրագրութիւններ կը բացուին, որոց հաւաքածոյն աւանդած է Ուխտանէս պատմագիրը: Աբրահամ կը յորդորէ զԿիւրիոն քաղկեդոնական բաժանմամբ չը վրդովել Հայոց եւ Վրաց դարաւոր սէրը եւ խաղաղութիւնը, իսկ նա փոխանակ զիջանելու՝ անարգական պատասխաններ կը գրէ. ուստի եւ Աբրահամ կաթողիկոսն կը ստիպուի ժողով գումարել եւ իսպառ մերժել զԿիւրիոն եւ նորա հետեւողները՝ ի հաղորդութենէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Կիւրիոն սաստիկ կը վիրաւորի եւ կը բողոքէ Յունաց Մօրիկ կայսեր, եւ սա Հայոց եւ Յունաց եպիսկոպոսներէն ժողով կը գումարէ Կ. Պօլսոյ մէջ, ուր ՚ի միջի այլոց կը գտնուին Վրթանէս աթոռակալն եւ Գրիգոր եպիսկոպոսն: Եպիսկոպոսներէն ոմանք կայսեր ահէն հաւանութիւն կը ցուցնեն Քաղկեդոնի ժողովին, եւ շատերը ընդգիմանալով կը դառնան ՚ի Հայաստան: Մօրիկ զայրանալով Յունաց բաժնի Հայոց համար Յովհաննէս անուն մէկը, Բագարան գիւղէն, կաթողիկոս կը կացուցանէ, որպէս հակաթոռ Աբրահամու կաթողիկոսին Հայոց:

Երբ հայրապետութիւնը այսպէս կը բաժանուի յունական նենգութեամբ, մեծ յուզմունքներ կը լինին Հայոց մէջ՝ ՚ի վնաս հանրութեան ազգին: Այս միջոցին սաստիկ պատերազմական կոտորածներ կը լինին Յունաց եւ Պարսից մէջ, որով եւ Երուսաղէմը կ'առնուի, Խաչափայտը կը գերուի ՚ի Պարսկաստան, ընդ նմին եւ Զաքարիա Պատրիարքն եւ 30,000 անձինք: Այս պատերազմաց ժամանակ Հայոց Տարոնոյ գաւառն եւս ահագին կոտորածներու ասպարէզ կը դառնայ, ուր Մուշեղ եւ Գայլ-Վահան Մամիկոնեանք հարուածներ կը տան պարսկական հրոսակներուն: Այս պարսկական ասպատակութեան մէջ կը նահատակուին եօթն խոտաճարակներն, որ Յունաստանէն Գլակայ վանքն եկած էին եւ ճգնողական կեանք կը վարէին խոտաբուտ կենօք:

Յունաց բաժնի մէջ Յովհաննէս հակաթոռն կը վախճանի եւ իրեն չը յաջորդեր ոք: Սակաւ ժամանակէն զկնի կը մեռանի նոյնպէս եւ Աբրահամ կաթողիկոսն, որ իւր կենդանութեան ժամանակ ամեն կերպով աշխատեցաւ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից կրօնական ամբողջութեան համար եւ նամակներ գրեց ինչպէս Վրաց՝ նոյնպէս եւ Աղուանից, բայց դժբաղդաբար Վրացիք չը կարացին նոյն վաղեմնի մտերմութիւնը պահպանել, զոր պահպանեցին Աղուանք:

Աբրահամու տեղ կ'ընտրուի կաթողիկոս Տարոնոյ Մամիկոնեանց եպիսկոպոսն եւ Գլակայ վանից առաջնորդն՝ Կոմիտաս՝ Արագածոտն գաւառի Աղց գիւղէն: Սա կը ձեռնարկէ Հռիփսիմեանց վկայարանի եւ Էջմիածնի գմբէթի նորոգութեանը: Առաջնոյն մէջ կը գտնուին Հռիփսիմեանց նշխարքը՝ Ս. Լուսաւորչի եւ Սահակայ մատանիներով կնքուած տապանի մէջ, զոր առանց բանալու վերստին կ'ամփոփէ Կոմիտաս՝ շքեղ հանդէս կատարելով եւ Անձինք նուիրեալք գեղեցիկ Շարականը երգել տալով, զոր ինքն շարագրած եւ նուիրած էր Ս. Կուսանաց փառացն ու յիշատակին, որպէս վայելուչ եւ սրտաշարժ ներբող: Կոմիտաս այլ եւ այլ եկեղեցական բարեկարգութիւններ կ'առնէ, եւ եօթնամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի եւ իւր տեղը կ'ընտրուի Քրիստափոր Գ՝ Ապահունեաց գաւառէն, ազատ տանէ, խորհրդով Վարագտիրոց մարզպանին, Թէոդորոս Ռշտունի իշխանին եւ այլ նախարարաց եւ հաւանութեամբ ազգին: Սակայն երեք տարիէն յետոյ՝ իւրովի կը հրաժարի կաթողիկոսութենէ եւ առանձնանալով՝ կրօնաւորական կեանք կը վարէ:

Քրիստափորին կը յաջորդէ Եզր կամ Եզրաս՝ Նիգ գաւառի Փառաժնակերտ աւանէն, որ սնուած էր կաթողիկոսարանի մէջ եւ փակակալ էր Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն: Սորա կաթողիկոսութեան ժամանակ Հայաստանեաց եկեղեցին չարաչար կը տազնապի քաղկեդոնական մոլեկրօնութենէն: Հերակլ Յունաց կայսրը Պարսից հետ հաշտուելէն եւ Խոռեմ թագաւորէն Խաչափայտը ստանելէն զկնի (որ գերուած էր Խոսրովի ժամանակ), կը դիմէ ՚ի Կարին (որ եւ Թէոփոլաօլիս), եւ կը հրամայէ գաւառական ժողով գումարել Յունաց եւ Հայոց եպիսկոպոսներէն, առանց մասնակցութեան բոլոր ազգին Հայոց, ուր կը կոչէ նոյնպէս եւ Եզր կաթողիկոսն՝ Մծեծ գնունի նախարարի պատգամաւորութեամբ, ազդ առնելով միանգամայն, որ եթէ չը հաճի երթալ, Յունաց բաժնի մէջ այլ կաթողիկոս պիտի նստուցանէ եւ չը թողու, որ Եզր կաթողիկոսական իշխանութիւն վարէ: Եզր, այս սպառնական ազդարարութենէն ստիպուած, կ'ողուելորի դէպ ՚ի Կարին եւ կը ցանկայ իւր հետ տանել Մաթուսաղա մեծիմաստ վարդապետը նախարարաց խորհրդով, սակայն նա, Երասխաձորի վարդապետարանին մէջ զբաղած լինելով դաստիարակութեամբ, կը հրաժարի եւ միայն դաւանութեան գիր կ'ողարկէ եւ կը պատուիրէ, որ կայսեր առջեւ կարդան ժողովի մէջ: (Օրբելեան իւր պատմութեան մէջ կ'աւանդէ այս դաւանութեան գիրը ամբողջապէս, որ ընտիր եւ ողջախոհ իմաստներ կը պարունակէ հաւատոյ էական մասանց վրայ): Եզր Կարին կը հասնի քանի մի եպիսկոպոսներով եւ վարդապետներով: Ժողովը կը գումարուի (629-ին), ուր մէջ կը բերուին Հայոց դաւանութեան թուղթն (Մաթուսաղայի գրած) եւ Յունաց դաւանագիրը՝ ստորագրութեամբ Հերակլ կայսեր եւ քանի մի եպիսկոպոսաց: Երկար վիճաբանութիւններ կը լինին առանց համաձայնութեան: Եզր առանձինն կը խորհի հայ եպիսկոպոսաց ու նախարարաց հետ եւ քանի մի առաջարկութիւններ կ'առնէ կայսեր: Կայսրը կը մերժէ եւ միայն կը ստիպէ, որ քաղկեդոնեան ժողովը ընդունուի՝ սպառնալեաց հետ պատուասիրական պարգեւներ եւս խոստանալով Եզրին: Եզր, կայսեր հրապուրանքներէն ստիպուելով, կ'ընդունի Քաղկեդոնի ժողովն եւ ընդ նմին Կողբ գիւղաքաղաքը որպէս պարգեւ: Բայց սոյն այս փառասիրութիւնը առիթ կը լինի, որ յետ ժամանակաց իւր իսկական փառքէն կը զրկուի եւ կաթողիկոսաց շարքին մէջ իւր անուան գլխագիրն գլխիվայր եւ ներհակ

կը գրուի, ըստ որում փոխանակ իւր ընդհանուր ազգի համոզմանը հետեւելու՝ հպատակ եղաւ յունական հրապուրանքներուն¹:

Եզր Դուին կը դառնայ մեծամեծ պարգեւներով եւ փառքով, բայց, ըստ պատմելոյ Օրբելեանի, Կապուտ կողոպուտ 'ի հայրենի փառաց եւ 'ի ճշմարիտ հաւատոյ, եւ կ'աշխատի նոր ժողովով հաստատել իւր ընդունած դաւանութիւնը, սակայն սաստիկ շշուկ կը տարածուի ազգին մէջ, կաթողիկոսարանի նշանաւոր վարդապետն եւ Ս.Գրիգոր եկեղեցւոյն փակակալն՝ Յովհաննէս, յայտնապէս կ'ընդդիմանայ Եզրին, կ'անարգուի եւ այս խօսքերը կ'ասէ. «Յիրաւի կոչեցաւ անունդ Եզր, վասն զի յեզր տարեալ հաներ զՀայաստանեայս, քակեալ զսահման հաւատոյ հարցն մերոց ուղղափառաց եւ խրամատեալ զցանկն առաքելական եւ 'ի մարդադաւան տուժարն Լեւոնի (Հռովմայ Պապին) կործանեալ»²: Եզր կը հրամայէ գան հարկանել զվարդապետն, բայց նա ելնելով կ'աղաղակէ. «Ահաւասիկ գնացի խնդալով յերեսաց ատենին, զի վասն անուան Տեառն արժանի եղէ անարգելոյ»³, որ եւ այս աքսորանքէն յետոյ կ'առանձնանայ Մայր վանքին մէջ, սակայն այն տեղէն եւս կը հալածուի դէպ 'ի Աղուանք, եւ իբր 'ի նախատինս՝ յիշեալ վանքը կը կոչուի Գոմ (Մայրագոմ) եւ վարդապետն՝ Մայրագոմեցի:

Մինչդեռ սոյնօրինակ ընդդիմութեամբ կը տագնապի Եզր Դունայ մէջ, յունական բաժնի Հայոց մէջ եւս սաստիկ խռովութիւն կը ծագի, որովհետեւ քաղկեդոնիկութեան միտողներն արդէն սկսած էին ընդդէմ առաքելական սովորութեան Հայոց՝ Հաղորդութեան բաժակի մէջ ջուր խառնել, հացը խմորուն առնել, Ծննդեան, Յայտնութեան եւ Մկրտութեան տօնից նախնական կարգը փոխել, Սուրբ Աստուածն առանց Խաչեցարի երգել, եւ այլն, որոց համար եւ խռովութիւնն այնչափ կը զայրանայ, որ ընդունողներն անգամ վերստին կը մերժեն Քաղկեդոնի ժողովն:

Այս կրօնական շփոթութեանց միջոցին, որ Յունաց շնորհիւ ճարակուած էր, Պարսիկները կը յարձակին Տարօնոյ գաւառին վրայ՝ գրգռելով յունական արտաքին մտերմութեան ցոյցերէն առ

¹ Մեր ամեն պատմագիրներն միաբան կը կշտամբեն Եզրի թուլամտութիւնն ու ազահութիւնը: Սեբէոս, Գլ. ԻԹ, Ասողիկ, Բ Գիրք Գլ. Բ: Սամուէլ, Վարդան, Կիրակոս, Օրբելեան:

² Յովհաննէս կաթողիկոս:

³ Նոյն:

Հայս, եւ հարուած կը կրեն Հայոց կողմէն: Պարսից յարձակումներն իսպառ կը դադարին Վահան Կամսարականի (այսպէս կը կոչուի, թէպէտ եւ Մամիկոնեան ցեղէն) եւ իւր Տիրան որդւոյն ժամանակ, որոնք պարսկական զօրքին կը դիմագրաւեն եւ կը ցրուեն: Տարօնական վերջին պատերազմին կը մասնակցին, նոյնպէս Գլակայ վանուց 300 կրօնաւորներն՝ խաչադրօշ նշանաւ մոգպաշտութեան դէմ զինելով:

Այսպէս կը վերջանան, ինչպէս պարսկական հալածանքներն, նոյնպէս եւ եկեղեցական պատմութեան Երրորդ Շրջանը (450-640), սակայն քրիստոնեայ Հայաստան դարձեալ հանգստութիւն չը գտներ, վասն զի քաղկեդոնական ատելութիւններն անընդհատ կը շարունակին Յունաց կողմէն, եւ մոգակրօնականին կը յաջորդեն հազարական հալածանքները կամ արաբական արշաւանքները, որոց վրայ խօսիլն յաջորդ Շրջանին թողլով, այժմ հարեւանցի ակնարկ ձգենք միայն, թէ ի՞նչ վիճակ ունեցաւ ազգային մատենագրութիւնը թարգմանչաց ժամանակէն կամ հինգերորդ դարէն զկնի:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

*Ընդհանուր տեսություն Երրորդ Շրջանի մարենագրության վրայ. - Ուսումնա-
վայրք. - Երկասիրությունը Մամիկոնեան Աբրահամ եպիսկոպոսի, Մյունեաց
Պեպրոս եպիսկոպոսի, Մովսէս, Աբրահամ եւ Կոմիտաս կաթողիկոսաց,
Մաթոսաղայի, Յովհաննու Մայրավանեցոյ, Յովհաննու Մամիկոնեան
եւ Ծոն Բարսիլի:*

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ բարգաւաճանքն կամ նուազու-
թիւնն կախումն ունի ժամանակակից դէպքերէն, որոց
ենթարկուած է ազգ մի կամ ժողովուրդ: Այս նկատմամբ եթէ պատ-
կերացնենք մեզ Երրորդ Շրջանի բուն նկարագիրը, ահներեւ կը
տեսնենք, որ մեր ազգն ամենեւին ժամանակ չունէր ուսման եւ
գրագիտութեան մէջ ծաղկելու. վասն զի մոգակրօնութեան հալա-
ծանքէն ամենեւին հանգստութիւն չը կար, ոչ հայրենեաց մէջ, ոչ
ընտանեաց մէջ եւ ոչ անապատներուն մէջ անգամ: Ամբողջ ազգի
վիճակը շարունակ գինուորութիւն էր հաւատոյ պաշտպանութեան
համար: Արդարեւ՝ հալածանքը մի գեղեցիկ դպրոց էր քրիստոնեայ
Հայաստանին համար, ուր զգացմունքները կ'ազնուանային, հոգի-
ները կը վառուէին երկնաւոր սիրով եւ միտքերը միշտ արթուն էին
աստուածապաշտութեան խորհրդներով, բայց գրաւորապէս բարգա-
ւաճելու ժամանակ չը կար. ուստի նոյն Շրջանի Հայերը իւրեանց
նահատակութեան եւ ջերմ քրիստոնէութեան յիշատակը միայն կա-
րացին աւանդել յետագայից եւ ոչ գրաւոր հարստութիւն: Թողունք
ասել, որ քաղկեդոնական տարապարտ խնդիրներն եւս եկան խառ-
նեցան մոգակրօնական հալածանաց հետ եւ սկսան վիճաբանու-
թեամբ զբաղեցնել մտքերը: Ուստի ինչպէս պիտի տեսնենք, Երբ եւ

7-րդ դարերուն մէջ նուազ են թէ՛ մատենագիրք եւ թէ՛ մատենագրական ճոխութիւնք:

Գլխաւոր ուսումնավայրքն էին 6-րդ դարուն մէջ Սիւնեաց վարդապետարանը, իսկ 7-րդ դարուն մէջ՝ Արշարունեաց Երասխաձորի Վարդիկ-Հայր կոչուած վարդապետարանը, Շիրակայ Դպրեւանքը եւ Կարնոյ Խաչկայ վանքը: Իսկ նոյն դարուց մէջ գրաւոր երկասիրութեամբ յայտնի հեղինակներն են սոքա:

ԱՔՐԱՀԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ. Աղուանից Վաչաղան թագաւորի խնդրանօք գրած է քանի մի խրատներ եւ թարգմանած է Եփեսոսի տիեզերական ժողովի պատմութիւնը, զոր երկասիրած է Նաբովկ քաղաքի Փիլիքսիանոս եպիսկոպոսն: Ոմանք այս պատմութիւնը կը համարեն նոյն իսկ Աբրահամու ինքնագիր երկասիրութիւն, վասն զի ձեռագրաց վրայ կը գտնուի Վաչագանայ անունը, որուն նուիրուած է, առանց յիշուելու, որ թարգմանութիւն է:

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՆԵԱՑ. Սորա վերայ մեծ գովեստով կը խօսի Ս. Օրբելեան եւ Մովսէս Խորենացւոյ աշակերտ կը համարէ (ժամանակագրութեան նայելով աւելի ստոյգ է աշակերտի աշակերտ համարել), սակայն իւր երկասիրութիւններէն շատերը մեզ չեն հասած, ինչպէս են՝ Պատմութիւն մի եւ Ներբող Վասակայ Հայր Բաբիկին վրայ, որք կը յիշատակուին պատմագրութեանց մէջ: Պետրոսի անուամբ մեզ հասած երկասիրութիւնքն են - Ներբողեան Աստուածածնի վերայ այսպիսի սկզբնաւորութեամբ «Բազմութիւնք քրիստոսասէր ժողովրդոց» - Ճառ Քրիստոսի ծննդեան վերայ, «Ծնանի էմմանուէլ՝ Աստուած մարդացեալ», եւ Պատասխանիք առ հարցմունս Վաչագանայ իշխանի, որուն մէջ կը խօսուի ընդհանրապէս Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ: Պետրոս, իբրեւ ժամանակակից նշանաւոր գիտնական, մասնակցութիւն ունեցաւ Հայոց Տոմարի ուղղութեանը, որ կատարեցաւ Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսի օրով:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ. Սորա ուսումնականութիւնը յայտնի է Հայոց Տոմարի ուղղութեան գիտնական հետազօտութեանէն, բայց մասնաւոր երկասիրութիւն չունի, բաց ՚ի այն թուղթը, զոր գրեց առ Կիւրիոն, նախնի Հարց շաւղին մէջ մնալու եւ ոչ թէ քաղկեդոնիկութեան յարելու:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. Մովսէս կաթողիկոսի մահէն յետոյ Աբրահամին վիճակեցաւ թէ՛ կաթողիկոսութիւնը եւ թէ՛ Վրաց բաժանման առաջն առնելու պարտաւորութիւնը: Ուստի Աբրահամ զանազան թղթեր գրեց առ Կիւրիոն եւ նոյնպէս առ Աղուանս: Այս թղթերը, զորս ժողոված է Ուխտանէս պատմագիրը, կը պարունակեն իւրեանց մէջ զգուշացուցիչ յորդորներ եւ դաւանաբանական տեղեկութիւններ:

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. Եօթներորդ դարու սկիզբն հայրապետ ընտրուելով՝ Հռիփսիմեանց վկայարանը նորոգել տուաւ: Սորա մտաց եւ զգացմանց ծնունդն է Հռիփսիմեանց Շարականը՝ Անձինք, ինչպէս եւ առաջ ասացինք: Այս համառօտ ներբողին մէջ կը նկարագրուի կուսանաց պատմութեան գլխաւոր մասերը, մանաւանդ Հռիփսիմէ հրաշագեղ կուսին, որուն գեղեցկութեան վրայ կը յիմարի թագաւորը, հեթանոսները կըսքանչանան՝ աշխարհը արհամարհելուն համար, իսկ հրեշտակները կը տօնեն ուրախութեամբ անմեղ կուսի մահը: Արեւմուտք եւ Արեւելք - Դիոկղետիանոս եւ Տրդատ - յայտնապէս իրարու կը խոստանան եւ ծածուկ իրարմէ յափշտակել կը ջանան Հռիփսիմէն, բայց նա աշխարհի սէրը եւ մեծութիւնը կը զոհէ երկնաւոր սիրոյն: Աշխարհի հզօրներու գէնքերը եւ բազուկները կը թուլանան, եւ տկար կանայքն աստուածային սիրով կը զօրանան եւ կուսական ձեռքերով կը յաղթահարին պերճաշուք թագաւորները: Միով բանիւ Աստուծոյ տկարները կը զօրանան աշխարհի հզօրներէն՝ եւ յիմարները կ'իմաստանան աշխարհի իմաստուններէն: Կոյսերը իրենց քրիստոնէութեամբ կը ծնանին շատ ազգեր եւ մանուկ մայրերը՝ ծերոց հրապարակներ (բազմաթիւ ծերեր): Բաց ՚ի այս գեղեցիկ շարականէն Կոմիտաս գրած է նմանապէս քանի մի թղթեր հաւատոյ դաւանութեան վրայ, եւ ինչ ինչ քննաբանական կամ աստուածաբանական համառօտ գրուածքներ:

ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ. Մինչդեռ Հերակլ Յունաց կայսրը Կարնոյ ժողովին մէջ կը յուզէր քաղկեդոնական խնդիրները եզր կաթողիկոսի հետ, Մաթուսաղա, առանձնացած Երասխաձորի վարդապետարանին մէջ, գիշեր ցերեկ կ'աշխատէր աշակերտելոց յառաջադիմութեան համար, ուր կարգուած էր Կոմիտաս կաթողիկոսէն: Եզր կամեցաւ Մաթուսաղան եւս իւր հետ Կարնոյ ժողովը տանել, իբրեւ

նոյն ժամանակի բազմազմուտ անձն, բայց նա իւր տկարութիւնն պատճառ բռնելով՝ առաւել լաւ համարեց իւր վարժապետութիւնը շարունակել, քան թէ տարապարտ վէճերու խառնուիլ, որոց մէջ աւելի տիրապետական բռնութիւն կը նշմարէր քան թէ քրիստոնէական խորհրդածութիւն եւ ճշմարտութեան հետազօտութիւն: Մաթուսաղա բաւական համարեց Դաւանութեան Գիր միայն ուղարկել Կարնոյ ժողովին մէջ կարգալու, որ իբրեւ միակ երկասիրութիւն Մաթուսաղայի հասած է մեզ, թէպէտ եւ կը կարծուի, որ ուրիշ գրուածքներ եւս ունեցած լինի, որոնք 'ի կորուստ մատնուած են, վասն զի իւր համբաւը շատ մեծ եղած է ժամանակակցաց մէջ, ինչպէս եւ կը տեսնենք Ս. Օրբելեանի խօսքերէն. «Մեծ քերթող եւ անյաղթ փիլիսոփայ, զարգացեալ ամենայն առաքինութեամբ, ուսեալ զքերթողութիւն եւ վարժեալ ճարտասանականաւ, հմտացեալ փիլիսոփայական արուեստից, լի ամենայն իմաստութեամբ եւ կատարեալ գիտութեամբ... կացուցանեն (զՄաթուսաղա) յաստիճան վարդապետութեան եկեղեցւոյ եւ նստուցանեն գլուխ ամենայն վարդապետացն 'ի վերայ բարձր ահարկու ամբիոնի բարունարանին, յորմէ բղխէր գետօրէն աստուածային իմաստութիւնն եւ փարթամացուցանէր զամենայն աշակերտեալսն»¹: Մաթուսաղա իւր արժանաւորութեամբ եպիսկոպոս դարձաւ Սիւնեաց, որ Հայոց կաթողիկոսութեան մեծ թեմն էր:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՅԻ. Սա եզր կաթողիկոսին ընդգիմացաւ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելու համար եւ աքսորուեցաւ: Այս առանձնութեան մէջ երեք գիրք շարագրեց (ինչպէս կ'աւանդեն Ասողիկ եւ Վարդան պատմիչք) Յունաց եւ քաղկեդոնական վարդապետութեան դէմ այսպիսի անուններով՝ Խրատ Վարուց, Հաւատարմատ եւ Նոյեմակ, եւ թէպէտ վախնալով, իբրեւ իւր հեղինակութիւն չէր հրապարակ հանած, սակայն իւր հակառակորդները (քաղկեդոնականք) անհետացուցին: Յովհան այնչափ նշանաւոր էր, որ նախարարք, ինչպէս Մաթուսաղայի, նոյնպէս եւ սորա համար, խորհուրդ տուին Եզրին որ հետը տանի Կարնոյ ժողովն, սակայն նա չը կամեցաւ տանել: Այս մասին կը խօսին Յովհաննէս կաթողիկոս, Կաղանկայտուացի, Օրբելեան եւ այլք:

¹ Ստ. Օրբել., Գլ. ԻԸ:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. Սա մամիկոնէից եպիսկոպոսն էր եւ Ներսէս Շինող կաթողիկոսի օրով գրած է Տարոնոյ պատմութիւնը իբրեւ Շարայարութիւն Ջենոբայ երկասիրութեան, որուն վրայ արդէն խօսած ենք: Յովհաննու պատմական գրուածքի յիշատակարանին մէջ կը յիշուի, որ ինքն Տարոնոյ պատմութեան հաւաքածոյն աւանդած է երեսուն գլուխներով: Սակայն այժմեան գտնուածն ու տպագրուածը միայն ութ գլուխներէ կամ պատճէններէ բաղկացած է, որոց հինգն յանուն Ջենոբայ, եւ երեքն միայն յանուն Յովհաննու, իսկ մնացածներն կամ կորուսուած են կամ մեզ չեն հասած:

Յովհաննու երկասիրութեան գլխաւոր նիւթն է այն անցքերուն կամ պատերազմներուն պատմութիւնը, որոնք պատահեցան Մուշեղ Մամիկոնեանի եւ նորա որդւոյն Գայլ Վահանայ ժամանակ: Պատմութիւնը գրուած է աշխոյժ գրչով, բայց տեղտեղ ժամանակի եւ անձանց շփոթութիւններ կան, որոնք պատմական ստուգութիւնը կ'աղաւաղեն: Կը կարծուի, որ յետին ժամանակաց գրիչներ պատճառ եղած լինին այս անտեղութեանը, որովհետեւ նոյն պատմութեան յիշատակարանին մէջ ազատութիւն տրուած է, որ կամեցողն իւր ժամանակի պատմութիւնը աւելցնէ:

ԲԱՐՍԵՂ ՃՈՆ. Սա Դպրեվանից առաջնորդն էր եւ իւր ժամանակին նշանաւոր: Երկասիրած է մեկնութիւն Մարկոսի աւետարանին եւ այլ գրուածքներ, նմանապէս մասնակից եղած է Դունայ ժողովին, որ գումարեցաւ Ներսէս Շինողի օրով, եւ ՚ի միջի այլ խնդրոց, ընտրութիւն եղաւ Շարականաց:

Բ.

Երկասիրութիւնք Սերբուս եպիսկոպոսի, Մովսիսի Կաղանկայրուացոյ, Դաթի Բագրևանդացոյ, Անանիայի Շիրակացոյ, Թէոդորոսի Քոթննատրի, Մովսիսի Սիւնկոյ, Գրիգորի Արշարունոյ, Փիլոնի Շիրակացոյ, Սահակ կաթողիկոսի Չորափորեցոյ, - համատարագրութիւն պարունակութեան խրատանքիւրոց:

ՍԵԲԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. Բազրատունեաց ցեղի եպիսկոպոսն, ինչպէս եւ յիշուած է Ներսէս Շինողի ժամանակ գումարուած Դունայ ժողովի եպիսկոպոսաց կարգին մէջ: Երկասիր-

րած է Պատմութիւն Հերակլի, որուն մէջ խառն են եւ Հայոց ականաւոր իշխանաց արարքներն: Սեբէոսի պատմագրութեան գլխաւոր նիւթն են Խոսրով Բ-ի, Կաւատի, Մօրիկի եւ Հերակլի ժամանակ կատարուած պարսկական եւ յունական պատերազմները, բայց համառօտ կերպիւ աւանդուած է մինչեւ նոցա օրերը Հայոց պատմութիւնը ՚ի Հայկայ սկսեալ: Սեբէոս կը պատմէ նմանապէս Պարսից Սասանեան տէրութեան տկարանալն եւ Մահմետականաց զօրանալն:

Բաց ՚ի քաղաքական անցքերէն Սեբէոս կը պատմէ Յունաց եւ Հայոց մէջ պատահած եկեղեցական խնդիրները, նոցա ստիպմունքները Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելու համար եւ Հայոց մերժումն: Կը յիշէ նմանապէս Կոմիտաս եւ ուրիշ քանի մի կաթողիկոսաց գործքերը: Կ'աւանդէ Երուսաղէմի պատրիարքական տեղապահ Մոզեստոսի գրած թուղթն առ Կոմիտաս եւ սորա պատասխանն: Սեբէոսի երկասիրութիւնը քանի մի մասամբ արժանի է մտադրութեան, մանաւանդ այն անցքերով, որոնք ուրիշ պատմագրաց մէջ չեն յիշուիր:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՅՏՈՒԱՅԻ. Ուտի գաւառի Կաղանկայտուց քաղաքաւանէն, մօտ Պարտաւ վաղեմնի մայրաքաղաքին եւ Տրտու կամ Թարթառ գետոյն: Մովսէս մատենագրական յիշատակարանաց մէջ կոչուած է, նոյնպէս Կաղանկանտուացի, Կաղկանտուացի եւ երբեմն Աղուանեցի: Նշանաւոր է սա եօթներորդ դարու մատենագրաց մէջ իւր երկասիրութեամբ, որ է Պատմութիւն Աղուանից:

Այս պատմութիւնը բաղկացած է երեք Գրքէ, բայց ժամանակագրական հաշուով երկու Գիրքը միայն Մովսիսին կը պատկանին, իսկ երրորդը անանուն հեղինակի շարայարութիւն է. վասն զի Մովսէս ապրած է Աղուանից Զեւանչէր թագաւորի եւ Վիրոյ կաթողիկոսի ժամանակ, էդ դարուն մէջ, որոց գործքերը իբրեւ ականատես կը պատմէ. իսկ երրորդ Գրոց պատմական անցքերը մինչեւ ժդ դարուն վերջերը կը հասնին:

Մովսէսի երկասիրութիւնը պատմագրական մեծ արժէք ունի. վասն զի Աղուանից ծագման, վարուց, բարուց եւ երկրի բերքերուն վրայ այնպիսի ծանօթութիւններ կը տայ, զորս ուրիշ պատմագրաց մէջ անօգուտ է որոնել: Կը պարունակէ Աղուանից աւանդութիւնները եւ նոյն աշխարհին մէջ պատահած պատերազմները Պարսից,

Հայոց, Հոնաց, Արաբացուց, Խազրաց, Թուրքաց եւ այլոց: Սակայն Մովսիսի պատմութեան քաղաքային, ցեղային եւ երկրային ծանօթութեանց հետազօտութիւնը մեր նպատակէն արտաքոյ լինելով՝ կը թողունք բանասիրական եւ գրագիտական պատմութեան¹, եւ միայն կը համառօտագրեմք եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ ծանօթութիւնները:

Մովսէս կը խօսի Աղուանից (կամ աւելի լաւ ասել Հայ-Աղուանից) քրիստոնէական դարձի վրայ, առաքելութեամբ Եղիշէի, հաւատոյ վերանորոգութեան եւ կաթողիկոսական սկզբնաւորութեան վրայ քարոզութեամբ Ս. Լուսաւորչին եւ իւր թոռն Գրիգորիսի, որ նահատակեցաւ Մասքթաց ազգէն. նոյնպէս կը խօսի Մեսրոպայ եւ իւր աշակերտաց գրագիտական, վարդապետական եւ դաստիարակական վաստակոց վրայ՝ ի շինութիւն Աղուանից աշխարհին: Մովսէս կը խօսի Աղուանից երկրին մէջ կատարուած քրիստոնէական նահատակութեանց, եկեղեցական ժողովոց եւ բարեկարգութեանց, վանօրէից եւ եկեղեցեաց շինութեան, քրիստոնէական վկայից մարտիրոսութեան, անապատականաց կրօնաւորութեան, կաթողիկոսական աթոռոյ վիճակի եւ փոխադրութեան եւ սրբազան նշխարաց յայտնութեանց վրայ: Մովսէս կը խօսի տեղտեղ գտնուած հեթանոսական սովորութեանց, դիւթական աղանդոց եւ մանաւանդ մատնահատութեան չար աղանդոյն բարձման վրայ ձեռամբ Վաչագանայ: Կը խօսի Աղուանից կաթողիկոսաց, բարեպաշտ իշխանաց եւ եպիսկոպոսաց վարուց, գործոց եւ Հայոց Հայրապետութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց վրայ, որոյ մասին եւ կ'աւանդէ զանազան թղթեր, ինչպէս են թուղթք Գիւտ կաթողիկոսի, Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, Մատթէ երիցու առ Վաչագան, Յովհաննէս կաթողիկոսի Հայոց առ Աբաս կաթողիկոս Աղուանից, Աբրահամ կաթողիկոսի Հայոց վասն զգուշացուցանելոյ ՚ի քաղկեդոնականութենէ, թուղթ Ջեւանշէրի առ կայսրն Յունաց Կոստանդին եւ նորին պատասխանի, թուղթ Դաւիթ եւ Յովէլ երիցանց եւ պատասխանի Ուխտանէս կաթողիկոսէն եւ Ջեւանշէրէն, գրուած ինչ Մայրավանեցւոյն, Ողբ Դաւթակայ ՚ի Ջեւանշէր մեծագործ թագաւոր, որ Կաղանկայտուացւոյ պատմական դիւցազն է եւ այլն:

¹ Մովսիսի պատմութեան Փարիզի տպագրութիւնը, Շահնագարեան Կ. պատմագետ վարդապետի ծեռամբ ունի ընդարձակ յառաջաբան, յորմէ ընթերցողք մեծ լոյս կարեն ստանալ Աղուանից ազգի, երկրի, պատմագրի եւ նաեւ հին ժամանակակից ազգաց վրայ:

Մովսէս կը խօսի առաւել ընդարձակօրէն քանի մի եկեղեցական հովուաց քրիստոնէական եւ ուսումնասիրական ջանից վրայ, մանաւանդ Մեծկունեաց գաւառի Իսրայէլ եպիսկոպոսի, որ Հոնաց ազգը ծառայաշտութենէ եւ Թանգրի-Սան հսկայ չաստուածոյ պաշտամունքէն Քրիստոնէութեան կը դարձնէ եւ եկեղեցիներ անգամ կը շինէ նոցա համար, բայց յետագայ ժամանակաց հովիւներու անհոգութենէն վերստին կռապաշտութեան կը դիմեն: Կը խօսի վերջապէս Երուսաղեմի եկեղեցեաց եւ ՚ի յիշատակ Աղուանից եղած վանօրէից վրայ:

Իսկ Մովսիսի երկասիրութեան անանուն Շարայարիչն (ըստ ոմանց Մովսէս Դասխուրանեցին) կը պատմէ զանազան կրօնական դէպքեր Քաղկեդոնի ժողովոյն նկատմամբ, եւ Հայոց Եղիա կաթողիկոսի երթալն յԱղուանս, միաբանութեան համար եղած ժողովներու գումարումներն եւ Արաբացւոց արշաւանքները: Վերջապէս համառօտիւ կը թուէ Աղուանից կաթողիկոսաց անուններն եւ գործքերը՝ Եղիշէ առաքեալէն եւ Լուսաւորչի թոռն Գրիգորիսէն սկսելով եւ հասուցանելով մինչեւ տէր Մովսէս առաջնորդ Փառասիսոյ վանաց, որ ժղ դարու վերջերը կաթողիկոս նստաւ Աղուանից:

ԴԱԻԻԹ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՅԻ. Բագրեւանդ գաւառի Բագաւան գիւղէն, իմաստասէր եւ մեծ փիլիսոփայ կոչուած Ասողիկէն: Կոստանդին Յունաց կայսեր հրովարտակաւ պատգամաւոր եղաւ առ Ներսէս Շինող կաթողիկոս եւ առ Սմբատ Կիւրապաղատ Վարզտիրոցեան: Շարագրած է ճառ մի Քրիստոսի աստուածային եւ մարդկային բնութեան վրայ, Աշոտ պատրկի խնդրանօք, որ ցարդ տպագրուած չէ: Նմանապէս թարգմանած է Ս. Բարսղի քանի մի ճառերը:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ. Մանկութեան ժամանակ կը հմտանայ բարոյական ուսմանց եւ Աստուածաշունչ Գրոց, եւ ապա հետամուտ կը լինի ուսողական (մաթէմատիկական) գիտութեան: Այս նպատակաւ կ'ուղեւորի ՚ի Կարին, ՚ի Չորրորդ Հայաստան առ Քրիստոստուր գիտնական, ՚ի Պօլիս, եւ ապա ՚ի Տրապիզոն առ Տիւքիկոս: Ութ տարի կը մնայ Տրապիզոն Տիւքիկոս գիտնաւորի մօտ եւ համարողական ուսմանց մէջ վարժելով Հայաստան կը դառնայ եւ շատ աշակերտներ կ'ունենայ:

Անանիայի երկասիրութեանց մէջ նշանաւոր են Աստեղաբաշխութիւն կամ Աստեղագիտութիւն, որ սովորաբար Յաղագս երկնից կը կոչուի. Ժամանակագրութիւն ընտիր կարգաբանութեամբ. Յաղագս չափուց եւ կշռոց. իբրեւ մեկնաբանութիւն Ս. Գրոց մէջ յիշուած եւ գործածուած չափուց եւ կշռոց: Անանիայի երկասիրութեանց հետազօտութիւնը մեր նպատակէն արտաքոյ համարելով կը թողունք առանց դիտողութեան: Միայն այսչափը կ'ասենք, որ նախնեաց մէջ համարողական գրուածք չը լինելուն պատճառաւ շատ յարգի եղած է Անանիայի երկասիրութիւնը, մանաւանդ աստեղագիտութիւնը, ինչպէս կը կարդանք Մագիստրոսի մի թուղթը, որով կը խնդրէ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսէն Անանիայի գրուածքն իրեն զրկել ընթերցասիրելու:

ԹԷՆՈՂՈՐՈՍ ՔՌԹԵՆԱԻՈՐ. Արագած լեռան ստորոտը շինուած Աստուածածին վանքին վանահայրն, որ կը համարուի Մաթուսաղայի աշակերտ եւ Կոմիտաս կաթողիկոսի եղբօրորդին: Երկասիրած է քանի մի ճառեր. այն է՝ Ներբողեան 'ի սուրբ խաչն աստուածընկալ, նմանողութեամբ Դաւիթ Անյաղթի ճառին. Գովեստ 'ի սուրբ Աստուածածին եւ կոյսն Մարիամ, եւ ձառ՝ ինչ ինչ մոլորութեանց դէմ: Թէողորոսին աշակերտած են Սահակ եւ Յովհան (իմաստասէր) կաթողիկոսները, յորոց վերջինն թէողորոսի վրայ խօսած ժամանակ «Վարժապետ վեհագոյն եւ յԱստուծոյ պարգեւեալ հայր» կ'անուանէ եւ կը դրուատէ նորա աննախանձ եւ մեծաջան ուսուցչութիւնը:

ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ. Հայկականին հետ տեղեակ եւ յունական դպրութեան, որ եւ երբեմն Քերթող կոչուած է քանի մի մատենագրաց մէջ: Սիւնեցւոյն կ'ընծայուին ձեռագրաց մէջ ճարտասանական եւ քերականական գրուածքներ եւ նա եւ Խորենացւոյ Պիտոյից Գիրքն:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ. Սահակ կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ եպիսկոպոս կը կարգուի Արշարունեաց գաւառին եւ Վահան Կամսարականի խնդրանօք կը շարագրէ Մեկնութիւն ընթերցուածոց, որուն մէջ կը խօսի ազգային եւ յունական տօներուն վրայ: Կը

ցաւինք որ սոյն օրինակ երկասիրութիւնն տակաւին տպագրուած չէ: Ասողիկ կ'ասէ, որ Ներսէ՛հ Կամսարականի խնդրանօք գրած է, իսկ Կամրջաճորեցին՝ Յովհան Իմաստասիրի, սակայն գրուածքին մէջ Վահան Կամսարականը դրուատուած է՝ որպէս Հասակաւ եւ իմաստութեամբ ծերունի եւ յԱստուծոյ պարգեւեալ թագաւոր ազգին. եւ նորան նուիրուած է երկասիրութիւնը: Գրիգոր ներկայ գտնուած է Յովհան Օձնեցւոյ կամ Իմաստասիրի ՚ի Մանագիերտ գումարած ժողովին, որուն վրայ պիտի խօսինք իւր ժամանակին:

ՓԻԼՈՆ ՏԻՐԱԿԱՅԻ ԿԱՄ ՇԻՐԱԿԱՅԻ. Ներսէ՛հ Կամսարականի խնդրանօք յունարենէ հայերէն թարգմանած է յոյն եկեղեցական պատմիչ Սոկրատ Աքօլաստիկոսի գրուածքը, որ եօթն գիրք բաժնուած է եւ Եւսեբիոսի համանուն գրոց շարայարութիւնն կարէ համարուիլ, Կոստանդիանոսի մահէն մինչեւ Թէոդոսի կայսերութիւնը: Այս թարգմանական աշխատութեան մէջ իւր կողմէն խօսած է Փիլոն՝ Փլաբիանոսի, Եւտիքէսի եւ Եփեսոսի ժողովոյն վրայ¹:

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶՈՐԱՓՈՐԵՑԻ. Քնթենաւորի աշակերտ, որոյ անձնագիրը հայրապետութեան վրայ պիտի խօսիմք յաջորդ Երջանին մէջ. իսկ նորա երկասիրութիւնքն են Հագարացի Մոհմատ ոստիկանին վրայ գրած Թուղթն, զոր կ'աւանդէ Ղեւոնդ Արաբացւոց Արշաւանաց պատմիչն. Ճառ Արմաւենեաց կամ Ողոգոմեան (Ծաղկագարդի) տօնախմբութեան վրայ եւ Շարականք նաւակատեաց Ս. Խաչի: Որչափ որ մտադիր ենք պատեհ առթիւ առանձինն խօսիլ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աստուածպաշտական Նուագարանի կամ Շարակնոցի եւ ժամագրոց պարունակութեան վրայ, այնու ամենայնիւ աւելորդ չենք համարիլ Սահակայ երկասիրած Խաչի շարականաց վրայ քանի մի խօսք ասել: Խաչի շարականները մեր եկեղեցւոյ աստուածպաշտութեան ընտիր նուագները կը կազմեն, որոց իմաստները վսեմ են եւ սքանչելի, քրիստոնէական ոգին ողջամիտ եւ ուղղախոհ, ներբողական դարձուածները վայելուչ եւ սրտառուչ: Վասն զի, համարեա՛ թէ իւրաքանչիւր տան մէջ կը յիշուի Խաչի եւ Խաչելութեան մեծ խորհուրդը մարդկութեան

¹ Սոկրատայ գրոց հարագատ թարգմանութիւնը կը գտնուի սուրբ Աթոռոյս գրատան մէջ:

Համար. իւրաքանչիւր տան մէջ մխիթարութիւն եւ քաջալերութիւն փրկութեան:

Խաչը նկարագրուած է որպէս վէմ հիման Եկեղեցւոյ եւ միանգամայն որպէս զոհարան եւ սեղան սրբութեան, ուր մատուցաւ ճշմարիտ պատարագ եւ զենուժն անապական:

Խաչը նկարագրուած է որպէս պսակ փառաց Եկեղեցւոյ, որպէս պսակ՝ եղեալ ՚ի գլուխ մեղուցելոց, վայելուչ երանգօք ներկեալ արեամբ եւ ջրով:

Խաչն նկարագրուած է որպէս նշան Եկեղեցւոյ ՚ի հոգեւոր զինուորութեան եւ որպէս զէն յաղթութեան՝ սրեալ արեամբ Որդւոյն Աստուծոյ:

Խաչն նկարագրուած է որպէս աթոռ եւ բազմոց տէրունի, որպէս կառք անպատում եւ ընդունարան անքննելի խորհրդոյն մարդասիրութեան Յիսուսի եւ փրկութեան տիեզերաց:

Խաչն նկարագրուած է որպէս փայտ կենաց՝ զՔրիստոս պողաբերող, որպէս յոյս Հաստատութեան, որպէս գաւազան մեղաց ծովու անդունդը պատառող, որպէս առաջնորդ եւ կարապետ քրիստոնէական կենաց եւ բանալի արքայութեան:

Խաչն նկարագրուած է որպէս աշխարհակեցոյց նշան եւ զօրութիւն աշխարհի մէջ տնկուած՝ խաչելութեամբ Փրկչին, որ բազկատարած կը կոչէ իւր մարդասէր թեւոց տակ վաստակեալները եւ բեռնաւորները, առ հասարակ վշտաչարճար մարդկութիւնը: Կը կոչէ աշխարհակալները, որ գան եւ մարդասիրութիւն սովորին Խաչի պատուանդանին տակ: Կը կոչէ աշխարհասէրները եւ անձնասէրները, որ գան ողորմածութիւն եւ անձնանուիրութիւն ուսանին Խաչի առջեւ: Կը կոչէ ճշմարտութեան եւ արդարութեան Համար Հալածեալները, որ գան Խաչելոյն նային եւ սփոփուին: Կը կոչէ մեղաւորները, աշխարհի մէջ վշտացածներն ու յուսահատածները, որ գան թողութիւն եւ ապաւէն գտնեն ներող Փրկչէն եւ ուսանին, որ սրտի խաղաղութիւն եւ հոգւոյ երջանկութիւն չըկայ առանց Խաչի:

Ո՞չ ապաքէն այս փրկչական հրաւերներու գեղեցիկ պատասխանն է այն մխիթարական եւ քաջալերական տողերը, որ Խաչի չարականաց իւրաքանչիւր տան մէջ կը կրկնուին.~ Եկէ՛ք ժողովուրդ, երկիրպագենք Քրիստոսի Աստուծոյ, որ խաչիւ պարգեւ շնորհեց աշխարհի: Եկէ՛ք, յաղթական եւ նոր օրհնութիւն երգենք Քրիստոս թագաւորին, որ իւր Խաչիւ յաղթեց աշխարհի եւ ճանապարհ

բացաւ մեզ յաղթութեան: Եկէ՛ք, ժողովուրդ, սուրբ խաչն օրհնենք, որ մեր փրկութեան համար կանգնեցաւ: Այսպիսի իմաստներով զեղուն են խաչի շարականները, որ յայտնապէս կը քարոզեն հեղինակի քրիստոնէական գգացմանց կատարեալ զարգացումն:

Սահակ կաթողիկոսով կը վերջանան Զդ եւ Էդ դարերու մատենագիրները, որոց անունները եւ գրուածքները նշանակեցինք. սակայն կը ցաւինք որ շատերու վաստակները տպագրուած չը լինելուն եւ ձեռագիրներն առ ձեռն չունենալուն պատճառաւ չը կարացինք աւելի ընդարձակ ծանօթութիւն տալ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Յունականութենէ եւ Մահմետական-
 անութենէ կրած հալածանքներէն մինչեւ կաթողիկոսական Աթոռոյ
 փոխադրութեան եւ բաժանման ներքին յուզումներն:

640-1080

Ա.

*Ընդհանուր ակնարկ սոյն Շրջանին վրայ. - Արշաւանք Արարացոց 'ի Հայաս-
 րան. - Կաթողիկոսութիւն Ներսիսի Շինողի. - Ժողով 'ի Դուին. - Յարձակումն
 Արարացոց 'ի Հայասրան. - Կրօնական հալածանք Կոստանդին կայսեր Յու-
 նաց. - Ժողով 'ի Դուին. - Ժողով 'ի Մանազկերտ. - Հասարակութիւն րօնի Վարա-
 զայ Ս. Խաչի. - Կաթողիկոսութիւն Անաստաս, Իւրայէլ եւ Մահակ Չորսիորեցի.
 - Տառապանք Եկեղեցոյն Հայոց 'ի Յունաց եւ 'ի հազարացոց. - Կայսրապետու-
 թիւն Մահակ կաթողիկոսի եւ թուրք աղաչանաց առ Մոհմետ զօրավար. - Կա-
 թողիկոսութիւն Եղիայի Արճիշեցոյ. - Կաշմ ուսրիկան եւ այրումն նախարարաց
 եւ ժողովրդոց յեկեղեցին Նախիջևանի. - Նահապարակութիւն Վահանայ Գողթ-
 նացոյ. - Երթ Եղիա կաթողիկոսի յԱդրուան:*

ԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ պարսկական մոզակրօնու-
 թենէն կրած հալածանքներէն աւելի սաստիկ հալածանք-
 ներ կը կրէ Արաբացի Խալիֆայից, Ամիրապետաց եւ Ոստիկանաց
 տիրապետութեան ժամանակ: Հազարներով եւ բիւրերով սպանու-
 թիւնք, գերեվարութիւնք, եւ ընդ նմին հրճութիւնք եւ աւերմունք
 դարերով կը շարունակին Հայաստանի մէջ: Յա՛ւ է ասել, որ քրիս-
 տոնեայ Յունաց ատելութիւնն եւս Մահմետական հարստահարու-
 թեան հետ անընդհատ կը զայրանայ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ
 զաւակաց դէմ եւ մեծամեծ վրդովմանց եւ աղէտից պատճառ կը
 դառնայ: Հայոց իշխաններն ու եկեղեցական հովիւները, ժողովր-
 դեան եւ Հայրենեաց անդորրութեան համար կը ստիպուին երբեմն
 Յունաց կայսերներուն դիմել եւ երբեմն արաբացի Ամիրապետաց,
 բայց երբէք երկիրը տեւական խաղաղութիւն չըստանար: Թէ՛
 Յոյնք եւ թէ՛ Արաբացիք միշտ կը ջանան Հայոց ազգն ու Եկեղեցին

ստրկաբար հպատակեցնել եւ քաղաքական ազատութեան հետ հոգեւոր ազատութիւնն եւս բառնալ: Այս ժամանակաց մանրամասն դէպքերը, որոնք սոսկումն կը պատճառեն, Ազգային Պատմութեան կը թողունք, եւ միայն Եկեղեցւոյն հասած հարուածները կը պատմենք. թէ եւ գիտենք, որ անհնարին է բաժանել Ազգային եւ Եկեղեցական Պատմութիւնը, ըստ որում երկուքն շարունակ մի հոգի եւ մի մարմին կազմած են եւ Հայոց դիմադրութիւնն ու կրած կոտորածներն առաւել խղճի եւ կրօնի ազատութեան համար եղած նահատակութիւններ են, քան թէ աշխարհային իշխանութեան համար եղած պատերազմներ:

Մինչդեռ քաղկեդոնական հրապուրանքները կը յուզին Եզրի կաթողիկոսութեան ժամանակ՝ Արաբացիք Տարօն կ'արշաւեն եւ բազմաթիւ Հայք կը կոտորեն, որոնք, հաւատոյ պաշտպանութեան համար, Վահան Կամսարականի առաջնորդութեամբ դէմ ելած էին, որով եւ կոտորածի տեղին Սուրբ բանակ կը կոչուի: Տարօնէն կ'արշաւեն 'ի Դւին, ուր էր կաթողիկոսական աթոռն, եւ Եզր վախճանած՝ տակաւին կաթողիկոս չէր ընտրուած: Ահագին աւերմունքներ եւ կոտորածներ կը հասցնեն, 12,000 հոգի կըսպանեն եւ 35,000 հոգի գերելով՝ կը դառնան յԱրաբիա: Տակաւին անկելոց դիակները անթաղ՝ կը ժողովին Հայք՝ Տայոց Ներսէս եպիսկոպոսը կաթողիկոս ընտրելու, բայց նա, Եկեղեցւոյ եւ Ազգի դառնադէտ վիճակէն զարհուրելով, կը հրաժարի: Ի վերջոյ Թէոդորոս Ռշտունւոյ եւ այլ նախարարաց աղաչանքէն ստիպուելով՝ կ'ընդունի Ազգի առաջարկութիւնը եւ կաթողիկոս կը ձեռնադրուի: Նորընտիր հայրապետը լալով կը թաղէ անկեալ դիակները, եւ ապա կը սկսի քանդած տաճարները նորոգել եւ եկեղեցիներ շինել 'ի Վաղարշապատ եւ յԱրտաշատ, որոց համար եւ Շինող կը կոչուի:

Ներսէս, (645-ին) իւր կաթողիկոսութեան Զգ տարին, եկեղեցական ինչ ինչ խնդրոց համար ժողով կը գումարէ Դունայ մէջ, ուր կը հաւաքուին 70 եպիսկոպոսունք, բազմաթիւ եկեղեցականք եւ իշխանք: Այս ժողովին մէջ նախ կը մերժուի քաղկեդոնական ժողովը, որոյ յուզած երկպառակութիւնքը տակաւին կը շարունակուէին, եկեղեցական ժառանգաւորաց պարտուց համար կանոններ կը խմբագրուին եւ ապա ընտրութիւն կը լինի Շարականաց, որոց թիւը խիստ բազմանալով տեղի տուած էր ժամերգութեան խանգարման եւ երկարաձգութեան:

Հագարացիք վերստին կը յարձակին 'ի Հայաստան եւ Հայք հպատակիլ կը խոստանան, եթէ ազատ թողուն իրենց Կրօնը եւ Եկեղեցին: Սակայն Յոյնք կը կատաղին Հայոց հպատակութեան վրայ, եւ Կոստանդին կայսրն բազմաթիւ գորքով Հայաստան կը դիմէ սպառնալու ջնջել ազգը: Հայք յերկիւղէ մտերմութիւն կը խոստանան Յունաց (եւ այս մտերմութեան լուրն յետ ժամանակաց Արաբիա հասնելով՝ Ամիրապետը Հայոց 1775 պատանդները կոտորել կը տայ), սակայն կայսրն այս խոստումով չը բաւականանալով եւ Հայոց նեղ վիճակը յարմար առիթ հարելով՝ իւր հետ բերած քահանայից կը հրամայէ պատարագել եւ գնեռսէս կաթողիկոսն կըստիպէ հաղորդիլ ըստ յունական արարողութեան, որուն աւամայ կը հնազանդի խեղճ հայրապետն, բայց եպիսկոպոսներէ մին Հաղորդութեան համար կ'ընդդիմանայ կայսեր եւ պատճառ կը բերէ, որ կաթողիկոսի հաճութիւնն եւս աւամայ է, վասն զի ինքն յատուկ ժողովով մերժած է քաղկեդոնիկութիւնն:

Կայսրը բազմաթիւ գորք կը թողու Հայաստանի մէջ, որպէս զի զինու գորութեամբ ազգը յունական ծիսից վարժեցնեն: Հայք այնչափ կը զգուշին այս գորականաց անարգական եւ լկտի վարմունքէն, որ կըստիպուին քաղկեդոնիկութիւնն եւ անհաւատութիւն համանուն ճանաչել: Զօրական վերակացունները կը բողոքեն կայսեր, եւ նա սպառնալից հրովարտակ կը գրէ Հայոց հայրապետին եւ նախարարաց: Այս հրովարտակին համար վերստին ժողով կը գումարուի Դունայ մէջ, ուր բոլոր ժողովական բազմութիւնը միաբարբառ կ'աղաղակէ. «Մեք նոր աւանդութիւն ոչ ընդունիմք, զոր ինչ ընկալեալ եմք վարդապետութիւն հաւատոյ յառաքելոց մերոց 'ի Թադէոսէ եւ 'ի Բարդուղիմէոսէ եւ 'ի սրբոյ Լուսաւորչէն եւ յերից ժողովոց եւ 'ի սուրբ Թարգմանչաց մերոց, զայն միայն ունիմք հաստատուն, զայլ ինչ որ կարեմք յանձն առնուլ»: Եւ կայսեր վրայ թուղթ կը գրեն եւ կ'աղաչեն, որ թոյլ տայ իրենց հաւատոյ մէջ մնալու, ինչպէս Պարսից թագաւորներն Կաւատ եւ Խոսրով թոյլ տուին:

Այս թղթէն յետոյ Յունաց վերակացուքն եւս առաւել կը նեղեն Հայերն եւ Ներսէս իւր հայրապետութենէն կը հրաժարի եւ Յովհաննէս Մանազկերտացին կը տեղապահէ: Յովհաննէս, մայրենի եկեղեցոյ նախնականութեան նախանձով վառուած, տեսնելով թէ յունական սովորութիւններ կը սպրդին տեղ տեղ եւ ինքն չէ կարող յայտնի ժողով գումարել Դունայ մէջ, ուր կը բանակէր Յու-

նաց զօրքն, կը հեռանայ Մանազկերտ եւ ժողովով կը պատուիրէ իւր հօտին անփոփոխ պահպանել նախնական աւանդութիւնքն, ինչպէս են՝ Հաղորդութեան Խորհուրդն (անջրախառն եւ անխմոր), Ծննդեան եւ Յայտնութեան տօնի կատարման ժամանակն (6 յունուարի), եւ պահոց հայկական առանձին սովորութիւններն:

Ներսէս վեցամեայ հրաժարմանէն զկնի վերստին կը շարունակէ իւր հայրապետութիւնն եւ կը հաստատէ տօնախմբութիւն Վարազայ Ս. Խաչի, որ Վարազայ լերան վրայ լուսեղէն նմանութեամբ երեւեցած էր Թորիկ ձգնաւորին¹: Ներսէս (661) կը վախճանի եւ ընտրութեամբ Ազգին տեղը կը յաջորդէ նորա սենեկապետն Անաստաս Արկուռի գեղջէն: Սա հիւրանոցներ եւ մենաստաններ կը հաստատէ քանի մի տեղ (որուն աջակից կը լինի Գրիգոր Մամիկոնեան, Արազածոտն լերան ստորոտն Արուճ աւանի մէջ նոյն օրինակ շէնքեր կառուցանելով) եւ Անանիա Շիրակացւոյն կը յանձնէ Հայոց Տոմարը կատարելագործել, որոյ ինչ ինչ խանգարմունքներն զգալի էին, բայց տակաւին գործոյն վախճան չեղած՝ ինքն կը վախճանի եւ տեղը կը յաջորդէ Իսրայէլ Վանանդեցի, Ոթմսոյ գեղջէն, որ ներկայ եղած էր Դունայ ժողովին Ներսէս Շինողի հայրապետութեան ժամանակ: Իսրայէլ տասնամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի եւ կը յաջորդէ Սահակ Գ Զորափորեցի (677):

Սահակայ հայրապետութեան ժամանակ աղէտները կը սաստկանան: Մի կողմէն կը յարձակին Խազիրք, մի կողմէն Յուստինիանոս Բ կայսրն Յունաց բազմաթիւ զօրք կ'ուղարկէ Հայաստան, որք հրով եւ զերութեամբ կը քանդեն Հայաստանի 25 գաւառներն եւ 8,000 տուն գերելով կը վաճառեն յօտար երկիր, եւ միւս կողմէն Հազարացիք, Մոհամատ զօրավարի առաջնորդութեամբ կ'ասպատակեն մեր երկիրն, եւ ժողովուրդը դառն հարուածներէն ստիպուած հպատակութիւն կը խոստանայ: Սակայն Յուստինիանոս, առաւել զայրանալով այս հպատակութեան վրայ, ինքնին զօրօք Հայաստան կ'արշաւէ, Սահակ կաթողիկոսը հինգ եպիսկոպոսաց հետ կը կալանաւորէ, եւ ապա արձակելով խստիւ հրամաններ կը տայ եւ կը դառնայ 'ի Պօլիս պատանդներով հանդերձ:

¹ Ազգային աւանդութիւնը կը պատմէ, որ այս խաչը պահուած էր Վարազայ լերան մէջ, Գրիգորի մեծանոց կուսանաց հալածանաց ժամանակէն, բայց որովհետեւ Գիւտ խաչին Սեծին Կոստանդիանոսի օրով եղած է, Գրիգորի մեծանոց նահատակութենէն զկնի, ուստի կ'աւանդուի, որ յԱռաքելոց ժամանակէն մասն ինչ խաչափայտին ձեռքէ ձեռք անցնելով հասած է Գրիգորի մեծանոց, որոնք իրենց փախստեան ժամանակ ծածկած են Վարազայ լերան մէջ:

Հայաստանեայց Եկեղեցին այսպէս կը տառապի յունական եւ հագարական երկու սուրին մէջ, իշխանք եւ կաթողիկոսունք կը շուարին եւ կը տատամսին: Յուստինիանոսի գործած անգթութիւններէն մի քանի տարի յետոյ արաբացի Ամիրապետն Աբդլլա անուն զօրավար մի կը զրկէ, որ նախ քաղցրութեամբ կը վարի, ապա շատերը կը գերէ, Սահակ կաթողիկոսը շղթայակապ Դամասկոս կ'առաքէ եւ Արարատեան գաւառի բոլոր եկեղեցեաց սպասները կը կողոպտէ: Կը նահատակէ Դաւիթ Դունեցի, որ պարսիկ զարմէ էր եւ 'ի հայ մօրէ, եւ Անաստաս կաթողիկոսի ժամանակ Գրիգոր Մամիկոնեանի կնքահայրութեամբ քրիստոնեայ դարձած էր եւ 'ի Դունեցի նահատակուելուն պատճառաւ Դունեցի կը կոչուի:

Աբդլլայէն զկնի՝ կը դիմէ 'ի Հայաստան Մոհմատ Ոգբայ, Ամիրապետէն հրաման ունենալով, եթէ հնար է Հայ ազգը իսպառ ջնջել: Սահակ կաթողիկոսն, Դամասկոսի մէջ կալանաւորուած, այս աղէտալի գոյժն լսելով, կը ցանկայ Մոհմատին հետ տեսնուիլ եւ հրաման ստանալով, շղթայակապ ընդառաջ կ'ելնէ զօրավարին, սակայն ճանապարհին հիւանդանալով՝ կը վախճանի: Երանելի հայրապետը հիւանդ ժամանակ աղաչանաց գիր կը գրէ եւ կը պատուիրէ մեռած ժամանակը իւր ձեռքը դնել: Մոհմատ, հայրապետի վախճանը լսելով, ինքն տեսութեան կը գայ, ողջունելով՝ աղաչանաց գիրը ձեռքէն կ'առնու իբրեւ 'ի կենդանոյ: Անգթութիւնը կը խոնարհի կարեկցութեան առջեւ, հագարացի զօրքերով երանելոյն մարմինը Հայաստան կ'ուղարկէ Մոհմատ եւ կը խոստանայ գրած աղանչանքը կատարել, որով եւ Ամիրապետի հրամանը, Հայ ազգը ջնջելու համար, 'ի բաց կը թողու:

Սահակին կը յաջորդէ Եղիա Արճիշեցի, Բզնունեաց գաւառէն (704): Սորա կաթողիկոսութեան ժամանակ անլուր չարիք կը գործէ Հայաստանի մէջ Կաշմ ոստիկանը, որ բոլոր նախարարները Նախիջեւանի եկեղեցին կը գումարէ, որպէս թէ խաղաղութեան դաշն կապելու համար, սակայն յետոյ անգթաբար եկեղեցին կը հրդեհէ եւ բոլոր բազմութիւնը հրոյ ճարակ կը տայ: Անմեղ գոհերը կը ձենձերին լափլիզող բոցերու մէջ, ճիչն ու աղաղակը մինչեւ երկինք կը բարձրանան եւ 'ի վերջոյ եկեղեցւոյ փլատակներուն տակ կը փոշիանան, եկեղեցւոյ ազատութիւնն ստրկութեան չը մատնելու համար: Անգութ բռնաւորներն այս տեղէն կը դիմեն Դունայ վրայ, կ'աւերեն եւ կ'ասպատակեն, շատ այր եւ կին կը գերեն եւ շատերը

կը նահատակեն չուրանալու համար, ինչպէս էր Վահան Կամսարականի Շուշան դուստրն:

Այս դառնաղէտ հալածանքներէն յետոյ Հագարացիք բոլորովին կը տիրեն Հայաստանին, Օմարի Ամիրապետութեան ժամանակ, եւ աշխարհի կառավարութիւնը Ոստիկանաց ապաստան կը լինի: Արաբիայէն կը դառնան Հայոց կենդանի մնացած գերիները, ընդ որս եւ Վահան Գողթնացի՝ Գողթնայ տեառն Խոսրովի որդին, որ ՚ի տղայութեան բռնի տաճկացած լինելով՝ կրկին իւր քրիստոնէութիւնը կը շարունակէ, սակայն յետ ժամանակաց կը կոչուի Ամիրապետէն եւ Ռուծափ քաղաքի մէջ կը գլխատուի հաւատոյ մէջ հաստատուն մնալուն համար:

Եղիա կաթողիկոս, որչափ ժամանակը եւ դէպքերը կը ներեն, հայրապետական ծանր պարտքերը կատարելու կը ջանայ, կը ճանապարհորդէ Աղուանք՝ ինչ ինչ խռովութեան պատճառաւ, տեղւոյն Սիմէօն նորընտիր կաթողիկոսի հետ ժողով կը գումարէ եկեղեցական բարեկարգութեան համար եւ մօտ 15-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի՝ կը վախճանի եւ իրեն կը յաջորդէ (718) Յովհաննէս Դ Օճնեցի, Տաշրաց գաւառէն, Իմաստասէր մականուանեալ:

Բ.

Կաթողիկոսութիւն Յովհաննու Իմաստասիրի. - Պալիկեանք, Արևորդիք եւ Եգիպտ. - Ժողով՝ի Դուին, Յովհան Իմաստասէր առաջի Ամիրապետին. - Կաթողիկոսունք՝ Դաիթ Ա եւ Տրդատ Ա. - Տառապանք՝ի Տագարացոց. - Կաթողիկոսունք՝Տրդատ Բ եւ Սիօն. - Ժողով՝ի Պարտաւ Աղուանից. - Եսայի կաթողիկոս. -Նահապարկութիւն Արծրունի իշխանացն Տանազասուայ եւ Սահակայ. - Բողոք առ Ամիրապետն. - Կաթողիկոսունք՝ Սրեփիաննոս Ա, Յովսէփ, Սողոմոն, Գէորգ Նոյրորդի, Յովսէփ Բ եւ փառապանք իւր. -Կաթողիկոսունք՝Դաիթ Բ, Յովհաննէս Ովայեցի. - Տառապանք Եկեղեցոյն եւ Ազգի՝ի Բուխայ Ուարիկանէ. -Նահապարկութիւնք. - Սրեփիաննոս Կոն, Սմբատ Խոսրովանող. -Կաթողիկոսութիւն Զաքարիայի Կոտայեցոյ:

Յ ԱՌԱՋ ՔԱՆ Յովհան Իմաստասիրի հայրապետութեան ժամանակի դէպքերու եւ եկեղեցական վիճակի վրայ խօսիլը՝ կարեւոր կը համարինք ասել, որ Ներսէս Շինողի ժամանակէն ՚ի վեր Հայաստանի հարստահարութեան միջոցին քանի մի տեսակ նորամուտ աղանդներ յղացած էին, քաղկեդոնականաց յուզած տա-

րապարտ վիճմանց եւ Մանիքեցի Պաւլիկեանց դարանամուտ որոմնացանութեանց շնորհիւ, որոց հակած էին եւ ոմանք պարզամիտ հայերէն: Այս մոլորութեանց հետախուզութիւնը եւ նկարագրութիւնը մեր նպատակէն արտաքոյ է, վասն զի ժամանակակից պատմութեանց նայելով խիստ այլանդակ խոտորմունքներ կը պարունակեն: Միայն այսչափ հարկ կը համարինք ասել, որ սոցա խուճբը զանազան ազգերէ կազմուած էր եւ հետեւապէս տհաս մտաց զանազան քմածին խառնուրդէ, որոնք մեր ազգի բազմատազնապ վիճակը ապահով միջոց համարելով՝ զանազան երկիրներէ ժողոված դարանակալած էին Ջրկայ լճակին մօտ: Սոցա մէկ մասն Արեւորդիք կը կոչուէին, գուցէ արեգակն եւ լուսին յօգնութիւն կոչելու համար, ոմանք Եզիտք, Հագարացւոց կրօնքէն քանի մի բան ընդունելուն համար, եւ այսպէս բազմանալով սկսած էին Ասորոց, Արաբացւոց եւ Հայոց աշխարհին մէջ տեղ տեղ յուզել պարզամիտներու սիրտը: Թողունք ասել քաղկեդոնականաց բորբոքած խռովութիւնքը, որ երկար ժամանակէն ՚ի վեր կը շարունակուէր:

Յովհան Իմաստասէր, երբ հայրապետութեան աթոռը կը բարձրանայ, առաջին մտածութիւնն կը լինի այս ներքին չարեաց առաջն առնուլ, որ արտաքին հալածանքներէն առաւել կորստական էր: Իւր հայրապետութեան երկրորդ տարին ժողով կը գումարէ Դուին մայրաքաղաքին մէջ, եւ հանդիսականաց առջեւ ընդարձակ ատենաբանութեամբ կը սկսի պատկերացնել Եկեղեցւոյ վիճակը, կ'առաջարկէ երեսուն երկու կանոններ, որոնք կ'ընդունուին ժողովականներէն. կը մերժուի նաեւ սոյն ժողովին մէջ քաղկեդոնիկութիւնն, որ տեղ տեղ սպրդած էր Յունաց բաժնի Հայոց մէջ¹, եւ ապա կ'արձակուի ժողովը:

Ինչպէս Յովհան Իմաստասիրի, նոյնպէս եւ այլ ազգային ժողովական կանոնաց վրայ չենք ուզեր խորհրդածել. վասն զի չունինք առ ձեռն նախնական ձեռագիրներ եւ Վենետիկեան տպագրութեանց եւս չենք կարող անկասկած հաւատ ընծայել: Ուրեմն կանոնական քննութիւնը զանց առնելով՝ պատմութեան թելը շարունակենք:

Վիթ ոստիկան կը դառնայ առ Ամիրապետն եւ կը ջատագովէ զՅովհան Իմաստասէր, այնպէս որ Ամիրապետն կը փափաքի իր աչ-

¹ Ստեփան Ասողիկ, Միխայէլ Ասորի:

քով տեսնել եւ առ ինքն կը կոչէ զՀայրապետն: Յովհան Իմաստասէր կ'երթայ Ամիրապետին եւ իր պատկառելի կերպարանքով, շքեղ հագուստով եւ վայելուչ վարմունքով ազդեցութիւն կ'առնէ Հագարացի տիրապետին վրայ եւ մեծ ընդունելութեամբ կը մեծարուի: Սակայն Ամիրապետն արտաքոյ կարգի շքեղութիւն նշմարելով հայրապետի վրայ եւ քրիստոնէական կրօնի քարոզած պարզութեան եւ աշխարհային անփառասիրութեան վրայ մասնաւոր ծանօթութիւն ունենալով՝ կը հարցնէ Իմաստասիրին. «Ի՞նչ է պատճառն, որ ձեր կրօնքը պարզութիւն եւ անձնուրացութիւն կը քարոզէ, եւ սակայն դուք շքեղութեամբ կը փայլիք»: «Պատճառն այն է, կը պատասխանէ հայրապետն, որ առաջին դարուց քրիստոնէական սքանչելիքները չեն կատարուիր մեր ձեռքով, եւ ժողովուրդն եւս մեր արտաքին կերպարանքէն եւ հանդերձէն միայն կ'ակնածէ. ուստի այսպէս կը զգեստաւորիմք, որ գոնէ այսու նուաճեմք ժողովուրդն 'ի բարին»: Եւ ապա մեկուսանալով՝ կը ցուցնէ Ամիրապետին 'ի ներքուստ զգեցած խարազն, որով եւ կը համոզէ թէ 'ի ներքուստ դարձեալ կը պահպանեն կրօնի պատուէրը, առանց անձնատուր լինելու փափկասիրութեան: Ամիրապետը կը զարմանայ, մեծ պարգեւներով կ'արձակէ, եւ 'ի պատիւ այս սրտաշարժ տեսակցութեան անդորրութիւն կը խոստանայ Հայաստանին:

Յովհան Իմաստասէր 11-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի եւ (729) տեղը կ'ընտրուի Դաւիթ Ա՝ Կոտէից գաւառէն՝ Արամոնս գիւղէն:

Դաւիթ կաթողիկոս սաստիկ կը նեղի Մոհմատ խռովարար ոստիկանէն եւ ստիպուած կ'առանձնանայ իւր գեղն, կը կառուցանէ հոյաչէն եկեղեցի գեղեցիկ բնակարանօք եւ յետ քանի մի ժամանակաց վերստին Դուին կը դառնայ եւ 12ամեայ կաթողիկոսութեան պաշտօն վարելէն զկնի՝ կը վախճանի:

Դաւթին կը յաջորդէ Տրդատ Ա՝ Վանանդ գաւառի Ոթմսոյ գիւղէն, որոյ պարկեշտասէր վարուց վրայ գովեստիւ կը խօսին պատմիչք: Տրդատայ կաթողիկոսութեան ժամանակ Հագարացիներէն սաստիկ տառապանքներ կը հասնին Հայաստանին: Կը հրամայուի եկեղեցեաց խաչերը վերցնել, գանձատուները կնքել, սուրբ սպասները վաճառել, գիշերային պաշտամունքներն արգելուլ, ուսումն գրոց խափանել, մորուսները գերծուլ, երկար գլխարկներ ծածկել արտաքոյ հայրենի սովորութեան, եւ կապարեայ կնիք կախել իւ-

րաքանչիւր պարանոցէ 'ի նշան ստրկութեան: Այս չարիքները կը գործուին ինչպէս Աբղլազիզի, նոյնպէս եւ Եզիտի ոստիկանութեան ժամանակ: Սոյնօրինակ հարստահարութենէ ստիպուած՝ կաթողիկոսն եւ նախարարները բողոք կը բառնան առ Ամիրապետն, բայց շահ չեն ստանար: Ուստի եւ ողորմելի կաթողիկոսն այս աղէտներէն եւ սրտացաւութենէն հիւանդանալով կը վախճանի անմխիթար:

Տրդատ Վանանդեցւոյն կը յաջորդէ Տրդատ Բ Դասնաւորեցի Տուրուբերան գաւառէն՝ ունենալով իւր կաթողիկոսարանի մէջ մի անուանի եպիսկոպոս Սիօն անուանով:

Սիօն, որ արդէն յայտնի էր իւր հմտութեամբ եւ առաքինութեամբ, Տրդատի մահէն զկնի (767) կաթողիկոս կը ձեռնադրուի Դուին քաղաքի մէջ փառաշուք հանդիսիւ, որուն ներկայ էր Սիւլէյման ոստիկանը:

Սիօն Աղուանից Պարտաւ քաղաքի մէջ ժողով կը գումարէ, ուր յականէ յանուանէ ներկայ էին Գէորգ՝ Ոստան եպիսկոպոս, Սատովկ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, Եսայի Գողթան եպիսկոպոս, այլովք հանդերձ, եւ քանի մի իշխանք՝ Սահակ պատրիկ Բագրատունի, Ատրնեքսեհ Սիւնեաց տէր, Սմբատ Բագրատունի, Մերուժան Արծրունի, Վահրամ Խորխոռունեաց տէր, Արտաւազդ Աչոցայ տէր, Վահան Վանանդայ տէր, Սահակ Գողթան տէր եւ այլք, որոց հաւանութեամբ կը խմբագրուին 24 կանոնք (որոց մեծ մասն առաջուց կային), գլխաւորապէս հովուաց եւ առաջնորդաց պարտուց վրայ, եւ ապա Ս. Գրոց ընթերցանելի Գրքերը կ'որոշուին:

Հայք դարձեալ կը նեղուին Հագարացիներէն, 700 հոգի կը կոտորուին եւ 12,000 կը գերուին: Կաթողիկոսը կը վախճանի եւ կը յաջորդէ Եսայի, Նիգ գաւառի Եղիպատրուշ գիւղէն: Եսայիի համար կը պատմուի, որ մայրն մանուկ հասակէն կը սնուցանէր Դունայ կաթողիկոսարանի դրանը, եւ երբ կը հարցնէին, թէ ինչու՞ այդպէս բացօղեայ կը սնուցանես եւ տուն չես մտներ, կը պատասխանէր, թէ «Կաթողիկոսութեան համար կը սնուցանեմ, եւ արդէն իսկ տառապանաց կը վարժեցնեմ»: Եւ արդարեւ ազգի եւ եկեղեցւոյ տառապակիր օրերուն մէջ՝ անձնադիր հայրապետներն ամենէն աւելի տանջանքներ կրած են:

Եսայիի կաթողիկոսութեան ժամանակ հագարական անգթութիւնքը կը զայրանան Հարոն Ամիրապետի հրամանաւ, եւ Եզիտ

ոստիկանի¹ ձեռքով Արծրունեաց երեք իշխաններն՝ Համազասպ, Սահակ եւ Մերուժան, տանջանաց կը մատնուին եւ չարաչար կը խոշտանգուին՝ հաւատը ուրանալու. վերջինը կ'ուրանայ, իսկ առաջին երկուքն սքանչելի արիութեամբ միմեանց խրախոյս կարգալով՝ կը գլխատուին Յայտնութեան տօնին: Նմանապէս քառասունէն աւելի քահանայք եւ կրօնաւորք կը խողխողուին Բագուան գիւղի մէջ, եւ տեղւոյն Ս. Գրիգոր անուամբ եկեղեցին կը կողոպտուի: Այսքան տառապանաց եւ հարկաց ծանրութեան համար նախարարք Եսայի կաթողիկոսին հետ միասին կը բողոքեն Ամիրապետին, բայց անօգուտ: Հայրապետն կը վախճանի, եկեղեցւոյ ստացուածքն ու սպասները քննութեան կ'առնուին Հագարացի հրամանատարի ձեռքով, եկեղեցականներն ատեան կը կոչուին, որ բան չը ծածկեն: Ոսկեղէն ու արծաթեղէն անօթներն, ականակուռ զգեստներն եւ թագաւորաց հանդերձները, որոնք պահուած էին գանձարանի մէջ, հրամանատարի արիւնարբու ազահութեանը զոհ կը լինին, որ կ'իւրացուցանէ պատուականները եւ ընտիրները, իսկ մնացեալներն 'ի պահեստի կը դնէ:

Եսայիին կը յաջորդէ (788) Ստեփանոս Ա Դուռնեցի, որ ըստ պատմութեան Ղեւոնդի կաշառքով կաթողիկոսանալով՝ կը ստիպուի 'ի վերջոյ բոլոր ստացուածքները ծախել եւ գրաւ դրած գիւղերն ու ծառաներն ազատել:

Ստեփանոս երկու տարի հագիւ կը մնայ կաթողիկոսական աթոռոյ վրայ կը վախճանի եւ տեղը կը յաջորդէ Յովաբ կամ Յոբ Դուռնեցի, որ 16 ամիս միայն կ'աթոռակալէ:

Յովաբին կը յաջորդէ Սողոմոն Գառնեցի, Գեղարքունի գաւառէն, որ մենաւորական կեանք վարած էր ցծերութիւն Մաքինոցաց² կամ Մաքենեաց մենաստանի մէջ:

Երբ կ'ասէին ծերունւոյն ընտրութեան ժամանակ՝ թէ դու ծեր ես, ինչպէ՞ս պիտի երթաս Դուռն եւ աթոռակալես, պատասխանեց. «Երթամ, զի գեղապաճոյճ դեղով նկարողաց սեւել զիս ընդ այլ հայրապետսն տամ յորմն եկեղեցւոյ»³: Այսինքն կ'երթամ, ոչ թէ հայրապետութեան համար, այլ իբրեւ ստուեր հայրապետաց, եւ կ'եր-

¹ Ըստ Ղեւոնդ պատմագրի «հրամանաւ Մուսէի ու ձեռամբ Խուզիմայ»:

² Այս անունը ելած էր միաբանից հագուստէն, որ մաքիներու բուրդէ կամ ասուէ եր սովորաբար:

³ Յով. Կաթողիկոս:

թամ մեռնելու համար, որով միայն պատկերս պիտի մնայ եկեղեցւոյ որմին վրայ¹. Եւ արդարեւ մի տարիէն յետոյ վախճանեցաւ:

Սողոմոնի տեղը կ'ընտրուի տէր Գէորգ (որ եւ Հոյլորբուկ) Աշտարակ կամ Օշական գիւղէն, որ երեք տարիէն զկնի կը վախճանի:

Գէորգին կը յաջորդէ Յովսէփ Գ, Արագածոտն գաւառէն: Սորա հայրապետութեան ժամանակ Խուզիմայ ոստիկանը կը ջանայ կաթողիկոսարանի կալուածները գրաւել, եւ երբ կաթողիկոսը սաստիկ կ'ընդդիմանայ, կը ցանկայ ծախու առնել, բայց կաթողիկոսը կը պնդէ, որ եկեղեցական կալուածները ծախելու իրաւունք չըկայ, վասն զի մեծ մասը կտակուած են յարատեւ պահպանութեան յիշատակագրերով: Ոստիկանը, կարեւոր խոցուելով, եղեռնական չարութեան կը դիմէ, իւր ծառայն ծածուկ կըսպանանէ եւ յետ քանի մի աւուրց յանցանքը Դունեցւոց վրայ կը ձգէ, կաթողիկոսն եւ այլ մարդիկ շղթայակալ կ'առնէ եւ կը նեղէ, եւ 'ի գին արեան կալուածները կը պահանջէ, բայց հայրապետը դարձեալ չը գիշանի: Ի վերջոյ բանտէ հանել կը տայ, Ամիրապետի առջեւ ամբաստանութեան ենթարկուելու երկիւղէն, եւ կաթողիկոսական կալուածներէն բռնի իրեն կը գրաւէ Արտաշատ աւանը: Զանազան չարիքներ կը հասցնէ աւանդապահ հայրապետին, եղբայրը սպանել եւ ծովակը ձգել կը տայ, եւ ողորմելի կաթողիկոսը վշտահարութենէն կը հիւանդանայ եւ կը վախճանի 11-ամեայ հայրապետութենէն զկնի:

Յովսէփին կը յաջորդէ (806) Դաւիթ Բ Կակաղեցի՝ Մաղազայ գաւառէն, որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ կը նահատակուին Սահակ եւ Յովսէփ 'ի հայ մօրէ եւ 'ի պարսիկ հօրէ:

Դաւիթ 27-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի եւ տեղը կ'ընտրուի Յովհաննէս Ե Ովայեցի՝ Կոտայից գաւառէն, Բագարատ Բագրատունւոյ պատրկութեան կամ վերակացութեան ժամանակ: Յովհաննիսի վրայ ապիրատ մարդիկ զրաբանութիւն կը յարուցանեն, որուն կ'անսայ եւ Բագարատ, ուստի եւ կաթողիկոսն ինքնին կը հրաժարի աթոռէն: Բայց երբ զրպարտողաց մեղադրանքները քննութեամբ սուտ կ'եննեն, կրկին կը վերակոչուի խնդրանօք ազգին եւ կը շարունակէ իւր պաշտօնը:

¹ Գուցէ սովորութիւն կար նոյն ժամանակ եկեղեցւոյ պատին վրայ նկարել կաթողիկոսաց պատկերներն իբրեւ պատմական յիշատակարան:

Յովհաննիսի կաթողիկոսութեան ժամանակ Ամիրապետի հրամանաւ Բուխայ արիւնարբու եւ անգութ բռնաւորը մեծաթիւ զօրքով Հայաստան կ'արշաւէ այն պայմանաւ, որ հայ իշխանները կալանաւորէ եւ Ամիրապետին ղրկէ, երիտասարդները (մանաւանդ վայելչահասակները եւ քաջաբազուկները) մահմետականութեան դարձնէ, իսկ միւսները սրամահ առնէ: Բուխայ (850) Հայաստան մտնելով, արտաքոյ կարգի անգթութեամբ կը կատարէ Ամիրապետի հրամանը, ասպատակ կըսփռէ Սասունի եւ Տարօնի գաւառներուն մէջ, ուրիշ նախարարազանց հետ Բագարատի Աշոտ եւ Դաւիթ որդիքն ու գերդաստանը եւ Արծրունեաց Աշոտ իշխանի կիներն ու որդիքն Ամիրապետին կը ղրկէ: Վասպուրական նահանգի մէջ եւս, ինչպէս եւ 'ի Տարօն, շատերը տանջանքով յուրացութիւն կ'ըստիպէ եւ անխնայ կը կոտորէ: Սոյնօրինակ եւ առաւել դժնդակ աղէտներու կը հանդիպին նմանապէս Արարատեան աշխարհն, Ուտի, Աղուանք եւ Դուին կաթողիկոսական աթոռանիստն, ուր անլուր արհաւիրքներէն սոսկալով, ոմանք կը տկարանան հաւատոյ մէջ, բայց բազմաթիւ վայելչահասակ իշխանք եւ շինականք, երիտասարդք եւ կուսանք հաւատոյ հաստատութեան համար զիրար կը քաջալերեն, Մեռցուք վասն Քրիստոսի, կը գոչեն եւ կը նահատակուին ուրախութեամբ: Այսպէս արիւնով կը ներկուի Հայաստանեայց Եկեղեցին-քրիստոնէական հաւատոյ բազմադարեան եւ բազմաչարչար Վկայուհին,- որոյ գլխին հալածանաց շանթեր եւ կարկուտներ կը տեղան, սակայն քրիստոնէական սիրով ամենուն կը դիմազրուէ եւ արիւնաթաթաւ վէրքերով աննկուն կը մնայ իր կոչման մէջ:

Բուխա, անպատում կոտորածներէն զկնի բազմաթիւ կալանաւորներ Ամիրապետին կը ղրկէ, որոնք դարձեալ բանտից եւ տանջանաց կը մատնուին եւ շատերը կը մարտիրոսանան, որոց մէջ յայտնի են մանաւանդ Ստեփաննոս Կոն եւ Սմբատ, որ հաւատը չուրանալու համար երկար ժամանակ բանտի մէջ կը մնայ եւ այն տեղ կը վախճանի, որ եւ այս մասին կը կոչուի Խոստովանող, որոյ որդի Աշոտէն, յետ սակաւ ժամանակի, կը սկսի Բագրատունեաց թագաւորական հարստութիւնը:

Բուխայի արիւնահոս ասպատակութեան եւ աւերանաց ժամանակ Յովհաննէս կաթողիկոսն, աթոռանիստը թողլով եւ գաւառներու մէջ տառապեալ ժողովրդին այցելութեան եւ մխիթարութեան ելնելով կը հիւանդանայ Գեղարքունոյ Մաքինոցաց մենաստանի մէջ

եւ 22-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի: Իսկ Սմբատ, որ տակաւին Բուխային չէր ներկայացած, կ'աճապարէ եւ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար ժողով կը գումարէ Երազգաւորս կամ Շիրակաւան գիւղի մէջ (որ միայն էր ապահով նոյն դառնադէտ միջոցին), ուր բազմաթիւ ժողովոյ հաւանութեամբ կ'ընտրուի Զաքարիա Կոտայեցին, եւ մի ակուր մէջ (854-ին) կը ձեռնադրուի սարկաւազ, քահանայ, եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս: Վասն զի կաթողիկոսութեան ընտրական իրաւունքն ամենեւին խտրութիւն չը դնէր եկեղեցականի եւ աշխարհականի մէջ, ըստ առաքելական սովորութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, ինչպէս յայտնի է նոյն իսկ Լուսաւորչի եւ Մեծին Ներսիսի ընտրութեան պատմութենէն:

Գ.

Դարձ գերեայ նախարարաց. - Թոթակցութիւնք Զաքարիա կաթողիկոսի հայոց եւ Փոյր պատրիարքի Յունաց. - Ժողով'ի Շիրակաւան. - Կաթողիկոսութիւն Գէորգայ Գատնեցոյ եւ թագաւորութիւն Աշոտոյ. - Ակնարկ Բագրատունի թագաւորութեան վրայ. - Գէորգ կաթողիկոս իբրեւ հաշտարար. - Կալանաւորութիւն նորա. - Մաշտոց Բ Եղիվարդեցի. - Յովհաննէս Դրասխանակերպացի. - Կալանաւորութիւն նորա Յուսուփ ոսրիկանէն. - Կալանաւոր եւ քառասունք'ի Յուսուփայ. - Նահապետութիւն Սմբատայ Խոսարովանողի. - Պաշարումն Երնջակայ եւ կալանաւորութիւն հայ տիկնանց. - Բարբարոսութիւնք Յուսուփայ եւ քրիստոնէական վկայութիւն քազմաց. - Տօն նահապետակաց:

ԶԱԲԱՐԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԳ ԽԱՐԻՆ (862) ԳԵՐՈՒԾ ԵՒ ԱՌ ԱՏԻ ՀԱԼԱՏՈՅ ՄԷՋ ԽԿԱՐԱԳԱԾ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿՐ ԴԱՌՆԱՆ, ԵՒ ՍՄԲԱՏ ԽՈՍԱՏՈՎԱՆՈՂԻ ԱՆՈՏ ՈՐԴԵՅ ԻՆՍՏԱՆԱԳ ԻՆՍՏԱՆ ԿԱՐԳՈՒԾ ԺԱՄԱՆԱԿ ԿՐԱԿԱԻՆ ՀԱՄԱՐԾԱԿԱՊԷՍ ԻՐԵՆԳ ՔՐԻՍՏՈՆԷՍԿԱՆ ԿՐՕՆՔՐ ԿԱՂՏԵԼ, ՈՐՈՎ ԵՒ ԸՍՏ ԱՍԵԼՈՅ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՏՈՒՄԱՐԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ՝ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿՐԱՓՈՓԻ ԻԼՐ ԳԱԼԱԿԱԳ ԴԱՐԾԻՆ ԵՒ ԲԱՐԵՎԱՂՏՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ: «Զայն հարսի եւ փեսայի լսելի լինէր. ծնան որդիս եւ արարին պտուղ»:

Սակայն այս միջոցին Կ. Պոլսոյ Յունաց Փոտ Պատրիարքը կը սկսի իւր առաջնորդաց ձեռքով նեղել յունական բաժնի Հայերն, որուն համար եւ Զաքարիա կը ստիպուի թուղթ գրել առ Փոտ՝ մերժելով նորա կարծիքները Հայոց դաւանութեան մասին եւ կը հե-

տեւցնէ, որ Հայք հետեւողք են երեք նախկին տիեզերական ժողովոց եւ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին:

Փոտ երկու պատասխանական թուղթ կը գրէ Զաքարիային եւ Աշոտին, որով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելական անարատ ականդապահութիւնը գովելէն զկնի՝ կը յորդորէ 'ի միութիւն ընդ Յունաց: Այս թղթոց պատճառաւ Զաքարիա ժողով կը գումարէ Շիրակաւանի մէջ (862), ուր կը գտնուի 'ի միջի այլոց եւ Նանա սարկաւազ Ասորին, որ ժամանակակցաց մէջ հմուտ համարուած էր: Այս ժողովը ստիպողական կերպարանք կ'առնու Յունաց կողմէն, որովհետեւ Փոտի թղթերը բերող Նիկիոյ Վահան յոյն եպիսկոպոսն ինքնին երկար ատենաբանութիւնն կ'առնէ Քրիստոսի մարդեղութեան խորհրդոյն վրայ եւ կանոններ կ'առաջարկէ, եւ յետ ժողովոյն կարծելով, թէ արդէն Հայք միաբանեցան ընդ Յունաց, կը դառնայ 'ի Պօլիս: Բայց այս ժողովի լուրը մեծ ալեկոծութիւն կը պատճառէ Հայաստանի մէջ, եւ Տայոց Սահակ եպիսկոպոսն (Մուտ կոչեցեալ) 'ի դիմաց Աշոտոյ Իշխանաց Իշխանին սաստիկ թուղթ կը գրէ Փոտին, նոյնպէս կը գրէ եւ Զաքարիա առ Վահան եպիսկոպոս, Ծննդեան տօնի կատարման ժամանակի համար: Եւ այսպէս յունական կարծեցեալ միութիւնը մեծ ընդդիմութեան կը հանդիպի Հայոց կողմէն եւ ապարդիւն կը մնան հետամտողաց նենգ ջանքերը:

Զաքարիա իւր 21 ամեայ կաթողիկոսութեան մէջ ազգի խաղաղութեանը խնամ կը տանէ, Ամիրապետէն անգամ կը պատուի, գրաւոր երկասիրութիւններ եւս կը թողու, եւ ապա վախճանելով՝ իրեն կը յաջորդէ ընտրութեամբ ազգին Գէորգ Գառնեցի, որ սնուած էր կաթողիկոսարանի մէջ:

Գէորգ Գառնեցւոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ Աշոտ հանդիսիւ թագաւոր կ'օծուի Անի քաղաքին մէջ (885)՝ թագ ստանալով Ամիրապետէն եւ Յունաց Վասիլ (Արշակունի) կայսերէն, եւ օծադիրն կը լինի նոյն ինքն կաթողիկոսն. եւ այսպէս Արշակունեաց թագաւորական հարստութեան վերջանալէն 452 տարիէն զկնի կը կանգնի թագաւորական նոր հարստութիւն Բագրատունի ցեղէն, այսինքն այն ցեղէն, որ Քրիստոսի թուականէն շատ առաջ, Հրաչէի թագաւորութեան կամ նահապետութեան ժամանակ Հրէաստանէն գաղթելով եւ առանձին նախարարական ցեղ կազմելով թագադիր ասպետութեան պատիւն ունէր Հայաստանի մէջ, ինչպէս յայտնի է ազգային պատմութենէն: Զօրացած էր այս ցեղը թէ՛ հարստութեամբ եւ

թէ՛ իւր նշանաւոր նախարարաց եւ արի զօրավարաց մեծագործութեամբ: Սակայն այս Բագրատունի թագաւորական հարստութեան ժամանակ ոչ սակաւ կը տառապի Հայաստանեայց Եկեղեցին որպէս եւ ՚ի ժամանակս Մարգպանաց եւ Ոստիկանաց: Արտաքին խռովութեանց հետ կը յաճախեն եւ ներքին խռովութիւնք, եւ այն թագը, որ օտարաց ձեռքով տրուած էր Հայաստանին, երկու հարիւր տարի անգամ չը տեւեր, դարձեալ օտարաց ձեռքով կը բարձուի:

Մեր նպատակէն արտաքոյ լինելով Բագրատունի թագաւորութեան կարճատեւութեան վրայ երկարօրէն եւ հիմնովին խորհրդածել՝ միայն այսքանը կ'ասենք, որ օտարները թագ տալով Հայաստանին՝ հետամուտ էին տեսակ մի թագաւորական ստրկութեան մէջ պահել Հայոց ազգը, ուստի եթէ կը գտնուէին ազգաչէն եւ եկեղեցաչէն թագաւորներ, եւ կամ ազգի ինքնուրոյն եւ անկախ իշխանութեան ջանադիրներ, շուտով նոյն օտարները ուրիշ ստրկասէր իշխանի կամ նախարարի մի թագ խոստանալով եւ նաեւ օժանդակելով՝ կը յարուցանէին ներքին խռովութիւններ եւ կոտորածներ: Այս էր պատճառն, որ երբեմն քանի մի իշխանք իրարու հակառակ թագ կը կապէին եւ իրարու դէմ կը զինէին: Ողորմելի հայրապետներն եւս, ինչպէս պիտի տեսնենք, ստիպուած էին երբեմն ներքին խռովութեանց հաշտութեան համար ջանալ, եւ երբեմն Հագարացոց, Պարսից եւ Յունաց տիրապետաց անգթութիւնները մեղմելու աշխատիլ: Վասն զի Ազգը եւ Եկեղեցին մի մարմին կազմելով՝ վնասն եւ հարուածները կրողը դարձեալ նոյն մարմինն էր:

Այսպէս ահա Սմբատ Ա թագաւորի, Աբաս սպարապետի (որ կ'ուզէր թագաւորական իշխանութիւնը յափշտակել) եւ կուսակցութեան բաժնուած նախարարաց մէջ սաստիկ գժտութիւն կը ծագի, եւ Գէորգ կաթողիկոսն իբրեւ հաշտարար մէջ կը մտնէ: Սակայն Աբաս զրպարտութեան կը մատնէ զհայրապետն, եպիսկոպոսները նորա դէմ կը գրգռէ, կաթողիկոսութիւնը Եղիվարդեցի Մաշտոց վարդապետին կը խոստանայ, եթէ իրեն համակցի, բայց արդարասէր վարդապետէն յանդիմանական եւ յորդորական պատասխան ընդունելով՝ հազիւ հազ կը հաշտուի հայրապետի հետ:

Նոյն Գէորգ կաթողիկոսն կը ջանայ Սմբատ թագաւորի եւ Ատրպատականի Ափշին ոստիկանի մէջ ծագած գժտութիւնը վերցնել եւ այս մասին շղթայի կը զարնուի Ոստիկանէն եւ երկու ամիս տառապանաց կը մատնուի: Մինչդեռ ոստիկանը կ'ուզէ զհայրա-

պետն շղթայակապ Ատրպատական տանիլ, Հայ նախարարներն ու իշխաններն ոսկի եւ արծաթ տալով՝ կալանաւորութենէ կ'ազատեն եւ իւր կաթողիկոսական աթոռը կը դարձնեն:

Հայաստանի մէջ ներքին խռովութիւններ կը յուզին եւ Ափշին ոստիկան պատեհ միջոց գտնելով՝ բազմաթիւ զօրքով վերստին կ'արշաւէ զանազան գաւառներու վրայ եւ ահագին կոտորածներ կ'առնէ, որուն վրայ եւ հայրապետն իւր սրտի ցաւէն առանձնանալով 'ի Վասպուրական կը վախճանի (897) 21-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի: Գէորգ կը թաղուի Ձորոյ վանքին մէջ, ուր Յովհաննէս կաթողիկոս կը պատմէ, թէ ամփոփուած էր Լուսաւորչի գաւազանն եւ տէրունական խորհրդոյ սեղանն, զոր տակաւին եկեղեցիներ չը շինուած ժամանակ իւր հետ կը շրջեցուցանէր:

Գէորգին կը յաջորդէ Մաշտոց Բ Եղիվարդեցի, Արագածոտն գաւառէն, 60 տարեկան հասակին մէջ, եւ 7 ամսէն յետոյ կը վախճանի: Սա կաթողիկոսութենէն առաջ վարժելով Մաքենոցաց մենաստանի մէջ եւ սուրբ Գրոց ուսմամբ ճոխանալով՝ նորոգած էր Սեւանայ մենաստանն եւ հոգեւոր ուսմանց եւ բարեպաշտական վարուց վարժարան դարձուցած, աշակերտելով շատերը: Մաշտոց կը թաղուի Գառնի գիւղաքաղաքին մէջ, ուր էր Տրդատայ հոյակապ հովանոցն, որոյ արտասուլաշարժ փլատակները եւ գեղաքանդակ սիւներն ու խոյակները տակաւին կը տեսնուին եւ հնասէրները կը զարմացնեն:

Մաշտոցի տեղ կաթողիկոս կ'ընտրուի (897) նորա աշակերտն (ըստ ոմանց քեռորդին) Յովհաննէս Զ Դրասխանակերտացի կամ Դասհոնակերտացի պատմաբան: Սա որպէս ականատես, մանրամասնաբար գրած է իւր ժամանակի բոլոր անցքերն ու այն տառապանքները, զորս կրած է Հայաստանեայց Եկեղեցին: Յովհաննու երկասիրութեան մէջ պարունակուած անցից ընդարձակ հետազօտութիւնն ընթերցողաց թողլով, մենք միայն գլխաւոր կէտերը կը քաղուածենք:

Յովհաննէս կաթողիկոս ըստ ամենայնի ներհակ է քաղկեդոնականութեան, որոյ յուզած երկպառակութիւններն այնչափ խոր ազդած են սրտին, որ միշտ պախարակելով կը խօսի իւր պատմութեան մէջ, որոյ պարունակութեան մասին 'ի ժամանակին պիտի քանի մի խօսք ասենք:

Յովհաննէս իբրեւ հաշտարար հայր կը հանդիսանայ ազգին մէջ եւ թագաւորի ու նախարարաց գժտութիւնները վերցնելու կը

ջանայ արդարասէր միջամտութեամբ: Կ'երթայ նմանապէս մեծամեծ ընծաներով առ Յոսուսի ոստիկանն Ատրպատականի եւ աղերսական բանիւ կը խնդրէ խաղաղութեան դաշն հաստատել Սմբատ թագաւորի, նախարարաց եւ բովանդակ Հայոց աշխարհի հետ: Նախ սիրով կ'ընդունուի ոստիկանէն եւ ապա կը կալանաւորուի եւ կը բանտարկուի: Յոսուսի բազմաթիւ զօրքով Հայաստան կ'արշաւէ եւ գկաթողիկոսն շղթայակապ իրեն հետ կը բերէ, կը յարձակի նախ Սիւնեաց աշխարհի վրայ եւ Զատիկի տօնին (909) շատ մարդիկ կը կոտորէ, եւ ապա դիմելով 'ի Դուին՝ Երասխայ ափանց վրայ բանակ կը կազմէ: Կը յարձակի Սմբատայ վրայ եւ չը կարենալով բռնել՝ բովանդակ ամառն կ'աւերէ Հայաստան, իսկ ձմեռն Դուին կը մնայ՝ տառապեցնելով շղթայակապ հայրապետն, որ ինքնին այսպէս կը գրէ իւր համար. «Կրեցի այնուհետեւ 'ի դահճաց անտի մահահոտ իմն լուտանօք գանս եւ բանտս եւ գելարանս եւ արգելարանս 'ի խաւարչտին տեղուջ եւ յանձուկ վայրս, այլ եւ 'ի վիրապս եւ 'ի վիհս խորոց ընկեցայ սաստիկ եւ դառն կտտանօք: Եւ պահապանացն սաստիկ աղաղակն եւ ճիչն դատափետ ոչ հեռացեալ հատանէր 'ի լսելեաց իմոց յերեկորեայ մինչեւ ցառաւօտն, եւ սակս այսորիկ բարձեալ էր յինէն նինջ արտեւանաց եւ հանգիստ իրանաց իմոց»:

Ոստիկանն ոսկի եւ արծաթ կը խնդրէ կաթողիկոսէն, եւ սա պատեհ առիթ համարելով՝ ազատութիւն կը խնդրէ, որ երթայ ժողովէ եւ հատուցանէ: Բանտէ կ'արձակուի, այլ ոչ կապանքէ, եւ ընդ հսկողութեամբ պահապանաց շղթայակապ կը շրջի ազգին մէջ եւ արծաթ ու ոսկի կը ժողովէ անգուլթ բռնաւորին համար: Յաջող միջոց գտնելով կը փախչի Աղուանից երկիրը՝ Սահակ իշխանի եւ Ատրներսեհ թագաւորի մօտ, եւ ապա դառնալով անտի կը բնակի Գուգարաց աշխարհի մէջ:

Յոսուսի, միանալով Վասպուրականի ինքնակոչ թագաւոր Գագիկ Արծրունւոյ հետ, կը հետամտի Սմբատը կալանաւորել կամ սպաննել: Հուր եւ սուր կը շողան ամեն ուրեք. եկեղեցիները կը կողոպտուին, եկեղեցականք եւ աշխարհականք կը գերուին, եւ հանգոյն Վարդանանց դարուն, աշխարհի բնակիչները կը ստիպուին թողուլ իրենց բնակարաններն եւ լեռներն ու անտառներն ապաւինիլ: Շատ իշխանք ձերբակալ կը լինին. Սմբատ թագաւորի Մուշեղ որդին եւ Սմբատ եղբօրորդին հաւատը չուրանալու համար կը թիւնաւորուին անագորոյն բռնաւորներէն:

Սմբատ կ'ապաստանի Կապոյտ ամրոցն իւր թիկնապահ զօրքով, եւ Յուսուփ պաշարելով՝ քրիստոնեայ զօրականները յառաջ կը վարէ, որ նետաձիգ լինին: Երկու կողմէն նետահարութիւնը կը շարունակի, եւ Սմբատ, խնայելով քրիստոնէից արիւնն ու կոտորածն, որոնք իր պատճառաւ կը նետահարէին զմիմեանս, անձնատուր կը լինի՝ ոստիկանէն խաղաղութեան երդումն խնդրելով: Սակայն յետոյ ընդդէմ երդման կը կալանաւորուի Յուսուփէն, շղթայակապ խաւարչտին բանտի կը մատնուի եւ տանջանքներու կ'ենթարկուի հաւատն ուրանալու: Ապա կը տարուի Գողթան գաւառն եւ Երնջակ բերդի հանդէպ, ուր զօղուած էին նախարարագուն կանայք եւ որդիք. Յուսուփ կամելով բերդի մէջ ամրացածներուն ահ եւ սոսկումն պատճառել եւ հնարքով կալանաւորել, սաստիկ տանջանաց կը մատնէ զՍմբատ: Սմբատ հաստատուն կը մնայ իւր քրիստոնէական հաւատքին վրայ եւ կը հաղորդուի մի ծպտեալ քահանայէ: Անտանելի տանջանքներէն յետոյ գլուխը կը կտրեն եւ մարմինը կը տանին 'ի Դուին, կը բեւեռեն խաչափայտի վրայ, իբր 'ի նախատինս իւր քրիստոնէութեան, եւ այսպէս կը կատարի թագաւոր նահատակն Սմբատ (914), որոյ արիական մարտիրոսութիւնը, ըստ Յովհաննու կաթողիկոսի, պատճառ կը դառնայ շատ այլազգիներու քրիստոնէական դարձին:

Յուսուփ, սոյն անգթութենէն զկնի, Երնջակի պաշարումն առաւել սաստկացնելով՝ վերջապէս կը գրաւէ նենգութեամբ, եւ այնչափ կոտորած կ'առնէ գիշերը քաղաքին մէջ, որ առաւօտուն արիւնաներկ կը գտնուի քաղաքն: Այս տեղէն շատ մեծամեծաց կանայք կալանաւորուելով՝ Դուին կը տարուին եւ այնպիսի դժնդակ բանտարկութեան կը մատնուին, որ փափկասուն տիկնայք, սակաւ ժամանակէն զկնի, կըմեռնին բանտերու մէջ:

Աշոտ, որդին Սմբատայ, կը թագաւորէ, բայց սակաւ ժամանակէն զկնի Յուսուփ՝ հագարացի աստապակներ կը սփռէ Հայաստանի մէջ եւ այնքան կոտորածներ եւ աղէտներ կը հասուցանէ եւ այնպիսի բարբարոսական տանջանքներով կը տանջէ հաւատացեալները, որ ընթերցողը կը սոսկայ եւ կը քստմնի, երբ կը կարգայ Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան մէջ այս աղէտից դառն նկարագիրը: Եթէ տարի անընդհատ կը շարունակին այս անգթութիւններն եւ հարցափորձական ատեաններու եւ տանջանարանաց խստութեան առջեւ աներկիւղ կը խոստովանին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակները

իրենց քրիստոնէութեան սրբութիւնն ու ճշմարտութիւնը եւ ամենայն խոստմունք ուրացութեան առ ոտն կը հարկանեն: Բազմաթիւ արք եւ կանայք, ծերք եւ մանկունք կը մարտիրոսանան, որոց մէջ կը յիշուին քանի մի պատանի նահատակներ՝ Միքայէլ Գուգարացի եւ Գնունեաց ազգէն երկու եղբարք՝ Դաւիթ եւ Գուրգէն, որոնք ամենայն դահճական արհաւիր եւ իշխանական խոստումն կը քամահարեն եւ ուրախութեամբ մահ կը ճաշակեն ՚ի սէր Աստուծոյ:

Այս ամեն նահատակներու յիշատակն, որոնք Յուսուփի ժամանակ կը մարտիրոսանան, կը պատուի Եկեղեցւոյ մէջ, որուն համար այսպէս կը գրէ ինքն Յովհաննէս կաթողիկոս. «Ամենեքեան սոքա սուրբք, յիրաւի տարեւորական տօնախմբութեամբ պատուին միշտ յեկեղեցիս սրբոց՝ օր յիշատակի սոցա սահմանեալ Մարերի ամսոյ, որ օր 27»։ Եւ ապա կամելով ցուցանել, թէ աստուածային սիրով վառուածներն երկիւղ եւ ցաւ չեն զգար արհաւիրքէ եւ տանջանքէ, կը յաւելու. «Ձիք ինչ ահաւոր, ուր սէր Հօր է, եւ ո՛չ այն ինչ որ ցաւեցուցանէ, ուր փառքն Քրիստոսի են»:

Դ.

Սով ՚ի Նայասարսն. - Թուղթ միխիթարսնաց ՚ի Նիկողայոս պարրիարքն Յունաց. - Թուղթ Յովհաննէս կաթողիկոսին առ կայսրն Յունաց. - Ներքին խոփութիւնք եւ երեք թագաւորք ՚ի Նայասարսն. - Նրար ուրիկան եւ կաթողիկոսն Յովհաննէս. - Նահապարկութիւնք եւ գերութիւնք. - Գրատուն կաթողիկոսարանին Դունայ. - Կաթողիկոսունք՝ Սրնիսանոս Բ եւ Թեոդորոս Ա - Թագաւորութիւն Աբասայ եւ շինութիւն վանօրէից. - Կենցաղ վանականաց. - Եղիշէ կամ Եղիսէ Ա եւ Անանիս Մոկրացի. - Աբաս եւ թագաւորն Ափիսագաց՝ Բեր. - Տրդէտ մոլեկրօնութեան Յունաց. - Թագաւորութիւն Աշոտ Ողորմածի. - Գծագիր կենաց նորա. - Շինութիւն Տաղարտու եւ Սանահնի վանաց:

ՅՈՒՍՈՒՓԻ զօրքերէն, Պարսից կուսակալներէն, Յոյներէն եւ Կովկասեան հիւսիսաբնակ ազգերէն հասած հարստահարութեանց եւ վրդովմանց պատճառաւ երկրագործութիւնը կը դադարի Հայաստանի մէջ. ուստի եւ սաստիկ սով կը տիրէ բոլոր աշխարհին, որոյ աղէտալի պատկերը, զոր կը նկարագրէ Յովհաննէս պատմաբան կաթողիկոսն, սարսուռ կը պատճառէ ընթերցողին: Այս աւերանաց եւ աղէտից համբաւներն ամեն տեղ կը տարածուին

եւ Յունաց Կոստանդին Պերփեռուժէն կայսրը կը յանձնէ Կ.Պօլսոյ յունական Նիկողայոս պատրիարքին մխիթարանաց եւ ցաւակցութեան գիր գրել առ Յովհաննէս կաթողիկոս, որ Վրաց աշխարհի մէջ էր, Ատրնեքսեհ թագաւորի մօտ: Այս թղթէն կը նշմարուի, որ Վրացիք, չընայելով Կիւրոնի ժամանակ պատահած բաժանման, տակաւին Հայաստանեայց կաթողիկոսական իշխանութեանը կը հպատակէին, վասն զի Նիկողայոս այս խօսքերը կը գրէ առ Յովհաննէս կաթողիկոս. «Յոյժ տրտմութիւն եւ անպակաս ցաւք են սրտից մերոց յաղագս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից միահամուռ քոյղ հաւատացեալ հօտիցդ»:

Այս թուղթը ստանալէն զկնի Յովհաննէս կաթողիկոս Վրաստանէն կը դառնայ 'ի Տարօն եւ տեսնելով երկիրը տակաւին թշնամիներէ պաշարուած, ցաւօք եւ հեծութեամբ սրտի (920), երկար թուղթ մի կը գրէ Յունաց կայսեր եւ Հայաստանի բոլոր աղէտները պատմելով՝ օգնութիւն կը խնդրէ: Կայսրը, կաթողիկոսի թուղթը կարդալով, պատգամաւոր կը դրկէ Հայոց Աշոտ թագաւորն եւ կաթողիկոսն 'ի Պօլիս հրաւիրելու: Թագաւորը կայսեր հրաւերին համեմատ Պօլիս կ'երթայ եւ մեծ պատուով ու թագով կը պսակուի, իսկ կաթողիկոսը չըհաճիր երթալու, որպէս զի իւր անձը իւր հօտին առջեւ կասկածանաց չենթարկէ եւ քաղկեդոնիկութեան համախոհ չըհամարուի. ուստի եւ Տարօնէն կ'ուղեւորի 'ի Դերջան իւր հօտին այցելութեան: Տառապակիր Հայրապետը Հայաստանի գաւառներուն մէջ շրջելէն եւ աղէտներուն ականատես լինելէն զկնի՝ չը կարենալով տոկալ կ'առանձնանայ: Արտաքին արհաւիրաց հետ ներքին խռովութիւնք եւս կը յաճախեն Հայաստանի մէջ: Երեք թագաւորներ միմեանց ներհակ թագ կը կապեն, այն է Աշոտ երկաթ Սմբատեան, որ արդէն Պօլսէն դարձած էր եւ կը թագաւորէր 'ի Շիրակ, Աշոտ Շապուհեան, որ Յոսուփէն թագ ստանալով՝ կը բռնակալէր 'ի Դուին, եւ Գագիկ Արծրունի, որ կ'իշխէր Վասպուրական աշխարհին: Խաղաղասէր հայրապետն իւր առանձնութեան մենարանէն դառնալով՝ շատ անգամ կը ջանայ այս ազգաւեր անիշխանութեան առաջն առնուլ, բայց տեւական հաշտութեան չարժանանար աշխարհը, ուստի եւ արտաքին թշնամիները, ներքին խռովութիւններէն աւելի օգուտ քաղելով, որ արդէն իրենց բորբոքածն էր, աւերմունքները կը շարունակեն: Հայրապետի հաշտարարական միջամտութեանց ժամանակ Նըսր ոստիկանը կը հետամտէ հայրա-

պետն կալանաւորել, ինչպէս կալանաւորած էր Հայոց երկու մեծ իշխանները՝ Սահակ եւ Բաբելէն եւ ուրիշները: Հայրապետը Գեղարքունի գաւառի Այրեւմանից մէջ լինելով՝ այն տեղէն կ'անցնի Սեւան կղզին եւ վարդապետաց խորհրդով զանազան ընծաներ կը զրկէ Ոստիկանին զայրոյթը զիջուցանելու համար եւ երգման թուղթ ստանալով՝ կը յօժարի երթալ 'ի Դուին կաթողիկոսարանն: Սակայն Ոստիկանը կը ստէ իւր երգմանը, զօրք կը զրկէ Այրեւմանքը կողոպտելու, ուր պահուած էին կաթողիկոսական գանձերը եւ եկեղեցական սպասներ եւ զարդեր: Կրօնաւորները կը դիմակալեն եւ բոլորը զանազան տանջանքներով կեանքէ կը զրկուին: Ապա զօրք կը զրկէ Բիւրական բերդը, ուր էր կաթողիկոսն, որպէս զի կալանաւորեն եւ իւր մօտ բերեն: Կաթողիկոսը մօտահաս վտանգէն կ'ազատի փախչելով, կարծելով, թէ միայն իւր անձին համար է զօրականաց հետամտութիւնը, սակայն թշնամիք բերդը կը պաշարեն, ուր բաւականին բազմութիւն, քահանաներով եւ եպիսկոպոսով հանդերձ ամրացած էին: Ամրոցը կը մատնուի թշնամեաց ձեռքը, 200 հոգի սրով կը խողխողին հաւատոյ մէջ հաստատուն մնալու համար, եւ սպանելոց գլուխները արանց եւ կանանց հետ գերի կը տարուին Ոստիկանին: Այս գոյժը կաթողիկոսի ականջը կը հասնի եւ յետոյ տեղեկանալով, որ գերիներուն ազատութիւն եղած է, իսկ տասն մանուկներ թշնամիքն իրենց տներուն մէջ պահած են, արծաթով կը գնէ եւ կ'ազատէ:

Նրսր կը գրաւէ Դունայ կաթողիկոսարանը եւ բնակարան կը դարձնէ իւր ծառայից համար, իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս տեսնելով, թե վերստին ժառանգելոյ յոյս չըկայ, կ'ուղեւորի 'ի Վասպուրական առ Գագիկ Արծրունի եւ անդադար կը տառապի այն տեղ Եկեղեցւոյ եւ Ազգի վիճակին վրայ: Այս թախծութեան մէջ, արտասուօք եւ հեծութեամբ կ'աւարտէ իւր պատմական երկասիրութիւնը, որ վաղուց սկսած էր եւ որոյ համար յատկապէս խնդրած էին Գագիկ եւ Աշոտ, եւ կը կնքէ մի յորդորական սրտաշարժ վերջաբանով: Ինքն եւս բազմաչարչար հայրապետն սակաւ ժամանակէն զկնի կը վախճանի, 27 տարի կաթողիկոսական պաշտօն վարելէն զկնի, եւ կը թաղուի Վասպուրականի մէջ (924):

Յովհաննիսին տեղ կաթողիկոս կ'ընտրուի Ստեփաննոս Բ, որ կը նստի Աղթամար կղզւոյ մէջ, վասն զի Դունայ կաթողիկոսարանն արդէն գրաւուած էր Հագարացի ոստիկանէն: Ստեփաննոս մի տարիէն յետոյ կը վախճանի եւ իրեն կը յաջորդէ Թէոդորոս Ա: Սո-

րա կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին, երբ Աբաս կը թագաւորէ իւր եղբայր Աշոտի տեղ, Դունայ կաթողիկոսարանը կ'առնուի, բայց Թէոդորոս Աղթամար կը նստի:

Աբասի թագաւորութեան ժամանակ Հայաստան աշխարհը սակաւ ինչ խաղաղութիւն կը գտնէ, լեռնական պատսպարեալները կը դառնան, եկեղեցեաց եւ վանօրէից շինութեան ձեռնարկութիւնք կը լինին, որք արդէն շատ տեղ աւերուած եւ այրուած էին: Այս վանօրէից շինութեանը պատճառ կը դառնան մանաւանդ այն վարդապետներն, որոնք Հայաստանէն ցրուած էին Եգերացոց եւ Հոռոմոց երկիրներուն մէջ եւ հալածուելով իրենց հայրենիքը դարձան: Սոյն ժամանակին մէջ շինուած գլխաւոր վանքերը սոքա են. Կամրջածորոյ վանք՝ Արշարունեաց գաւառի Երասխաձորի մէջ, Հոռոմոսի վանք՝ Շիրակ գաւառի մէջ, որ Հոռոմոց երկրէն հալածուած կրօնաւորաց ձեռքով շինուեցաւ, Խլաձորի վանք՝ Դերջան գաւառի մէջ, Նարեկայ վանք՝ Ռշտունեաց գաւառի մէջ, Մովսիսավանք՝ Խարբերդի մօտ, Հնձուց վանք՝ Կարնոյ մօտ, Յախաքար վանք՝ Վայոց ձորոյ մէջ, Կապուտաքար վանք՝ Արշարունեաց մէջ, Նորոգեցաւ նմանապէս եւ Շիրակ գաւառի Դպրեվանքը:

Այս վանօրէից շինութեանը կ'օժանդակէ Աբաս թագաւորն, որոց մէջ կը ծաղկին զանազան ուսումնախնդիր վարդապետներ եւ ՚ի ժամանակին զանազան գաւառներու մէջ առաջնորդ կը կարգուին, որոց գրագիտական արդեանց եւ ընթացից վրայ առանձին պիտի խօսինք: Այս վանուց միաբանից կենցաղին վրայ ծանօթութիւններ կ'աւանդէ Ասողիկ, ասելով, որ գլխաւորապէս երեք կանոն խստութեամբ կը պահպանէին, այն է պարապիլ ընթերցման եւ աղօթից, օրը մի անգամ ճաշել եւ իսպառ անստացուած մնալ: Այս էր պատճառն, որ բարեպաշտ մարդկանց կողմէն մեծամեծ նուէրներ կ'ընծայուէին, ոչ թէ կրօնաւորաց համար, որոնք ուխտած էին չիւրացուցանել բնաւ, այլ իբրեւ պահեստի տրուած հարստութիւն Եկեղեցւոյ, ՚ի ժամանակին ազգային հոգեւոր պիտոյից համար գործադրել:

Թէոդորոս 10 ամեայ (ըստ Ասողկայ 11) կաթողիկոսութենէն յետոյ կը վախճանի (935) Աղթամարայ մէջ, եւ կ'ընտրուի նորա եղբայրն Եղիշէ կամ Եղիսէ Ա, որ եօթը տարի միայն կաթողիկոսական պաշտօն կը վարէ (թէ եւ երկու տարին իբրեւ հրաժարեալ) եւ կը վախճանի (943): Եղիշէին կը յաջորդէ Անանիա Մոկացի՝ Վա-

րագայ ուխտի առաջնորդը, որ Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհն եւս կը ճանապարհորդէ ինչ ինչ խռովութիւններ անդորրացնելու համար:

Ինչպէս արդէն սկսուած էին գանազան վանօրէից շինութիւններ, նոյնպէս Աբաս թագաւորը հիմնարկել կը տայ Կարսայ կաթողիկէ եկեղեցին եւ 5 տարիէն յետոյ կ'աւարտի: Ափխագաց Բեր թագաւորը կը դիմէ Հայաստանի վրայ եւ խրոխտալով կը սպառնայ նորաշէն եկեղեցին Վրացուց ծիսով օրհնել տալ, իբրեւ արհամարհանք Հայոց կանոնական արարողութեանց: Աբաս հայոց եպիսկոպոսներն եւ վարդապետները կը ժողովէ իմանալու թէ ուստի՞ են Հայոց եկեղեցւոյ օրհնութեան կանոնքն, եւ երբ պատասխան կըստանայ թէ 'ի Ս. Լուսաւորչէն են եւ երանելի Մեսրոպէն եւ ճոխացուցած են վերջին դարուց վարդապետներն, կըզայրանայ եւ կը պատերազմի Ափխագաց թագաւորի հետ եւ կալանաւորելով կը բերէ Կարսայ նորաշէն եկեղեցին եւ կ'ստէ. «Տե՛ս այժմ սորա գեղեցկութիւնը, վասն զի միւսանգամ չը պիտի տեսնես»: Եւ յետոյ աչքերը հանել կը տայ:

Մինչդեռ Աբասի թագաւորութեան ժամանակ սակաւ ինչ խաղաղացած էր Հայաստան աշխարհը հարստահարութենէ եւ հալածանքէ, յանկարծ բորբոքեցաւ յունական մոլեկրօնութիւնը, որ սովորաբար կը գրգռուէր միշտ այն ժամանակ, երբ Հայք կըսկսէին փոքր ինչ ներքին բարեկարգութեամբ զբաղիլ, փոքր ինչ անդորրանալով հագարական եւ պարսկական տառապանքներէ: Այնչափ կը զայրանայ Յունաց կրօնական ատելութիւնը, որ կըսկսին Հայերը նզովել իբրեւ եւտիքական, եկեղեցւոյ խորհուրդները պախարակել, բռնադատել ազգային ծէսերը փոխելու, իրենց յարողները վերստին մկրտել ու դրօշմել եւ եթէ քահանայք են՝ վերստին ձեռնադրել, եւ այսպէս առիթ տալ չարաչար խռովութեանց: Յունաց բաժնի Հայերէն շատերն, այս աններողամտութեան հալածանքէն զգուցելով, կը տեղափոխին Մեծ Հայոց Շիրակ եւ Վանանդ գաւառները, որոյ համար ատելութիւնն աւելի կը զայրանայ եւ երկար դարեր կը տեւէ:

Աբաս այս յունական հալածանաց եւ այլ բարբարոս ազգաց ասպատակութեան միջոցին կը վախճանի: Նախարարք Անանիա կաթողիկոսին հետ կը խորհին շուտով թագաւոր օծել Աբասի որդի Աշոտն, եւ այս պատճառաւ պատգամաւորաց ձեռամբ կը հրաւիրեն Աղուանից Փիլիպպոս հայկազուն թագաւորն ու Յովհաննէս կաթողիկոսն, եւ երբ կը ժողովին ամենքն, ուր էին 40 էն աւելի եպիսկո-

պոսունք, (961) Անի քաղաքի մէջ Աշոտը թագաւոր կ'օծեն, եւ նոյն քաղաքն արքայական աթոռանիստ կը դառնայ:

Աշոտ մեծ խնամք կը տանի Եկեղեցւոյ պառծառութեան եւ իւր մարդասիրական խնամքներով առաւել հայր կը հանդիսանայ Հայաստանին, քան թէ թագաւոր: Կըստփոփէ Ազգի տառապեալներն ու կարօտեալները: Սեղանակից կ'առնէ իրեն կաղերը, կոյրերը, ցաւագարները եւ շատ անգամ ինքը կըսպասաւորէ, իւր բոլոր արքայական հարստութիւնը ազգի կարօտելոց համար գործադրելով, այնպէս որ մահուան ժամանակ մի դրամ գոնէ չըգտնուիր գանձատան մէջ: Այս մարդասիրութեան խնամոց եւ գթութեան համար կը կոչուի Աշոտ Ողորմած: Աշոտի նման ողորմած կը լինի նմանապէս եւ Խոսրովանոյ թագուհին, որ Սեւորդեաց աշխարհին մէջ կառուցանել կը տայ Հաղբատ եւ Սանահին հոյակապ վանքերն, որոնք մինչեւ ցայսօր կանգուն կան: Խոսրովանոյ գթած մայր կը հանդիսանայ բոլոր ազգին եւ արժանաւոր թագուհի Արարատեան թագաւորութեան:

Իսկ Անանիա կաթողիկոսն Աղթամարայ, Վարազայ եւ ապա Անիի մէջ հայրապետական պաշտօն վարելով՝ կը վախճանի 22 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի:

Ե.

Վահան կաթողիկոս. - Ի Յունաց արծարծեալ խոտվոթին. - Ժողով յԱնի. - Փախուսր Վահանայ 'ի Վասպուրական. - Ընդրոթին Սրեփաննոս Գ. - Երթ Սրեփաննոսի առ Վահան եւ արսորանք իւր յԱղթամար. - Խաչիկ Ա. - Կրօնական հարածանք 'ի Յունաց. - Թղթակցութիւնք. - Բարեկարգութիւնք Խաչիկի. - Ժողով յԱնի եւ ընդրոթին Սարգսի Ա. - Մոլորութիւն Թոնդրակեցոց. - Ժողով յԱնի. - Պերրոս Ա. - Գաղթականութիւն 'ի Սեբաստիա. - Տոդրիկ Սկիւթացի եւ Վասակ Պահլաւունի. - Հարեանցի ակնարկ ազգային կրօնական եւ քաղաքական վիճակի վրայ:

ԱՆԱՆԻԱՅԻ տեղ, ժողովական հաւանութեամբ (ուր էր եւ Ազոռանից Յովհաննէս կաթողիկոսն), կաթողիկոս կ'ընտրուի (965) Սիւնեաց Բաղայ գաւառի Զուանչիր իշխանի որդին՝ Վահան կամ Վահանիկ, որ առաջ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր

նոյն գաւառի վրայ Անանիայի ձեռամբ: Վահան կաթողիկոսանալով կը նստի Արգինայ գիւղաքաղաքի մէջ, վասն զի տակաւին Անիի կաթողիկոսարանն պատրաստուած չէր: Վահան իւր կաթողիկոսութեան միջոցին, յունական ատելութենէն ստիպուած, որ ամենայն հալածանքով կը շարունակուէր, կամ ինքնին աւելի հակամիտ լինելով նոյն կողմը, առանց հաւանութեան եւ գիտութեան Ազգին, կը միաբանի Յունաց հետ եւ առանձինն իւր կողմէն գիր գրելով եւ պատկեր բերել տալով կը դնէ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ. իբր 'ի նշան անխտրութեան: Վահանայ արարմունքը սաստիկ խռովութիւն կը յուզէ Ազգի մէջ, որոնք կը սոսկային յունական միակերպութենէն եւ վնասակար կը համարէին ազգային Եկեղեցւոյ գոյութեանը, որ իւր առանձին ծէսերով եւ սովորութեամբ կը պարծէր: Այս խռովութեան առթիւ մեծ ժողով կը գումարուի Անիի մէջ (ուր յականէ յանուանէ կը լինին` Տէր Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, հայր Պողիկարպոս Կամրջաձորոյ վանական, հայր Սարգիս Հոռոմոսի վանուց վանական եւ այլ եպիսկոպոսունք եւ բազմաթիւ մարդիկ) Վահանայ ինքնահաճ գործը քննելու: Վահան, տեսնելով Ազգի յուզմունքը եւ ժողովի գումարումն, որուն ինքը պատճառ տուած էր, կը փախչի Վասպուրականի Աբուսահլ թագաւորի մօտ, որ Գագիկ Արծրունիի որդին էր: Յիշեալ ժողովի հաւանութեամբ եւ Վահանայ փախստեան պատճառաւ կաթողիկոս կ'ընտրուի Ստեփաննոս Գ Սեւանայ վանուց վանական: Երկար գժտութիւններ կը լինին Վահանի եւ Ստեփանի մէջ, մինչեւ որ վերջինը կը ստիպուի անձամբ Վասպուրական երթալ եւ Վահանն ու իր պաշտպանն Աբուսահլ յանդիմանել: Ստեփաննոս իւր ուղեկից վարդապետաց հետ կ'աքսորուի Աղթամար կղզին եւ անտի կը տարագրուի միայնակ Կոտորոց բերդը, ուր եւ կը վախճանի երկամեայ կաթողիկոսութենէ գկնի:

Յունականութեան յարումն ուրիշ արդիւնք չէր կարող ունենալ Հայոց համար, եթէ ո՛չ ներքին վրդովմունք եւ երկպառակութիւնք եկեղեցւոյ գաւակաց մէջ. ինչպէս կը տեսնենք Վահանի եւ Ստեփաննոսի պատմութենէն:

Ստեփաննոսի տեղ կաթողիկոս կ'ընտրուի (972) Խաչիկ Ա Արշարունեաց եպիսկոպոսն, Անանիայի քեռորդին, որոյ մասին պատմաբաններէն ոմանք կ'ասեն, թէ Վահանի կենդանութեան ժամանակն ընտրուեցաւ, իսկ ոմանք կ'ասեն թէ՛ Վահան արդէն վախճանած էր: Խաչիկ եւս Արգինայ գիւղաքաղաքի մէջ կը նստի, ուր

եւ հոյակապ եկեղեցի կը կառուցանէ եւ բազմաթիւ մատեաններ ժողովելով՝ հարուստ թանգարան կը պատրաստէ: Սա զանազան օտար երկիրներու մէջ գտնուած Հայոց համար եպիսկոպոսներ կը հաստատէ հայկական հօտի օտարութեան մէջ ցրուած խումբերը հովուելու:

Խաչիկ կաթողիկոսի խորհուրդը շատ օրինաւոր էր, վասն զի ուր հօտն է, այնտեղ պետք է լինի եւ հովիւն: Ինչ ժամանակ որ այս օրինաւորութիւնը գործադրուած չէ, միշտ կորուստ եղած է Ազգին եւ շատ տեղ եւ շատ անգամ անխնամակալութենէ պարզամիտ ժողովրդէն շատերն օտարաց հետ խառնելով անյայտացած են:

Խաչիկի կաթողիկոսութեան ժամանակ Յոյնք սաստիկ կը տագնապեն Հայերը դաւանաբանական խնդրոց համար: Սեբաստիոյ Յոյն մետրապօլիտը բռնաբար կը տանջէ Հայ քահանայքը եւ նոցա գլխաւորները երկաթի կապանքներով կայսեր կը զրկէ ՚ի Պօլիս, ուր ոմանք բանտերու մէջ կը մեռանին եւ ոմանք յակամայս կը ստիպուին Քաղկեդոնի ժողովն ընդունիլ: Յունական մետրապօլիտները զանազան թղթեր կը գրեն Խաչիկ կաթողիկոսին՝ մոլեկրօնութեան ժանտախտով տոգորուած եւ կը պախարակեն Հայաստանեայց Եկեղեցին, եւ յունական բաժնի Հայոց մէջ կ'արգելուն ժամհարութիւնն ու աղօթատեղին ժողովիլը: Հայոց վարդապետները կը ժողովին Խաչիկ կաթողիկոսի հրամանաւ եւ կը պատասխանեն Յունաց գրած թղթերուն: Հայոց պատասխաններէն մին, որ բաւական ընդարձակ է, կ'աւանդէ Ասողիկ ժամանակակից պատմագիրն իւր երկասիրութեան մէջ (Գլուխ ԻԱ), յորմէ պարզապէս կ'երեւի, թէ որչա՞փ այլանդակ եղած են Յունաց գրած թղթերն առ Խաչիկ կաթողիկոս: Նոյնպէս թուղթ կը գրէ Թէոդորոս Յոյն մետրապօլիտն, որուն կը պատասխանէ Սամուէլ Կամրջաձորեցին Խաչիկ կաթողիկոսի հրամանաւ:

Այս ամեն յուզմունքներն եւ թղթակցութիւնները պարզապէս կը յայտնեն մեզ, թէ որչա՞փ աղետներ կարող են հասնիլ քրիստոնէական Եկեղեցւոյն, երբ սէրը մոլեռանդութեան փոխուած է եւ քրիստնէութեան ճշմարիտ հոգին՝ ծիսական վիճաբանութեան: Այս պատկերով կը ներկայանայ մեզ նոյն ժամանակեայ յունական եկեղեցականութիւնը, որ հակառակ Աւետարանի հոգւոյն, օրհնութեան տեղ անէծքներ կը տեղայ Հայոց վրայ եւ տառապակիր Ազգ մի տարապարտ վէճերով կը զբաղեցնէ:

Խաչիկ, յունական ատելութենէն չը տատամսելով, ներքին բարեկարգութեանց եւս խնամք կը տանի եւ Տրդատ անուն նշանաւոր ճարտարապետի ձեռամբ կը շինէ Անիի կաթողիկէ եկեղեցին, ուր եւ կը հաստատուի կաթողիկոսարանն. նմանապէս Գագիկ Ա Աշոտ Ողորմածին երէց որդին, Կատրամիտէ թագուհւոյ լծակցութեամբ զանազան եկեղեցիներ կը շինեն Անիի մէջ, որոց մէջ նշանաւոր էր մանաւանդ Երասխաձորի մէջ կառուցածն՝ նմանութեամբ Էջմիածնի: Այս եկեղեցեաց մէջ Գագիկ Շահնշահ ինքնին շատ անգամ եկեղեցական պաշտօնէից հետ ժամասացութեան կ'երգակցէր:

Խաչիկ 19-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի՝ իւր արդիւնաւոր կեանքը կը կնքէ եւ կը թաղուի Արգինայի հանգստարանին մէջ եւ ապա Գագիկ Շահնշահ մեծ ժողով կը գումարէ Անիի մեջ նոր հայրապետի ընտրութեան համար, ուր եւ բոլոր ժողովականաց հաւանութեամբ կ'ընտրուի (992) Սարգիս Ա Սեւանայ վանուց առաջնորդն, որոյ համար կ'ասէ Ասողիկ. «Ոչ ինքն զկնի պատուոյն, այլ պատիւն զկնի ինքեան ընթացաւ»: Սորա հրամանաւ է, որ Ասողիկ կը գրէ իւր պատմական երկասիրութիւնն, որոյ վրայ առանձինն պիտի խօսինք:

Եկեղեցական Պատմութեան անաչառ հարցասիրութենէն քաջ յայտնի է, որ իմաստակութենէ եւ մոլեկրօնութենէ ծագած վէճերը միշտ կը խանգարեն հաւատացելոց սրտերն՝ եկեղեցական պաշտելի խորհրդներն առարկայ շինելով տկար մտքերու շղակրատութեան, կը ցամաքեցնեն բարեպաշտական զգացմունքներն եւ հետեւապէս կը ծնուցանեն այլանդակութիւններ: Այս յայտնի է քրիստոնէութեան սկզբնաւորութենէն 'ի վեր, որ միշտ մոլորութիւններ յառաջացած են, երբ Աստուածութեան անհաս խորհրդները մարդկային տկարամիտ հետազօտութեան ենթարկուած են: Կը ցաւինք ասել, որ Յունաց ազգի կրօնական աններողամտութիւնն ու հակառակասիրութիւնը մեր ազգի մէջ եւս շատ մտքեր պղտորեց եւ քանի մի անբարեպաշտ մտածութիւններ յերեւան հանեց, որոց մէջ նշանաւոր են Թոնդրակեցիք կամ Թուլայլեցիք: Սոցա իմաստակութիւնքը մօտ 200 տարի կը տեւէ՝ Յովհաննէս Ովայեցի կաթողիկոսի օրէն սկսեալ մինչեւ Սարգսի եւ Պետրոս Գետադարձի ժամանակներն, երբեմն մարելով եւ երբեմն արծարծուելով: Թոնդրակեցոց մոլորամիտ կարծիքներուն վրայ երկարապատում լինիլ մեր նպատակէն արտաքոյ է, միայն այսչափ կ'ասենք, որ բաւական խոռովութեան եւ

մտայուզութեան տեղի տուաւ Հայաստանի մէջ: Սարգսի կաթողիկոսութեան ժամանակ այնքան սաստկացան այս վրդովմունքները, որ ստիպուեցաւ ժողով գումարել առաջն առնելու համար: Ժողովը չըկարաց իւր նպատակին հասնիլ, բայց յետ ժամանակաց Գրիգոր Մագիստրոս՝ Միջագետի Դուքսը, ցրուեց այս աղանդաւորութեան գլխաւոր ապաստանարաններն, որք էին Թոնդրակ, Թուլայլ եւ Խնուն կամ Խնուս գիւղերն, ուր ամրացած էին նոքա եւ երբեմն տարածուելով պարզամիտ ժողովրդի մէջ որոմն կը սերմանէին եւ համախոհներ կը շահէին, մինչեւ անգամ իշխաններէն, քահանաներէն եւ կիներէն: Գրիգոր Մագիստրոսի ահէն կը դառնան իրենց մոլորութենէն եւ Հարք գաւառի ժողովին մէջ մօտ հազար հոգի միասին կ'աշակերտին ուղիղ վարդապետութեան, որոց կը հետեւին ապա եւ շատերն:

Այս մոլորութեան առաջին սերմանողն կը լինի Սմբատ ոմն, Ծաղկոտն գաւառէն, որ ուսած էր մի պարսիկ մոզ բժշկի մօտ: Սմբատին հետեւեցան յաջորդաբար զանազան անձինք, որոնք առանձին դասապետութիւն կը կազմէին նախագահով հանդերձ:

Սարգիս Ա իւր կենդանութեան ժամանակ, հաւանութեամբ ազգին իրեն յաջորդ կ'ընտրէ (1019) Պետրոս առաջին իւր ծերութեան պատճառաւ, եւ ինքն 27-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի: Պետրոսի կաթողիկոսութեան շրջանը մօտ 40 տարի կը տեւէ եւ կը համարուի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Ազգի արհաւիրալից տառապանաց միջոցը: Այս ժամանակին մէջ Վասպուրականի վերջին թագաւորն Սենեքերիմ Յունաց կայսեր հետ դաշն կը կապէ, իւր երկիրներն կը յանձնէ եւ Սեբաստիան փոխարէն ընդունելով՝ Վասպուրականէն այն տեղ կը փոխադրուի, որուն կը հետեւի Պետրոս կաթողիկոսն եւ շատ կրօնաւորներ, մանաւանդ Նարեկայ վանքէն՝ իրենց հետ տանելով Վարազայ Խաչն եւ բաւականին ժողովուրդ, որոնք Ակն եւ Արապկեր քաղաքները կը շինեն, ինչպէս եւ նոր եկեղեցի՝ Վարազայ Խաչի անուամբ: Այս թշուառ ժամանակին մէջ Սկիւթացւոց Տուղրիլ բէգը Հայաստան կ'արշաւէ եւ գաւառները կ'ասպատակէ, շատերը կը ստիպէ հաւատն ուրանալ եւ եկեղեցիները կ'այրէ, որով եւ կը բացուի նահատակութեան նոր ասպարէզ: Գրիգոր Մագիստրոսի հայրն՝ Վասակ Պահլաւունի, Հայոց սպարապետը, հրաման կը հանէ իրեն հետ միանալ, ով որ կը փափաքի քրիստոնէական հաւատոյ պաշտպանութեան համար մեռանիլ: Այս

հրաւէրը տարածուելուն պէս կը գումարուի մեծ բազմութիւն, 5000 էն աւելի, ամենքը կը հաղորդուին, խրախոյս կըտան միմեանց եւ Վարդանանց նման կը գոչեն. «Մեր պատերազմն Եկեղեցւոյ պարծանաց համար է, չերկնչինք ուրեմն հաւատոյ թշնամիէն եւ մեր մահը՝ քաջութիւն համարենք»: Կը ճակատին Տուղրիլի բազմախուռն հրոսակին հետ եւ մեծ արիւնհեղութիւն կը լինի, եւ ապա երկու կողմէն եւս կը ցրուին: Մինչ Վասակ պատերազմէն յետոյ գոհաբանական աղօթք կը մատուցանէ Աստուծոյ, դարան մտած թշնամին քարով կը զարկէ եւ կը մեռցնէ քաջ նահատակը:

Դարձեալ Պետրոսի կաթողիկոսութեան թշուառ ժամանակին՝ ներքին խռովութիւններն եւ արտաքին արհաւիրները, ներքին թուլութիւնն ու անհաւատարմութիւնն եւ արտաքին թշնամեաց բարբարոսութիւնն իրար խառնուելով՝ Բագրատունի թագաւորութեան կործանումը կը պատրաստեն:

Սոյն ժամանակի սոսկալի անցքերու, աւերանաց եւ կոտորածներու մանրապատում նկարագիրը կը թողունք ազգային քաղաքական պատմութեան (մանաւանդ Մատթէոս Ուռհայեցւոյն եւ Արիստակէս Լաստիվերտցւոյն), եւ միայն մեր պատմական թելն չընդհատելու համար մի հարեւանցի ակնարկ կը ձգենք Ազգի եւ Եկեղեցւոյ կրած տառապանաց վրայ, որուն պատճառ կը լինին արտաքուստ Յունաց նենգութիւնն եւ Պարսից ու այլ բարբարոս ազգաց անգթութիւնն, իսկ ՚ի ներքուստ Սմբատեան Յովհաննէս թագաւորի երկչոտութիւնը, Պետրոս կաթողիկոսի անքաղաքագիտութիւնը, Կիրակոս քահանայի արծաթամոլութիւնը, Վեստ Սարգսի փառամոլութիւնն ու տիրանենգութիւնն եւ Գրիգոր մագիստրոսի իշխանասիրութիւնը:

2.

Յովհաննէս Թանձրամիր եւ Պետրոս Գևորդարձ - Դարձ Պետրոսի ՚ի Պօլսոյ ՚ի Նայասարան. - Սենեքերիմ Արծրունի. - Կարանատրոսի Պետրոսի. - Խոռվորիս Դեոսկորոսի Սանահնեցոյ. - Ժողով յԱնի. - Նայաձանք Ապուսարայ եւ արիական դիմադրոսի քրիստոնէից. - Պահանջ Միքայէլ Կայսեր Յունաց. - Թագաւորոսի Գագկայ. - Վեստ Սարգիս - Երթ Գագկայ ՚ի Պօլիս եւ քարագրոսի. - Անի կը մարնուի Յունաց. - Դքսոսիս Մագիստրոսի. - Բարձումն

Բագրատունի թագաորության. - Նկարագիր Աղէտից. - Թակարթ Յունաց վասն բարձման կաթողիկոսության հայոց. - Կայանաորութիւն Պերրոսի Գեղա- դարձի եւ երթն 'ի Պօլիս. - Դարձ նորա 'ի Սերասրիս:

ՅՈՎ ՀԱՆՆԷՍ թագաւորն մի կողմէն Յունաց Վասիլ կայսե-
րէն երկնչելով, որ Վրաց Գիորգի թագաւորին յաղթելէն
զկնի Հայաստանի վրայ կ'արշաւէ, եւ միւս կողմէն երկրաշարժու-
թեան եւ լուսնի խաւարման բնական երեւութներէն սարսափելով եւ
կորուստներ գուշակելով (որ տգէտ ու նախապաշարեալ գլուխներու
գործ է), Անի քաղաքը, Պետրոս կաթողիկոսի միջնորդութեամբ եւ
առանձին նամակաւ կը խոստանայ իւր մահէն յետոյ Վասիլ կասեր
թողուլ, որպէս զի Հայաստանը չը նեղէ: Կաթողիկոսն այս միջնոր-
դական վնասակար գործողութեան միջոցին բաւական ժամանակ կը
մնայ կայսեր մօտ եւ ըստ պատմելոյ Մատթէոսի Ուռհայեցւոյն եւ
Լաստիվերտցւոյն, օր մի, կայսեր խնդրանօք Հայաստանեայց Եկե-
ղեցւոյ ծիսով ջրօրհնեաց հանդէսը կատարելու ժամանակ, երբ կը
խաչակնքէ Կենաց Փայտիւ, ջուրը կը կանգնի իւր ընթացքէն եւ լոյս
կը փայլի, ուստի եւ այս պատճառաւ է ինքն կը կոչուի Գետադարձ:

Պետրոս կաթողիկոսը Պօլսէն կը դառնայ Սենեքերիմ թագա-
ւորի մօտ եւ այն տեղէն Անի քաղաքը: Անիէն վերստին կը դառնայ
Սեբաստիա Սենեքերիմի հիւանդութեան պատճառաւ, որ վախճանե-
լով, իւր կենդանութեան ժամանակ աւանդած պատուէրին համեմատ
Վարազայ Նշանը յետ կը դարձուի իւր առաջին տեղն եւ իր մարմի-
նը կը տարուի 'ի Վասպուրական եւ այն տեղ կը թաղուի, որով եւ կը
վերջանայ Վասպուրականի թագաւորութիւնը: Հայրենասիրութեան
պարտքը կը պահանջէր, որ Սենեքերիմ իւր կենդանութեան ժամա-
նակ ամենեւին չը տեղափոխուէր Վասպուրականէն, քան թէ յետոյ
իւր մարմնաւոր մնացորդը կտակէր հայրենեաց մէջ թաղելու:

Պետրոս Գետադարձն, որ իւր կենաց մեծ մասը Սեբաստիա
եւ այլ տեղեր կ'անցնէր, երբ Անի կը դառնայ, մեծ գժտութիւն եւ
տրտունջ կը ծագի ազգի մէջ նորա երկար բացակայութեան համար,
որով եւ կըստիպուի նա Վասպուրական երթալ, ուր կ'իշխէին Յոյն
վերակացուք: Վերստին կը կոչուի Անի, որ իւր կաթողիկոսական
պաշտօնը շարունակէ, եւ Յովհաննէս թագաւորի հրամանաւ Բջնայ
բերդին մէջ կ'արգելուի որպէս կալանաւոր: Սանահնայ վանուց
առաջնորդ Դէոսկորոսը կաթողիկոս կ'ընտրուի եւ սորա պատճա-

ուսուցիչ Կարապետի կողմից 1036-ին մեծ ժողով կը գումարուի Անի քաղաքին մէջ, 4000 եկեղեցական եւ աշխարհական անձներէ, ուր կը գտնուի եւ Աղուանից Յովսէփ կաթողիկոսն իւր եպիսկոպոսներով: Դէսուորոս պաշտօնէ կը ձգուի իբրեւ հակաթոռ եւ իւր վանքը կ'ուղարկուի, իսկ Գետադարձ վերստին պաշտօնի կը հրաւիրուի:

Այս կաթողիկոսական երկպառակութեան միջոցին Գուհայ Ապուստոլար Ամիրայն սաստիկ հալածանքներ կը հանէ Հայ քրիստոնէից դէմ, եկեղեցիներն այրելով, խաչերը խորտակելով, շատերը բռնի թլփատելով եւ այլ տառապանքներ տալով: Քրիստոնեայք կրօնական ազատութիւնը պաշտպանելու համար կը դիմադրեն այս եկեղեցակեր բռնակալութեանն, աշխարհիկ բազմութիւնը զէնքերով, իսկ եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ վանականաց դասը խաչիւ եւ Աւետարանաւ Ապուստոլարի զօրաց դէմ ճակատելու կամ լաւ եւս ասել նահատակուելու պատրաստութեամբ: Երբ պատերազմը կը սկսի, քրիստոնէից բազմութիւնն միաբարբառ կ'աղաղակէ. «Արի՛ Տէր, օգնեա՛ մեզ եւ փրկեա՛ զմեզ վասն անուան քո», եւ աներկիւղ կը դիմէ 'ի նահատակութիւն, որով եւ թշնամեաց բանակը կը ցրուի: Այս տագնապը տակաւին չանդորրացած՝ Յուսայ Միքայէլ կայսրը, Յովհաննէս թագաւորի մահը լսելով, դեսպան կը ղրկէ եւ Անի քաղաքը կը պահանջէ ըստ դաշնագրին: (Չմոռանանք ասել, որ Վասիլ կայսեր վախճանելու ժամանակ, սոյն պայմանագիրը Կիրակոս Հայ քահանային յանձնուած էր, որ դարձնէ իւր թագաւորին (Յովհաննիսին), բայց ապիրատ քահանայն մօտը պահելով վաճառած էր Վասիլի յաջորդ Միքայէլ կայսեր, փոխարէնն արծաթ ընդունելով): Հայք կ'ընդդիմանան Միքայէլ կայսեր պահանջմանը: Յոյնք բանակ բանակի վրայ Հայաստան կը ղրկեն, որով սարսափելի կոտորածներ կը լինին: Հայոց նախարարները Վահրամ սպարապետի խորհրդով, ազգի հաւանութեամբ եւ Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքով Յովհաննէս թագաւորի Աշոտ եղբօր որդին՝ Գագիկը, թագաւոր կ'օծեն (1042), 16 կամ 17 ամեայ հասակին մէջ, որ 'ի մանկութենէ կը թրուած էր իմաստութեան եւ բարեպաշտութեան մէջ: Յոյնք Գագիկէն կը պահանջեն Անին, եւ նա բոլորովին կ'ընդդիմանայ, որով եւ Յոյնք նորանոր նենգութեանց կը պատրաստուին: Միքայէլի յաջորդն զ Գագիկ Բ 'ի Պօլիս կը կոչէ եւ խոստովան կը լինի Անի քաղաքի դաշնագիրն իրեն յանձնուելու, բայց նա կը կասկածի

երթալու, սակայն տիրանենզն Վեստ Սարգիս (որ Վասակայ նման ազգը մատնելով թագաւորական պատուոյ արժանանալու տենչ կը սնուցանէր սրտին մէջ), կը յորդորէ նախարարներն ու Պետրոս կաթողիկոսն, որ թագաւորը համոզեն Պօլիս երթալու, եւ սոքա կը միաբանին եւ կը խոստանան Գագիկի իրաւունքը պաշտպանել, միայն թէ ինքը Պօլիս երթայ կայսեր զայրոյթը աւելի չը գրգռելու համար: Գագիկ զինքը յորդորողներու խոստմանը եւ հաւատարմութեանը վստահելով կ'ուղեւորի 'ի Պօլիս, նախ մեծ պատուով կ'ընդունուի եւ ապա երկար խօսք կը բացուի Անի քաղաքի համար: Թագաւորն իւր իրաւունքն արիասրտութեամբ պաշտպանելու համար առ ժամանակ կը տարագրուի մերձակայ կղզի մի, որպէս կալանաւոր: Այս լուրը Հայաստան կը հասնի եւ նախարարներն ու կաթողիկոսը, փոխանակ իրենց խոստումը պահպանելու՝ թուղթ կը գրեն կայսեր, Անի քաղաքն իրեն յանձնելու եւ Անիի 40 բանալիները Վեստ Սարգսի ձեռքով կայսեր կը ղրկուին: Մոնոմախոս կայսրը վերստին Գագիկն իրեն մօտ կը կոչէ եւ վիճաբանութեան ժամանակ բանալիները կը ցուցնէ, որով եւ խեղճ թագաւորը կը շլարի որպէս կայծակնահար: Սոյն միջոցին Գրիգոր Մագիստրոս Պօլիս կ'երթայ, ուր սնած էր 'ի մանկութենէ, որպէս թէ խաղաղական ելք մի գտնելու համար, բայց նա եւս կը տկարանայ իւր հայասիրութեան եւ իրաւանց մէջ, եւ իւր հայրենի ժառանգական երկիրը կայսեր տալով՝ 'ի փոխարէն Ասորոց կողմը նոր երկիր կ'ընդունի եւ դքսութեան պաշտօն ստանալով կը փոխադրուի այն տեղ, ուր եւ կը պատահի Թոնդրակեցւոց աղանդին բարձումն, որուն վրայ արդէն խօսած ենք:

Այսպէս ահա՛ Հայոց թագաւորանիստ եւ մեծահռչակ ու հոյաչէն քաղաքն Անի Յունաց ձեռքը կ'անցնի եւ 'ի փոխարէն Պիզու քաղաքը կը տրուի Գագիկին, որով եւ կը բարձուի Բագրատունեաց ցեղէն թագաւորութիւնը, որ 160 տարի միայն տեւողութիւն ունեցաւ: Հայաստանի առիւծասիրտ եւ յունական նենգութեանը մատնուած Գագիկ Բ թագաւորն 25 տարի պանդխտական կեանք կը վարէ եւ օր աւուր կը յաճախեն Հայրենեաց եւ Եկեղեցւոյ աղէտները: Թշնամիները, մանաւանդ Պարսից Տուղրիլ եւ Ալփասլան թագաւորաց հրոսակներն, ընդ նմին եւ Յունաց զօրքերը, Հայաստան տակնու վրայ կ'առնեն, զանազան բազմամարդ քաղաքներ՝ Անի, Արծն, Մանազկերտ, Պաղին, Տարօն եւ այլք կ'աւերեն եւ արիւնհեղութեան ասպարէզ կը դարձնեն, որով Կարսայ կամ Կարուց թագաւորու-

Թիւնն եւս կը վերջանայ, վասն զի նոյն տեղի թագաւորն Գագիկ Աբասեան Յունաց երկիրը կը քաշուի: Այս արհաւիրքներուն կը յաջորդէ Հայոց տխուր գաղթականութիւնն, որով երկիրը կը նուազի իւր բնակասուն զաւակներէն, եկեղեցիներն աւերակ կը դառնան եւ հայրապետութիւնը տառապանաց կը մատնուի, որուն վրայ այսպէս կը խօսի Արիստակէս Լաստիվերտցին իւր ողբախառն պատմութեան մէջ. «Արդ՝ այժմ թագաւորն անկեալ 'ի պատուոյ՝ իբրեւ զգերի կալանաւոր նստի 'ի հեռաբնակ տեղիս: Այսպէս եւ հայրապետական աթոռն ամայացեալ 'ի բնակողէն՝ ցուցանի տխուր դիմօք՝ իբրեւ զկին նորահարսն մնացեալ յայրիութեան: Հեծելագօրն անտերունչ շրջեալ՝ ոմն 'ի Պարսս, ոմն 'ի Յոյնս, ոմն 'ի Վիրս: Սեպուհ գունդն ազատաց ելեալ 'ի հայրենեաց, անկեալ 'ի ճոխութենէ, մռնչեն՝ ուր եւ են իբրեւ զկորիւն առիւծուցն 'ի խշտիս իւրեանց: Արքունական ապարանքն աւերակ անմարդի: Մարդաբնակ աշխարհն թափուր 'ի բնակչացն: ...Ելին թշնամիք 'ի վերայ Երուսաղէմի, ելին եւ Պարսիկք 'ի վերայ մեր: Աւերեցան եւ քաղաքք մեր: Մտին հեթանոսք 'ի տաճարն սուրբ, մտին եւ յեկեղեցիս մեր եւ կապուտ կողոպուտ արարին զզարդս նորա: Հրայրեաց եղեւ տաճարն սուրբ, այրեցան եւ 'ի մեզ փոխանակ միոյ տան՝ բազում եկեղեցիք: Առանց համարոյ անկան քահանայք նոցա (Հրէից) 'ի սուր, եւ գմերոյս ո՞վ բերէ զհամար...»:

Կը տեսնենք ահա՛, որ Բագրատունի թագաւորական հարստութեան բարձման աղէտներուն հետ անբաժան կերպով խառն էին եւ Եկեղեցւոյ տառապանքներն, այս պատճառաւ է, որ մին պատմած ժամանակ անհնարին էր միւսը 'ի բաց թողուլ: Ո՛չ միայն Պարսիկներն եւ այլ բարբարոս ազգեր, այլ եւ Յոյները շարունակ հետամուտ էին Հայաստանի թագաւորութեան հետ՝ Հայաստանեայց հայրապետութիւնն եւս բառնալ, եւ նոյն իսկ աթոռէն զրկուած Գագիկ Բ միայն իւր թագը պաշտպանելու համար չէր հոգար, այլ եւ Եկեղեցւոյ անկախութեան համար, ինչպէս ակներեւ յայտնի է ազգային պատմագրաց աւանդած անցքերէն:

Քանի որ կենդանի էր Մեծն Վահրամ Պահլաւունին, Յոյնք սակաւ ինչ կ'ակնածէին, իսկ նորա վախճանէն զկնի ջանահնար կը լինէին կաթողիկոսութիւնն եւս այն անդունդը գլորել, ուր գլորած էին թագաւորական իշխանութիւնն: Յոյն վերակացուի ստիպմամբ Պետրոս Գետադարձն, որպէս ժողովրդեան ապստամբեցուցիչ ընդդէմ Յունաց, Անիէն Արծն քաղաքը կը տարագրուի, իւր քեռոր-

դին Խաչիկ եպիսկոպոսն իրեն տեղապահ թողլով Անիի մէջ: Արծնէն կ'աքսորուի Աշոտառիչ բերդը, իսկ Խաչիկ 'ի բերդ Սեաւքար կոչուած, յունական նենգութեամբ: Խաչիկ կ'ազատուի, իսկ Պետրոս 'ի Պօլիս կը կոչուի, որուն կ'ուղեկցին 17 եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ: Երեք տարի Պօլսոյ մէջ կը մնայ, որպէս արգելական եւ ամենակերպ պատուասիրական ցոյցերով կը ջանան սիրտը գրաւել, որով եւ մեծ տրտունջ կը յուզի Հայաստանի մէջ. վասն զի կարծէին, թէ Անի քաղաքի մատնութեան գլխաւոր դերը Պետրոս խաղացած է, որ այսքան պատիւ կ'ընդունի կայսերէն եւ յունական ազգէն: Սակայն այս պատրողական պատիւները նոր միջոցներ էին կաթողիկոսութիւնը բառնալու համար: Պետրոս, Սենեքերիմի որդւոց եւ Գագիկ թագաւորի երաշխաւորութեամբ, Պօլսէն կ'ազատի եւ կը դառնայ 'ի Սեբաստիա, ուր հինգ տարի մնալէն յետոյ կը վախճանի:

Է.

Խաչիկ Բ. - Նալաճանք Կոստանդին Տուկիժ կայսեր եւ հարկապահանջութիւն 'ի կաթողիկոսէն. - Երթ Սենեքերիմեան Արուսի եւ Արուսակ իշխանաց 'ի Պօլիս. - Բռնարարութիւն առ ընդունել զդասանութիւն Յունաց. - Յակոբ յունամիտ վարդապետ. - Գագիկ թագաւոր եւ ժողով աստուածաբանից Յունաց 'ի Սոփիա եկեղեցին. - Պարտք եկեղեցոյ իւրաքանչիւր գաւակին. - Ազատութիւն Խաչիկ կաթողիկոսի եւ դարձ 'ի Նալապատ. - Ներամտութիւն Յունաց հայկական կաթողիկոսութիւնն իսպառ բառնալու համար. - Գրիգոր Բ վկայասէր. - Նակառակութիւն վկայասիրի եւ Գէորգայ Լոռեցոյ. - ժողով 'ի Սեաւ լեւոն:

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁԻՆ կը յաջորդէ իւր տեղապահն Խաչիկ կամ Խաչատուր (1058), որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ Յունաց Կոստանդին Տուկիժ (Դիւկաս) կայսրը չարաչար կը նեղէ Հայերը. Պետրոս կաթողիկոսի թողած ստացուածներն ու կալուածները յարքունիս կը գրաւէ. Խաչիկ կաթողիկոսն Անիէն Պօլիս կը կոչէ եւ մեծ գանձ կը պահանջէ, որպէս թէ Պետրոս Գետադարձ եւ Գագիկ շատ գանձ թողած են նորա մօտ: Այս բռնաւորն իւր ակնկալած գանձուց ստացման տենչանքէն զրկուելով՝ կը ստիպէ զկաթողիկոսն իւրաքանչիւր տարի հարկ վճարել, ապա թէ ոչ, ամենեւին չէ կարող Պօլսէն զերծանիլ եւ իւր Աթոռը դառնալ: Կաթողիկո-

սը կը մերժէ այս բարբարոսական պահանջմունքն, որ մինչեւ ցայն վայր եւ ոչ Պարսիկներէն եւ Հագարացիներէն եղած էր, Կայսրը կը սպառնայ մինչեւ անգամ իւր իշխաններէն երկուսը Հայաստան ղրկել, մին կաթողիկոսական իշխանութեամբ եւ միւսն Կիւրապաղատութեան, բայց անկատար կը մնայ այս չար հնարագիտութիւնը, սակայն Խաչիկ երեք տարի Պօլիս կը մնայ, որպէս արգելական:

Հայոց ամենանեղ վիճակը յարմար առիթ բռնելով՝ Յոյնք կը դըրճեն զկայսրն, որ ամեն միջոց ՚ի գործ դնէ եւ ամբողջ Հայոց ազգը յունադաւանութեան դարձնէ: Կոստանդին Տուկիժ՝ այս նոր Յագլերտն, իւր նենգաւոր նպատակին հասնելու համար բարւոք կը համարի հայ իշխաններէն սկսիլ դաւանափոխութեան գործն, ուստի եւ Պօլիս կը գոչէ Սենեքերիմ թագաւորի որդիքն՝ Ատովմ եւ Աբուսասլ, որոնք արդէն գուշակելով կայսեր չարահնար խորհուրդը, գիտնական կարծուած վարդապետ մի կ'առնուն իւրեանց հետ, այն է Յակոբ Սանահնեցի կամ Քարափնեցի: Հայ իշխանագունքը սիրով եւ մեծարանօք կ'ընդունուին Պօլսոյ մէջ եւ շուտով կայսեր հրամանաւ յունաց վարդապետները կը ժողովին, որպէս զի հաւատոյ խնդրոց վրայ վիճին հայ վարդապետի հետ ՚ի ներկայութեան կայսեր:

Յակոբ Սանահնեցին, խոտորելով իւր հայրենի աւանդութիւններէն, կը յանդգնի բոլոր Ազգի անուամբ թուղթ տալ յունադաւանութիւնն ընդունելու համար: Կայսրը կ'առաջարկէ Ատովմ եւ Աբուսասլ իշխաններուն մկրտիլ վերստին ըստ յունական ծիսի: Նոքա կը մերժեն կայսեր անարգ առաջարկութիւնը եւ կը յայտնեն, որ առանց Գագիկին եւ Ազգի գիտութեան չեն կարող այսպիսի նորութիւն ընդունիլ, ուստի եւ բարւոք կը համարուի, որ Գագիկը Պօլիս կոչուի: Կայսրը կը դժկամակի Գագիկը կոչելու, բայց հայ իշխանքն գաղտնի կ'իմացնեն Գագիկին Պօլիս գալ, եւ նա, ըստ պատմելոյ Ուռհայեցւոյն, արծուոյ պէս շուտով Պօլիս կը հասնի: Կայսրն իսկոյն կ'առաջարկէ Գագիկին Յակոբ վարդապետի տուած դաւանագիրն երկուց եկեղեցեաց միութեան համար: Գագիկ կը պատառէ նոյն թուղթը կայսեր առջեւ եւ գետին կը ձգէ, ասելով. «Յակոբ մի վարդապետ է, որոյ նման հագարաւորներ կան Հայաստանի մէջ, եւ իրաւունք չունի ընդհանուր Ազգի անուամբ այսպիսի մի թուղթ մատուցանել ձեզ, որ անհնարին է թէ ընդունուի Հայաստանի բազմաթիւ վարդապետաց եւ միլիոնաւոր ժողովրդեան կողմէն», եւ ընդ նմին սաստիկ կը յանդիմանէ զՅակոբ: Յետոյ Գագիկ կ'ասէ կայսեր,

որ ինքն որպէս որդի թագաւորի եւ թագաւոր միանգամայն եւ որպէս գաւակ Հայաստանեայց առաքելական Եկեղեցւոյ, 'ի մանկութենէ վարժած է Հին եւ Նոր Կտակարանաց ուսման մէջ եւ գիտէ իւր մայրենի Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն, որուն կարեն վկայել բոլոր Հայք, ուստի եւ պարտք կը համարի իւր Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը գրով աւանդել կայսեր: Գագիկ իւր ձեռքով կը գրէ Եկեղեցւոյ դաւանաբանական գլխաւոր մասունքը, նոյնը բանիւ բերանոյ կը խօսի Սոփիա Եկեղեցւոյն մէջ գումարուած Յունաց բազմաթիւ վարդապետաց առջեւ՝ ամենքն ափ 'ի բերան առնելով, եւ ապա կը մատուցանէ զայն Կայսեր եւ Պատրիարքին, եւ այսպէս յաղթական կերպով Պօլսէն կը դառնայ 'ի Կեսարիա Գամրաց:

Գագիկ մի գեղեցիկ օրինակ է, որ Եկեղեցւոյ իւրաքանչիւր գաւակ, հովիւ եւ հովուեալ, իշխան եւ շինական, պարտաւոր է, իբրեւ առաջին եւ նուիրական պարտք, քաջ իմանալ իւր Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ու դաւանանքն եւ ամեն պատահման մէջ պատրաստ գտնուիլ պաշտպանելու: Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հոգին այս պարտքը միայն Եկեղեցականաց վրայ չը դնէր, այլ իւր ամեն որդւոց. կարող է պատահիլ, որ Եկեղեցականը տկարանայ, ինչպէս Յակոբ վարդապետն, եւ աշխարհականը կարող է արիանալ եւ պաշտպանել, ինչպէս Գագիկ: Եկեղեցւոյ անարատութիւնն, անկախութիւնն եւ քրիստոնէական ճշմարտութիւնները պաշտպանելու համար ամենքն հաւասարապէս պարտք ունին: Այս է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելական եւ նախնական սկզբունքը:

Խաչիկ Բ, որ տակաւին Պօլիս էր, Գագիկ թագաւորի եւ Ատովմ Արծրունւոյ խնդրանօք կ'ազատի եւ կը դառնայ 'ի Հայաստան, բայց Անի աթոռանիստ քաղաքի եւ այլ քաղաքաց աւերման գոյժը լսելով՝ կը նստի Թաւ-Բլուր աւանի մէջ եւ սակաւ ժամանակէն զկնի կը վախճանի, մինչեւ վերջին շունչը հեծելով եւ հառաչելով Ազգի եւ Եկեղեցւոյ համար, որոց վրայ կուտակուած արհաւիրներն իւր աչքով կը տեսնէր, եւ արդէն ինքը մեծամեծ տառապանքներ կրած էր Յունաց ազգէն:

Խաչիկի մահէն յետոյ Յոյնք չեն թողուր, որ նոր կաթողիկոս ընտրուի, որպէս զի կաթողիկոսական աթոռն պարապ մնալով կամաց կամաց Հայ ժողովուրդը 'ի հոռոմութիւն դարձնեն, ինչպէս եւ յետ ժամանակաց կը գրէ Ներսէս Շնորհալին իւր վիպասանութեան մէջ. «Զի մինչ յաւուրսն յայն հասեալ, Հայոց հովուացն վախճա-

նեալ, տուն Պետրոսեան (Պետրոսի Գետադարձի) ՚ի բաց բարձեալ, որպէս Հեղիայն այն ծերացեալ, որով Յունաց ընդ մեզ զչարեալ, այլում լինիլ ոչ թոյլ տուեալ, զի անտերունչ ասեն եղեալ, լիցին ՚ի կրօնս մեր դարձեալ»:

Յունական ատելութիւնն, որ երկար դարերէն ՚ի վեր վէճերով եւ տառապանքներով կը տագնապէր Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ կը պատրուակէր իւր ներքին ձգտումներն Հայոց հայրապետական իշխանութիւնը բառնալու համար, ինչպէս մահէն յետոյ կը տեսնենք, որ անամօթ մերկութեամբ երեւան կ'ելնէ: Արդէն ամենայն ինչ կը յայտնուի, ամենայն գաղտնիք իրականութիւն կը ստանան եւ ամենքը կը համոզուին, որ Քաղկեդոնական ժողովի եւ այլ ծիսական խնդրոց մասին յուզած վէճերն ուրիշ նպատակ չունէին, եթէ ոչ Հայաստանեայց Եկեղեցոյ անկախութիւնը բառնալ եւ առաքելական ժողովրդի խիղճը ստրկացնել: Այս ակներեւ հալածասիրութենէն ստիպեալ, Գագիկ Աբասեան՝ Կարսի թագաւորն, որ Մամուրաւ քաշուած էր, նոյն տեղը ժողով կը կազմէ, ուր, երկար քննութենէն յետոյ կաթողիկոս կ'ընտրուի Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Վահրամ (որ կը թարգմանի անձրեւ), որ կը պայազատէր իւր հօր իշխանութիւնը դքսութեան աստիճանաւ: Վահրամ, իւր կնոջ հաճութեամբ հրաժարելով ամուսնական յարակցութենէ, կաթողիկոս կ'օծուի (1065) եւ կ'անուանի Գրիգորիս կամ Գրիգոր Բ: Զանազան թարգմանութեանց եւ բարեկարգութեանց ձեռնամուխ կը լինի եւ յունական ու ասորական լեզուներէն կը թարգմանէ Սրբոց Վկայաբանութիւնքը, որոյ համար եւ կը կոչուի Վկայասէր, որոյ գրաւոր վաստակոց վրայ առանձին պիտի խօսինք:

Գրիգոր Վկայասիրի կաթողիկոսութեան ժամանակ, ինչպէս պարսկական, նոյնպէս եւ յունական աւերմունքներն ու հալածանքները կը շարունակին Հայաստանի մէջ. ուստի եւ նա, սրտի ցաւէն չը ժուժալով, կը խորհի հրաժարիլ կաթողիկոսութենէ եւ առանձնաւ լերանց մէջ, եւ իւր այս խորհուրդը կը յայտնէ իւր ատենադպիր Լուեցի Գէորգ վարդապետին, յորմէ եւ հաւանութիւն կը ստանայ: Յետոյ Վկայասէրն համբաւ կը հանէ, որ կամի Հռովմ երթալ, ուստի եւ Գագիկ Աբասեան եւ նախարարք, Գէորգ վարդապետի միտքը հաճելով, կաթողիկոս կ'ընտրեն, որ եւ կ'օծուի Թաւ-Բլուր աւանի մէջ, Վկայասիրի ձեռամբ, իսկ ինքն՝ Վկայասէր, կ'առանձնանայ Տորոսի սահմանին վրայ Խարամանիայի (կամ Կիլիկիայի) Սեաւ լեան:

Յետոյ մեծ խռովութիւն կը ծագի Գրիգորի եւ Գէորգի մէջ, որ կամէր ժողով գումարել եւ Վկայասէրն աստիճանէ զրկել, որովհետեւ ժողովրդէն ոմանք կը դիմէին նորա մօտ իբրեւ առ կաթողիկոս, որ ինքնին հրաժարուած էր: Խռովութիւնը կը սաստկանայ եւ Գրիգոր կը յաջողի իւր ձեռնադրածը կաթողիկոսութենէ ձգել եւ վերստին կաթողիկոսական պաշտօն վարել: Այս անցքը կը կատարուի ժողովով, որ կը գումարուի Սեաւ լեռան վրայ, իսկ Գէորգ, Թաւ-Բլուրը թողլով, կ'անցնի Տարսոն, ուր եւ կը վախճանի: Այս ժամանակէն կը սկսին Հայք գաղթիլ 'ի Կիլիկիա: Այս գաղթականութեան յաճախելուն պատճառաւ կաթողիկոսական աթոռն եւս յետ ժամանակաց կը փոխադրուի 'ի Կիլիկիա, որոյ աթոռակալ Հայրապետաց վրայ յառաջիկայ Հինգերորդ Շրջանին մէջ պիտի խօսինք:

Ը.

Տագնապ կաթողիկոսական Աթոռոյ եւ փոխադրութիւն 'ի տեղիս տեղիս. - Սարգիս եւ Թէոդորոս ապօրինի կաթողիկոսունք. - Նենգութիւն Յունաց. - Գագիկ ասարակաւիս եւ քարագիր. - Բարսեղ կաթողիկոս. - Պօղոս ապօրինի կաթողիկոս. - Բարսեղ կաթողիկոս 'ի Պարսկաստան. - Սրնիսննոս գիրնակական եւ դաստիարակ վարդապետ. - Գրիգոր Գ Պատիարանի. - Վերջ Չորրորդ Շրջանի:

ԿԸ ՏԵՍՆԵՆՔ ահա', որ Հայոց Ազգին եւ Եկեղեցւոյն հասած սաստիկ հարուածներուն պատճառաւ կաթողիկոսութիւնն եւս շարունակ կը տագնապի եւ կը փոխադրուի զանազան տեղեր, եւ Հայրապետական միութիւնը վնասներ կը կրէ երկպառակութեամբ: Գրիգոր Վկայասէր տակաւին կենդանի, Փիլարտոս իշխանի ստիպմամբ (որ ազգաւ Հայ էր եւ դաւանութեամբ Յոյն) Ջահան գաւառի Հոնի քաղաքին մէջ կաթողիկոս կը ձեռնադրուի Պետրոս Գետադարձի քեռորդին՝ Սարգիս (1073), իսկ Գրիգոր, կասկածելով Փիլարտոսի նենգութենէն (որ իւր մօտ կոչած էր զԳրիգոր եւ զնացած չէր), կ'անցնի յԱնի եւ այն տեղ քանի մի ամսէն յետոյ կաթողիկոսական տեղապահ կարգելով իւր քեռորդին՝ Տէր Բարսեղ, վերստին կը դառնայ 'ի Սեաւ լեռան: Վկայասէր այս տեղէն կը ճանապարհորդէ 'ի Կ. Պօլիս, 'ի Հռովմ (Գրիգոր Է-ի պապութեան ժամանակ) կը դառնայ յԵգիպտոս, ուր մի տարի մնալով՝ նախնի

միանձանց ճգնողական տեղերը կը տեսնէ, եւ առաջնորդ կարգելով տեղական Հայոց վրայ (որոց թիւը 30,000 կը հասնէր ըստ Ուոհայեցւոյն) իւր Գրիգորիոս քեռորդին՝ Ներսէս Շնորհալուոյ հօրեղբայրն, կը դառնայ ՚ի Հայաստան եւ կը բնակի Սեաւ լեռան բնակարանին մէջ՝ ընթերցման պարապելով:

Սոյն միջոցին Սարգիս կաթողիկոսն կը վախճանի եւ տեղը կը յաջորդէ Զահան գաւառի Հոնի քաղաքի եկեղեցւոյն Փակակալ Տէր Թորոս կամ Թէոդորոս, որ մականուամբ Ալախօսիկ կը կոչուի, քաղցրաձայն Ալէլուիայ ասելուն համար: Սակայն Սարգիս եւ Թէոդորոս ՚ի շարս օրինաւոր կաթողիկոսաց չեն համարուիր, ինչպէս եւ Գէորգ Լոռեցին:

Այս կաթողիկոսական երկպառակութեան տխուր միջոցին յունական ատելութիւնն ամենայն մախանօք կը շարունակուէր եւ ծածկաբար գուն կը գործէին Յոյնք՝ Հայ իշխաններէն ոմանք սպանանել, ինչպէս սպանին Վկայասիրի Վասակ եղբայրն եւ Վեստ Խաչատուր իշխանն, որ մի Յոյն կրօնամոլ արեղայի ձեռքով բարձով կը խեղդուի քնացած ժամանակ: Իսկ պանդուխտն Գագիկ Աշոտեան, որ տակաւին տատանեալ կը շրջէր եւ իւր աչքով կը տեսնէր Յունաց կողմէն կատարուած չարիքները, միտքը կը դնէ Պարսկաստան անցնիլ, որ գուցէ կարող լինի իւր թագաւորութիւնը վերստին ձեռք բերել:

Այս միջոցին էր, որ Գագիկ հայրենասիրական արդար վրէժխնդրութեամբ սպանել տուաւ Կեսարիոյ Յոյն մետրապօլիտն Մարկոս, որ յանարգանս Հայոց ազգին՝ իր շան անունն արմէն դրած էր: Սակայն եւ Գագիկ ինքն եւս կալանաւորեցաւ Կիզիստրա ամրոցի մէջ, եւ երբ Հայ իշխանք, մանաւանդ Սենեքերիմի որդիքն՝ Ատովմ եւ Աբուսահլ սկսան պահանջել, բերդապահ Յոյները՝ եղբարքն Մանտալեանք՝ սպանելով զԳագիկ, մարմինն կախեցին բերդի պատէն, եւ այսպէս Գագիկ (1079) զոհ եղաւ իւր հայրենասիրութեան:

Աշխարհի տառապանաց հետ Եկեղեցին եւս տագնապի մէջ էր, եւ որովհետեւ Գրիգոր Վկայասէր Կիլիկիայի լեռանց վրայ էր եւ Մեծն Հայաստան առանց կաթողիկոսի, ուստի Արեւելեան Հայք խնդրեցին Վկայասիրէն, որ կամ ինքն գայ Անիի կաթողիկոսական աթոռը նորոգէ եւ կամ հաճութիւն տայ իւր տեղապահ Տէր Բարսեղը կաթողիկոս ձեռնադրել: Վկայասիրի հաճութիւնն ստանալով Արեւելեան Հայք կը հրաւիրեն եւս Աղուանից Ստեփաննոս

կաթողիկոսն եւ նորա ձեռքով կաթողիկոս կ'օծեն, Հաղբատոյ մէջ, զՏէր Բարսեղ, որ կը դառնայ եւ յԱնի կը նստի: Հաղբատն եւս մեծ թեմ կը դառնար, որովհետեւ Հայոց եւ Աղուանից մէջ խտրութիւն չլինելուն պատճառաւ, Աղուանից Կորիկէ թագաւորի դրան երէցն առաջնորդ կը դառնայ նոյն վանքին եւ բարեկարգելու կը ջանայ:

Յունաց Ալէքս Կոմնենոս կայսրն հալածանք կը գրգռէ Հայոց դէմ եւ Վկայասէր կը ստիպուի Պօլիս երթալ, ուր կը բացուի եկեղեցեաց միութեան ազգակործան խնդիրն, բայց անհնարին կը լինի:

Թէոդորոս կաթողիկոս Փիլարտոսէն կը ստիպուի Ջահան գաւառը թողուլ եւ գալ Մարաշ, նա յանձն չառնուր, ուստի այն տեղ եւս Պօղոս վարդապետ ոմն կաթողիկոս կընտրուի, որով եւ 1085-ին չորս անձինք կաթողիկոս անուն կը կրեն՝ Գրիգոր վկայասէր 'ի կողմանս Տորոսի, Տէր Բարսեղ յԱնի, Տէր Թէոդորոս 'ի Հոնի եւ Տէր Պօղոս 'ի Մարաշ: Սակայն վերջինս ինքնին կը թողու իւր կաթողիկոսութիւնն եւ կը քաշուի իւր վանքն 'ի Վարազ: Սոցա մէջ միայն Տէր Բարսեղն էր նոյն ժամանակի օրինաւոր կաթողիկոսն, որ երբ կը տեսնէ թէ Պարսիկներն զօրանալով տիրեցին Հայաստանին ու Աղուանից մի մասին եւ կը նեղեն, եպիսկոպոսներով եւ քահանաներով հանդերձ Պարսկաստան կ'երթայ, կը ներկայանայ Ալփասլանի որդի Մելիք Շահ թագաւորին, որ քաղցրաբարոյ մարդ էր եւ կը խնդրէ, որ այն հարստահարութիւնքն բարձուին, որ նորա գործակալաց ձեռքով կը գործուէին: Մելիք Շահ կաթողիկոսի խնդրանաց համեմատ հրովարտակ կը հանէ Հայաստանի անդորրութեան եւ հարկաց թեթեւութեան համար եւ մեծարանօք կը պատուէ զՏէր Բարսեղ, թոյլ տալով որ իւր առջեւ խաչ կրէ եւ տնօրինէ իւր Եկեղեցոյ գործերն ինչպէս եւ կամի: Տէր Բարսեղ դառնալով յԱնի, քանի մի ամիս կը մնայ այն տեղ եւ ապա Հոնի երթալով՝ կաթողիկոսական քօղն ու գաւազանը կ'առնու թէոդորոսէն եւ իշխանութենէ կը ձգէ: Այն տեղէն կ'անցնի Եղեսիա եւ Տէր Պօղոսն առ ինքն կոչելով կը պատուիրէ իսպառ հրաժարուած մնալ կաթողիկոսութենէ, ինչպէս ինքնին արդէն հրաժարած էր: Մինչդեռ ժողովուրդն սփոփելով՝ այցելութեամբ կամի վերստին դառնայ յԱնի, քանի մի վարդապետք կ'ամբաստանեն Ստեփաննոս անուն 18-ամեայ քահանայ մի իւր քարոզութեան համար: Տէր Բարսեղ կը կոչէ յիշեալ քահանան եւ կը հրամայէ իւր առջեւ քարոզել եւ այնչափ կը զմայլի կաթողիկոսն, որ փոխանակ ամբաստանողաց կամքը կատարելով՝

իւր ձեռքի ոսկի գաւազանն ու մատանին նորան կ'ուտայ եւ առաջնորդ կը կարգէ Կարմիր վանուց վրայ, Շուղը անապատի մէջ: Այս տեղէն կ'անցնի յԱնի, յետոյ Աղթամար եւ ապա շատ տեղեր շրջելով վերստին կը դառնայ յԱնի: Թէոդորոս եւ Տէր Պօղոս կը վախճանին, եւ Վկայասէր արդէն ծերացած կը լինի, որ խաչակրաց արշաւանաց ժամանակ Երուսաղէմի մէջ կը գտնուի եւ անտի յունական դառն հալածանքներուն ականատես լինելով՝ կ'անցնի Քեսուն գաւառի Կարմիր վանքը: Տէր Բարսեղ զանազան տեղեր այցելութիւն առնելով եւ Գանձակայ մէջ Աղուանից նոր կաթողիկոս ձեռնադրելէն զկնի, Միջագետք գտնուած ժամանակ, հրակէր կըստանայ Գրիգոր Վկայասիրէն եւ կը գայ Քեսուն գաւառը: Գրիգոր Վկայասէր, իւր մերձակայ մահն զգալով, կը գոչէ Բարսեղ կաթողիկոսն եւ ԳողՎասիլ իշխանն եւ նոցա խնամոց կը յանձնէ իւր երկու մատաղահաս քեռորդիքն՝ Ապիրատ իշխանի գաւակներն Գրիգոր եւ Ներսէս, որ կըթեն բարեպաշտութեան մէջ, ուստի եւ կը յանձնուին վերոյիշեալ Ստեփաննոս վարդապետի դաստիարակութեանը: Գրիգորին եւ Ներսիսին (Շնորհալի) կընկերակցին Սարգիս (Շնորհալի) եւ Իգնատիոս (Մեկնիչ Ղուկասու) պատանիքն, որոց վրայ պիտի խօսինք առաջիկայ Հինգերորդ Շրջանին մէջ: Բարսեղ կաթողիկոս, որ Քեսուն անապատի վանուց մէջ կը բնակէր, փափաքելով յերուսաղէմ երթալ, կը կոչէ Հայոց եպիսկոպոսներն ու իշխանները Վարդուհեր աւանը, զանազան յանձնարութեանց համար, եւ օր մի տանեաց վրայ քահանայիւք եւ սարկաւազօք պաշտօն մատուցանելու ժամանակ տանիքն կը կործանի եւ ինքն սաստիկ կը վտանգուի: Կը պատուիրէ շուտով զինքն 'ի Սեաւ լեառն տանել, ուր տակաւին չը վախճանած, Հայոց եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց հաւանութեամբ կաթողիկոսական քօղը եւ գաւազանը Գրիգորին կը տայ, հայրապետ ձեռնադրելու պատուէր տալով, ինչպէս եւ խնդրած էր Վկայասէր, եւ ինքն կը վախճանի 30-ամեայ կաթողիկոսութենէն յետոյ:

Յառաջ քան Գրիգորի կաթողիկոսութեան վրայ խօսիլն, որ ըստ մեր պատմական բաժանման, ինչպէս ասացինք, Հինգերորդ Շրջանին կը պատկանի, հարկ կը համարինք Չորրորդ Շրջանի պատմութեանը լրութիւն տալու համար սակաւուք խօսիլ ազգային Մատենադրութեան վրայ, սկսեալ Յովհանն իմաստասիրէն մինչեւ Գրիգորի ու Ներսիսի ժամանակներն, կամ այլապէս ասել թ դարէն մինչեւ ժԲ դարը:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

*Ընդհանուր տեսություն մատենագրության վրայ. - Ուսումնասիրյր Ը դարու.
- Երկասիրությունը Յովհաննու Իմաստասիրի, Սրեպիանոսի Սիմեցոյ, Ղևոն-
դի եւ պարունակությունը իրաքանչիւրոցն:*

ՏԵՍԱՆՔ այն ամեն հագարական, յունական, պարսկական եւ սկիւթական հալածանքներն, որով Չորրորդ Շրջանին մէջ՝ 640-1110, շարունակ տառապեցաւ մեր Ազգն ու Եկեղեցին: Տեսանք Բագրատունի թագաւորական հարստութեան կանգնումն եւ անկումն: Տեսանք այն ամեն աղէտներն, որոց մէջ տառապեցան Հայաստանեայց հայրապետներն, մե՛րթ աստանդական թափառելով իրենց զաւակաց հետ, մե՛րթ յունական հակառակութեան պատճառաւ վիճաբանութեանց մէջ մղուելով, մե՛րթ հաշտարարներ դառնալով եւ մե՛րթ ողբալով ու մխիթարելով իրենց զաւակները: Տեսանք մանաւանդ, թէ ի՞նչպէս Բագրատունի տէրութեան բարձման եւ երկրի աւերանաց միջոցին հայրապետութիւնը փոխադրեցաւ քաղաքէ՛ ՚ի քաղաք եւ լեռնէ՛ ՚ի լեռոն, այն է՛ ՚ի Դուին, յԱնի, ՚ի Թաւ-Բլուր, ՚ի Սեաւ լեռոն եւ այլն. եւ ի՞նչ վտանգներ սպառնացան կաթողիկոսական գոյութեանն ու միութեանը: Այս ամենը տեսանք, զգացինք եւ վերահասու եղանք, թէ ի՞նչպէս մեր Եկեղեցին հաստատուն մնաց իւր կոչման եւ աւանդութեանց մէջ, եւ ի՞նչպէս հալածանաց ժամանակ ամեն տառապանք կրեց եւ իւր անկախութիւնն երբէք չը զոհեց հարստահարող ազգաց կրիցն ու բռնակալութեանց: Տեսնենք այժմ, թէ այս երկարատեւ հալածանաց մէջ, ի՞նչ մշակութիւն եւ ի՞նչ պտղաբերութիւն ունեցաւ ազգային մտաւոր կեանքը, ի՞նչ մատենագրական յիշատակարաններ թողուց մեզ եւ ի՞նչ է իրենց պարունակութիւնն ու արժէքը: Այս տեսու-

Թիւնը մեզ խիստ կարեւոր է, թէ՛ մեր ցայս վայր պատմածներու լրութեան համար, թէ՛ այն աղբիւրները ցուցնելու համար (որոնցմէ քաղած ենք մեր պատմութիւնը), եւ թէ՛ Չորրորդ Շրջանի ազգային եւ եկեղեցական մատենագրութեան ոգւոյն ու ընթացից վրայ համառօտ ծանօթութիւն ստանալու համար:

Որովհետեւ ժողովրդի մտաւոր զարգացումը եւ մատենագրական բարգաւաճանքը կախումն ունի ազատութենէ, եւ մեք ազատութեան տարիներ համարեա՛ թէ չը տեսանք Չորրորդ Շրջանին մէջ, ուստի կարող ենք նոյն չափով եւս կշռել մեր ազգային մատենագրութեան վիճակը: Ժողովուրդը հալածանքներով կը տառապէր, հետեւապէս մեզ հասած նոյն ժամանակեայ գրաւոր մնացորդներն եւս ոչ այլ ինչ են, եթէ ո՛չ պատմագրական ինչ ինչ յիշատակարաններ, որոնք միայն նկարագիր են տառապանաց եւ ողբոց: Եկեղեցին յունական վիճաբանութեանց մէջ կը պատաղէր, ուստի եւ գրաւոր մնացորդաց պարունակութիւնն է, մեծ մասամբ, ժողովոց եւ վիճաբանութեանց նկարագիր, թղթակցութիւնք, դաւանաբանական գրուածոյք եւ այլ այսպիսիք: Թողունք ասել ինչ ինչ մեկնողական եւ աղօթական մասնաւոր երկասիրութիւններն: Եթէ մատենագրութիւնն իւր մեծ նշանակութեամբ ընդունինք, որ ժողովրդի մտաւորական կենաց հայելին է, առանց տարակուսելու կարող ենք ասել, որ մեր Ազգն հալածանաց պատճառաւ ժամանակ չէ ունեցած համազգային մտաւոր կեանքն զարգացնել. վասն զի եղած գրաւոր մնացորդները մասնաւոր անձանց երկասիրութիւններ են, որոնք հալածանաց երեսէն խոյս տալով եւ այս ինչ կամ այն ինչ վանուց մէջ ապաստանելով՝ հազիւ հազ կարողացած են արհաւիրելից ժամանակէն ամենադոյզն մասն գողանալ եւ ուսմամբ ու ընթերցանութեամբ պարապիլ: Մենք եւս ուրիշ բան չենք կարող խօսիլ ազգային մատենագրութեան վրայ, բայց միայն դարական կարգաւ ցոյց տալ ուսման ապաստանարան վանքերն եւ նոցա մէջէն յառաջացած մատենագիրներն ու իրենց երկասիրութիւնները՝ զանց չառնելով նմանապէս եւ այն մասնաւոր պատեհութիւնները, զորս ունեցած են քանի մի մատենագիրներ, առանձինն իրենց ուսումնական ընթացից մէջ հմտանալու:

Ութերորդ դարու գլխաւոր ուսումնավայրքն էին՝ Մաքենոց կամ Մաքենոցաց մենաստան Գեղարքունեաց մէջ, Զրեակ կոչուած սուրբ ուխտն՝ Շիրակայ մէջ, Միհրներսեհի վանք կամ Զրվշտիկ,

Թանահատք, Հերմոնավանք, Արտենից վանք, Գնդայի վանք՝ Վայոց ձորոյ մէջ, Հոռոմայր կամ Հոռոմոսի վանք՝ ՚ի Լոռի:

Այս դարու գլխաւոր մատենագիրները սոքա են.

ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ. Տաշրաց գաւառի Օձուն գիւղէն, որ կը կոչուի Օձնեցի: Սա աշակերտ էր Թէոդորոս Քաթենաւորին, զոր կը գովէ իբրեւ ընտիր եւ արգասաւոր դաստիարակ: Յովհան Իմաստասիրի կաթողիկոսական գործոց վրայ արդէն խօսած ենք. իսկ իւր երկասիրութիւններն, որոց վրայ պիտի խօսինք, են սոքա.~ 1. Ատենախօսութիւն, զոր Դունայ ժողովոյն մէջ խօսեցաւ՝ յորդորելով գումարուած բազմութիւնը, որ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեանը հսկեն եւ ազատ պահպանեն եկամուտ աղաւաղութենէ: 2. Ծառ ընդդէմ երեւութականաց, որով ընդդէմ կը զինի տեսակ մի մոլորամիտներու, որոնք Քրիստոսի տնօրէնութիւններն առ աչօք կամ երեւութական կը համարէին, առանց իրական ճշմարտութեան, եւ այս պատճառաւ իրենք եւս Երեւութականք կը կոչուէին: 3. Ծառ ընդդէմ Պաւլիկեանց, որոց աղանդը տեսակ մի խառնուրդ էր Յուլիանիտաց, Ապողինարեանց, Մարկիոնեանց եւ Սաբէլեանց: Այս աղանդները Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ մերժուած էին ՚ի կայսերութեան Հռովմայեցւոց եւ Յունաց, բայց ժամանակ առ ժամանակ, երբեմն ՚ի վեր կ'երեւէին հետեւողներ: Յովհան Իմաստասէր իւր հայրապետութեան ժամանակ երկնչելով, որ նոյնն ՚ի Հայաստան եւս չտարածուի, եւ գուցէ արդէն նշոյլներ տեսնելով՝ գրած է իւր յիշեալ ճառը: Պաւլիկեանց անունն առնուած կը համարեն ոմանք Պօղոս Սամոստացւոյ անունէն եւ ոմանք իբրեւ թէ Պօղոս անուն մի Հայէ, իսկ ըստ մեզ առաջինն աւելի հաւանական է: Իմաստասիրի խօսքերէն կ'երեւի, որ իւր ժամանակի Պաւլիկեանք խաչին յարգանք տալը կռապաշտութիւն կը համարէին եւ ճարտարամտութեամբ շատերու սիրտը կը պղտորէին, ուստի եւ Իմաստասէր կը ստիպուի այսպիսեաց դէմ իւր ճառը գրել: 4. Յաղագս կարգաց Եկեղեցւոյ, որ կը բաժանուի երկու մասն, առաջնոյն մէջ համառօտիւ մեկնուած է ժամակարգութեան գիշերային պաշտամանէն մինչեւ ճաշածամն, իսկ երկրորդին մէջ ճաշածամն մինչեւ երեկոյեան ժամերգութիւնը: 5. Ծառք յաղագս մեծի աւուր միաշաբաթու, յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ եւ Հիմնարկէից: 6. Շարականք, որոց մէջ հաւանաբար միայն կընծայուին Իմաստասիրին

Աւագ Տօնից շարականներն, այն է Դաւթի մարգարէին, Յակոբայ առաքելոյն, Ստեփաննոսի նախավկային, Պօղոսի եւ Պետրոսի առաքելոց եւ Որդւոցն Որոտման:

Յովհան Իմաստասիրի մի գլխաւոր աշխատութիւնն եւս եղած է նախնի Հարց ժողովական կանոններն ամփոփել եւ դասաւորել, իւրաքանչիւրն գլուխ առ գլուխ բաժանել, եւ կանոնաց ժամանակն ու պատճառներն ծանուցանել, ինչպէս ինքն կը խօսի Յիշատակարանին մէջ. «Կամեցաք զբովանդակ գառ ՚ի նոցանէն (՚ի Հարց) կանոնական սահմանեալ բան ՚ի միում տեղւոջ գեղեցկագործ մատենիւ ՚ի հայրապետանոցի աստ արձանացուցանել» եւ այլն: Ինչպէս սոյն կանոններու, նոյնպէս եւ վերագրեալ ճառերու վրայ կը ցանկայինք երկարօրէն խորհրդածել, սակայն հնագոյն ձեռագիր չունենալով եւ Վենետիկեան տպագրական հարազատութեան վրայ վստահ չը լինելով՝ կը թողունք ուրիշ ժամանակի համար:

ՄՏԵՓԱՆՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ. Դունայ կաթողիկոսարանի մէջ իւր նախնական ուսմունքն առնելէն յետոյ՝ կը վարժի նոյնպէս նախ Մաքրինոցաց կրօնաստանի եւ ապա Սիւնեաց վարդապետարանի մէջ, ուր Սիւնեաց Մովսէս եպիսկոպոսի ձեռքով ըստ ընտանական ամբիոնը բարձրանալով՝ կը մեկնէ աշակերտաց՝ Սուրբ Գիրքը: Մովսիսի մահէն զկնի Սիւնեաց վարդապետարանի հոգաբարձութիւնը կը մնայ Ստեփաննոսի վրայ, որ իւր հետ առնլով Անանիա անուն ոմն կ'երթայ ՚ի Դուին, եպիսկոպոս ձեռնադրել կը տայ եւ կը դարձնէ ՚ի Սիւնիս, իսկ ինքն կը մնայ կաթողիկոսարանի մէջ եւ կը պարապի Հին եւ Նոր Կտակարանաց ընթերցասիրութեամբ եւ մեկնութեամբ:

Ստեփաննոսի համար կը պատմուի, որ Դուին քաղաքէն կ'երթայ ՚ի Պօլիս, մի միայնակեցի մօտ յունարէն եւ լատիներէն կ'ուսանի, Սոփիա եկեղեցւոյն մատենադարանի գրքերը կ'ընթերցասիրէ եւ այն տեղէն կ'անցնի Աթէնք, ուր կը պարապի թարգմանութեամբ: Ստեփաննոս կ'երթայ նմանապէս եւ ՚ի Հռովմ, եւ այն տեղէն ուղղակի կը դառնայ ՚ի Հայաստան, զոր կը գտնէ Հագարացիներէն հարստահարուած, հայրապետական Աթոռն Արամօնս փոխադրուած եւ Իմաստասիրին տեղ կ'աթոռակալէ Դաւիթ Արամօնացի: Ստեփաննոս կը մատուցանէ կաթողիկոսին իւր թարգմանական աշխատասիրութիւնները եւ Գերմանոս Պապի մի թուղթը, որուն կը պատասխանէ նոյն ինքն Ստեփաննոս, կաթողիկոսի հրամանաւ: Սիւնեաց Բաբէլէն

իշխանի առաջարկութեամբ եւ Դաւիթ կաթողիկոսի հաճութեամբ Ստեփաննոս եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի եւ Սիւնեաց աշխարհի եպիսկոպոսաց գահերէց կը կարգուի: Բայց հազիւ թէ մի տարի այս պաշտօնը վարելէն զկնի կըսպանուի մի կնոջ ձեռքով (որոյ վարքը յանդիմանած էր) եւ կը թաղուի Սիւնեաց Թանահատի վանուց մէջ:

Ստեփաննոսի երկասիրութիւնքն են. Գերմանոս պապին գրած Պատասխանն եւ Անտիոքայ պատրիարքին գրած Թուղթը, որով կը պաշտպանէ Հայոց ազգային աւանդութիւնքն ու տօնախմբութիւնքը ընդդէմ Յունաց, Աւագ Օրհնութեանց Շարականները (բաց 'ի վառ ձայնէն, որ Շնորհալոյ երգածն է), Խաչի կարգին մէջ՝ Սրբութիւն Սրբոց եւ այլ երկասիրութիւնք, որոնք թէեւ պատմագրութեանց մէջ կը յիշատակուին, բայց մեր ձեռքը հասած չեն: Ունի Ստեփանոս քերականական գրուածներ, որոց համար իսկ Քերթոզ կոչուած է, իսկ իւր թարգմանական աշխատութիւնքն են՝ Դիոնիսիոս Արիսպագացոյն գրուածքը, Ս. Կիւրղի Պարպմանց գիրքը, Գրիգոր Նիւսացոյն Յաղագս Բնութեան մարդոյն գիրքը եւ Ղեւտական Գրոց Մեկնութիւնն:

Ստեփաննոսի երկասիրութեանց մէջ ամենէն ընտիրն Աւագ Օրհնութեանց շարականներն են, զորս ոմանք կը կարծեն թէ թարգմանչաց աշակերտներէն Ստեփաննոս անուն մէկը երկասիրած է, սակայն սոյն Ստեփանոս Սիւնեցոյն համար Օրբէլեան կասէ, թէ «Բաժանեաց եւ զոլթ ձայնսն եւ կարգեաց շարեաց շարականս՝ գյարութեան օրհնութիւնսն, երգեաց եւ կցորդս քաղցրահամս, յարմարեաց եւ զըստողոգին յինանցն, եօթն եղանակօք յոյժ յարմարաւոր»։ Աւագ Օրհնութեանց շարականները այնպիսի հոգեբուղի նուագներ են, որոնք հիմնուած են Սուրբ Գրոց պատմական իմաստներուն վրայ, ուստի եւ վսեմական ու սրտառուչ դարձուածներ կը պարունակեն: Սոյն շարականաց իւրաքանչիւր տողին մէջ կարծես թէ Դաւիթի Սաղմոսաց եւ միւս Մարգարէից ոգեպարար եւ հոգեբուղի նուագներն ու սքանչելահարաչ իմաստները կը ցոլանան զգայուն սրտի մէջ: Միով բանիւ աւագ Օրհնութիւնները այն տեսակ ազնւոր են մեր Շարականոցի մէջ, որ երբէք չեն հնանար եւ անչքանար, այլ միշտ պիտի մնան փայլուն եւ սրտազրաւ:

ՂԵԻՈՆԴ ՊԱՏՄԱԳԻՐ. Թէպէտ սորա ծննդեան եւ մահուան տարին յայտնի չէ, ինչպէս եւ իւր կենսագրական պատկերը, բայց

իւր գրած պատմութենէն կ'երեւի, որ եկեղեցական եղած է եւ ապրած է մինչեւ ութերորդ դարուն վերջերը: Ղեւոնդ գրած է յատկապէս Արաբացւոց արշաւանքն 'ի Հայաստան՝ սկսելով նոյն սրբազան կոչուած պատերազմէն, զոր հրատարակեցին Ապուպէքիր, Օմար եւ Օսման՝ իսլամականութեան չը հետեւողներուն դէմ: Ղեւոնդ իւր պատմութեան մէջ կ'ամփոփէ այն անցքերը, որոնք 661 քն մինչեւ 788 թուականը պատահեցան Հայաստանի մէջ, Արաբացւոց արշաւանաց եւ ոստիկանաց ժամանակ, եւ պատմածներու մեծ մասին ինքն ականատես եղած է:

Բ.

Ուսումնասխարթ Թ դարու - Երկասիրութիւնք Զարարիս կաթողիկոսի, Նսնայի Ասորոյ, Շապիւոյ Բագրատունոյ, Մաշտոցի կաթողիկոսի, Յովհաննիսի կաթողիկոսի, Թովմայի Արծրունոյ և պարունակութիւնք իրաքսնէսիրոցն - Յովհաննէս բժիշկ, Դաիթ վանահայր և Գուրգէն Արծրունի:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ գլխաւոր ուսումնավայրքն էին՝ Աղթամար, Խոտակերից վանք, Սեւան եւ Տաթեւ: Սոցա մէջ անուանի էին մանաւանդ վերջին երկուքն: Սեւանայ համար Ասողիկ կ'ասէ. «Աստ ժողովեցան եղբարց բազմութիւն կանոնադրութեամբ սրբոյն Բարսղի, միակրօնք 'ի տանն Աստուծոյ եղեալք, ստանալով զբազմութիւն Գրոց Սրբոց»: Իսկ Տաթեւու կամ Ստաթէի վանուց համար կ'ասէ Օրբէլեան. «Ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց (լի էր մենաստանն), ճոխ էր եւ վարժարան դպրոցացն վարդապետական կրթութեամբն, նաեւ արուեստաւորք նկարչացն եւ գրողաց անհամեմատք»: Վերջին խօսքերէն պիտի իմանանք ձեռագիր մատենից օրինակողներն, որոնք զանազան երանգներ եւ ծաղիկներ կը նկարէին ձեռագրաց վրայ, որոնք մինչեւ ցայսօր կ'երեւին:

Սոյն դարու մատենագիրներն սոքա են.

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. Ինչպէս արդէն պատմած ենք, մի օրուան մէջ սարկաւազ, քահանայ, եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրեցաւ: Սա երկասիրած ունի քանի մի շառեր Քրիստոսի

Ծննդեան, Մկրտութեան, Գալստեանն յԵրուսաղէմ, Տէրունական Ընթրեաց, Չարհարանաց, Թաղման, Խաչի եւ Եկեղեցւոյ վրայ, նմանապէս եւ Թուղթ մի առ Փոտ Պատրիարք Յունաց՝ պաշտպանելով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը:

ՆԱՆԱ ԱՍՈՐԻ. Ասորի սարկաւազ էր եւ Հայաստանի մէջ կը բնակէր: Տարոնոյ Բագարատ իշխանի խնդրանօք տեղեկութիւններ կը ժողովէ Յովհաննու Աւետարանի մեկնութեան վերաբերեալ, եւ արաբական լեզուով թարգմանելով՝ Բագարատայ կ'ընծայէ. յետոյ երբ Բագարատ Հագարացւոց ձեռքը կը մատնուի, Նանայի գիրքը Սմբատ Բագրատունիին կ'անցնի, որ եւ հայերէն կը թարգմանուի:

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ. Աշոտ Անտիպատրկի որդին էր, որ գրած է պատմական երկասիրութիւն, որ մինչեւ ցայսօր տակաւին երեւան ելած չէ: Շապուհի այս պատմական երկասիրութեան յիշատակութիւնը կը տեսնենք Յովհաննէս կաթողիկոսի գրած պատմութեան մէջ, ուր 'ի միջի այլոց կ'ասէ. «Բայց զմնացորդս բանիցս այսոցիկ՝ զօրութեանց եւ քաջութեանց եւ մրցարանաց եւ պատերազմաց եւ բազում բարի օճանից, ահաւասիկ գրեալ է 'ի գիրս պատմութեան Շապուհոյ Բագրատունւոյ, բաւական քեզ կացուցանել տեղեկագոյն առնն բարեբաստութեան»։ այսինքն Արծրունեաց Աշոտ իշխանին վարուցը, որ թոռն էր Աշոտ Բագրատունի առաջին թագաւորին: Յովհաննէս կաթողիկոսի խօսքերէն յայտնի է, որ Շապուհ պատմագիրը ստուգապատում եւ արժանահաւատ է, որ եւ ինքն չուզէր նորա գրածները երկրորդել, այլ միայն բաւական կը համարի ընթերցողի մտադրութիւնը դարձնել Շապուհի երկասիրութեան վրայ:

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. Սորա կաթողիկոսական գործոց վրայ արդէն խօսած ենք, եւ կը մնայ մեզ իւր երկասիրութեանց վրայ քանի մի խօսք ասել:

Մաշտոցի ուսումնասիրութեան, հմտութեան եւ բարի վարուց վրայ մեծ գովեստով կը խօսին ազգային պատմագիրք, այն է Յովհաննէս կաթողիկոս, Օրբէլեան եւ Թովմա Արծրունի, եւ քանի մի երկասիրութիւններ եւս կը յիշեն նորա անուամբ, որոնք ցարդ գտնուած չեն: Այս անյայտ մնացած գրուածոց կարգէն են՝ Թուղթ

մի, որ, ըստ Օրբելեանի, Հայոց, Վրաց, Աղուանից եւ Յունաց մէջ յուզուած երկպառակութեան պատճառաւ գրած է Հաւատոյ խնդրոց եւ Եկեղեցւոյ ինն դասակարգութեանց վրայ, եւ Պատմագրական երկասիրութիւն մի: Իսկ յայտնի եղածներն են՝ յանդիմանական թուղթ առ Աբաս սպարապետ, որ կ'առաջարկէր Մաշտոցին յանձն առնուլ Գէորգի տեղ կաթողիկոսանալու, վասն զի Աբաս կը ջանար Գէորգն կաթողիկոսութենէ ձգել, որ իւր Սմբատ եղբօրորդին Բագրատունեաց թագաւոր օծած էր: Այս թուղթը, զոր կ'աւանդէ Յովհաննէս կաթողիկոս իւր պատմութեան մէջ, այն քան տպաւորութիւն ազդեց Աբասի վրայ, որ ներողութիւն խնդրեց Մաշտոցէն եւ Սմբատի հետ եւս հաշտուեցաւ: Նոյնպէս ունի Մաշտոց մխիթարական թուղթ առ Դունեցիս, որք 894 թուականին Հոկ. 13-ին սաստիկ աղէտներ կրեցին երկրաշարժութենէ: Մեր պատմագրաց ոմանց խօսքերէն կ'երեւի, որ Մաշտոց մեր ազգային եկեղեցական Ծիսարանին մէջ ինչ ինչ յաւելուածներ արած է, վասն զի թէ եւ ազգային աւանդութիւնն եկեղեցական Ծիսարանի կամ Մաշտոցի սկզբնական կազմութիւնը Ս. Մեսրոպայ կ'ընծայէ, բայց այն եւս յայտնի է, որ երբեմն փոփոխութիւններ կրած է յաւելուածներով սաղմոսաց, աղօթից եւ այլն. ինչպէս եւ եղած է անշուշտ Մաշտոց կաթողիկոսի օրով, որ ոմանք այս պատճառաւ բովանդակ Ծիսարանի կազմութիւնը կամեցան սորան ընծայել:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. Իւր պատմական երկասիրութեան պատճառաւ կը կոչուի Պատմաբան: Սա, ինչպէս պատմած ենք, Մաշտոց կաթողիկոսի աշակերտն եւ ազգակիցն էր, որ համեստութեամբ գինքն անարժան յաջորդ կը համարէ Մաշտոցի, նորա առաքինութիւնը գովելէն եւ մահուան վրայ ողբալէն զկնի: Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմական երկասիրութիւնը հարիւր ութսուն եւ եօթն գլուխ կը բաժանուի, որոց առաջին երկուքին մէջ գլխաւորապէս իւր աշխատութեան նպատակին վրայ կը խօսի: Պատմութիւնը կը սկսի աշխարհի ստեղծմանէն, բայց մինչեւ իւր կաթողիկոսութեան ժամանակները համառօտիւ կ'անցնի, որովհետեւ իրմէն յառաջ շատերը արդէն պատմած էին, ինչպէս Խորենացին, Եղիշէն, Փարպեցին, Շապուհ Բագրատունին եւ այլն: Իսկ իւր ականատես եւ ժամանակակից անցքերուն վրայ խիստ ընդարձակ եւ սրտաշարժ կերպով կը խօսի Յովհաննէս եւ մի առ մի կը պատ-

կերացնէ Հայաստանի աղէտները, որոց մէջ ինքն եւս կը տառապէր: Յովհաննէս կաթողիկոսի երկասիրութիւնը մի գլխաւոր արժանաւորութիւն ունի, որ է պատմական հաւատարմութիւնն, եւ այս պատճառաւ յետագայ պատմիչներն՝ Թովմա Արծրունի, Սամուէլ եւ Կիրակոս Գանձակեցի յարգանօք եւ գովեստիւ կը խօսին Յովհաննիսի վրայ՝ գեղեցկաբան շարագիր եւ ճարտասան պատմագիր անուանելով, որ անշուշտ ժամանակակից անցից կենդանի նկարագրութեան համար է այս գովեստն:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ. Առաջ այնպիսի կարծիք կար ոմանց գրագիտաց մէջ, որ Թովմա Արծրունին Եղիշէի աշակերտն է, որովհետեւ իւր պատմական երկասիրութեան վերագիրն այսպէս է. «Պատմագիր վասն Արծրունեաց ազգին, զոր արարեալ է Թովմա վարդապետի՝ աշակերտի Եղիշայի». սակայն իւր պատմութեան պարունակութենէն պարզապէս երեւեցաւ, որ Թովմա ո՛չ թէ Վարդանանց պատերազմի պատմագիր Եղիշէի, այլ ուրիշ համանուն անձի աշակերտ է: Վասն զի Թովմա իններորդ դարու մէջ ծաղկած է, Յովհաննէս կաթողիկոսին ժամանակակից եւ սակաւ ինչ կրտսերագոյն: Թովմայի երկասիրութեան բուն նպատակը եղած է Արծրունեաց ցեղի մանրամասն պատմութիւնը գրել, որուն համար յատկապէս առաջարկութիւնն ընդունած էր Արծրունեաց Տէր եւ Վասպուրականի իշխան Գրիգորէն կամ Դերենիկէն եւ նորա որդի Գագիկ Արծրունի թագաւորէն, առ որս կ'ուղղէ եւ իւր պատմութեան Ընծայականն, ինչպէս Խորենացին կ'ուղղէ առ Սահակ Բագրատունի:

Թովմա իւր երկասիրութեան մէջ հետազօտած է զանազան պատմագիրներ, թէ՛ արտաքին եւ թէ՛ ազգային, որոց անունները կը յիշէ իւր պատմութեան մէջ, բայց ամենէն աւելի ինքնին հետամուտ եղած է Հայաստանի մէջ զանազան յիշատակարաններ եւ աւանդութիւններ հետախուզել իւր գործոյն վաւերականութիւն եւ ստուգութիւն տալու համար. վասն զի այսպէս կ'ասէ. «Որ ինչ 'ի սկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց, 'ի Հայկայ աղեղնաւորէ եւ 'ի նորուն զարմից եւ ցկաթոտ եւ վաւաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց, եւ 'ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւէտ ձեռակերտք եւ շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն. մեր առ ամենայն անձամբ հասեալ եւ աչօք տեսեալ: Զգտեալ եւ 'ի հեռաւոր աշխարհս, մինչեւ ց'Կղարջս եւ Շուշեթացիս եւ առ լե-

րամբն Կաւկասայ եւ յԱհիղ մինչեւ 'ի մուտսն 'ի Գազա եւ ընդ Տայաստան եւ ընդ ամենայն հիւսիսականս եւ ընդ արեւելս, 'ի հետիոտս գնալով տեսաք զգործ քաջաց եւ նախնեաց»: Այս ընթացքը բռնած է Թովմա ժամանակաւ հնագոյն անցից նկատմամբ, որ օրինաւոր պատմագրի ջանք է, իսկ ժամանակաւ մերձաւորագոյն անցքերուն ինքնին ականատես եղած եւ այնպէս գրած է, որոյ համար եւ կ'ասէ. «Ոչ իբրեւ յայլոց համբաւոց տեղեկացեալ՝ ընծայեալ արձանացուցանեմ քեզ ստայօղ բանից պաճուճեալ առասպելս, այլ ականատես եւ ականջալուր եւ իմով իսկ ձեռօք շօշափեալ, պատմեմ քեզ հաւաստապէս գեղելոցն զարմանս»:

Ինչպէս ասացինք, Թովմայի երկասիրութեան բուն նպատակն է Արծրունեաց ցեղի պատմութիւնը աւանդել, բայց որովհետեւ սոյն ցեղը Հայաստանի մէջ յայտնի էր Հայկազունեաց նահապետական հարստութենէն 'ի վեր, ուստի եւ Թովմայի պատմութիւնը մեր ազգային սկզբնական ժամանակներէն սկսած է եւ Արծրունեաց ցեղի պատմութեան հետ այլ եւ այլ դէպքեր եւս յեղյեղուած: Թովմայի պատմական երկասիրութիւնը բաժնուած է չորս դպրութեան, որոց առաջինն կը սկսի մեր Ազգի սկզբնաւորութենէն եւ կ'աւարտի Արշակունեաց թագաւորութեան հետ. երկրորդն կը սկսի Վարդանանց պատերազմէն եւ կը հասնի մինչեւ Բուղայ ոստիկանի գալուստն 'ի Հայաստան. երրորդն կը սկսի Բուղայի հալածանքներէն եւ կը հասնի մինչեւ Սմբատ Խոստովանողի որդի Աշոտոյ ժամանակները: Իսկ չորրորդն կը սկսի Գրիգոր Դերենիկի, նորա որդւոց Աշոտոյ, Գագիկի եւ Գուրգենի գործքերէն եւ նովաւ կ'աւարտի: Վերջին երկու դպրութիւնները առաւել ընդարձակ են եւ մանրապատում, վասն զի Թովմայի մանկութեան ժամանակի եւ ականատես անցից պատմութիւնը կը պարունակեն: Հինգերորդ դպրութիւն մի եւս կայ, որ մինչեւ ժ դարը կը հասնի, բայց այս Թովմայի գործը չը համարուիր, այլ յետին ժամանակաց շարայարողի: Թովմայի պատմութեան մէջ քանի մի ազգային երկասիրութիւններ կը յիշուին, բայց մինչեւ ցայսօր գտնուած չեն: Սոքա են՝ Դ Գիրք Խորենացոյ պատմութեան, Մնացորդ Պատմութիւն Հայոց՝ Մամբրէի եւ Թէոդորոսի, Համառօտ Պատմութիւն Վարդանանց՝ Աբրահամ Խոստովանողի եւ այլն:

Թովմայի պատմութեան անցքերը մի առ մի համառօտագրելը մեր նպատակէն արտաքոյ է, որովհետեւ իւր ժամանակակից եկե-

ղեցական անցից վրայ արգէն խօսած ենք, միայն կը ցաւինք, որ սոյն արժանաւոր պատմութիւնը, որ ցարդ միայն 'ի Պօլիս (1852) տպուած է, բնագրին համեմատ եւ լրիւ չէ լոյս ընծայուած¹:

Իններորդ դարուն մէջ կը յիշատակուին մի քանի մանր բանագէտներ եւս, ինչպէս են՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԺԻՇԿ՝ թարգմանիչ Դիոնեսիոսի պատմութեան, ԴԱԻԻԹ ՎԱՆԱՀԱՅՐ, որ իբր թէ Շապուհ Բագրատունւոյ պատմութեան մէջ քանի մի ճառ յաւելցուցած է, ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ՝ աշակերտ Մաշտոց կաթողիկոսի, որ Մաշտոց Գիրքը օրինակած է (893) եւ իւր վարդապետի վարքը գրած, ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՐԾՐՈՆԻ՝ Անձեւացեաց Տէրն, որ Աբղմսեհի վկայաբանութիւնը թարգմանել տուած է ասորերէնէ 'ի հայերէն (873), ըստ մականգրին «Յօգնականութիւն անձին իւրոյ եւ ամուսնոյ իւրոյ Հեղինէի աստուածասիրի եւ որդւոց իւրոց Տաճատայ եւ Ատոմայ»:

¹ Տպագրութեան ժամանակ օտարամտաբար ի բաց հանեալ հատուածոց մէջէն արժան կը համարինք հետեւեալն առնուլ գրչագրէն, եւ ի լրութիւն 287 երեսին, զետեղել այս տեղ՝ սակաւ ինչ բացատրելով իմաստից մթութիւնը:

«Նախ առաջ ախորժական թուր Գագկայ անուանել զեկեղեցին (նորակերտ) փրկչական անուանակոչութեամբն մակածայնել, ո՛չ ուղղակի առ հաւատն մատուցեալ, զի Նեստորականաց եւ Քաղկեդոնին է այս իմացմունք, այլովքն եւս երկաբնակօքն, որք Բանին տուն եւ տաղաւար զառ 'ի Կուսէն առեալ մարմին դանդաչեալ ասացին, եւ ոչ միութեամբ բնութեամբ Բանին մարմին լինելով, այլ տուն Քրիստոսի սուրբ առաքեալքն են եւ ասին այլոց սրբոց դասուց, որպէս ասաց Պօղոս. «Դուք տաճար Աստուծոյ կենդանւոյ էք»։ Եւ դարձեալ՝ տուն Աստուծոյ ենք մեք. եւ դարձեալ մարգարէին ասէ. «Գնացից 'ի նոսա եւ բնակեցայց 'ի նոսա»: Այլ Քրիստոս՝ իւր ոչ տուն եւ ոչ տաղաւար ասի. այլ մի Տէր Յիսուս Քրիստոս յԱստուծոյ եւ 'ի մարդկանէ կատարեալ: Ապա եթէ ո՛չ պաշտելի եղիցին, որ Փրկիչն անուանին եւ երկրպագելիք աստուածային երկրպագութեամբքն, որ է յոյժ ծիծաղելի, եւ պարզապէս յայտնի առանց կասկածանաց ասի Աստուած՝ եկեղեցին եւ մարմին Բանին, եւ եւս յաւելցի ծիծաղելն: Եւ կերիցեն քարինք եւ փայտք եւ այլ կահք երկաթեղէնք. որպէս եւ զայն, որ 'ի նմայն պատարագի մարմին եւ արիւն Որդւոյն Աստուծոյ, մանաւանդ թէ ինքն իսկ ճշմարտապէս Որդին Աստուծոյ. եւ դարձեալ յոյժ ծիծաղելի է. եւ այս առ այժմ բաւականացի մտառ ուսումնական անձանց զանմտացն 'ի բաց լքանելով զիմացմունս»:

Սոյն հատուածի իմաստն այս է: Գագիկ կամեցած է նորակերտ եկեղեցին Փրկչի անուամբ յորջորջել. բայց ո՛չ թէ Նեստորականաց եւ Քաղկեդոնականաց նման Փրկչի մարմինը Բանէն բաժնելով եւ նոյն մարմինը եկեղեցի եւ տաղաւար համարելով Բանին, այլ Փրկչի անունն միայն եկեղեցւոյ վրայ դնելով: Վասն զի կ'ասէ, նոքա, որ մարմինը Բանէն բաժնելով եկեղեցի կամ տաղաւար կը համարին եւ միանգամայն նոյն մարմինը կը պատարագեն, կը նշանակէ թէ՛ նոյն եկեղեցւոյ քարերը, փայտերը եւ այլ արկաթեղէն կահքերը կ'ուտեն, որ շատ եւ շատ ծաղրելի է: Իրաւ է կ'ասէ, որ առաքեալք եւ անեն մարդիկ տաճար եւ եկեղեցի Աստուծոյ կը կոչուին, բայց ո՛չ թէ նոյն ինքն Փրկիչն եւ Աստուած. եւ ոչ մարմին Փրկչին. վասն զի մարմինն Բանէն բաժնելն՝ անմտաց գործ է:

Գ.

Ուսումնական ժ դարու. - Երկասիրությունը Անանիայի Նարեկացու, Խոսրովի Անձնացու, Գրիգորի Նարեկացու և պարունակությունը իրաբանչություն. - Քանի մի ուսումնասերք. - Երկասիրություն Ասողկայ. - Արարատագո Մաղազունի և Տաճար վարդապետ:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ դարու մէջ Հայաստանի նշանաւոր ուսումնական վարդապետներէն՝ Կամրջաձորոյ վանք՝ Արշարունեաց գաւառի մէջ, Հնձուց կամ Կարմիր վանք՝ Կարնոյ մօտ, Հոռոմոց վանք՝ Շիրակայ մէջ, որ ապաստանարան եղաւ Ռոմանոս կայսերէն հալածուած միանձանց, Նարեկայ վանք՝ Ռշտունեաց գաւառի մէջ, Ապարանից եպիսկոպոսանիստ ուխտ՝ Մոկաց գաւառի մէջ, Յախացքար մենաստան՝ զոր Ասողիկ «բարձրահոգի եւ սուրբ առաքինաստան» կը կոչէ, Մարմաշէն կամ Մարմարաշէն վանք՝ Շիրակայ մէջ: Իսկ սոյն դարու նշանաւոր մատենագիրն են սոքա:

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ. Ազգային պատմիչները մեծապէս կը գովեն Անանիա, մեծ փիլեսոփոս, գիտնական, լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ եւ այլ մակդիրներ տալով, թէ եւ իւր գրուածներն մեր ձեռքը հասած չեն, որ կարենանք ըստ արժանւոյն գնահատել: Անանիա Նարեկացուոյ անուամբ յիշուած երկասիրութիւններն են՝ Հերքումն մոլորութեան Թոնդրակեցւոց, զոր կը յիշատակեն Մագիստրոս եւ Ներսէս Շնորհալի, Մեկնութիւն առաքելական թղթոց՝ հետեւողութեամբ Եփրեմի, Ոսկեբերանի եւ Կիւրղի, Աւետարանաց համեմատութիւն եւ այլն:

Ինչպէս իւրաքանչիւր մատենագրի, նոյնպէս եւ Անանիային տրուած գովեստները՝ իրենց կեցած դարերու մտաւորական զարգացման չափով պարտինք ընդունել, ապա թէ ոչ կա՛մ սաստիկ նուազեցուցած եւ կա՛մ սաստիկ բարձրացուցած կը լինինք որ եւ իցէ հեղինակի արժանաւորութիւն: Ուստի, որչափ որ Անանիայի գրուածները մեր ձեռքն հասած չեն, այնու ամենայնիւ կարեմք գուշակել, որ իւր դարու ուսումնականութեան չափով նշանաւոր անձն եղած է եւ Նարեկայ վանքի առաջնորդական պաշտօնի մէջ իւր օրինակով նոյն վանքը ուսումնասիրութեան վայր դարձուցած է: Այս նկատմամբ ուրեմն, ինչպէս ամեն գեղեցիկ եւ շահաւէտ գործոց

Հիմնադիր, նոյնպէս եւ Անանիա Նարեկացի արժանի է մեծ երախտագիտութեան:

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ. Սա իւր մանկական հասակէն հետամուտ կը լինի ուսման եւ գիտութեան եւ Անանիա Նարեկացւոյ եղբոր դասեր հետ ամուսնանալով կ'ունենայ երեք որդի՝ Յովհաննէս, Սահակ եւ Գրիգոր, եւ յետ ժամանակաց Անձեւացեաց գաւառին եպիսկոպոս կ'ընտրուի: Խոսրով իւր բարեպաշտութեամբ եւ քրիստոնէական իմաստութեամբ նշանաւոր եղած է տասներորդ դարուն մէջ, եւ իւր աստուածասէր հոգին պարզապէս կը փայլի իւր գրաւոր երկասիրութեան մէջ, զոր շարագրած է իւր եպիսկոպոսութեան ժամանակ:

Խոսրովու երկասիրութիւնն է՝ Մեկնութիւն ժամագրաց, որոյ վրայ ամփոփ եւ ստոյգ գաղափար ունենալու համար հարկաւոր է նոյն իսկ ժամագրքի պարունակութեանը կատարելապէս հասու լինիլ: Ժամագրքը, որ մեր քրիստոնէական բարեպաշտութեան եւ եկեղեցական ժամերգութեան հանապազօրեայ Աղօթամատոյցն է, կը պարունակէ իւր մէջ այնպիսի սքանչելի աղօթքներ, մաղթանքներ, քարոզներ եւ երգեր, որոնք բարեպաշտ զգացմանց եւ քրիստոնէական ջերմեռանդութեան վճիտ բղխուածք են եւ այնպիսի խնդրուածներ, որոնք ամեն ժամանակ եւ ամեն դիպուածի մէջ ամենակարեւոր են քրիստոնէի համար, որ կը փափաքի իւր Արարչի եւ իւր երկնաւոր Հօր հետ խօսակցիլ: Խոսրով ինքն զգալով Աղօթամատուցի պարունակութեան վսեմութիւնը՝ իրեն նուիրական պարտք համարած է գայն մեկնել իւր աղօթասէր հօտի համար, որպէս զի իւրաքանչիւր ոք հասկնայ եւ զգածի, թէ ի՞նչ զգացմունքով պարտաւոր է ոգեւորիլ հասարակային ժամերգութեան ժամանակ, եւ ի՞նչ է զոր Քրիստոնէական եկեղեցին կամ հաւատացելոց բազմութիւնը կը հայցէ երկնաւոր Հօրէն, միահամուռ գումարմամբ եւ միաբարբառ շրթամբք: Խոսրով իւր մեկնական երկասիրութիւնը բարեխիղճ կերպով կատարելու համար ընթերցասիրած է իրմէն առաջ եղած եկեղեցական Հարց խորհրդածութիւնքը, որոց շատերու անուններն ու հատուածները կը յիշատակէ: Խոսրովի երկասիրութեան մէջ մեկնուած են միայն այն մաղթանքներն ու քարոզները, որոնք իւր ժամանակ ժամագրքի պարունակութիւնը կը կազմէին, եւ հետեւապէս այժմեան ժամագրքի ամբողջ մեկնութիւնը չէ. վասն զի

մենք գիտենք, որ *Խոսրովէն* զկնի ժամագրքի պարունակութիւնը շատ ընդարձակուած է, մանաւանդ Ներսէս Շնորհալուոյ ժամանակ:

Խոսրովի երկասիրութիւնը, բաց 'ի մեկնական մասերէն, կը պարունակէ նոյնպէս ժողովրդին եւ եկեղեցականաց ուղղած համառօտ յորդորակներ, որոնք զեղուն են բարեպաշտական զգացմունքով, եւ որովհետեւ գլխաւոր նպատակն եղած է հաւատացեալները հրաւիրել Ս. Գրոց ընթերցման եւ աղօթասիրութեան, ուստի տեղ տեղ խիստ գեղեցիկ ձեւերով բացատրած է Սուրբ Գրոց ուսման եւ աղօթից կարեւորութիւնը, որուն ապացոյց արժան կը համարիմք հետեւեալ տողերը առաջ բերել. «Աստուածասիրութիւն 'ի Գրոց ծնանի 'ի մարդս... Եւ արդ՝ պատուեսցուք զԳիրս Սուրբս վերծանութեամբ, որ են պատճառք մեզ ամենայն բարելաւութեան: Փափագեսցուք սիրով 'ի վերծանութիւն Գրոց Սրբոց եւ յընթեռնուլն կրկին հոգ յանձին բերցուք.~ Մի՛, զի իմասցուք զընթերցեալն եւ միւս եւս՝ զի անմոռաց 'ի մտի կալցուք, մանաւանդ թէ՛ գործով կատարեսցուք եւ լիցուք առնողք օրինացն. զի մի՛ զրկեսցուք 'ի մեծագոյն բարեացն թեթեւամտութեամբ»: Իսկ աղօթից վրայ երկարօրէն խօսելէն զկնի այսպէս կը պարզաբանէ աղօթելու օգուտը. «Իսկ զպտուղ աղօթից յամենայն ժամու պահանջիմք յԱստուծոյ եւ յամենայն հասակի եւ 'ի դիպուածի: Տղայոց բարութք սննդակից է աղօթքն եւ պահապան յելս եւ 'ի մոտս: Երիտասարդաց գործակից. ծերոց՝ յոյս հաստատութեան. քահանայից՝ պսակ պարծանաց. ժողովրդոց՝ պարիսպ ամրութեան. զինուորաց՝ վահան փրկութեան. թագաւորաց՝ ցնծութիւն. իշխանաց՝ ուղղութիւն. դատաւորաց՝ զգաստութիւն. ճգնաւորաց՝ մարտակից. կուսանաց՝ կառավարութիւն. սգաւորաց՝ սփոփանք. բերկրեցելոց՝ հրճուանք. նեղելոց՝ անդորրութիւն. խաղաղացելոց՝ զգուշութիւն. արանց՝ գործակից. կանանց՝ տնակից. ճանապարհորդաց՝ ուղեկից. նաւորդաց՝ առաջարկութիւն. առողջաց՝ խնդութիւն. հիւանդաց՝ մխիթարութիւն. մեղուցելոց՝ քաւութիւն. արդարոց՝ խնդութիւն. ննջեցելոց՝ թոշակ կենաց եւ յոյս բարեաց...»:

Որովհետեւ ժամագրքի վրայ ուրիշ պատեհ առթիւ դարձեալ պիտի խօսինք, ուստի այսքանը բաւական համարելով՝ այս միայն կը յաւելունք *Խոսրովի երկասիրութեան* մասին, որ եթէ նորա մեկնած մաղթանքներն ու քարոզները նոյնութեամբ թողլով, եւ աշխատասիրած մեկնութիւնը ընտրանօք համառօտելով ու աշխարհաբար թարգմանելով միասին տպագրուի՝ խիստ արդիւնաւոր կը լինի բա-

րեպաշտ աղօթասիրաց համար, եւ այնչափ քրիստոնէական ոգի կարող է ներշնչել, որ երբէք նոյն արդիւնաւորութիւնը չըստացուիր քանի մի նոր ժամանակիս Քրիստոնէական գիտելեաց չոր ու ցամաք տետրակներէն, որոնք իբրեւ դասագիրք գործ կը դրուին դպրոցաց մէջ: Վասն զի Խոսրովի գլխաւոր նպատակը եղած է իւր երկասիրութեամբ քրիստոնէական ուսմունքներ ուսուցանել, որուն համար եւ ինքն յայտնապէս ասած է. «Որովհետեւ շատերու մէջ ամենամեծ տգիտութիւն տեսայ, ուստի արժան համարեցի եպիսկոպոսութեանս պարտուց համեմատ այս գրուածքը յօրինել, որ կարգան եւ ուսանին, վասն զի անկարելի է միայն խօսքով (քարոզով) կարեւոր դարման մատուցանել»:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ. Անձեւացեաց Խոսրով եպիսկոպոսի որդին ծնաւ 951 թուականին, եւ իւր մանկութեան հասակէն Ռշտունեաց գաւառի Նարեկայ վանքի առաջնորդ Անանիա վարդապետի խնամոցն յանձնուեցաւ: Գրիգորի վարուց սրբութիւնը, մաքուր սիրտը եւ անզբաղ միտքը առաջնորդեցին զինքը իմաստութեան մէջ զարգանալու եւ աստուածախօս հանճարներէն մին դառնալու: Քսան եւ վեց տարեկան հասակին մէջ արդէն շատ իշխաններ Գրիգորին կը դիմէին իրենց ինչ ինչ տարակուսանաց լուծումն ստանալու: Սակայն ինչպէս արեգական ջերմութիւնը երբեմն գարշահոտ գոլորշիներ կը յարուցանէ գետնէն, նոյնպէս եւ սրբասուն մարդկանց կեանքը եւ բարեպաշտական ջերմութիւնը՝ կրքեր կը յուզէ աշխարհիս մէջ: Այսպէս պատահեցաւ եւ Գրիգորին, որոյ դէմ չարամիտներ ոմանք յուզեցան ատելութեամբ եւ զնալով Դունայ կաթողիկոսարանը՝ ամբաստանեցին զԳրիգոր իբրեւ թերամիտ՝ ի հաւատոց, բայց չը կարացին իրենց նենգ նպատակին հասնիլ եւ վնասել. որովհետեւ Գրիգոր ոչ միայն արդարացաւ քննութեան մէջ, այլ իւր առաքիչական վարուց համբաւն եւս աւելի հռչակեցաւ. վասն զի առաքիչութիւնն ու վարուց սրբութիւնը մահ չունի, եւ մինչդեռ թշնամիք կը կարծեն թէ արատաւորելով կը մահացնեն, ընդհակառակն աւելի կը կենդանացնեն: Այս փորձուած ճշմարտութիւն է ամեն ժամանակ:

Գրիգոր, իւր անձն մենաւորական կենաց եւ գրաւորական վաստակոց նուիրելով, ընթերցասիրեց եւ շարագրեց մինչեւ իւր 60 տարեկան հասակը եւ վախճանելով թաղուեցաւ Նարեկայ

վանքի մէջ, ուր մինչեւ ցայսօր աւանդութեամբ կը ցուցնեն իւր գերեզմանը: Գրիգոր Նարեկացին գրած է գլխաւորապէս այն տեսակ նիւթերու վրայ, որոնք մարդոյ վախճանական նպատակը կը կազմեն: Գրիգորի երկասիրութեան բուն համառօտութիւնն է այս - 'ի ներքուստ մարդկային սրտի խորքը եւ 'ի վերուստ աստուածային անհուն մարդասիրութիւնը: Գրիգոր, այս եռանդով վառուած, աստուածային բանաստեղծ մի կը ներկայանայ մեզ իւր գրուածոց մէջ՝ բանիւ յորդառատ եւ զգացմամբ գեղուն: Կը ներբողէ ինչ որ աստուածային է, կը պարսաւէ ինչ որ մարդկային տկարութենէն է: Մե՛րթ կը յափշտակուի եւ կը վերասլանայ թեւով աստուածային սիրոյն եւ մե՛րթ կը խոնարհի եւ կը հեծէ մարդկային վայրաքարչ կրից վրայ: Գրիգոր այն հոգիներէն է, որ աստուածային սիրով կը ձենձերի, արտասուելով կը ժպտի եւ ժպտելով կ'արտասուէ: Համառօտիւ ասենք՝ Գրիգոր այնպէս կը պատկերացնէ գԱստուած եւ զմարդ, որ ամեն երկիւղած սրտերու մէջ խորին տպաւորութիւն կը թողու իւր կենդանի երանգներով:

Գրիգոր Նարեկացւոյ երկասիրութիւններն սոքա են գրութեան ժամանակի կարգաւ. Պատմութիւն Խաչին Ապարանից, որոյ պարունակութիւնը համառօտիւ այս է: Մոկաց Դաւիթ սրբասուն եպիսկոպոսի եղբօրորդին (որ զինուորելու զնացած էր 'ի Պօլիս Վասիլ եւ Կոստանդին կայսերաց ժամանակ), 'ի պատիւ գերեզմանի, Դաւթին պարգեւ կ'ընդունի յիշեալ ինքնակալներէն Կենաց Փայտի մասն եւ այլ նուիրական ընծաներ եւ կը դառնայ Մոկաց գաւառն Դաւթի քեռորդի Ստեփանոսի եպիսկոպոսութեան ժամանակ: Այս պարգեւները կ'ամփոփուին նախ Դաւթի հանգստարանի մէջ, յետոյ Յովհաննու Կարապետի տաճարին մէջ, եւ ապա Աստուածամօր եկեղեցւոյն մէջ: Այս վերջին փոխադրութեան հանդիսին ներկայ կը գտնուին Արծրունի Թագազարմ հարազատներն՝ Սենեքերիմ, Գուրգէն եւ Աշոտ, ինչպէս որ Խաչի պատմութեան մէջ փոխադրութեան հանդիսի նկարագիրն եւս պարունակուած է: Այս առթիւ գրած է Գրիգոր նոյնպէս Խաչի ներբողն եւ նորա հետ միասին Աստուածածնի ներբողն՝ «Գումարք խմբից, եւ այլն»:

Այս երեքն եւս գրուած են Ստեփանոս եպիսկոպոսի խնդրանօք, ինչպէս կը ցուցնէ իւր մի Ընծայականն առ նոյն եպիսկոպոսն: Սակայն Նարեկացւոյ սոյն գրուածոց մէջ գտնուած քանի մի անժա-

մանակակից անցքերն եւ ինչ ինչ իմաստներն տեղի կը տան կարծել, որ այլոց ձեռքով յետին ժամանակաց յաւելուած են:

Ճառ 'ի գովեստ Առաքելոց, որոյ մէջ առաքելական կոչման մեծութիւնը բացատրուած է եւ Աղօթամատոյց Գրքէն առաջ յօրինուած է, ինչպէս եւ կը յիշուի ՁԲ 2 Գլխոյն մէջ. «Ձորոց (առաքելոց) զգովեստն արժանաւորութեան՝ ըստ իմում կարի յայլում բանի պաշտեցի»:

Մեկնութիւն Երգ երգոցի. Սոյն երկասիրութիւնը գրած է Նարեկացին իւր երիտասարդական հասակին մէջ, Անձեւացեաց թագաւոր Գուրգէն Արծրունիի խնդրանօք, որուն ուղղած է եւ իւր համեստ Ընծայականն: Երգ երգոց Գիրքը, որ իւր վառվառուն իմաստներով եւ գեղեցիկ նկարագիրներով, Փեսայի եւ Հարսի անուամբ, Քրիստոսի խանդակաթ սէրը կը պատկերացնէ առ Եկեղեցին, երբեմն տկարամիտ մարդկանց գայթակղութեան առիթ եղած է: Այս պատճառաւ Եկեղեցւոյ նախնի Հարք հաւատացելոց ուղղամտութիւնը անսայթաք պահպանելու համար մեկնած են նոյն Գիրքը, բարեպաշտութեամբ զեղուն զգացմունքներով: Նախնի մեկնիչներուն մէջ յայտնի է մանաւանդ Գրիգոր Նիւսացին, որ Ոլոմպիադա ազնուական տիկնոջ խնդրանօք բացատրեց Երգ երգոցն, այն գայթակղութիւնները վերցնելու նպատակաւ, որով ոմանք Բիւզանդիոնի մէջ տկարամտութեամբ նոյն Գիրքը աշխարհական մտօք շարագրուած կը համարէին: Մեր Նարեկացին իւր մեկնութեան մէջ հետեւած է Գրիգոր Նիւսացւոյն, բայց այնպիսի համառօտախօս եւ պարզ եղանակ բռնած է, որ Եւրոպական բանասէրներէն ոմանք Աննման մեկնութիւն կ'անուանեն Նարեկացւոյ երկասիրութիւնը: Այս պարզութեան գլխաւոր շարժառիթն այն եղած է, որպէս զի ո՛չ միայն հմուտներն, այլ եւ հասարակ մարդիկ, անգամ եւ կանայք կարենան դիւրութեամբ հասկանալ եւ երբէք չըմտնուցանել իրենց սրտերուն մէջ գայթակղական զգացմունքներ: Երգ երգոցի վսեմ հոգին ըմբռնելու համար բաւական է միայն, որ նիւթական նկարագիրներն հոգեւորի փոխենք եւ Քրիստոսի անհուն սէրը պատկերացնենք մեզ, որով սիրած է զԵկեղեցին իւր անձը զոհելով: Եթէ աշխարհի մէջ սէր մի չէ կարող հաւասարիլ Քրիստոսի սիրոյն, հետեւապէս եւ ոչ Գիրք մի կարող է այնպէս յարմարիլ Քրիստոսին եւ Եկեղեցւոյն, ինչպէս Երգ երգոցն, երկնաւոր Փեսայի եւ Հարսի սքանչելի սիրոյն նկարագրութեամբ: Որո՞ւն կարող է վայելչապէս

յարմարիլ, եւ ո՞վ կարէ լինիլ Երգ երգոցի նկարագրած այն Սեաւ եւ Գեղեցիկ հարսն, եթէ ո՛չ մարդկութիւնը, որ Սեաւ էր պատուիրանազանցութեամբ եւ սակայն այնչափ Գեղեցիկ եւ սիրելի, որ Քրիստոս նորա սիրոյ համար մահ յանձն առաւ եւ սեւութիւնը իբրեւ ձիւն սպիտակացնելով՝ հարսնացոյց իրեն հետ եւ յաւիտենական միութեան դաշն հաստատեց:

Աղօթք կամ Նարեկ, որ կը կոչուի նմանապէս Ողբերգութիւնք, եւ կազմուած է 95 գլուխներէ, որոց վերտառութիւնն է «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ»: Նարեկացւոյ այս երկասիրութիւնն այնպիսի հանրական ընդունելութիւն գտած է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակաց մէջ եւ այնպիսի յարգ համայն բանասիրաց առջեւ, որ երկարօրէն գովաբանել այս տեղ աւելորդ կը համարինք: Այսչափ միայն կ'ասենք, որ Նարեկացւոյ Աղօթական կամ Ողբերգական երկասիրութեան մէջ ակներեւ կը նշմարուի Սուրբ Գրոց լի ու լի հմտութիւն, երկիւղած սիրտ, վառ եռանդ, կորովի ճանաչողութիւն աստուածային կատարելութեանց եւ մարդկային վախճանին, եւ այս ամենքի հետ՝ յորդութիւն վսեմ իմաստից եւ դարձուածոց: Նարեկի մէջ կը նշմարուին կրկնութիւնք իմաստից: Եւ այս շատ բնական է, որովհետեւ Նարեկն պատմական եւ իմաստասիրական գիրք է, այլ աղօթական, եւ ջերմեռանդութեամբ վառուած սրտի համար յորդութիւնը բնական յատկութիւն է, կամ այլապէս ասենք, սրտի հոսանքը՝ չափոյ եւ սահմանի տակ չ'ամփոփիր, միտքն է միայն որ չափով եւ սահմանով կը տրամադրէ: Ուստի, եթէ մտային գրուածոց մէջ տրամաբանութիւնն է գովելի, սրտային գրուածոց մէջ՝ գովելին է ազնիւ զգացմանց յորդութիւնը, ճոխութիւնը եւ ջերմութիւնը:

Նարեկի պարունակութիւնը աղօթքներ լինելով՝ անշուշտ կարող է հասկանալի լինիլ միայն ջերմ սիրտ ունեցողներուն, իսկ անսիրտներուն ո՛չ միայն անհասկանալի, այլ եւ գուցէ ճանճրալի թուի: Որովհետեւ սրտային երկասիրութիւն հասկանալու համար սիրտ հարկաւոր է: Այս այնչափ զգալի է, որ կարելի է ասել, թէ մի եւ նոյն ընթերցողի համար մի եւ նոյն Նարեկն երբեմն հասկանալի է եւ երբեմն անհասկանալի՝ նայելով ընթերցողի սրտի փոփոխական ջերմութեանն կամ սառնութեանը: Գուցէ այս է պատճառն, որ ոմանց համար Նարեկն միին եւ խրթին գիրք երեւցած է, որ եւ Կ.Պօլսոյ Պատրիարքն Յակոբ Նալեան եւ Վենետիկի Մխիթարեան Ուխտէն Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան երկարօրէն մեկնած են զայն:

Նարեկի յիշատակարանին մէջ կ'աւանդուի, որ Աղօթամատոյց գրքի յօրինմանը օժանդակած է Նարեկացւոյ Յովհաննէս եղբայրն, սակայն այս օգնութիւնը առաւել եղբայրական խորհրդակցութիւն պիտի համարինք, քան թէ գործակցութեամբ երկասիրութիւն:

Գրիգոր Նարեկացին շարագրած է նմանապէս մանր երկասիրութիւններ, ինչպէս են Գանձեր, Մեղեգիներ եւ Տաղեր, որոց մէջ կը փայլի բանաստեղծական ոգի, հանճար եւ աշխոյժ: Գանձերն թուով երեք են. այն է 'ի Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ, 'ի Խաչն եւ յԵկեղեցի, իսկ տաղերն ու մեղեգիքը քսանէն աւելի են: Կան նմանապէս եւ մի քանի այլ երկասիրութիւններ, այն է Թուղթ, Մեկնութիւն, Խրատ եւ այլն, որոնք Նարեկացւոյն կ'ընծայուին:

Սոյն դարու մէջ կը յիշատակուին քանի մի ուսումնասէր անձինք, որք են՝ ԽԱԶԻԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, որ գրադարան հաստատեց Շիրակ գաւառի մէջ, ԴԱԻԻԹ ՎԱՆԱՀԱՅՐ, ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԿՆԻՉ ԳՐՈՅ, ՄՈՎՍԷՍ ՏԱՐՕՆԵՅԻ, ՍԱՐԳԻՍ, ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄՈՎԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, որուն կ'ընծայուի Սրբութիւն սրբոց շարականը, ԴԱԻԻԹ ՄԱՇԿՈՏՆ, ԴԱԻԻԹ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՎԱՅ եւ այլն: Բայց սոցա երկասիրութիւնքն մեզ հասած չեն, եւ որոշակի չեն յիշատակուի պատմութեանց մէջ:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՍՈՂՆԻԿ կամ ԱՍՈՂԻԿ. Մեր պատմագրաց մէջ նշանաւոր տեղ ունի Ստեփանոս Տարոնեցի, որ եւ երաժշտական երգոց հմտութեան պատճառաւ Ասողիկ կը կոչուի: Ստեփաննոս երկասիրած է իւր պատմութիւնը Գագիկ Ա թագաւորի եւ Սարգիս Ա կաթողիկոսի հրամանաւ, որ ստեղծագործութենէն սկսելով հասուցած է մինչեւ Քրիստոսի 1004 թուականը: Նախնի պատմութեան նկատմամբ հետեւած է Եւսեբիոսին եւ Խորենացւոյն: Երեք Գիրք բաժնուած է սոյն պատմական երկասիրութիւնը, որոց երրորդը միայն իւր ժամանակակից անցքերը կը պարունակէ: Իսկ առաջին երկուքի մէջ կը խօսուի համառօտիւ Իսրայէլացւոց ծագման, Եգիպտոսի Պտղոմեանց թագաւորաց, Ասորոց, Մարաց եւ Պարսից ինքնակալաց, մեր Արշակունի եւ Բագրատունի թագաւորաց, Սասանեան ցեղի արքայից եւ Հագարացւոց Ամիրապետաց վրայ: Իւր ժամանակակից անցքերը պատմած ժամանակ բաւական լոյս կը ծագէ Ասողիկ ազգային պատմական կենաց վրայ եւ այս պատճա-

ուաւ իրաւամբ մեծ յարգանաց արժանացած է հետեւեալ դարուց պատմիչներէն, մինչեւ անգամ Մագիստրոսէն կոչուած է Երջանիկ ծայրագոյն ծեր: Ասողիկ, ականատես լինելով յունական կրօնական հալածանաց, զոր բորբոքած էին Հայոց դէմ, սուրբ նախանձախնդրութեամբ վառուած կը խօսի նոյն անցքերուն վրայ:

Ասողիկն կ'ընծայուի նմանապէս՝ Մեկնութիւն ինչ Գրոց Երեմիա մարգարէին, սակայն այս երկասիրութիւնը ցարդ երեւցած չէ:

Սոյն դարու մէջ կը յիշատակուին քանի մի գրուածքներ եւս, ինչպէս են Բան ընդդէմ Արիոսեանց, Եւտիքեանց, Նեստորականաց, զոր գրած է մի անանուն վարդապետ, Կարուց թագաւոր Մուշեղ բագրատունւոյ խնդրանօք, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ «Ո՛վ քաջ բանասիրաց, տէ՛ր իմ Մուշեղ Բագրատունի, պերճաբանդ եւ հանճարեղ գունակացեալդ առ ծայրագոյն խորոց խոհեմագոյն ըստ գործնականին եւ տեսականին գրող ստորագութեանց»:

Բացայայտութիւն պատուիրանաց, զոր գրած է ՄԱՂԱԶՈՒՆԵԱՅ ՏԷՏՆ ԱՐՏԱԻԱԶԴ՝ հրամանաւ Ատոմայ Անձեւացւոյ:

Հարց պատասխանի, զոր երկասիրած է ՏԱՃԱՏ անուն վարդապետ մի: Այս երկասիրութիւններն անուամբ եւ եթ կը յիշատակուին, բայց տակաւին լոյս տեսած չեն:

Դ.

Ուսումնասկայր ժԱ դարու. - Երկասիրութիւնք Յովհաննէս Կոզևոն վարդապետի, Գրիգորի Մագիստրոսի, Պետրոսի Գեղադարձի, Անանիայի Սանահնեցոյ, Սարգսի Սեւանեցոյ, Արիստակիսի Լասրիվերացոյ, Գրիգորի Վկայասիրի եւ պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոցն. - Գէորգ, Թէոդորոս եւ Սիսիանոս վարդապետք. - Պօղոս Տարունեցի:

ՍՈՅՆ ԴԱՐՈՒ նշանաւոր ուսումնասկայրքն էին՝ Զորագետաց մէջ Հաղբատ եւ Սանահին վանքերն, որք շինուեցան Աշոտ Ողորմածի բարեպաշտ ամուսին Խոսրովանոյ թագուհւոյ առատաձեռնութեամբ, եւ յետոյ նորոգեցան Աղուանից Բագրատունի Կորիկէ թագաւորի ձեռամբ, եւ Հաղբատ եպիսկոպոսանիստ դարձաւ, որոյ մատենադարանը յիշատակարանաց մէջ ամենափարթամ գանձարան կոչուած է: Անուանի էին նմանապէս Խնատի վանքն, Ամենափրկիչ մենաստանն Տրապիզոնի մօտ եւ Արգիւնայ

վանքն՝ Այրարատայ Շիրակ գաւառի մէջ: Իսկ մետասաներորդ դարու անուանի մատենագիրներն սոքա են.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿՈԶԵՌՆ ՏԱՐՈՆԱՅԻ, որ ծաղկեցաւ Խաչիկ Բ կաթողիկոսի օրով, եւ այնչափ մեծ էր իւր համբաւն, որ, ըստ պատմելոյ Ուռհայեցւոյն, Պետրոս կաթողիկոսն Յովհաննէս թագաւորն զրկեցին նորա մօտ զՄագիստրոս եւ այլ նշանաւոր անձինք, որպէս զի նոյն ժամանակ պատահած արեգական խաւարման պատճառներն իմանան: Թէպէտ եւ իրենց առած պատասխանն աստեղագիտական չէր, այլ լոկ խրատական գուշակութիւն: Վասն զի նոյն ժամանակ աստեղագիտութիւնը տակաւին ծաղկած չէր եւ բնական երեւոյթներուն այլ տեսակ մեկնութիւններ կը տային:

Հաստիվերտցին կ'աւանդէ, որ Կոզեռն վարդապետն շարագրած է Հաւատոյ գիրք մի, բայց ցարդ երեւան ելած չէ: Շարագրած է նմանապէս երկասիրութիւն ինչ տումարական արուեստի եւ թուականաց ու շրջանաց վրայ, Ալաշկերտցի եպիսկոպոսի խնդրանօք, եւ սոյն գրուածքէն մի հատուած միայն հասած է մեզ:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ. Վասակայ որդին, Պահլաւունի ցեղէն: Սա իւր հօր մահէն յետոյ միացաւ նախարարաց հետ, որոնք թագաւորեցողցին Գագիկ Բ Բագրատունին: Բայց յետոյ Վեստ Սարգսի պատճառաւ ինքն եւս կասկածաւոր համբաւուելով թագաւորի առջեւ՝ թողաւ Արարատեան աշխարհն եւ առանձնացաւ ՚ի Տարոն, ուր սկսաւ վանքեր շինել, ՚ի թիւս որոց եւ Ս. Կարապետի ժամատունը:

Յետոյ սոյն շինութիւնքն իւր Հրահատ գործակալին յանձնելով՝ ինքն գնաց Բիւզանդիոն, ուր շատ մեծարանք գտաւ եւ Մագիստրոս ու Դուքս տիտղոսներն ստացաւ, որով եւ աւելի կասկածաւոր եղաւ Գագիկ թագաւորի առջեւ, Յունաց հետ ունեցած սոյն մտերմութեան պատճառաւ: Գագիկ թողլթ գրեց Մագիստրոսին, իբրեւ հայրենի իրաւանց մատնչի վրայ, եւ պաշտպանողական պատասխան ստացաւ, բայց իւր կարծիքն չը փոխեց:

Երբ Յոյնք Անի քաղաքն յափշտակեցին, Գրիգոր Մագիստրոս Կ. Պօլիս գնաց, ուր էր եւ Գագիկ, որպէս զի Բագրատունի թագաւորութիւնը կործանման վտանգէն ազատեն, բայց անկարող գտնուելով՝ իւր հայրենի ամրոցներն եւս՝ Բջնի, Կայեան եւ Կայծոն, Յունաց ձեռքը յանձնեց եւ Միջագիտաց մէջ ՚ի փոխարէն քանի մի

կալուածներ առնելով այն տեղ քաշուեցաւ, իսկ Տարոնոյ մէջ ունեցած իշխանութիւնը յանձնեց Գառնիկ Մամիկոնեանին:

Այս ժամանակէն յետոյ Մագիստրոս սկսաւ պարապիլ աւելի մատենագրական երկասիրութեամբ եւ 1058-ին կնքեց իւր կեանքը:

Մագիստրոս ունեցաւ նաեւ քանի մի նշանաւոր աշակերտներ, ինչպէս են Բարսեղ եւ Եղիսէ, որ եպիսկոպոսութեան աստիճանի հասան, եւ իւր որդին Գրիգոր Պահլաւունի կամ Վկայասէր, որ կաթողիկոսութեան աթոռն բարձրացաւ, ինչպէս արդէն խօսած ենք նախորդ պատմական Շրջանին մէջ: Մեր մատենագիրներէն ոմանք գովութեամբ կը խօսին Մագիստրոսի հմտութեան վրայ, որոց գովեստներն մի առ մի յառաջ բերել այս տեղ շատ երկար կը լինի: Ուստի կը մնայ մեզ իւր երկասիրութեանց վրայ խօսիլ:

Գրիգոր Մագիստրոսի երկասիրութիւններն սոքա են.

Ա. Թղթեր, որոց թիւն ութսունի կը հասնի եւ զորս կարենք երեք բաժանման վերածել, այն է վարդապետական, իմաստասիրական եւ ընտանեկան: Այս թղթերուն մէջ նշանաւոր են. - Պատասխանի Ասորւոց կաթողիկոսի թղթոյն, զոր Տիգրանակերտէն գրած էր առ Մագիստրոս իբրեւ գանգատ Թոնդրակեցիքն հալածելու համար, եւ խիստ զօրաւոր պատասխան ընդունեց Մագիստրոսէն: - Թուղթ առ Աբրեհիմ Ամիրայ Հագարացի, որուն կինը Հայ լինելով՝ Սիսակեան ցեղէն՝ եւ՝ ի մանկութենէ քրիստոնեայ, գրաւոր կերպով խնդրած էր Մագիստրոսէն իւր մի քանի կրօնական տարակուսանքներն փարատել, եւ Մագիստրոս նոյն առաջարկութիւնը սիրով ընդունելով՝ գրած էր իւր թուղթը: - Թուղթ դարձեալ առ նոյն Ամիրայ քրիստոնէական կրօնի մասին: Մագիստրոս գրած է նմանապէս քանի մի թղթեր, մեծ մասամբ անհասկանալի, առ Եփրեմ եպիսկոպոս Բջնոյ՝ իրեն զրկած նռանց համար, առ Մամիկոնեան՝ կարմրախայտ ձկանց ընծայից համար, առ որդին իւր Վեստ Վահրամ եւ առ ծուլագոյն աշակերտսն: - Թուղթ մի առ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս, եւ երկու թուղթ առ առաջնորդն Սեւանայ Սարգիս եւ առ Յովհաննէս Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, եւ այլն: Առ Պետրոս եւ առ Սարգիս գրած թղթերով Մագիստրոս կը նկարագրէ իւր վշտերը, զոր Գագիկ թագաւորէն կը կրէր, իսկ առ Յովհաննէս գրածով գոհութիւն կը մատուցանէ այն մխիթարական թղթոյն համար, զոր Սիւնեաց արքեպիսկոպոսն գրած էր առ Մագիստրոս՝ իւր Վասակ հօր մահուան համար հոգեւոր սփոփանք մատուցանելով:

Բ. Մագիստրոս, թղթերէն զատ, ունի քերթողական գրուածներ, այն է Ներբող ՚ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ, բարեպաշտական զգացմունքներով զեղուն. Ոտանաւոր ինչ, զոր ընծայած է Պետրոս Գետադարձ Հայրապետին մի խաչանշան գաւազանի հետ՝ յաւելլով երկար տեղեկութիւն վիպասանական քերթութեան վրայ. - Հազարտողեան տաղաչափութիւն, որով չափու առած է Հին եւ Նոր Կտակարանաց պատմութիւնը Մանուէլ Հազարացւոյ խնդրանօք, որուն հետ ծանօթացած էր Բիւզանդիոնի մէջ: Մանուէլ տեղեկ էր զանազան լեզուաց, նաեւ Հայերէնի եւ բաւական տեղեկութիւն ունենալով քրիստոնէական կրօնի վրայ՝ շատ անգարդ կը կարծէր Աստուածաշունչն, ուստի խոստացաւ Մագիստրոսին քրիստոնէական հաւատքն ընդունիլ, եթէ կարող լինի նա իւր հարցասիրութիւնը գոհացնել: Այս առթիւ գրեց Մագիստրոս Հազարտողեան Ոտանաւորն, որուն վրայ սքանչանալով Մանուէլ՝ քրիստոնէական կրօնքն ընդունեց: Այս քերթուածի ակզբնաւորութիւնն է. «Մեծ են գործք Աստուծոյ»:

Վերոգրեալ ինքնագիր երկասիրութիւններէն զատ Մագիստրոս պարապած է քանի մի յունական եւ ասորական գրոց թարգմանութեամբ, բայց այս թարգմանութիւններէն շատ սակաւ հասած են մեզ, եւ իւր երկասիրութիւններէն քանի մի թղթեր եւ ոտանաւորներ միայն հրատարակուած են, իսկ միւսները մնացած են առանց տպագրութեան: Մագիստրոսի գրաւոր վաստակոց լեզուաքննական նկատողութիւնը մեր նպատակէն արտաքոյ համարելով՝ այսչափ միայն կ'ասենք որ ընդհանրապէս խրթին են եւ մթին եւ նաեւ քանի մի հատն բոլորովին անհասկանալի, միայն վարդապետական գրուածքներն են, որ պարզ են եւ ղիւրըմբռնելի:

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ, որուն հայրապետական կենաց պատմութեան վրայ արդէն խօսած ենք, իսկ գրաւոր երկասիրութեան կողմանէ իրեն կ'աւանդուին Շարականք Մարտիրոսաց եւ Հանգստեան եւ նոյն համառօտ եւ գեղեցիկ շարականներն, որ ընդհանուր անուամբ կը կոչուին Մանկունք, որոց շատերն այնչափ ընտիր են, թէ՛ երգաբանական շարագրոյն եւ թէ՛ վայելուչ իմաստից կողմանէ, որ նշանաւոր տեղ կը բռնեն Շարակնոցի մէջ:

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ, որուն կ'ընծայուին հետեւեալ երկասիրութիւններն. - Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոց Պօղոսի, զոր գրած է 'ի խնդրոյ Գետադարձ Հայրապետին. - Բան Հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց (Յունաց), զոր գրած է հրամանաւ Գետադարձին եւ որուն մէջ կը խօսի Հայոց եւ Յունաց մէջ վիճաբանութեան նիւթ եղած խնդրոց վրայ, այն է անխտրականութեան դէմ, Քրիստոսի մարմինն ապականացու համարողներուն դէմ, ներքինացեալներու դէմ, Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ, Վրաց բաժանման վրայ, պատկերաց վրայ, միւռոնին, բաղարջին, Քրիստոսի ծննդեան տօնի եւ երից սրբասացութեանց վրայ. - Համեմատութիւն չորից Աւետարանչաց. - Ներբողեան Շողակաթի, այն է Վաղարշապատի էջմիածին աթոռանիստ կաթողիկէին. - Խրատք քահանայից. - Յաղագս Յովնանու մարգարէի եւ Յովհաննու Մկրտչի. - 'Ի խաչելութիւն Պետրոսի: Այս վերջին գրուածներէն մի քանիսն ուրիշ համանուն վարդապետի կ'ընծայուին եւ շատ հաւանական է:

ՍԱՐԳԻՍ ՍԵՒԱՆԵՑԻ, որ Մագիստրոսի գլխաւոր թղթակիցն է, գիտնական եւ լեզուագէտ, ինչպէս եւ Մագիստրոս կը վկայէ իւր թղթոց մէջ ասելով. «Միշտ կարօտեալ եմ բանի քում եւ գրի. քանզի հզօր ես 'ի պուետիկոսական մատենագրութեան, եւ սիրելի ինձ ո՛չ այլ ինչ՝ եթէ ո՛չ այնպիսի ինչ լսել կամ ասել»: Սակայն Սարգսի Սեւանեցոյ անուամբ երկասիրութիւն կամ թարգմանութիւն տակաւին երեւցած չէ: Այսպէս են ժամանակակից քանի մի վարդապետներ՝ ՍԱՄՈՒԷԼ, ԳԷՈՐԳ, ՏԻԳՐԱՆ ՊԱՀԼԱԻՈՒՆԻ, որոց ուսումնասիրութիւնը միայն կը յիշատակուի պատմութեանց մէջ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏՎԵՐՏՅԻ, որ Հայաստանի արհաւիրակից ժամանակի ականատես, ականջալուր եւ ստուգապատում պատմագիրն է: Լաստիվերտցոյ պատմական երկասիրութեան քննիչներէն ոմանք կը յանդիմանեն զինքն, որ աւելի ողբ գրած է, քան թէ պատմութիւն: Սակայն այս դատողութեան խստութիւնը ինքնին կը մեղմի, երբ ընթերցողը պատկերացնէ իւր աչաց առջեւ այն սոսկալի եւ արիւնհասեղ տեսարանն, այն աւերանաց, գերութեանց եւ վտարանդութեան արհաւիրակից ժամանակամիջոցն, որուն մէջ Հայաստան՝ յունական վայրագ ատելութեան եւ պարսկական մարդախոշոշ բարբարոսութեան ենթարկեցաւ եւ աղէտից հանդիսարան

դարձաւ: Ըստ մեզ, զգայուն հայրենասէր մի, ինչպէս էր Լաստիվերտցին, այլապէս չէր կարող նկարագրել այն աղէտներն, եթէ ո՛չ ողբալով եւ արտասուելով: Վասն զի Հայաստանի հոյաչէն քաղաքներն, ամրոցներն ու բերդերը քայքայուած, վանքերն ու եկեղեցիներն աւերանաց մատնուած, զօրականք եւ ժողովուրդք անհնարին տառապանաց մատնուած, թագաւորանիստն Անի՝ փառագուրկ, թագաւորն՝ վտարադնի եւ հայրապետական աթոռն՝ ամայի. այս ամեն սրտածմլիկ տեսարանին հանդիսատես թշուառ պատմագիրն ի՞նչ կարող էր առնել, եթէ ո՛չ ողբախառն տողերով աւանդել իւր պատմութիւնը՝ հառաչելով իւր սրտի խորքէն. «Ո՛հ, թագաւորն (Գագիկ Բ) անկեալ ՚ի պատուոյ, իբրեւ զգերի կալանաւոր նստի ՚ի հեռաբնակ տեղիս... հայրապետական աթոռն ամայացեալ՝ ցուցանի տխուր դիմօք, իբրեւ զկին նորահարսն մնացեալ յայրիւթեան... յողբս փոխեցաւ մեզ ամենայն»:

Լաստիվերտցու սիրտն աւելի կը մորմոքի, երբ Դաւիթ Կիւրապաղատի եւ Աշոտ Բագրատունու թագաւորութեան ժամանակի խաղաղաւէտ հայրենիքը կը համեմատէ Յովհաննէս Սմբատի եւ Գագիկի իշխանութեան ժամանակի խռովայոյց եւ տառապեալ հայրենեաց հետ: Այս հակապատկերէն սաստիկ կը զգածի խեղճ պատմագիրն եւ այնպէս կը խօսի, կարծես թէ արիւն կը բղխէ սրտէն: Լաստիվերտցու պատմական երկասիրութիւնը տպագրուած է թէ՛ Հայերէն եւ թէ՛ Գաղղիարէն:

Լաստիվերտցույն կ'ընծայուին ճառք մեկնութեան ընթերցողածոց, որ տակաւին տպագրուած չեն:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ. Որդի Գրիգորի Մագիստրոսի: Վկայասիրի կաթողիկոսութեան շրջանի պատմութիւնն արդէն ընդարձակօրէն աւանդած ենք, կը մնայ այժմ նորա գրաւոր երկասիրութիւններն յիշատակել: Վկայասիրի երկասիրութեանց գլխաւորներն են. - Վկայաբանութիւն Սրբոց, զոր թարգմանելով կարգի դրաւ եւ տօներ հաստատեց, որոց համար եւ Վկայասէր կոչուեցաւ. - Թարգմանութիւն Յովհան Ոսկեբերանի վրայ յօրինած Պրոկղի ներբողին. - Պատմութիւն Վարուց Ոսկեբերանի. - Վկայաբանութիւն Սրբոյն Գէորգայ, Եւզոքսեայ եւ Ռոմելայ: Վկայասէր իւր թարգմանական աշխատութեանց մէջ գործակից ունեցաւ ԿԻՐԱԿՈՍ գիտնական վարդապետն եւ ՄԱՏԹԷՈՍ քահանայն:

Սոյն ժամանակները ծաղկեցան Գէորգ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, որ քաղցրուսոյց վարդապետութեան համար Մեղրիկ կոչուեցաւ. ԹէՆԴՆՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, որ քաղցրանուագ ալէլուիա նուագելուն համար Ալախօսիկ կոչուեցաւ. ՍԻՍԻԱՆՈՍ կամ ՍԻՍԻՆՈՍ ՍԵԲԱՍՏԱՅԻ, որ իւր հայրենեաց մէջ նահատակուած քառասուն մանկանց վրայ ներբողեան գրեց. ՊՕՂՈՍ ՏԱՐՈՆԵՅԻ, որ Թիոփիստէ յոյն կրօնաւորի հակառակասիրութենէն ստիպեալ՝ մի սարսափելի գրուածք հրատարակեց՝ հարուածելով այն նենգաժող մոլեկրօնութիւնն, որով Յոյնք նախատակոծ կ'առնէին Հայաստանեայց Եկեղեցին: Պօղոս երկասիրած է նոյնպէս եկեղեցւոյ կարգաց Վերլուծութիւն, այսինքն պատճառք Տօնից, Ժամակարգութեանց Ընթերցուածոց, եւ Ծիսից:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Հայաստանեայց Հայրապետութեան ՚ի Կիլիկիա փոխադրուելէն մինչեւ վերստին փոխադրութիւնն յԱրարատեան նախկին աթոռանիստն Էջմիածին եւ մինչեւ սկզբնաւորութիւնն Կիլիկիոյ մասնաւոր կաթողիկոսութեան:

1080-1441

Ա.

Տանառօր րևասութիւն Միւզերորդ Շրջանին վրայ:

Ն ԱՆԸՆԹԱՅ ՇՐՋԱՆԻՆ մէջ տեսանք, որ Բագրատունի թագաւորական Հարստութեան անկումէն զկնի՝ ազգային գաղթականութեան հետ Հայաստանեայց Հայրապետական Աթոռն եւս փոխադրեցաւ ՚ի Կիլիկիա: Ազգային կենաց այս յեղաշրջումէն Կիլիկիա պատմական նոր կերպարանք ստացաւ մեր Ազգի նկատմամբ, այսինքն մի կողմէն կանգնեցաւ այն տեղ Ռուբինեան իշխանական նոր Հարստութիւնն, եւ միւս կողմէն վտարանդի եւ լեռներուն ապաստանած կաթողիկոսական Աթոռն օր աւուր աւելի հաստատութիւն ստացաւ:

Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան կամ թագաւորութեան շրջանին մէջ, որ Գագիկ Բ-ի ազգական Ռուբէն իշխանապետէն սկսելով (1080) Ռուբինեան կոչուեցաւ, եւ մօտ 300 տարի տեւելով՝ Լուսինեան Լեւոն Զ թագաւորի մահուամբ վերջացաւ. պիտի տեսնենք, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին յունական հարստահարութենէն տարուբերելով՝ կ'ենթարկի միանգամայն եւ Պապական ազդեցութեան եւ յերկուստէք նոր հրապուրանքներու մէջ կը ծփայ: Ռուբինեան Հարստութիւնն, Կիլիկիոյ գեղեցիկ եւ վաճառաշահու-

Թեան նպաստաւոր դրից պատճառաւ սակաւ ժամանակի մէջ բաւական կը գորանայ, բայց տիրապետող Հայ իշխանաց եւ թագաւորաց լատինական ազգի հետ ունեցած խնամութեանց եւ ակնածական յարաբերութեանց առթիւ Եկեղեցւոյ անկախութիւնը վտանգուելու կը մերձենայ: Հետեւապէս պիտի տեսնենք ներկայ Շրջանին մէջ, որ յունական հրապոյրներուն վրայ կը յաւելուն նմանապէս հռովմէական հետամտութիւններն մեր Եկեղեցւոյ ինքնօրէն գոյութիւնը ստրկացնելու դիտաւորութեամբ: Երկու կողմէն եւս կը յաճախին բանազնացութիւնք եւ թղթակցութիւնք եւ մեր Հայրապետներէն ոմանք կը ստիպուին քանի մի ժողովներ կազմել եւ ջանալ պաշտպանել մեր Եկեղեցւոյ ուղղադաւանութիւնը յունական եւ հռովմէական աններողամիտ պահանջումներն ու վիճաբանութիւնները մեղմելու նպատակաւ: Սակայն Հայոց հայրապետաց սոյն քրիստոնէական խաղաղասիրութեան միջոցներն ո՛չ միայն չեն զիջուցաներ յունական եւ հռովմէական աններողամտութիւնն, որ ուղղակի միակերպութիւն եւ ստրկութիւն կը պահանջէր Հայաստանեայց Եկեղեցիէն, այլ ընդհակառակն, ներքին խռովութեան տեղի կը տայ մեր Եկեղեցւոյ զաւակաց մէջ: Հայոց արեւելեան վարդապետներն Եկեղեցւոյ անկախութեան կորուստի ու աղաւաղութեան վտանգ նշմարելով Արեւմտեան կամ Կիլիկիոյ Հայ վարդապետաց ունեցած յարաբերութեանց մէջ յունականաց եւ հռովմէականաց հետ՝ սաստիկ կը յուզին եւ կը զայրանան: Սոյն պատճառաւ Լամբրոսեանք Կիլիկիայէն եւ Ձորագետացիք Հաղբատէն առ ժամանակ մի նախատանաց կարկուտներ կը տեղան իրարու վրայ: Լամբրոսեանք կը նախատուին իբրեւ հայկական Եկեղեցւոյ նախնի պարզութեան աղաւաղիչներ եւ լատինական ու յունական նորաձեւութեանց մոծիչներ, իսկ Ձորագետացիք կը նախատուին իբրեւ եկեղեցական բարեզարդութեան արգելիչներ եւ վաղեմնի սովորութեանց կուրօրէն հետեւողներ: Արեւելեան վարդապետաց կասկածն երթալով աւելի կը գորանայ եւ իրականութիւն կը ստանայ, քանի որ Կայսերներու եւ Պապերու յարաբերութիւնները կը յաճախին մեր հայրապետաց ոմանց հետ, եւ մանաւանդ, քանի որ լատինական Միարարութեան կամ Ունիթոութեան ջանքերը կ'արծարծին Հայաստանի մէջ: Ունիթոութեան երեւոյթն աւելի պարզ կերպով կը յայտնէ, որ Պապականութիւնը, պատրելով մեր Արեւմտեան վարդապետաց քրիստոնէական հոգին, եւ խաղաղասիրութիւնն իւր համար պատրուակ

բռնելով, կը ճգնի Եկեղեցւոյ անկախութեան հիմունքը փորել եւ կրօնական միութեան հետ ազգայնութեան հոգին ջնջել: Սակայն Արեւելեան վարդապետք շուտով առաջն կ'առնուն այս կորստական երեւութիւն՝ չընայելով, որ յանիրաւի պիտի դրոշմուին հակառակասէր եւ անխաղաղասէր մակդիրներով:

Այս միարարական շփոթութեանց եւ Կիլիկիոյ ոմանց կաթողիկոսաց ու Հռովմայ պապերու յարաբերութեանց բուն աղբիւրն որոնելու համար, եթէ ընդհանուր պատմութեան սոյն ժամանակեայ անցից վրայ հարեւանցի ակնարկ դարձնենք, ամեն բան կը պարզուի: Սոյն միջնադարեան շրջանին մէջ, մինչդեռ Հայք, պարսկական բռնութեան եւ յունական հալածասիրութեան պատճառաւ իրենց բնիկ Հայրենիքէն գաղթելով՝ ՚ի Կիլիկիա կ'ապաստանէին, Արեւմուտքն եւս կամ քրիստոնեայ Եւրոպան դէպ ՚ի Արեւելք արշաւելու խորհուրդներ կը յղանար: Աշխարհն երկու բաժնուած էր՝ մի մասն Աւետարանին կը հպատակէր, միւսն Կուրանին, եւ թէպէտ երկուսն եւս երբեմն իրարու կ'ընդհարէին, բայց յաղթող եւ յաղթեալ տակաւին որոշուած չէր: Շուտով խաչակրութեան արշաւանքներն սկսան դէպ ՚ի Արեւելք, Երուսաղէմը մահմետական իշխանութենէ ազատելու համար, որով եւ Եւրոպական ու Ասիական յարաբերութիւններն օր աւուր սկսան զօրանալ: Կիլիկիոյ հայ թագաւորք եւ ժողովուրդք եւս քրիստոնէական սիրով ողջունեցին իրենց Եւրոպացի քրիստոնեայ եղբարքն՝ օժանդակելով եւ մտերմական յարաբերութիւններ հաստատելով, այնպէս կարծելով, թէ բարոյապէս եւ նիւթապէս պիտի շահին այս մտերմութենէն, սակայն յետ ժամանակաց շատ սուղ նստաւ իրենց այս յարաբերութիւնը: Վասն զի խաչակիր արշաւանաց տակէն առաւել աշխարհակալութեան եւ Պապական տիրապետութեան տենչանքներ երեւան ելան, քան թէ ազատութիւն Երուսաղէմի: Ժամանակի պարագաները հաւաստեցին, որ Հռովմայ Պապերը խաչակրութեան արշաւանքներ¹

¹ Թէպէտ եւ խաչակրութեան պատերազմն Արեւմտեան կամ Հռովմէական Եկեղեցւոյ պատմութեանը կը վերաբերի, սակայն իբրեւ նշանաւոր երեւոյթ մարդկային ազգի պատմագրութեան մէջ, հարկ կը համարինք հետեւեալ համառօտ ծանօթութիւնը տալ:

Խաչակրութիւն կ'անուանին այն արշաւանքներն, որուն մասնակցեցան Եւրոպայի զանազան թագաւորներն ու իշխաններն (1096-1270) Հռովմայ Պապերու յորդորանօք, Երուսաղէմը Մահմետականաց ձեռքէն ազատելու համար. եւ որովհետեւ սոյն արշաւանաց համար զինուորողներն ու մասնակցողներն իրենց

հրատարակելով՝ ուրիշ նպատակ չունէին, եթէ ո՛չ Եւրոպիոյ տիրապետներն ու ժողովուրդը զբաղեցնել եւ իրենց նիւթական ոյժն ընդարձակել: Կարճ ասենք, պապականութիւնն յարձակողական սուր տուաւ Քրիստոնէից ձեռքն, որ Աւետարանի սկզբանց դէմ էր, եւ սակայն Նախախնամութիւնն այնպէս տնօրինեց, որ նոյն սուրը յետ ժամանակաց ընդդէմ պապականութեան դարձաւ եւ բոլոր զօրութիւնը քայքայեց, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ Շրջանին մէջ: Պապականութիւնը խաչակրութեան համար զինուորողներուն երկնից արքայութիւնը խոստանալով եւ մերժողաց վրայ բանադրանք, նզովք եւ դժոխոց սպառնալիք տեղալով՝ պատճառ դարձաւ միլիօնաւոր անմեղ արիւններու հոսման եւ այնքան մարդիկ մեռան սոյն արշաւանաց միջոցին, որ մի նշանաւոր պատմաբանի ասածին պէս. «Եթէ ամեն կոտորուածները յարութիւն առնէին, մի ընդարձակ երկիր կը բազմամարդէին»: Բայց ՚ի հարկ է այս արեանց վրէժը ժամանակն պահանջեց պապականութենէն:

հագուստի վրայ կարմիր խաչ կը կրէին, այս պատճառաւ խաչակիրք կոչուեցան:

Ընդհանրապէս 8 Արեւելեան խաչակիր արշաւանք կը հաշուին տիեզերական պատմութեան մէջ, որոց առաջինն կատարեցաւ Ուրբանոս Բ-ի պապութեան ժամանակ (1096-1100), Պետրոս անապատականի հրաւիրական քարոզութեամբ եւ Գոգֆրօս Բույիլունացու, Նորմանդիոյ դուքս Ռոբերտ Բ-ի, Տարենտի իշխան Բոհեմոնդի եւ այլոց առաջնորդութեամբ: Երկրորդն կատարեցաւ Եւզենիոս Գ-ի պապութեան (1174-1149) Ս. Բերնարդոսի քարոզութեամբ եւ Ֆրանսիոյ թագաւոր Լուդովիկոս Է-ի, եւ Գերմանիոյ կայսր Կոնրադի առաջնորդութեամբ: Երրորդն կատարեցաւ Կղեմէս Գ-ի պապութեան ժամանակ, Գուլիէլմոս արքեպիսկոպոսի քարոզութեամբ եւ Ֆրանսիոյ թագաւոր Ֆիլիպ-Օգոստոսի, Գերմանիոյ կայսր Ֆրետերիկոս Բարբրուսայ եւ Անգլիոյ թագաւոր Ռիչարդ Առիւծասրտի առաջնորդութեամբ: Չորրորդն կատարեցաւ Իննովկենտիոս Գ-ի պապութեան ժամանակ (1202-1204), Ֆուլք Նեօլացու քարոզութեամբ եւ Ֆլանդրիոյ դուքս Բոդոմին Թ-ի, Մոնֆերատի Մարքիզ Բոնիփաս Բ-ի եւ այլոց առաջնորդութեամբ: Հինգերորդն կատարեցաւ Յոնորիոս Գ-ի պապութեան ժամանակ (1217-1221), Յունգարիոյ Անդրէ թագաւորի եւ Երուսաղէմի ժան դը Բրիէն տիտղոսական թագաւորի առաջնորդութեամբ: Վեցերորդն կատարեցաւ Գրիգոր Թ-ի պապութեան ժամանակ (1228-1229) եւ Ֆրետերիկոս Բ-ի առաջնորդութեամբ: Իսկ եօթներորդն եւ ութերորդն կատարեցան Իննովկենտիոս Դ-ի եւ Կղեմէս Դ-ի պապութեան ժամանակ (1248-1270), Ֆրանսիոյ թագաւոր Ս. Լուդովիկոսի առաջնորդութեամբ:

Այսքան արշաւանքներէն զկնի, որոց մէջ միլիօնաւոր զոհեր եղան, քրիստոնէայք, աւելի յաղթուելով քան թէ յաղթելով, մի քանի գաղթականութիւններ հաստատեցին Պաղեստինի մէջ, սակայն սոյն գաղթականութիւնքն եւս կործանեցան եւ Երուսաղէմ դարձեալ Մահմետականաց ձեռքն մնաց: Այս արշաւանքներուն պատճառաւ Եւրոպիոյ թագաւորներն իրարու դէմ զինեցան տիրապետութեան հոգւով, եւ մէջտեղը Պապութիւնն շահեցաւ՝ մարմնաւոր իշխանաց տկարութեամբ զօրանալով:

Այսպէս ուրեմն, պապականութիւնը, խաչակրութեան արշաւանաց շնորհիւ Ասիոյ Արեւմտեան մասներու հետ յարաբերութիւններ ունենալով եւ հետեւապէս Կիլիկիոյ Հայ քրիստոնէից մտերմութենէն շահուելով, կը ձգնի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութիւնը բառնալ քրիստոնէական միութեան պատրուակաւ, սակայն Նախախնամութիւնն, որ պարսկական եւ հազարական հալածանքներուն մէջ օժանդակած էր Հայոց Եկեղեցւոյն, անակնկալ միջոցներով ազատ կը պահպանէ նա եւ պապական միարարութեան հետամտութիւններէն: Սակայն ցաւօք սրտի պիտի խոստովանինք, որ սոյն Շրջանին մէջ բարոյապէս վէրքեր կը կրէ մեր Եկեղեցին հռովմէականութենէն եւ յունականութենէն, այն է ներքին երկպառակութիւններ ազգային ամբողջութեան մէջ, վիճաբանական պղտորումներ Հաւատոյ անարատ համոզման մէջ եւ նորաձեւութիւններ վարդապետական ինչ ինչ բացատրութեանց մէջ: Եւ այս վէրքերն անհնարին էր, որ չը կրէր, որովհետեւ հալածանքն հեթանոսութենէ չէր, որ աւելի ամրացուցիչ է, այլ դաւանաբանական եւ ծիսաբանական տարապարտ վիճաբանութենէ, որ առաւել տկարացնել եւ քրիստոնէական գորութիւնը մանրել գիտէ, քան թէ կազդուրել:

Սկսի՛նք ներկայ Շրջանի պատմութիւնը, եւ ականերեւ պիտի տեսնենք սոյն համառօտ տեսութեան ստուգութիւնը:

Բ.

Կաթողիկոսութիւն Գրիգորի Պաշխատնոյ եւ Ներսիսի Շնորհալոյ:

ԲԱՐՍԵՂ հայրապետի մահէն զկնի՝ կաթողիկոս կ'օծուի Գրիգոր Գ Պահլաւունի՝ որդի Ապիրատ իշխանի: Գրիգոր Գ իւր մանուկ հասակէն, ինչպէս արդէն գիտենք, իւր եղբայր Ներսիսի (Շնորհալոյ) հետ դաստիարակուած էր օրինաւոր կրթութեամբ եւ Վկայասիրի խնդրանօք յանձնուած էր Բարսեղ կաթողիկոսի խնամոց, ուստի եւ կաթողիկոսացաւ իւր քսանամեայ հասակին մէջ, որուն վրայ արդէն վստահ էին, ինչպէս ինքն Բարսեղ հայրապետն, նոյնպէս եւ ականատես ժողովուրդն: Սակայն հեռաւոր ազգայնոց մէջ բաւական շշուկ տարածուեցաւ այս մասին եւ Աղթամարայ Դաւիթ արքեպիսկոպոսն յաջողեցաւ մեծ կուսակ-

ցուծիւն շահել իւր կողմն, եւ կաթողիկոսանալով Ձորոյ վանուց մէջ՝ նստաւ յԱղթամար, ուր էր (ըստ ոմանց) աջ, քօղ եւ գաւազան Լուսաւորչին, եւ մանաւանդ Վասպուրական աշխարհի համբաւն մեծ էր, եւ յիշատակն տակաւին կենդանի, որ աթոռանիստ եղած էր Արծրունի թագաւորաց:

Գրիգոր Գ, այս երկպառակութեան լուրն առնելով, ժողով կազմեց (1114) Սեաւ լեւան վրայ եւ զԴաւիթ անվաւեր հրատարակեց, սակայն Դաւիթ հաստատուն մնաց իւր վիճակին մէջ եւ իրմէն յետոյ շարունակեցաւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն, որոյ յաջորդութիւնը կը տեւէ մինչեւ մեր օրերը:

Գրիգոր Պահլաւունի, որ միշտ կը մտածէր Հայաստանի Արեւելեան հօտին վրայ եւ հաստատուն աթոռ չունենալով, մե՛րթ կը նստէր Շուղր անապատի մէջ, մե՛րթ Կարմիր վանուց մէջ եւ մե՛րթ այլ տեղեր, կամեցաւ փոխադրիլ յԱրարատեան աշխարհն, եւ այս առթիւ յատկապէս գիր գրեց Ապստոլար ամիրային, բայց շփոթութեանց պատճառաւ անկատար մնաց իւր իղձն եւ ստիպուեցաւ կաթողիկոսական աթոռն հաստատել Խարբերդի եւ Արղնի մօտ՝ Ծովք գղեկի մէջ, որ իւր հայրենի իշխանական կալուածն էր: Գրիգոր հրաւիրեց իւր մօտ իւր կրտսեր եղբայրն եւ քահանայական աստիճան տալով՝ Ներսէս անուանեց, յանուն Ներսիսի պարթեւի, ապա եպիսկոպոս ձեռնադրեց եւ այցելու կարգեց Հայաստանեայց ցրուեալ հօտին: Այս օրէն ՚ի վեր Ներսէս իւր եղբօր ամենամտերիմ գործակիցն եղաւ կաթողիկոսական գործոց մէջ, թէ՛ բանիւ եւ թէ՛ գրով, եւ իւր քաղցրուսոյց վարդապետութեան համար Շնորհալի գեղեցիկ մականունն ստացաւ:

Գրիգոր, կաթողիկոսական աթոռոյ վարչութիւնն իւր հարազատին յանձնելով, Երուսաղէմ ուխտի գնաց, եւ այն տեղ, ինչպէս կը պատմէ Սամուէլ պատմագիր երէցն, Լատինական մասնաւոր մի ժողովի մէջ պաշտպանեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն, որուն վրայ այլատարազ կարծիքներ կը սնուցանէին Լատինք, ինչպէս եւ Յոյնք:

Սակայն, ինչպէս սոյն Շրջանի, ընդհանուր տեսութեան մէջ պատմած ենք եւ յաջորդ գլուխներուն մէջ եւս առիթ պիտի ունենանք պատմելու, արտաքոյ յունական կրօնամոլութեան, մի նորօրինակ վնասաբեր երեւոյթ եւս Լատինաց կողմէն արդէն ՚ի վեր երեւելու վրայ էր ընդդէմ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Որչափ խաչակ-

ընթացում պատճառաւ Լատինք ծանօթացան Արեւելքին, եւ Կիլիկիոյ գաղթական Հայք եւ կաթողիկոսունք յարաբերութիւն ունեցան նոցա հետ, այնչափ Լատինաց կողմէն մեր Եկեղեցւոյ անկախութեանը վտանգ սպառնացող երեւոյթներն աւելի զօրացան: Հայք, իբրեւ դարերով հարստահարուած ազգ, միշտ օգնութեան կարօտ էին, իսկ Յունաց եւ Լատինաց համար օգնելու սկզբունքն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ տիրապետել Հայ Ազգի հոգւոյն եւ մարմնոյն, այսինքն քաղաքական ազատութեան հետ բռնաբարել կրօնական ազատութիւնն եւս:

Այս իրողութիւններն Գրիգոր Պահլաւունւոյ ժամանակէն արդէն սկսան յայտնի լինիլ: Յունական ծիսաբանական վէճերն արդէն կը յուզէին, շատ անգամ բռնի ստիպելով, որ Հայք յունական արարողութիւնքն ընդունին: Հայաստանի Արեւելեան բաժնի եկեղեցիները մերթ ընդ մերթ տիրապետող Ամիրաներէն կը կողոպտուէին, Կիլիկիոյ մէջ ներքին եւ արտաքին խռովութիւններն կը բորբոքէին անընդհատ պատերազմներով Յունաց հետ, եւ Գրիգոր Պահլաւունւոյ անունն ու համբաւը յայտնի էր Հռովմէական եկեղեցականաց շատերուն, ինչպէս եւ Իննովկենտիոս պապը արդէն հայրապետական քօղ եւ գաւազան զրկած էր ՚ի ցոյց մտերմութեան եւ յերախտագիտութիւն այն ընդունելութեանը, զոր Հայք ցուցած էին Խաչակիրներուն Կիլիկիոյ մէջ, եւ Լեւոն հայ իշխանն իւր լատին կնոջ խնդրանօք վանք եւս շինած էր լատին կրօնաւորաց համար: Հետեւապէս Հայք սկսած էին նոր յարաբերութիւն ունենալ Լատինաց հետ, բայց այս յարաբերութեանց մէջ Հռովմէական պապերը կրօնական հպատակութիւն պիտի երազէին, Յոյնք եւս աւելի պիտի արծարծէին մոլեռանդութեան գայրոյթն, Արեւելեան Հայք պիտի տարակուսանօք պաշարուէին եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութեանը սպառնացող արհաւիրներ նշմարելով՝ պիտի զարհուրէին: Բայց ՚ի հարկ է, Աստուած, որ իւր Եկեղեցին չը մատներ երբէ՛ք մոլեռանդութեան եւ տիրապետութեան անտի քրիստոնէական տենչին, պիտի պահպանէր Հայաստանեայց Եկեղեցին ու Հայրապետութիւնն, ինչպէս պահպանած էր նախընթաց արհաւիրից դարերուն մէջ, թէպէտ եւ մեծամեծ զոհերով:

Գրիգոր Պահլաւունի, որ Երուսաղեմէն դառնալու ժամանակէն ՚ի վեր Ծովք դղեկի մէջ կը նստէր եւ իւր հարազատին գործակցութեամբ Եկեղեցւոյ ներքին բարեկարգութեանը զբաղած էր եւ միջապիտական ոմանց Հայոց եւ Ասորւոց թոնդրական նոր վերերեւցած

յուզմունքներն անդորրացուցած էր, տեսնելով թէ Սկիւթական հալածանքները կը սաստկանան Արեւելից մէջ, կաթողիկոսական ուխտիւ փոխադրեցաւ 'ի Կիլիկիա, եւ այն տեղ (1147) հայրապետական Աթոռն հաստատեց Հռոմկլայի մէջ, որ լատին տիկնոջ իշխանութեան տակ էր եւ յետ ժամանակաց գնուելով կաթողիկոսական կալուած դարձաւ:

Գրիգոր Պահլաւունի, խորին ծերութեան հասնելով, ժողով կը գումարէ Հռոմկլայի մէջ, եւ ժողովականաց հաւանութեամբ կաթողիկոս կ'օծանէ իւր եղբայրն Ներսէս, որ առաքինական վարուք եւ իմաստութեամբ յայտնի էր ո՛չ միայն Ազգին, այլ եւ օտարներուն: Ներսէս, իւր ծերունագարդ եղբօր ձեռամբ օծուելէն եւ կաթողիկոսական քօղն առնելէն զկնի, մի գեղեցիկ ատենաբանութեամբ կը յայտնէ, որ ոչ թէ փափաքանօք, այլ 'ի կարօտութենէ Ազգին եւ 'ի յորդորանաց եղբօրն կը ստիպուի յանձն առնուլ հայրապետական վսեմ եւ ծանր պաշտօնն. ուստի եւ կ'աղաչէ որ ամենքն Աստուծոյ օթանդակութիւնը խնդրեն իրեն համար:

Ներսիսի ձեռնադրութենէն երեք ամիս յետոյ Գրիգոր կը վախճանի (1166), եւ Ներսէս իւր վսեմ կոչման համեմատ ասպարէզ կը մտնէ իւր պարտաւորութիւնները կատարելու:

Ներսէս տակաւին եպիսկոպոս էր, որ Յունաց միութենական խնդիրներն սկսած էին սաստկապէս յուզուիլ, եւ նա՝ արդէն Կիռ Մանուէլ կայսեր փեսայ Ալէքս իշխանին գրով աւանդած էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, ինչպէս վարդապետականն, նոյնպէս եւ ազգային ծիսականն: Նորընտիր հայրապետը, չը նայելով որ այսպիսի մեծ խնդիր ելած է իւր առջեւ, որով պիտի մաքառի Յունաց մոլեռանդութեան դէմ, գրով եւ բանիւ, այս երկրորդական գործ համարելով, իւր մեծ ուշադրութիւնը կը դարձնէ Ազգի հոգեւոր շինութեան վրայ:

Այս ժամանակ Ազգը ցրուած էր ոչ միայն Մեծ եւ Փոքր Հայաստանի մէջ, այլ եւ Յունաստանի, Պարսկաստանի, Աղուանից աշխարհի, Եգիպտոսի եւ այլ սահմանաց մէջ. ուստի եւ արթուն հայրապետն, նախ՝ Ընդհանրական թուղթ կամ շրջաբերական կ'ուղղէ առ համօրէն որդիս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, եւ ապա յատուկ թղթեր եւս կը գրէ կրօնաւորաց, վանորէից առաջնորդաց, եպիսկոպոսաց, քահանայից, իշխանաց, զինուորաց, քաղաքականաց, երկրագործաց եւ ամենայն ժողովրդականաց եւ կանանց, յիշեցնելով ամենուն

իրենց պարտքն առ Աստուած, առ Ազգն եւ առ միմեանս, եւ յորդորելով զամենեանն 'ի սէր, 'ի միութիւն եւ 'ի գործունէութիւն:

Եկեղեցւոյ ժամակարգութեան մէջ միակերպութիւն եւ վայելչութիւն պահպանելու նպատակաւ բերել կը տայ Մաքենոցաց ուխտէն, Թեղենեաց անապատէն եւ այլ երեւելի վանքերէ հին օրինակներ Գրոց ժամակարգութեան, եւ իրարու հետ համեմատելով եւ ինքնագիր շարականներով ու երգերով ճոխացնելով կը կարգաւորէ ըստ պատշաճի:

Եթէ չենք սխալիր, այս ժամակարգական բարեկարգութեան եւ նորոգ ճոխութեամբ, իմաստուն հայրապետն գլխաւոր նպատակ կ'ունենայ եւս աւելի ազգայնութիւն տալ Հայոց եկեղեցական Միսակատարութեանն եւ ամուր պատուար քաշել ընդդէմ Յունաց, որք կը ջանային ծիսականապէս միակերպել մեր Եկեղեցին յունականին հետ:

Ներսէս, հովուական աչալըջութեամբ եւ քրիստոնէական տնտեսութեամբ, Արեւորդի կոչուած Հայերն եւս, որոնք Լուսաւորչի ժամանակէն 'ի վեր Սամոսատ քաղաքի մէջ եւ այլ տեղեր հեթանոսական պաշտամունքներով կը վարուէին, 'ի քրիստոնէութիւն կը դարձնէ, ինչպէս յայտնի է իւր գրած թղթէն առ Թորոս եպիսկոպոս, որուն յորդոր կը կարգայ Արեւորդեաց դարձին համար ամենայն աշխատանք 'ի գործ դնել, եւ արգարեւ կը պսակուի այս հետեւողութիւնը:

Մինչդեռ Ներսէս այսպէս Եկեղեցւոյ ներքին շինութեամբ կը զբաղէր, յանկարծ կը հասնին Կիւ Մանուէլ կայսեր պատգամաւորներն ու թուղթը (որ ուղղած էր առ Գրիգոր Պահլաւունի, բայց չը հասած՝ նա վախճանած էր եւ Ներսէս կաթողիկոսացած) միութեան խնդրոյն նկատմամբ, զոր ստանալով Շնորհալի հայրապետն՝ կը պատասխանէ արժանապէս, յիշեցնելով միանգամայն, որ Հայք անհաւատներէն այնչափ չեն նեղուիր, որչափ Յունաց ազգէն, որոնք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտօնեայքը կը հալածեն, սեղանները կը կործանեն, պաշտամունքները կ'այլանեն (ինչպէս եւ ինքն՝ Կիւ Մանուէլ, Գրիգորի կաթողիկոսութեան ժամանակ Անտիոքայ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ բռնի Յոյն եպիսկոպոս դրած էր, որ ամօթահար արտաքսուած էր) եւ այլ չարիքներ կը հասուցանեն, որոց ուրիշ դարման չըկայ, բայց միայն յունական ատելութիւնն փոխել 'ի սէր, եւ հալածանքն՝ 'ի գթութիւն:

Կայսրն իւր պատգամաւորաց ձեռքով Ներսէս Շնորհալուոյ թուղթն ստանալով եւ թարգմանել տալով՝ կը հաղորդէ Պատրիարքին եւս, եւ ապա երկուքի խորհրդով Թէորիանէ յոյն աստուածաբանն եւ Յովհաննէս Ութման վանահայրն կը ղրկուին ՚ի Կիլիկիա, որք ներկայանալով Շնորհալի հայրապետին Հռովմկլայի մէջ, երկարօրէն կը խօսին հաւատոյ մասանց եւ եկեղեցական արարողութեանց վրայ: Ապա թուղթ առնելով կաթողիկոսէն առ կայսրն Մանուէլ եւ առ Պատրիարքն Միքայէլ՝ կը դառնան ՚ի Պօլիս: Շնորհալուոյ թուղթն, որոյ մէջ Հաւատոյ դաւանութեան հետ բացատրուած էր միանգամայն մեր ազգային Ծիսից նախնականութիւնն, անհաճոյ կ'երեւի կայսեր, եւ վերստին Կիլիկիա կ'ողարկէ գթէորիանէ եւ գՈւթման, իւր եւ Պատրիարքի թղթերով եւ յունական եկեղեցւոյ կողմէն ինն գլխակարգութեամբ առաջարկութիւն մի առնելով, որ կա՛մ պատասխանեն եւ կա՛մ ընդունին:

Այս ինն առաջարկութիւնքն (զորս հարցասէրք կարեն գտնել Ներսէս Շնորհալուոյ Ընդհանրական Գրոց մէջ) կը պարունակէին իրենց մէջ ծիսաբանական կէտեր եւ մանաւանդ բարձումն անկախութեան եւ առաքելական իրաւանց Հայաստանեայց Հայրապետութեան: Ուստի եւ իմաստուն հայրապետն Ներսէս բարուք կը վարկանի պատասխանել Կայսերն եւ Պատրիարքին, որ առանց գիտութեան Արեւելեան եպիսկոպոսաց Հայոց՝ անձեռնհաս է միայն Միջագետաց եւ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսաց խորհրդով պատասխանել յիշեալ առաջարկութեանց, յայտ առնելով. «Զի թէպէտ եւ աթոռս տարագրեցաւ ըստ մեղաց մերոց ՚ի մէջ այլասեռից եւ աշխարհ մեր յանօրինաց ՚ի ստրկութիւն մատնեցաւ, սակայն հիմն հաստատութեան մեր նոքա (Արեւելեան Հայք) են եւ գլխոյն անհնար է առանց անդամոցն՝ գործոյ իրիք կատարումն առնել»: ...Եւ թէ. «Առ ՚ի մէնջ միայնոյ տալ պատասխանի ո՛չ համարեցաք ՚ի դէպ, այլ ՚ի լինիլ հանդերձեալ հանդիսական ժողովոյն՝ դիցուք առաջի զխնդրելիս»: Եւ այսպէս երկու համառօտ նամակաւ կ'ողեւորէ գթէորիանէն եւ ինքն հայրապետն առանձին գրով խնդիրն կը ծանուցանէ Արեւելեան եպիսկոպոսաց, որ ժողովին: Զը մոռնանք ասել, որ Յոյնք ջանադիր էին Ասորիքն եւս ՚ի միակերպութիւն հրապուրել եւ Ներսէս Շնորհալին Ասորուոց Միքայէլ պատրիարքին եւս գիր կը գրէ Թէորիանէի խնդրանօք, բայց մերժողական պատասխան կը հասնի յիշեալ պատրիարքէն:

Այսպէս ահա՛ մինչդեռ երանելի հայրապետն կը սպասէր եպիսկոպոսաց գումարման, որոց թուղթ գրած էր ՚ի Հայս, ՚ի Վիրս, յԱղուանս, ՚ի Պարսկաստան, յԱրեւմուտս եւ յայլ տեղիս, ինքն կը վախճանի 75-ամեայ հասակին մէջ, (1173) եօթնամեայ կաթողիկոսութենէ զկնի, որ ըստ թւոյ ամաց Հայրապետութեան եօթն եպիսկոպոս միայն ձեռնադրած էր:

Երկար ժամանակ անթաղ կը մնայ Շնորհալի հայրապետի մարմինն, որովհետեւ զանազան կողմերէ ժողովրդեան խուռն բազմութիւն կը դիմէր երանելոյն աջը համբուրելու եւ հրաժարական ողջոյն տալու հոգեւոր հօրն Հայաստանեայց: Հանգուցեալ հայրապետի եղբօրորդին Գրիգոր, որ հեռաւոր երկրի մէջ հիւանդութեան լուրն առնելով աճապարած էր կենդանւոյն տեսնելու, հագիւ թէ յուղարկաւորութեանը կը հասնի: Իսկ երբ կ'աւարտի յուղարկաւորութեան հանդէսն եւ երանելի հայրապետի մարմինն կ'ամփոփի Հռովմկլայի դամբարանին մէջ, բոլոր բազմութիւնն կը սկսի միաբերան աղաղակել եւ զ Գրիգոր կաթողիկոս խնդրել: Ներկայ եպիսկոպոսները, բոլոր հանդիսականաց հետ, Գրիգորն եկեղեցին կը տանին եւ կ'օծեն կաթողիկոս, եւ նմանապէս նոյն օրը կ'որոշեն ամեն տարի Շնորհալոյն տօնը կատարել եւ յիշատակել ՚ի շարս սուրբ Հայրապետաց: Շնորհալի հայրապետի վրայ դարձեալ պիտի խօսինք իւր գրաւոր երկասիրութեանց արժանաւորութիւնը կշռադատելու ժամանակ:

Գ.

Շարունակութիւն յուզման միութեան խնդրոյն. - Գրիգոր Դ Տղայ. - Գրիգոր Ե Գահալվժ. - Գրիգոր Զ Ապիրապ:

Ն ԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ մահուան գոյժն ՚ի Պօլիս հասնելով տրտմութեամբ կը համակէ կայսրն, պատրիարքն եւ բոլոր մեծամեծներն: Կայսրն մխիթարութեան թուղթ կը գրէ նորընտիր Գրիգոր կաթողիկոսին եւ Թէորիանէի ձեռքով զրկելով՝ կը յորդորէ միութեան խնդիրն ՚ի գլուխ հանել: Թէորիանէ ճանապարհին կ'արգելուի զանազան դժուարութեանց պատճառաւ եւ կայսերա-

կան թուղթը կը զրկէ այլոց ձեռամբ: Գրիգոր Տղայ ընդունելով կը տատամսի, որովհետեւ ակներեւ կը տեսնէ, որ ինն առաջարկութեանց խնդիրը պիտի վրդովէ Ազգի հոգեւոր անդորրութիւնը, որ վարժած էր ՚ի վաղուց անտի յարգել իւր ազգային ծէսերն ու առաքելական ավանդութիւնքն: Եւ արդարեւ, այս միջոցին կը հասնի Ներսէս Շնորհալուոյն թղթոյն (զոր գրած էր հեռաբնակ եպիսկոպոսաց վրայ) պատասխանն, որով կը յայտնեն՝ թէ սէրը մեր երկնաւոր Հօր պատուէրն է եւ մենք պատրաստ ենք յօժարութեամբ սիրել ամենայն մարդիկ, բայց ամենեւին թող չըստիպեն զմեզ Յոյնք մեր նախնի Հարց ավանդները փոխել:

Գրիգոր, տեսնելով, թէ Հայք ո՛չ մի կերպիւ պիտի չըհասնին փոխել իրենց Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ու արարողութիւնքը, թուղթ կը գրէ Սանուէլ կայսեր եւ կը խնդրէ ՚ի բաց թողուլ ինն առաջարկութիւնքն եւ այս թուղթը կ'ուղարկէ մի Յոյն քահանայի ձեռամբ, յորմէ ինքն յունարէն կ'ուսանէր: Իսկ միւս կողմէն Հայ վարդապետաց օգնականութեամբ, մանաւանդ Ներսէս Լամբրոնացւոյ, ինն առաջարկութեանց պատասխանը կը պատրաստէ եւ Լամբրոնացւոյն կը յանձնէ ատենաբանութիւն յօրինել սիրոյ եւ խաղաղութեան վրայ, եւ, եթէ ժողովի գումարման հարկ լինի, հանդիսականաց առջեւ կարդալ:

Կայսրն, Գրիգորի թուղթն ստանալով, վերստին պատասխան կը գրէ, նոյնպէս եւ պատրիարքն, ստորագրութեամբ Յոյն եպիսկոպոսաց, որք եւ կը ստիպեն զԳրիգոր ժողով գումարել: Տատամսեալ կաթողիկոսն, ըստ բռնադատութեան յունական թղթոց, գիր գրելով՝ ՚ի ժողով կը հրաւիրէ Հայոց եպիսկոպոսներն ու վարդապետները: Սակայն ոմանք կը ժողովին, ոմանք ՚ի կամս կաթողիկոսին կը թողուն խնդրոց լուծումն, եւ ոմանք սաստիկ երգիծանաց թուղթ կը գրեն կաթողիկոսին՝ իսպառ մերժելով յունական միութիւնն եւ զգուշացնելով, որ ամենեւին ինքնագլուխ բան չը բռնէ կաթողիկոսն:

Գրիգոր Տղայ կըստիպուի պատասխանել իւր դէմ յուզուած ամբաստանութեանց, ջանալով համոզել, որ բաց ՚ի սիրոյ եւ խաղաղութենէ ուրիշ միարարական նպատակ չունի Յունաց հետ: Այս առթիւ ընդգրկմադիր կողմէն Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսն կը զրկուի ՚ի Հռոմկլայ, ուր արդէն գումարուած էին բաւականին եպիսկոպոսներ եւ վանականներ եւ ժողովը կըսկսի (1179): Նախ՝ կ'ատենա-

խօսէ ներսէս Լամբրոնացին եւ ապա Յունաց Կայսեր եւ Մետրապօլտաց թղթերը կը կարդացուին ու կը քննուին: Յետոյ ժողովականաց խորհրդով թղթեր կը գրուին Յունաց կայսերն, Պատրիարքին եւ եկեղեցականաց, որով կը բացատրեն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը՝ ՚ի միջի այլոց այս խօսքերն եւս գրելով. «Այլ զի զմերս ծանիջիք կամս, թէ ոչ խորշիմք յաստուածախօս բանից սուրբ հարցն, որք աւանդեցին սրբոյ Եկեղեցւոյ զուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն, այլ ձայնակցիմք նոցին որպէս եւ լուայք եւ քարոզեմք յեկեղեցիս մեր եւ ՚ի վերայ սորին հաստատեալ կամք ամենայն Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ Քրիստոսի լրութիւնս, որ եւ սրտիւ հաւատամք յարդարութիւն եւ բերանով խոստովանիմք զփրկութիւն»: եւ այսպէս կ'ուղարկեն թղթերն:

Սակայն թղթատարներն, ճանապարհային շփոթութեանց պատճառաւ վերստին կը դառնան Կեսարիայէն ՚ի Հռոմկլայ եւ յանկարծ կայսեր մահուան լուրը կը տարածուի Կիլիկիոյ մէջ, թղթերը դարձեալ Հայոց կաթողիկոսի մօտ կը մնան եւ միութեան խնդրոյն յուզումն կ'ընդհատի մահուամբ կայսեր, որ անքուն հետամտողն էր միութեան: Թէպէտ եւ նոյն իսկ կայսրն, եթէ կենդանի մնար, անհնարին էր, որ միութիւնը կատարուէր, որովհետեւ երբ անաչառապէս քննութեան առնուէր երկուց ազգաց կրօնական վիճակը եւ պատմական իրողութեանց խորը թափանցենք, կը տեսնենք ակներեւ, որ Հայք միութիւն ասելով քրիստոնէական սէր կը հասկնային, իսկ Յոյք՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութեան բարձումն եւ ազգային աւանդութեանց ջնջումն: Հետեւապէս, միութեան խնդիրն երեւակայական բաղձանք մ' էր եւ երբէք պիտի չիրագործուէր ո՛չ Մանուէլի հետամտութեամբ եւ ո՛չ Գրիգորի կամ այլոց զիջողութեամբ, քանի որ երկուց ազգաց ոգին բոլորովին իրարմէ տարբեր են, եւ քանի որ Եկեղեցի կազմողն երկուց ազգաց ժողովուրդն էր եւ ո՛չ թէ մասնաւոր կայսր մի կամ հայրապետ: Պատմութիւնն ինքնին կը հաւաստէ մեր ասածն, որովհետեւ տակաւին եւ ոչ միութեան նշոյլ երեւցած, Ձորագետացի վարդապետներն, հանդերձ Շիրակացի եւ Սիւնեցի եկեղեցականօք այնչափ կը սոսկան եւ կը զայրանան Հռոմկլայի ժողովի մասին, որ սաստիկ յանդիմանութեան թուղթ կը գրեն Գրիգորին եւ կ'ամբաստանեն, եւ սա իւր կողմէն նախատանաց թղթեր կը գրէ: Եւ ահա՛ այսպէս, միութեան խնդրոյն յուզմամբ ոչ միայն չը մեղմանար յունական ատելութիւնն ու մոլեռանդու-

թիւնն, այլ նոյն իսկ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակաց մէջ մեծամեծ խռովութիւններ եւ երկպառակութիւններ կը յուզին. վասն զի Ձորագետացիք կամ Տուտէորդեանք, Շիրակացիք եւ Արեւելեան Հայերէն շատերն կը միաբանին զԳրիգոր չը ճանաչել իրենց կաթողիկոս, այլ կ'որոշեն Անի քաղաքի Բարսեղ եպիսկոպոսին հպատակել իբրեւ կաթողիկոսի:

Մինչդեռ այս վիճակի մէջ էր յունական միութեան խնդիրն, միւս կողմէն լատինական յարաբերութիւններն աւելի կը բազմանային Հայոց մէջ, որք եւ տեղի կը տային, մի կողմէն յունական ատելութեան զայրագին բորբոքման, եւ միւս կողմէն պապական միապետութեան տենչանաց արծարծման: Մասնաւոր յարակցութեանց պատճառաւ Լուսիոս պապը պատուասիրական նուէրներ կը ղրկէ Գրիգոր Տղային, նմանապէս Կղեմէս պապն եւս թղթեր կը գրէ առ Գրիգոր եւ առ Լեւոն իշխան Հայոց, երբ Ֆրեստերիկոս Գերմանիոյ կայսեր առաջնորդութեամբ Խաչակիրք վերստին 'ի Պաղեստին կը դիմեն Երուսաղէմն գրաւելու համար, եւ կը խնդրէ օգնել Խաչակրաց՝ քրիստոնէական ընդունելութեամբ եւ պաշարաւ, եւ Հայք կ'օգնեն ըստ արժանւոյն եւ մեծամեծ խոստումներ կը լինին Ֆրեստերիկոսի կողմէն Հայոց կաթողիկոսին եւ իշխանին: Սակայն կայսրն Եւրոպա չը դարձած կը մեռնի, եւ խոստումներն անկատար կը մնան:

Գրիգոր Տղայ քսանամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի, եւ խորհրդով Լեւոն իշխանի, մեծամեծաց եւ եպիսկոպոսաց, կաթողիկոս կ'ընտրուի Գրիգոր Տղայի եղբօրորդին (ըստ ոմանց քեռորդին)՝ Գրիգոր Ե, որոյ մանկահասակ լինելուն պատճառաւ Լամբրոնացին սաստիկ կ'ընդդիմանայ ընտրական ժողովի մէջ, բայց չը յաջողիր խափանել ընտրութիւնը, որովհետեւ շատերն կասկած ունէին, որ մի՛ գուցէ Լամբրոնացին իւր կաթողիկոսանալու համար կ'աշխատի: Գրիգոր մանուկ կաթողիկոսն, սակաւ ժամանակէն զկնի ամբաստանութեան կ'ենթարկուի ոմանց եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց կողմէն, որով եւ Լեւոն իշխանն կը ստիպուի նորընտիր կաթողիկոսը արգելանոցի մէջ դնել եւ գիր գրել Հայոց մօտաւոր եւ հեռաւոր եպիսկոպոսներուն, որպէս զի ժողովին արժանն խորհելու եւ տնօրինելու: Լամբրոնացին կը մերժէ Լեւոնի հրաւերն եւ հագիւ հագ Լեւոնի չորս հինգ գրութիւններէն ստիպուած կը գիջանի Սիս գալ: Սակայն դեռեւս Արեւելեան եպիսկոպոսներն ու Լամբրոնա-

ցին Սիս չը հասած՝ Գրիգոր կը վախճանի աղէտալի մահուամբ, այն է, կամելով արգելանոցէն փախչել, կտաւեղէն պարան կը կազմէ եւ մէջքէն կապելով կը կախուի պարսպի բարձրութենէն, եւ պարանը խզուելով՝ քարերուն կ'ընդհարի եւ կը ջախջախուի, եւ այս պատճառաւ պատմութեանց մէջ կը կոչուի գահավեժ կամ քարավեժ:

Գրիգոր Գահավեժի վեշտասանամսեայ կաթողիկոսութենէն զկնի, Լեւոն իշխանի եւ ժողովական եպիսկոպոսաց հաւանութեամբ կ'ընտրուի Շահան զօրավարի Ապիրատ որդին(1195), եւ կաթողիկոսանալով կը կոչուի Գրիգոր Զ, որ Ներսէս Շնորհալոյ ժամանակէն 'ի վեր արդէն յայտնի էր իւր համբաւով: Տուտէորդեանք եւ Շիրակացիք, Լամբրոնացոյ մատն նշմարելով ընտրութեան մէջ, որուն հետ սաստիկ հակակիր էին, դարձեալ չեն հպատակեր նորընտիր կաթողիկոսին, այլ իրենց իբրեւ կաթողիկոս կը ճանաչեն Անեցի Բարսեղ եպիսկոպոսն:

Այս եկեղեցական վարչութեան ներքին երկպառակութեան հետ արտաքին հարստահարութիւնք եւս կը յաճախեն Վրաց եւ Յունաց կողմէն: Վրացիք մի Հայոց եկեղեցի կը հրդեհեն՝ Չատիկը իրենց հետ չը տօնելու պատճառաւ, եւ քառասուն աղօթաւորներ կ'այրեն, իսկ Կիլիկեցի Յոյնք կը սկսին Հայոց ազգէն չարախօսել եւ Պօլսոյ ու այլ տեղեաց մէջ գտնուած Հայերն նեղել եւ տառապեցնել, կրկին մկրտել շատերն եւ վերստին ձեռնադրել՝ ստիպելով, որ ամեն ծէս յունականին հետ միակերպ կատարեն: Այս յունական մոլեռանդութիւնը խաղաղելու նպատակաւ Լամբրոնացին Պօլիս կը զրկուի, իբրեւ պատգամաւոր կաթողիկոսի եւ Լեւոն իշխանի կողմէն: Սակայն անկարող կը գտնուի առաջն առնուլ եւ ցաւօք սրտի յետ կը դառնայ, իսկ հարստահարութիւններն կը շարունակին, շատ Հայեր բռնի կը ստիպուին յունանալ եւ շատերն տարաբնակ կը հալածուին Ալէքս Անգելոս (հրեշտակ) կայսեր իշխանութեան ժամանակ, ինչպէս կը գրէ Գրիգոր վարդապետն Սկեւռացի: Այս մոլեռանդութեան հուրը առաւել բորբոքելու համար Յոյնք այնպէս համբաւած էին, իբր թէ Հայոց հայրապետութեան կատարածը հասած է, ուստի հարկ է անշուշտ Հայոց քահանայքն վերստին ձեռնադրել, եւ այս յունական շաղփաղփութիւնը մերժելու համար երկար նամակ կը գրէ Լամբրոնացին առ Ոսկան անուն ոմն:

Մինչդեռ Յունաց կողմէն կրօնական յուզմունքներն կը շարունակին, Լատինաց կողմէն մտերմական երեւոյթներն աւելի նշմարելի

կը լինին: Լեւոն, բաւականին ընդարձակելով իւր իշխանութիւնն ու համբաւը, կը փափաքի թագաւոր օծուիլ եւ կը թղթակցի Հռովմայ Կեղեաստինոս Պապին եւ Ֆրետերիկոսի որդի Հենրիկոս Զ Գերմանիոյ թագաւորի հետ՝ յիշեցնելով Ֆրետերիկոսի խոստումն, ուստի եւ Պապն ու թագաւորն Մոգունտիոյ եպիսկոպոսի ձեռամբ արքայական թագ եւ արծուէնչան դրօշ կը զրկեն Լեւոնին, սակայն ընդ նմին կ'առաջարկեն նոյնպէս քանի մի խնդիրներ՝ ծիսական փոփոխութեանց նկատմամբ, որոց գլխաւորն էր տօները լատինականին համեմատ կատարել եւ ճրագալուցին՝ պահքը չըլուծանել, եւ այսպէս եկեղեցական խնդիրը կը սողոսկի պատուասիրական պարգեւներու տակ: Սակայն այս առաջարկութիւններն, որչափ որ ըստ երեւութիւն հաւանութիւն կ'ըստանան Լեւոնէն եւ կաթողիկոսէն, իրօք չեն կատարուիր եւ Հայք իրենց նախնի սովորութեան վրայ հաստատուն կը մնան: Շուտով հրաւիրանաց գրեր կ'ուղարկուին Լեւոնի եւ Կաթողիկոսի կողմէն զանազան տեղեր, որով եւ կը ժողովին 'ի Տարսոն եպիսկոպոսունք, վանահարք, իշխանք, գօրավարք եւ գօրք, նմանապէս Լատին եւ Յոյն երեւելի անձինք, եւ Գրիգոր կաթողիկոսի ձեռամբ թագաւոր կ'օծուի Լեւոն (1198), Յայտնութեան Տօնին, ուր կ'ատենաբանէ Ներսէս Լամբրոնացին, առաւել շքեղութիւն տալով հանդիսին: Յունաց Ալէքս Անգելոս կայսրն այս թագադրութեան լուրն առնելով՝ ինքն եւս թագ կը զրկէ եւ կը յորդորէ իւր զրկածն գործ դնել եւ ոչ լատինականն, սակայն Լեւոն երկուսն եւս փոփոխակի կը գործադրէ: Բայց երանի թէ Լեւոն աւելի նախապատիւ համարէր ազգային անշուք թագ մի՞ օտարաց շքեղագարդ թագերէն, որոց տակ հպատակութիւն քան թէ ինքնիշխան ազատութիւն կը ծածկուէր, թէ՛ իրեն եւ թէ՛ իւր յաջորդաց համար եւ որոնք պիտի երկարատեւ չը մնային Ռուբինեան ցեղի իշխանաց գլխոյն, ինչպէս եւ չը մնացին իսկ:

Ձորագետացիք եւ Շիրակացիք, լսելով, որ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն ոմանք հաւանութիւն ցուցած են լատինական առաջարկութեանց, սաստիկ վրդովմամբ գիր կը գրեն առ Լեւոն թագաւոր եւ կ'ամբաստանեն զԼամբրոնացին իբրեւ գլխաւոր համամիտ նորաձեւութեան. ուստի եւ Լեւոն կ'ըստիպուի Լամբրոնացւոյ եղբայր Հեթում Սեբաստոսի միջնորդութեամբ համոզել զԼամբրոնացին, որ տեղի չը տայ նորաձեւութեանց եւ ազգային խռովութեան, ապա թէ ոչ եպիսկոպոսական իշխանութենէ կը

ձգուի: Այս առթիւ երկար գիր կը գրէ Լամբրոնացին առ Լեւոն, զինքն արդարացնելու համար, բայց սակաւ ժամանակէն զկնի՝ սաստիկ ցաւով կը մեռնի քարոզութեան ժամանակ եւ նոյն ցաւով կը վախճանի, թողլով բազմաթիւ գրաւոր երկասիրութիւններ, որոց վրայ պիտի խօսինք առանձինն:

Լեւոն թագաւորն շատ եկեղեցիներ եւ վանքեր շինել կը տայ, բազմաթիւ պատերազմներ կը մղէ օտարաց հետ, բայց միանգամայն խստութեամբ կը սկսի վարիլ Լամբրոնի Հեթում եւ Կոստանդին իշխանաց հետ, եւ Գրիգոր կաթողիկոսն կ'ըստիպուի միջամտել եւ այս ազգային իշխանական յուզմունքները խաղաղել. եւ այն ինչ կը հասնի իւր խաղաղասիրական նպատակին, ինքն եւս կը վախճանի յետ եօթնամեայ կաթողիկոսութեան:

Դ.

Երկպառակութիւն կաթողիկոսական ընտրութեան համար. - Կաթողիկոսունք՝ Յովհաննէս Մեծարարոյ, Անանիա, Բարսեղ եւ Դաւիթ Գ Արքայակաղնկի. - Տարածանք ընդդէմ Չորսագերացոց. - Կոստանդին Ա Բարձրբերդի. - Յակոբ Ա Տարսնացի:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ հայրապետութենէն զկնի արդէն ազգային եկեղեցական վարչութեան մէջ սկսած էր ՚ի վեր երեւիլ մի ներքին երկպառակութիւն, եւ հիւսիսային ու արեւելեան Հայք կասկածանօք կը նայէին Կիլիկիա փոխադրուած կաթողիկոսութեան աթոռոյն վրայ: Այս երկպառակութիւնը բնական հետեւանք էր յունական եւ լատինական յարաբերութեանց, որոց մէջ ակամայ կը գտնուէին Կիլիկիոյ հայրապետներէն ոմանք: Այս երկպառակութիւնը առաւել կը ճարակի Գրիգոր Ապիրատի վախճանելէն զկնի, նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար: Ոմանք կը ցանկան Սեբաստիոյ Անանիա եպիսկոպոսն կաթողիկոս ընտրել, որ ազգական էր Պետրոս Գետադարձին, եւ կէսքն, յորդորանօք Լեւոն թագաւորի, կը ցանկան Սոսյ Յովհաննէս եպիսկոպոսն ընտրել, որ միանգամայն թագաւորի ազգականն էր: Մինչդեռ մի կողմէն Յովհաննէս կ'ընտրուի եւ կը ձեռնադրուի Հռոմկլայի մէջ, միւս կողմէն եւս կ'ընտրուի Անանիա Սեբաստացի, Կեսարիոյ եւ Փոքր Հա-

յոց ժողովրդի հաւանութեամբ: Սակաւ ժամանակէն զկնի Լեւոնի եւ Յովհաննէս Մեծաբարոյ կաթողիկոսի մէջ գժտութիւն կը ծագի եւ թագաւորի կամքով նոր կաթողիկոս մի եւս կ'ընտրուի Սսոյ մէջ, այն է Տէր Դաւիթ Գ: Այս դէպքն աւելի առիթ կը տայ Փոքր Հայոց բնակիչներուն աւելի ամուր պաշտպանել Անանիայի կաթողիկոսութիւնը: Բայց ընդ նմին Շիրակացիք եւս իրենց կաթողիկոս կ'անուանեն Անեցի Բարսեղ եպիսկոպոսն: Եւ ահա այսպէս մի եւ նոյն ժամանակի մէջ չորս անձինք անխորհրդաբար կաթողիկոսական անուն կը կրեն եւ ըստ այնմ Հայաստանեայց հոգեւոր հօտը 'ի չորս կուսակցութիւնս կը բաժանի:

Այս կաթողիկոսական վարչութեան բաժանման միջոցին նոր խնդիր մի կը ծագի: Զաքարէ Սպասաւարն եւ իւր եղբայրն Իւանէ Աթաբէզն, որոնք մեծ համբաւ ունէին եւ կը զօրավարէին Վրաստանի թագաւորութեան մէջ, թուղթ կը գրեն Յովհաննէս կաթողիկոսին (որովհետեւ Դաւիթ ընտրութիւնը տակաւին լսած չէին) եւ Լեւոն թագաւորին, եւ կը խնդրեն, որպէս զի ներուի իրենց - Ա. շարժական սեղան ունենալ զօրաբանակի մէջ եւ քահանայ պատարագելու համար, եւ Բ. Աստուածածնի Վերափոխման եւ Խաչի տօները ըստ ծիսից Վրաց կատարել:

Թագաւորն եւ կաթողիկոսն Դաւիթ, Զաքարէի առաջարկութեան վրայ խորհելու համար ժողով կը գումարեն (1204) Սիս քաղաքի մէջ շրջակայ եպիսկոպոսներէն եւ խորհրդակցելով հետեւեալ ութ կանոնական որոշմունքն կը զրկեն Զաքարէին, այն է - Ա. Պատարագել սարկաւազօք, դպրօք եւ քահանայական զգեստով: - Բ. Շարժական սեղան ունենալ եւ 'ի պատահել հարկին բացօթեայ վրանի մէջ պատարագել: - Գ. Պատարագ մատուցանել ո՛չ միայն ննջեցելոց, այլ եւ կենդանեաց համար: - Դ. Վերափոխման տօնը կատարել Օգոս. 15 եւ Խաչի տօնը՝ Սեպ. 14, Յունաց եւ Վրաց երկիրներուն մէջ: - Ե. Յայտնութեան եւ յարութեան շրագալուցին պահքը լուծանել միայն ձկամբ եւ իւղով: - Զ. Յարգել Փրկչի եւ սրբոց պատկերները: - Է. Առանց դպիր ձեռնադրելոյ՝ սարկաւազ չըձեռնադրել: - Ը. Կանոնական սահմանի մէջ փակել, որ կրօնաւորները սեպհական ստացուածք չունենան եւ միս չուտեն: Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսն իւր կողմէն կանխապէս կը զրկէ Զաքարէին մի եկեղեցանման վրան, մարմարոնեայ շարժական սեղան, սպասներ եւ քանի մի եկեղեցական պաշտօնեայք:

Զաքարէ այս կանոններն ու ընծաները ստանալով՝ ժողով կը գումարէ (1205) Լոռի քաղաքի մէջ, ուր կը գտնուի իւր ազգականն Գրիգոր Տուտէորդին՝ Հաղբատայ եպիսկոպոսն, Սանահնի Յովհաննէս վարդապետն, Դաւիթ Բորարեցին, Անիի Սարգիս եպիսկոպոսն (ըստ որում Բարսեղ արդէն վախճանած էր), Բջնոյ Վրթանէս եպիսկոպոսն եւ այլ եկեղեցականք: Ժողովի մէջ կը կարդացուին վերոգրեալ ութ կանոնական որոշմունքն, սակայն ժողովականներէն ոմանք կը հաւանին եւ շատերն կ'ընդդիմանան, ինչպէս Տուտէորդին, Յովհաննէս եւ Դաւիթ վարդապետներն եւ այլք, եւ այսպէս ժողովն կը լուծուի: Զաքարէ Սպասալարն սաստիկ կը զայրանայ եւ իւր կամքը բռնի յառաջ վարել կը ջանայ, ինչպէս եւ արդէն կը հրամայէ պատարագ մատուցանել, ուր եւ Տարոնացի Խաչատուր վարդապետն 'ի սկիզբն պատարագին կ'երգէ իւր յօրինած Խորհուրդ խորին երգը, որ մինչեւ ցայսօր եւս կ'երգուի Հայաստանեայց Եկեղեցոյ մէջ:

Զաքարէ, ջանալով իսպառ նուաճել իւր ընդդիմադիրներն, իւր զայրոյթն 'ի բռնութիւն կը փոխէ եւ ամենքն կալանաւորել կը ձգնի: Տուտէորդին կը փախչի Գետկայ վանքը՝ Մխիթար Գօշանուանի վարդապետին մօտ, բայց յետոյ այն տեղէն ելած ժամանակ կը բռնուի եւ կը կալանաւորի, իսկ միւսներէն ոմանք կը փախչին եւ ոմանք յերկիւղէ կը հնազանդին Զաքարէին: Շփոթութիւններն ու պառակտումներն կը յաճախին Արեւելից մէջ եւ համբաւն մինչեւ Կիլիկիա կը հասնի, որով շատ կը տրտմին Լեւոն թագաւորն եւ Յովհաննէս կաթողիկոսն. վասն զի Դաւիթ արդէն վախճանած էր եւ նոյն տարւոյն մէջ Անանիա Սեբաստացին եւս վախճանելով եւ Յովհաննէս միայն մնալով կաթողիկոսութեան մէջ՝ հաշտուած էր Լեւոնի հետ:

Զաքարէ, տեսնելով, որ կրօնական խռովութիւններն ու շփոթութիւններն երթալով աւելի կը զայրանան եւ կը տարածին, ժողով կը գումարէ (1207) Անիի մէջ (զոր նոր առած էր Պարսից ձեռքէն), ուր կը հրաւիրուի եւ Մխիթար Գօշն, սակայն տակաւին ժողովական խորհուրդն չը սկսած՝ ազմուկ եւ շփոթութիւն կը յուզի եւ անկատար կը մնայ: Ժողովականներէն շատերն կ'աքսորուին Զաքարէի ձեռամբ, եւ 'ի վերջոյ Իւանէ Աթաբէգի միջնորդութեամբ կ'ազատին: Իսկ Սասկան ութն առաջարկութիւններէն մի քանիսն կիրառութեան մէջ կը մնան եւ մի քանիսն իսպառ կը մերժուին:

Ձենք տարակուսիր վերոգրեալ դէպքերէն հետեւցնելու, որ Ջաքարէի հալածասիրական վարմունքն դատապարտելի է պատմութեան անաչառ դատաստանին առջեւ: Վասն զի, իշխանական սաստ եւ սպառնալիք 'ի գործ դնել այն տեղ, ուր միայն խորհուրդ եւ համոզումն կը պահանջուի, այս կը նշանակէ՝ սիրոյ տեղ սուր շողացնել, որ պատերազմական գործի է եւ ոչ եկեղեցական ժողովի:

Ջաքարէն, իբրեւ զաւակ Եկեղեցւոյ, իրաւունք ունէր միայն իւր կարծիքը յայտնել, իսկ Սասկան առաջարկութեանց ընդունելութիւնն կամ մերժումն ընդհանուրի որոշման գործ էր: Ա՛յս է եկեղեցական ժողովի անբռնաբարելի սկզբունքն, եւ ուր այս սկզբունքն կը պակսի, այն տեղ ժողովը վճռողական նշանակութիւն չունի, ինչպէս եւ չունեցան իսկ այն ամեն ժողովներն, որոնք, առանց ընդհանուր Ազգի հաւանութեան, եղան միայն յունական եւ լատինական թելադրութեամբ, եւ բաց 'ի ազգային երկպառակութիւններէ՝ ուրիշ շահաւէտ արդիւնք չունեցան: Եթէ Ազգին մնար, Ազգն եւ ո՛չ եկեղեցական ժողովներու կարօտութիւն եւ ժամանակ ունէր իւր բազմատազնապ վիճակին մէջ:

Եւ ահա՛ այսպէս, մինչդեռ Արեւելեան Հայոց մէջ տակաւին երկպառակութիւններն կը շարունակէին, սաստիկ վրդովումն կը ծագի Կիլիկիոյ սահմանի Հայոց եւ Լատինաց մէջ եւ Լեւոն թագաւորն կ'ըստիպուի բոլոր լատինական կղերը արտաքսել, որոնք սկսած էին երկպառակութեան որոմն սերմանել: Այս մասին թղթակցութիւններ կը լինին Պապերու կողմէն, բայց Լեւոն չանսար բնաւ, եւ սակաւ ժամանակէն զկնի կը վախճանի, որուն տեղ թագ կը կապէ իւր Ջապէլ դուստրն, Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ իշխանաց հաւանութեամբ: Շատ չանցնիր կը վախճանի նոյնպէս եւ կաթողիկոսն, 18-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի, եւ կը յաջորդէ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի:

Սորա կաթողիկոսութեան ժամանակամիջոցին Սկիւթական եւ Հոնական բարբարոսներն, կամ, աւելի պարզ ասել, Թաթարական բռնաւորներն՝ Չինգիսխան, Ջալալէդին, Չարմաղան, Բաչու եւ այլք արիւնով կը լուան Ասիական երկիրները, մանաւանդ Ադուանից աշխարհն, Վրաստան եւ Հայաստան, եւ ամեն բարբարոսական կոտորածներով եւ ասպատակութեամբ կը սասանեցնեն քրիստոնեաները, եւ երբեմն եւս խոշտանգելով կը ստիպեն իրենց հաւատն ուրանալ: Ջապէլի նոր ամուսին՝ Հեթում թագաւորն, եւ Կոստան-

դին կաթողիկոսն ո՛չ միայն անձեռնհաս կը լինին օգնել Արեւելեան Հայերուն, այլ հազիւ հազ Կիլիկիոյ մէջ յուզուած պապական եւ յունական խնդիրներով կը զբաղին, եւ եկեղեցական ներքին բարեկարգութեանը հսկելու համար (1243) ժողով կը գումարեն Սիս քաղաքի մէջ եւ 25 կանոններ կը հաստատեն, մեծ մասամբ նախնական կանոններէն առնլով, որոնք գլխաւորապէս եկեղեցականաց պարտուց կը վերաբերին եւ ժողովրդի հետ ունեցած յարաբերութեանց:

Այս 25 կանոնաց վերջինն՝ վերջին Օծման կը վերաբերէր, զոր Հռովմայ Պապը խնդրած էր կաթողիկոսէն իւղով կատարել, սակայն այս պապական առաջարկութիւնն ամենեւին չընդունուեցաւ Ազգի կողմէն, որովհետեւ ընդդէմ էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սովորութեան, որ միայն աղօթքով կը կատարէ:

Այս կանոնները կ'առնու Վարդան Բարձրբերդցի վարդապետն եւ կը տանի Հայաստանի զանազան կողմերն, իբրեւ այցելու, ունենալով իւր հետ կաթողիկոսի կողմէն շրջաբերական թուղթ առաջնորդներուն եւ իշխաններուն գրուած, որով կ'ուրախանան ամենքն, եւ այսպէս Վարդան, յետ այցելութեան, դառնալով 'ի Հռովմայ, կ'ուղեւորի անտի վերստին իւր մենարանն, Անդրէի վանքն եւ կը պարապի ընթերցասիրելով եւ ուսուցանելով:

Առաջ ասացինք արդէն, որ լատինական յարաբերութիւններն միանգամ սկսելով՝ անդադար պիտի վրդովէին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետական անդորրութիւնը, եւ այսպէս իսկ կատարեցաւ: Վասն զի, Կոստանդնի կաթողիկոսութեան ժամանակ 'ի վեր երեւեցաւ Լատինաց կողմէն Հոգւոյն Սրբոյ բղխման խնդիրն, եւ Պապերն սկսան պահանջել Հայոց վարդապետական դաւանութիւնը այս մասին: Սակայն որչափ որ լատինական պահանջումներն յարատեւեցան եւ Հայոց վարդապետներէն ոմանք լատինական դարձուածներով կամեցան վարդապետել, այնու ամենայնիւ Հոգւոյն Սրբոյ բղխումն աստուածային անհաս խորհրդներէն մին լինելով՝ անյուծանելի մնաց, եւ Հայք իրենց նախնական կիրառութիւնը պահպանեցին, Հոգւոյն Սրբոյ բղխումն 'ի Հօրէ ասելով եւ ո՛չ ըստ Լատինաց եւ յՈրդւոյ:

Քրիստոնէական կրօնի վարդապետութեան մէջ ամենէն վնասակար ընթացքն է բառերու վէճ յարուցանելն: Վասն զի բառերու վէճն տեսակ մի ժանտախտ է, որ քրիստոնէից միտքը կը ճարակէ եւ սէրը կը ցամաքեցնէ սրտերէն: Եկեղեցի մի, որ յաճախ բառական

վէճեր կը յարուցանէ, կը նշանակէ, որ չուզեր Քրիստոնէութեան հոգին ճանաչել, որ սէր կը պահանջէ հաւատացեալներէն եւ ո՛չ տարապարտ շատախօսութիւն: Վասն զի բառական վէճերն ամենեւին վախճան չունին, եւ որչափ յուզուին, այնչափ պիտի յարատեւեն, ինչպէս եւ մինչեւ ցայսօր կը տեւեն Յունաց կողմէն՝ Քրիստոսի բնութեան վէճն եւ Լատինաց կողմէն՝ Հոգւոյն Սրբոյն բղխման, եւ երկար դարերով մեծաքանակ էջեր գրաւած են մատենագրութեանց մէջ: Բայց մեր բաղձանքէն հեռու լինելով այս տեսակ նիւթոց վրայ երկար խօսիլը, դարձեալ մեր պատմութիւնը շարունակենք:

Կոստանդին կաթողիկոսն, Լատինաց նորարծարծ վէճերուն մէջ բաւականին տարուբերելով եւ Եգիպտոսի Սուլթաններէն Կիլիկիային հասած հարստահարութեանց եւս ականատես լինելով, 47-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի խորին ծերութեան մէջ:

Ե.

Վիճակ Եկեղեցոյն հայաստանեայց. Յակոբ Ա Տարսնացի, Կոստանդին Բ Սսեցի, Սրեփաննոս Դ, Գրիգոր Է Անասարզեցի, Կոստանդին Գ Լամբրոնացի:

ԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ վիճակը խիստ տխուր կերպարանք կ'առնու վերոգրեալ կաթողիկոսաց հովուապետութեան ժամանակ: Արտաքին հարստահարութիւններն կը սաստկանան Արեւելից մէջ՝ թաթարական իմաներէն եւ Կիլիկիոյ մէջ՝ Եգիպտական Սուլթաններէն, բայց ոչ պակաս կը սաստկանան ընդ նմին եւ եկեղեցական ներքին գծտութիւններն ու աղաւաղումներն:

Կոստանդին Բարձրբերդեցւոյ մահէն զկնի՝ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնն բաւական կը յետաձգի եւ 'ի վերջոյ (1268) կ'ընտրուի Յակոբ Ա Տարսնացի կամ Կլայեցի, որ Ներսէս Շնորհալուոյ Ընդհանրական Թղթերն օրինակել տալով կը ղրկէ իւր ժամանակի եպիսկոպոսներուն, առաջնորդներուն, վարդապետներուն եւ այլն, պատուիրելով, որ ըստ այնմ վարեն իրենց կեանքը եւ հսկեն հօտին վրայ: Իսկ ինքն Եկեղեցւոյ ներքին բարեկարգութեանը կըզբաղի, որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ կը յայտնուին Մեծին Ներսիսի նշխարքն Թիլն աւանի մէջ, ինչպէս կը յիշատակուի Երզնկացի Յով-

Հան վարդապետի յօրինած Որ զլոյս անճառ շնորհաց շարականին մէջ:

Յակոբ Ա կը վախճանի եւ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար խռովութիւններ կը ծագին: Լեւոն թագաւորն կ'աշխատի կաթողիկոս ընտրել տալ Գրիգոր Անաւարզեցին, բայց վանականք եւ առաջնորդք կը դիմադրեն, ասելով թէ՛ Հոռոմ է, նաեւ դիւրահաւան, որ կարող է առաւել աղէտից պատճառ դառնալ, քան թէ անդորրութեան: Ոմանք կը ցանկան Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանի որդի Ստեփաննոս քահանայն ընտրել, որ սոյն ժամանակ եկած էր ՚ի Կիլիկիա՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու Սիւնեաց աշխարհին վրայ, սակայն սորա ընտրութեանն եւս շատերն անհաւան կը գտնուին: Ի վերջոյ կ'ընտրուի Կոստանդին Բ Կատուկեցի (1287), որ եւ Պրօնագործ կը կոչուի մականուամբ: Սա եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Ստեփաննոս Օրբէլեան (ըստ ոմանց Ուռպէլեան)՝ որդի Տարսայիճ իշխանին եւ կը դարձնէ Սիւնեաց աշխարհն, որ յետոյ աննկուն ախոյեան կը հանդիսանայ ընդդէմ քաղկեդոնականութեան: Սակայն, սակաւ ժամանակէն զինի սաստիկ գժտութիւն կը ծագի Հեթում թագաւորի եւ Կոստանդին կաթողիկոսի մէջ, որոյ պատճառաւ եւ կաթողիկոսն Աթոռէն կը զրկուի ու կ'աքսորուի, եւ նորա տեղ կաթողակալէ Ստեփաննոս Դ Հոռովկայեցի (1290): Սա, Հեթում թագաւորի հրաւիրանօք Հոռովկայէն Սիս կը կոչուի, ըստ որում սաստիկ վէճեր սկսած էին յուզել Յունաց եւ Հայոց մէջ Զատիկի տօնի կատարման համար, եւ կ'որոշուի Զատիկը կամ Ծնազատիկն Յունաց հետ տօնել, սակայն այս որոշումն ամենեւին ընդունելութիւն չը գտներ Ազգի կողմէն, եւ դարձեալ կը շարունակեն իրենց նախնական սովորութիւնն:

Ստեփաննոսի կաթողիկոսութեան ժամանակ Եգիպտոսի Աշրաֆ բռնաւորն արիւնհեղութեամբ կը թաթաւէ բոլոր Կիլիկիա, Հոռովկայի ամրոցը կը գրաւէ աւերմամբ, կաթողիկոսարանն կը կողոպտէ եւ եկեղեցւոյ սպասները կը յափշտակէ, ընդ որս եւ Լուսաւորչի աջն (բայց յետոյ կը դարձնէ). կաթողիկոսն կը գերուի յԵգիպտոս միւս գերելոց հետ, եւ այն տեղ դառն ցաւօք պանդխտութեան մէջ կը վախճանի Գամեայ կաթողիկոսութենէն զինի:

Ստեփաննոսէն յետոյ կ'ընտրուի Գրիգոր Անաւարզեցի եւ կաթողիկոսական աթոռն կը փոխադրուի ՚ի Սիս, վասն զի Հոռովկայն արդէն աւերուած էր: Գրիգոր Յայսմաւուրքի ընթերցուածները կը-

սահմանէ ըստ աւուրց ամսոյ եւ կը յաւելու շատ բաներ՝ յունարէնէ եւ լատիններէնէ թարգմանելով: Կը հետամտի քանի մի ծէսեր, ըստ յունական եւ լատինական սովորութեան, յարմարել, եւ ինքն առանձին տօնացոյց կը յերիւրէ: Սակայն այս փոփոխութիւններն ամենեւին չեն ընդունուիր, այնպէս, որ երբ կը լսեն Արեւելեան վարդապետներն Գրիգորի կաթողիկոսանալն եւ գաղտնի ջանքերն սաստիկ կը զայրագնին, ըստ որում առաջուց արդէն հռոմասէր կը կոչէին, ժողով կը գումարեն Փոքր Սիւնեաց մէջ եւ ստորագրութեամբ առաջնորդ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց սաստիկ յանդիմանութեան թուղթ կը գրեն, որով երկարօրէն ազգային նախնական ժողովներն թուարկելէն եւ յունական ու լատինական միակերպութեան վնասներն բացատրելէն զկնի՝ կը սպառնան ամենեւին կաթողիկոս չը ճանաչել զԳրիգոր, եթէ համարձակի նախնական սովորութիւններն ազաւաղել:

Գրիգոր առ ժամանակ մի կը լռէ՝ սարսափելով իւր դէմ բորբոքուած յուզմունքէն, եւ ապա միջոց գտնելով՝ վերստին թուղթ կը գրէ Արեւելեան քանի մի վարդապետաց իւր առաջին մտադրութիւնն յառաջ տանելու համար, սակայն, այս անգամ դիմադրութիւնն եւս աւելի կը սաստկանայ: Ուստի Գրիգոր, յամառելով իւր մտադրութեան վրայ, թուղթ կը գրէ Հեթում թագաւորին՝ օգնել իւր սոյն ձեռնարկութիւնը՝ ի կատար հասուցանելու համար եւ ժողով գումարել, իսկ ինքն, դաւանութեան գիր պատրաստելով, կը յանձնէ Հեթումի որդուն՝ Լեւոն թագաւորին, բայց իւր ազգավնաս խորհրդոց կատարումն չը տեսնելով՝ կը վախճանի (1306) իւր 14 ամեայ կաթողիկոսութեամբ խռովութիւն միայն յուզելով Ազգի մէջ:

Լեւոն, ցանկալով Գրիգորի մտադրութիւններն յառաջ վարել, ժողով կը գումարէ Սիւս արքայանիստ քաղաքին մէջ, ոչ միայն նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար, այլ եւ Գրիգորի դաւանաբանական թուղթը կամ նամակը կարդալու եւ քննադատելու համար: Այս ժողովոյն մէջ, ուր ներկայ կը գտնուին բաւականին եկեղեցականք եւ նոյն ինքն Լեւոն, իւր հայրն Հեթում եւ այլ իշխանք, վերստին կաթողիկոս կ'ընտրուի Կոստանդին Բ Պրօնագործ, որ առաջ մերժուած էր Աթոռէն եւ շատերն. գուցէ յերկիւղէ թագաւորին հաւանութիւն կը տան ժողովական որոշումներուն, բայց երբ կըսկսին գործադրել, սաստիկ խռովութիւն կը ծագի ժողովրդեան մէջ, ուստի եւ ոչ միայն անգործադիր կը մնան, այլ եւ շատերն կը թշնամանան կաթողիկո-

սի, Լեւոնի եւ Հեթումի հետ (որ թագաւորահայր կը կոչուէր, թէեւ Լեւոն իւր եղբօր որդին էր), թէ ինչո՞ւ նոյն կանոններն Սոսյ մէջ կը պահպանեն. եւ այսպէս զանազան ամբաստանութեամբ կը մատնեն թաթարաց Պիլարդու Խանին, որ խաբէութեամբ իւր մօտ կոչելով զՀեթում եւ զԼեւոն եւ այլ իշխաններ՝ բոլորն միասին սպաննել կը տայ: Այսպիսի չարիքներ կը ծնանին ահա՛ ծիսափոխական հետամտութիւններէն, ինչ տեղ որ Ազգին հաւանութիւնը չը կայ:

Լեւոն Դ-ին կը յաջորդէ իւր Օշին եղբայրն, եւ որովհետեւ աղէտից պատճառն եկեղեցական խնդիրներն էին, եպիսկոպոսներն ու վարդապետներն ՚ի ժողով կը հրաւիրէ, բայց նոքա կը մերժեն նոր թագաւորի հրամանը: Սակայն մեծ բազմութիւն քահանայից, սարկաւազաց, վանականաց, ընդ նմին բազմաթիւ արք եւ կանայք ինքնին Սիս կը ժողովին եւ ահագին աղմուկ յարուցանելով իսպառ կը նանրացընեն Սսական ժողովին որոշումներն, որ Գրիգոր Անաւարզեցւոյն դաւանադրոյն շնորհիւ յուզուած էր: Օշին զայրանալով՝ շատերը կը մատնէ բանտից, կապանաց, աքսորանաց եւ մինչեւ անգամ մահուան, բայց չը յաջողիր եւ ոչ մի ծիսական փոփոխութիւն ընդունել տալ, իսկ Կարնոյ Գրիգոր եպիսկոպոսն բաժակին մէջ ջուր խառնելու համար կը սպանուի ժողովրդէն: Այս խռովայոյզ միջոցին Երուսաղէմի Սարգիս եպիսկոպոսն հրովարտակ կը հանէ Եգիպտոսի Սուլթանէն եւ շատ եպիսկոպոսներ իւր կողմը շահելով՝ պատրիարք կ'ընտրուի Երուսաղէմին, (1311) որով եւ կը սկսի Հայոց Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը, թէեւ սոյն պատրիարքութեան գոյութիւնը աւելի հին ժամանակաց մէջ սկզբնաւորուած կ'երեւի, որուն ապացոյց է Երուսաղէմի վանուց մէջ գտնուած Աբրահամ պատրիարքի անուամբ տապանագիրն, որ 1250 թուականը կը կրէ:

Օշին վերստին փորձ կը փորձէ Ատանայի մէջ ժողով գումարել իւր ծիսափոխական մտադրութիւնը յառաջ տանելու համար, բայց դարձեալ անյաջողութեան հանդիպելով՝ իսպառ կը հրաժարի ստիպմունքէ: Օշին, իւր երկրին ներքին եւ արտաքին աղէտալի վիճակը տեսնելով, որուն գլխաւոր պատճառն ինքն էր, Կապանի Յակոբ եպիսկոպոսն Արեւմուտք ղրկելով՝ օգնութիւն կը խնդրէ պապին միջնորդութեամբ եւրոպական թագաւորներէն, սակայն փոխանակ օգնութեան, յորդորական թուղթ միայն կը ստանայ պապէն, որոյ նպատակը կը լինի լատինական ծէսերը յառաջ վարել Հայոց ժողովրդի մէջ. եւ այն ՚ի զուր աշխատանք:

Օշինին կը յաջորդէ Լեւոն Ե, որոյ թագաւորութեան ժամանակ Եգիպտոսի Սուլթաններն լսելով, որ Հայք ընտանութիւն ունին Լատինաց հետ եւ շարունակ պատգամաւորութիւններ եւ թղթակցութիւններ կը լինին, աւելի կը զայրանան եւ թաթարներու ու թիւրքմեններու հետ միանալով Կիլիկիա կ'ասպատակեն՝ անհնարին տառապանքներ հասուցանելով քրիստոնէից:

Այս տառապանաց լուրը պապին հասնելով՝ կը ջանայ վերստին յորդորել Եւրոպական թագաւորներն, որ Արեւելք արշաւեն եւ քրիստոնէից օգնեն, բայց ապարդիւն կը մնայ պապական յորդորը: Սոյն ժամանակ Կոստանդին պրօնագործ կաթողիկոսն կը վախճանի եւ կը յաջորդէ Կոստանդին Գ Լամբրոնացի (1323), որ անձամբ Սուլթանին կ'երթայ եւ խաղաղութեան դաշն հաստատելով՝ առ ժամանակ մի պատճառ կը դառնայ աղէտից դադարման: Սակայն կարճ ժամանակէն զկնի այս դաշն կը լուծուի լատինական յարաբերութեանց առթիւ եւ եգիպտական աւերմունքներն կը շարունակին, ինչպէս վերջը պիտի տեսնենք:

2.

Յակոբ Բ Սսեցի. - Սկզբնատորթիւն Ունիթոտորթեան. - Աղմուկ կրօնական.
- Միւխթար Քոնեցի, Մեսրոպ Արքուագեցի, Կոստանդին Գ, Պօղոս Ա,
Թէոդորոս Բ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻՈՅ մահէն զկնի՝ կաթողիկոսական Աթոռն կը բարձրանայ Յակոբ Բ Սսեցի՝ քեռորդի Գրիգորի Անաւարզեցւոյ (1327), երբ արդէն ներքուստ եւ արտաքուստ արհաւիրները կը տիրէին: Արհաւիրքներ, որոնք ոչ միայն Հայոց քաղաքական ոյժը կը սպառեն, այլ եւ բարոյականն սաստիկ կը տկարացնեն կրօնական երկպառակութիւններով:

Յակոբայ կաթողիկոսութենէն մօտ տասն տարի առաջ Բարդուղիմէոս լատին եպիսկոպոսն, Յովհաննէս պապի հրամանաւ Ատրպատականի կողմերը գալով, կը սկսի քարոզել եւ վարպետութեամբ եկամուտներ պատրաստել լատինականութեան համար: Քոնեցի Յովհաննէս հայ վարդապետն, որ աշակերտ էր Նչեցի

Եսայի վարդապետին, կ'երթայ կը յարի Բարդուղիմէոսին եւ լատիններէն ուսանելով՝ կը սկսին զանազան գրքեր թարգմանել՝ Հայաստանի մէջ տարածելու համար: Յետ ժամանակաց դառնալով Յովհաննէս՝ Քոնի աւանը՝ կը գրէ իւր աշակերտակիցներուն, որ ժողովին եւ Բարդուղիմէոսի հետ խօսին ու խորհին կրօնական եւ ծիսական վարդապետութեանց վրայ: Աշակերտակիցներէն ոմանք կը ժողովին եւ մոլեռանդութեան ուխտիւ կ'ուխտեն ազգային աւանդութիւններն իսպառ թողուլ եւ լատինական պաշտամունքներով վարիլ: Երբ կը սկսին իրենց նենգ ուխտը կատարելու աշխատիլ եւ ժողովրդին եւս ծիսափոխութիւն քարոզել, գժտութիւններն ու աղմուկները կը սաստկանան: Եսայի վարդապետն յանդիմանական գիր կը գրէ Քոնեցւոյն եւ իւր համախոհներուն, որ թողուն իրենց ազգավնաս ընթացքը, սակայն նոքա չեն անսար եւ կը շարունակեն իրենց մտադրութիւնը: Հայոց առաջնորդներն ու վարդապետները զայրանալով՝ հալածական կ'առնեն Քոնեցեան կարգափոխներն եւ ոմանք կը կալանաւորին Լեւոն թագաւորի հրամանաւ: Հալածեալ ծիսափոխներն Լեւոնի վրայ ամբաստանութիւններ կը գրեն պապին՝ ներկայացնելով իբրեւ խափանիչ ուղղափառութեան, եւ այս պատճառաւ Պապը կը ժխտէ իւր խոստումը, որով դրամական օգնութիւն խոստացած էր Լեւոնին եւ գիր կը գրէ Յակոբ կաթողիկոսին չը հալածել Քոնեցեան դասախումբը, եւ կաթողիկոսն կը ջանայ կերպով մի խաղաղել, բայց չը յաջողիր: Բարդուղիմէոս կը մեռնի եւ Քոնեցին 'ի Հռովմ կ'ապաստանի եւ Յովհաննէս պապէն օժանդակութիւն գտնելով ու հրաման առնելով՝ կը դառնայ եւ կը հաստատէ Հայաստանի մէջ Դոմենիկեան Միարարաց կարգը, որ լատիններէն Ունիթոռ կը կոչուին: Պապէն վաւերացած այս Ունիթոռական կարգաւորները կը սկսին զանազան վանքեր շինել, լատինական գրքեր թարգմանել եւ իբր թէ ժողովուրդն 'ի մոլորութենէ յուղղափառութիւն դարձնելու ջանալ: Ով որ Ունիթոռութեան կը յարի, կը ստիպուի նոր մկրտուիլ եւ ձեռնադրուիլ եւ Դոմենիկեան կարգի լատինական զգեստը հագնիլ:

Ունիթոռութեան գլխաւոր արբանեակներ կը դառնան Որմիոյ Ներսէս եպիսկոպոսն Պալիէնց եւ Կարնոյ եպիսկոպոսն Սիմէօն Պէկ, որք կը սկսին Հայոց մկրտութիւնն ու պատարագը երկբայելի քարոզել եւ բաղանիքներու, տուներու եւ այգեստաններու մէջ շատերը ծածուկ մկրտել, որովհետեւ սաստիկ երկիւղ կը կրէին յայտնապէս

իրենց ցնորքները գործ դնելու, վասն զի Ազգն իրենց դէմ էր: Յակոբ կաթողիկոս եւ Լեւոն թագաւորն իշխանական սաստիւ Ունիթոռներէն ոմանք կ'աքսորեն, ոմանց պատիժ կըսպառնան եւ ոմանք կը կալանաւորեն, որոնց հետ Սիմէոն եւ Ներսէս եպիսկոպոսներն, որ կարգէ եւ եկեղեցական հաղորդութենէ եւս կը լուծուին: Սակայն կեղծաւորութեամբ բանտարկութենէ վերստին ազատուելով՝ Ներսէս Կանչոյ բերդին մէջ կ'ամրանայ, եւ զկաթողիկոսն ամբաստանելով՝ խռովութիւն կը յուզէ եւ հագիւ հագ քարկոծուելէ զերծանելով՝ հեռաւոր տեղեր կ'ապաստանի: Կաթողիկոսն գիր կը գրէ պապին Ունիթոռութիւնը զսպել եւ Եկեղեցւոյ խաղաղութիւնը ապահովել, բայց Ունիթոռական խուճբը կը յաջողի թագաւորն ու կաթողիկոսը ամբաստանել գրով պապին առջեւ եւ այսպէս իւր դիրքը ապահովել:

Սոյն միջոցին եգիպտական բռնաւորներն վերստին կ'ասպատակեն Կիլիկիա եւ Լեւոնէն երդումն կը պահանջեն, որ ամենեւին չը թղթակցի պապի եւ կամ Արեւմտեան թագաւորաց հետ: Լեւոն կ'երդնու եւ երկիրը փոքր ինչ կը խաղաղի, բայց Բենեդիկտոս պապն, ընդդէմ խղճի, իրաւունք կը համարի կոնդակաւ Լեւոնի երդումը լուծել եւ ստիպել, որ իւր ընտանութիւնը չըպակսեցնէ Արեւմուտքէն: Լեւոն կուրօրէն կը հպատակի եւ կը դրժէ իւր երդմանը, եւ ահա՛ Եգիպտացիք, զայրագին կատաղութեամբ Կիլիկիա թափուելով, բերդերն անգամ կը կործանեն: Կաթողիկոսն Յակոբ կը դժկամակի Լեւոնի արարմանց դէմ եւ Լեւոն զայրանալով՝ աթոռէ կ'ընկենու զԿաթողիկոսն եւ տեղը կը հաստատէ Մխիթար Քոնեցին:

Ներսէս Պալիենց իսկոյն կը դիմէ Մխիթար կաթողիկոսին՝ պաշտպանութիւն գտնելու յուսով, բայց չընդունուիր. ուստի եւ զայրացած կը դիմէ Բենեդիկտոս ԺԲ Պապին, որ Գաղղիոյ Աւինիոն քաղաքի մէջ էր, եւ կը մատուցանէ գրքոյկ մի, Ունիթոռական խուճբի հնարագիտութեամբ յերիւրուած եւ 117 գլխաւոր յօդուածներէ բաղկացած, որոց մեծ մասն ստայօղ գրպարտութիւններ էին Հայոց դաւանութեան վրայ, բայց յիշուած էր նմանապէս, որ Հայոց կաթողիկոսն ամենեւին պապական գլխաւորութիւնը չընդունիր եւ իւր ընտանութիւնը Լատինաց հետ միայն արտաքուստ եւ առ երեսս է: Պապն իսկոյն սոյն գրքոյկը Կիլիկիա կը ղրկէ եւ թողնի կը գրէ Լեւոնին ու Կաթողիկոսին, որ ժողով գումարեն եւ պատասխանեն գրքոյկի պարունակութեանը: Տակաւին ժողովը չըգումա-

րուած՝ Լեւոն կը վախճանի, իսկ Մխիթար կաթողիկոսն նորընտիր Կոստանդին թագաւորի հետ (որ ՚ի հօրէ Լատին էր) եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ կը հրաւիրէ ՚ի Սիս, ուր քննութեան կ'առնուի Ունիթոռական գրքոյկն, կը գրուի պատասխան եւ պատգամաւորաց ձեռքով կը ղրկուի Բենեդիկտոս պապին, որ արդէն վախճանած էր. ուստի իւր յաջորդը՝ Կղէմէս Զ, կ'ընդունի պատգամաւորներն ու պատասխանագրութիւնը եւ սաստիկ կ'ուրախանայ, ըստ որում, Ունիթոռաց ինքնահնար գրախօսութեանց հերքումէն զատ, պատասխանագրութեան մէջ կային քանի մի շողոքորթութիւններ եւս, որք խիստ հաճոյական էին պապին եւ որոց համար գոհունակութեան կոնդակներ կը գրէ Հայոց կաթողիկոսին եւ թագաւորին:

Կոստանդին թագաւորն յայտնապէս կը ստիպէ Հայերն, որ լատինական ծիսիւ վարին, եւ այս պատճառաւ կը սպանուի զօրականներէն եւ կը յաջորդէ իւր եղբայրն Գուրտոն, որ նմանապէս կը սպանուի իւր նախորդին ընթացքով վարուելու համար եւ կը յաջորդէ Կոստանդին ոմն ՚ի հօրէ հայ, որ եւ կը սկսի մտերմաբար թղթակցիլ պապին հետ՝ Արեւմտեան թագաւորաց օգնութեանը ապաւինելով: Եգիպտացւոց Ամիրան այս լատինական մտերմութեան առթիւ Կիլիկիա կը յարձակի քրիստոնէական կրօնքը սպառնալու ջնջելու, որով եւ սաստիկ պատերազմներ կը սկսին: Կոստանդին օգնութիւն կը խնդրէ Արեւմուտքէն եւ կը խոստանայ, յետ յաջողութեան, բոլոր հայերն լատինացնել ծիսիւք եւ արարողութեամբք: Մխիթար եւս գրութեամբ կը խնդրէ պապէն դադարեցնել կրօնական հարցափորձերն ու պահանջմունքներն, զորս կը յուզէին Լատին կրօնաւորներն, եւ իւր հայրապետական իշխանութեանը արգելք կը դառնային: Պապը կաթողիկոսի թուղթը (որուն մէջ պապութեան հաճոյական կէտեր եւս կային) կը ներկայացնէ Ներսէս Պալիենցին եւ միւս Ունիթոռներուն ստուգուելու նպատակաւ: Բայց նոքա կը հաւաստեն, որ Մխիթարայ գրութիւնը լոկ քաղաքավարական է, իսկ իրօք ո՛չ պապական գլխաւորութիւն կը ճանաչէ նա եւ ոչ Կիլիկիա ղրկուած պապական դեսպաններուն կ'անսայ: Պապը կը վրդովի եւ գրաւոր երդումն կը պահանջէ կաթողիկոսէն, բայց տակաւին պատասխան չընդունած կը վախճանի: Կաթողիկոսն գրաւոր երդումն չը տար, այլ միայն Յակոբ Սսեցին (երբեմն կաթողիկոս), ինքնին Գաղղիա երթալով, կերպով մի կը հաճէ Իննովկենտիոս Զ նոր Պապի սիրտը եւ դառնալով ՚ի Կիլիկիա՝ Մխիթարայ մահէն զկնի վերստին կաթո-

ղիկոս կ'ընտրուի (1355), եւ 4 տարիէն յետոյ վախճանելով՝ տեղը կը յաջորդէ Մեսրոպ Արտագեցին՝ Թաղէի վանուց վանահայրն:

Կրօնական վէճերն անընդհատ կը շարունակէին, մանաւանդ Ունիթոուաց շնորհիւ, եւ հայ եկեղեցականներէն ոմանք սկսած էին ջրախառն պատարագել: Ուստի նորընտիր կաթողիկոսն ժողով կը գումարէ Սսոյ մէջ, ուր եւ ժողովականաց հաւանութեամբ պատուէր կը գրուի ամեն տեղ, որ անփոփոխ պահպանեն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելական սովորութիւնն, այն է անապակ գինեաւ պատարագելն: Մեսրոպի կաթողիկոսութեան չորրորդ տարւոյն մէջ Կոստանդին թագաւորն կը վախճանի եւ տեղը կ'ընտրուի Լեւոն Զ Լուսինեան, Գուրտոնի ազգականութենէն, որոյ թագաւորութեան ժամանակամիջոցը Ռուբինեանց իշխանութեան վերջին ճգնաժամը կը կազմէ եւ արտաքին ու ներքին աղէտից յորդութեան սարսափելի վայրկեանը: Մի կողմէն ազգային քաղաքական կացութիւնը կը քայքայի Եգիպտոսի եւ Բաղդատի Սուլթանաց արիւնահեղ յարձակմունքներով, եւ միւս կողմէն կաթողիկոսական իշխանութիւնն արհաւիրաց մէջ կը տատանի: Լեւոն, քանի մի պատերազմներ մղելէն զկնի, կը կալանաւորուի եւ քանի մի կաթողիկոսունք, որոնք Մեսրոպին կը յաջորդեն, ինչպէս են Կոստանդին Դ, Պողոս Ա եւ Թէոփորոս Բ, թափառական կը շրջին եւ հազիւ հազ ձեռնադրութեան եւ միւռոնի օրհնութեան համար կ'արժանանան կաթողիկոսարանի երես տեսնել, որովհետեւ Կիլիկիա արհաւիրանաց ասպարէզ կը դառնայ: Լեւոն թագաւորն, կալանաւորութենէ ազատուելով եւ Երուսաղէմէն Եւրոպա անցնելով, կը թափառի Սպանիոյ, Իտալիոյ, Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ մէջ, օգնութիւն գտնելու եւ իւր իշխանութիւնը կանգնելու յուսով, բայց չը հասնելով իւր նպատակին՝ կը վախճանի (1393) Փարիզի մէջ եւ կը թաղուի Կելեստինեանց վանքի մէջ, որուն հետ կը թաղուի նմանապէս եւ Ռուբինեանց թագաւորական Հարստութիւնը:

Թէոփորոս կաթողիկոսն եւս կը կալանաւորուի Մելիք Օմար բռնաւորէն եւ կը սպանուի (1395) 18-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի:

Այսպէս ահա՛ Կիլիկիոյ վերջին թագաւորներն եւ խեղճ կաթողիկոսներն ո՛չ միայն չեն շահիր լատինական ընտանութենէն եւ յարաբերութենէն, այլ մի կողմէն եգիպտական Սուլթանաց զայրոյթը առաւել գրգռելով՝ պատճառ կը դառնան Ռուբինեանց թագաւորու-

թեան բարձման, եւ միւս կողմէն Եկեղեցւոյ ներքին խաղաղութիւնը կը վրդովեն տարապարտ ժողովներով, ծիսական վէճերով եւ կրօնական երկպառակութիւններով: Թողունք ասել այն աղաւաղ վարդապետութիւններն ու դաւանաբանական խնդիրներն, որոնք լատինացեալ Ունիթոռաց շնորհիւ կը յուզուին Հայաստանի մէջ բանիւ եւ գրով եւ Եկեղեցւոյ նախկին անարատութիւնն ու պարզութիւնը պղտորելու կը ձգտին:

Է.

Դարձեալ մի քանի խօսք Ունիթոռաց վրայ. - Լանկթամուրեան արշաւանքները. - Նահապետութիւնը. - Կաթողիկոսութիւնը. - Կարապետ Ա Կեղեցի, Դաիթ Դ, Կարապետ Բ, Յակոբ Բ, Գրիգոր Ը Խանձողար, Պօղոս Բ Արարարեցի, Կոստանդին Ե Վահկացի, Յովսէփ Գ Սսեցի, Գրիգոր Թ Մոսսարեկեան:

(1396-1440):

ՈՒՆԻԹՈՒԱՅ գլխաւոր կեդրոնատեղին էր Սիւնեաց աշխարհի Զահուկ գաւառն, եւ այս պատճառաւ կը կոչուին նաեւ Զահուկք կամ Զահկեցիք, իսկ իրենց քարոզութեան վայրերն էին գլխաւորապէս Զահուկ, Նախիջեւան (ուր կը նստէր իրենց առաջնորդ եպիսկոպոսն), Երնջակ եւ Գողթան գաւառներն, եւ Թաւրիզու, Մարաղու եւ Սուլտանիոյ կողմերը:

Այս Ունիթոռական վրդովման միջոցին, որ երբեմն կը սաստկանար զանազան այլանդակութեամբ եւ երբեմն կը մեղմանար, կային Հայոց մէջ եւս նշանաւոր վարդապետներ, որոնք բանիւ եւ գրով ընդգէմ կը գինէին Ունիթոռութեան: Այսպիսի վարդապետաց կարգէն էր Յովհաննէս Որոտնեցին, մականուամբ Կախիկ, Վանանդ գեղջէն, Իւանէ իշխանի որդին, որ կանխապէս աշակերտելով Նչեցի Եսայի վարդապետին, ինքն եւս Տաթեւու վանուց մէջ կ'ուսուցանէր վարդապետական ուսմունքներ: Սորա աշակերտներէն էին Մաղաքիա վարդապետ եւ Գրիգոր Տաթեւացի, որոց առաջինն իշխանաց եւ մեծամեծաց ձեռքով շատ Ունիթոռներ կը պատուհասէ եւ ինքն թիւնաւորուելով Ունիթոռներէն կը մեռնի, ինչպէս կը պատմէ իւր աշակերտն Թովմա Մեծոբեցի: Իսկ երկրորդն նախ ուսուցիչ կը կար-

գուր Ապրակունեաց վանքին մէջ եւ ապա իւր վարժապետի մահէն զկնի կը փոխադրուի Տաթեւու վանքը, որոյ համար եւ կը կոչուի Տաթեւացի, եւ այս տեղ ուսուցչութեան հետ միասին անպարտելի ախոյեան կը հանդիսանայ Ունիթոռութեան դէմ, մանաւանդ գրաւոր երկասիրութեամբ, որոց վրայ պիտի խօսինք ներկայ Շրջանի մատենագրական պատմութեան մէջ, ինչպէս եւ պիտի խօսինք սորա ժամանակցաց վրայ:

Մինչդեռ մի կողմէն Ունիթոռութիւնը կը վրդովէր Հայաստանեայց Եկեղեցոյ ներքին խաղաղութիւնը, միւս կողմէն եւս Ռուբինեան թագաւորութեան բարձման միջոցէն ՚ի վեր Լանկթամուրեան արիւնոտ սուրը սկսած էր լափել Հայաստանի զաւակները: Քաղաքներ եւ գիւղեր սակաւ ժամանակի մէջ կը փոշիանային, լեռներն ու անապատները վտարանդի ժողովրդեան ապաստանարան դարձած էին, ինչպէս էր ՚ի ժամանակս Վարդանանց: Իսկ կոտորուածներուն, հրդեհուածներուն, ողջ ողջ թաղուածներուն եւ սովամահներուն թիւ չը կար. վասն զի թէ՛ Լանկթամուրի եւ թէ՛ իւր յաջորդաց ժամանակ Հայաստանի Արեւելքէն մինչեւ Արեւմուտք, Վանէն մինչեւ Սեբաստիա համարեա թէ տեղ չըմնաց, որ աւերման եւ արիւնհեղութեան չը հանդիպի: Թողունք ասել, որ շատերը գերուեցան եւ շատերն եւս ինքնին գաղթեցան զանազան երկիրներ, որոց մէջ բազմաթիւ էին մանաւանդ Պօլիս գաղթողներն: Թէպէտ եւ Լանկթամուրեանց արշաւանաց միջոցին գողցես համայն Հայոց ազգի կեանքը տեսակ մի նահատակութիւն էր, ինչպէս եւ կ'ասէ յիշատակարան մի. «Այնչափ էին նահատակեալքն, մինչեւ նմա միայն գիտել զթիւ բազմութեան նոցա, որ պսակեացն զնոսա». բայց ժամանակակից պատմիչներն ականէ յանուանէ եւս անձինքներ կը թուեն, որք մարտիրոսացան իրենց հաւատքը չուրանալուն համար, եւ որոց մէջ կային եպիսկոպոսներ, կաթողիկոսն Աղթամարայ Չաքարիա, վանահայրներ, քահանաներ, դեռահասակ պատանիներ ու օրիորդներ, եւ առ հասարակ արք եւ կանայք: Բայց մի առ մի պատկերացնել այս նահատակութեանց դէպքերը շատ երկար կը լինի: Ուստի հարցասէրներուն թողլով կարդալ ուր հարկն է, դառնանք դարձեալ մեր պատմութեան թելը շարունակելու:

Թէչողորոս Բ-ին յաջորդեն Կարապետ Ա Բոկիկ մականուանեալ (1396), Դաւիթ Դ Կարապետ Բ (1402) եւ Յակոբ Գ (1409), որ կաթողիկոսական աթոռն կը գրաւէ առանց հաւանութեան Սոյ

ոմանց միաբանից եւ յատկապէս պաշտպանողութեամբ Կիլիկիոյ ամիրային:

Յակոբ Գ-ի կաթողիկոսութեան ժամանակ Վասպուրականի առաջնորդներն ու իշխաններն միաբանելով յիշխանութենէ կ'ընկենուն Աղթամարայ կաթողիկոսն եւ կը գրեն 'ի Կիլիկիա, որ իրենք հաճ եւ հաւան են Սոոյ կաթողիկոսին հպատակել. ուստի եւ Յակոբ օրհնութեան գիր կը գրէ յիշեալ իշխաններուն եւ առաջնորդներուն, սակայն Աղթամարայ կաթողիկոսի պաշտպաններն վերստին կը նստուցանեն, իսկ Յակոբն եւս իւր հակառակորդներէն թիւնաւորուելով՝ կը վախճանի երկամեայ կաթողիկոսութենէ զկնի:

Խռովութիւններ կը յուզին կաթողիկոսական ընտրութեան համար, եւ Գրիգոր Ը Խանձողատ կը յաջողի ընտրուել. սակայն եօթնամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կ'աքսորուի Սսեցիներէն ամուր բերդ մի, ուր եւ կը վախճանի: Կաթողիկոսական վարչութեան այս տարտամ ժամանակին Արեւելեան Հայք արտաքին թշնամեաց սաստիկ տառապանքներուն մատնուած լինելով՝ չէին կարող դարման մատուցանել, այլ միայն խորհրդով եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց գիր կը գրեն Երուսաղէմի Պօղոս առաջնորդին, որ ծննդեամբ Այրարատէն էր, որպէս զի Սիս երթայ եւ խաղաղութեան ու օրինաւորութեան միջոցներ խորհի: Պօղոս Կիլիկիա երթալով՝ կը խրատէ հայրապետանոցի միաբաններն եւ կը յորդորէ անձնական կիրքերն 'ի բաց թողլով՝ արժանաւոր կաթողիկոս մի ընտրել: Նոքա միաբան հաւանութեամբ կ'ընտրեն զնոյն ինքն Պօղոսն, որ կըսկսի բարեկարգութեան ձեռնարկել, բայց տակաւին իւր նպատակին չը հասած՝ կը վախճանի 12 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի, եւ կը յաջորդէ Կոստանդին Ե Վահկացի:

Կոստանդնի կաթողիկոսութեան երկրորդ տարւոյն մէջ Եւգենիոս Դ Հռովմայ պապն կամելով ժողով գումարել բոլոր քրիստոնէից միաբանութեան կամ լաւ եւս ասել պապական իշխանութեան հպատակեցնելու համար՝ կոնդակ կը գրէ ինչպէս Յունաց պատրիարքին, նոյնպէս եւ Հայոց Կոստանդին կաթողիկոսին, եւ կը զրկէ Երուսաղէմի Եսայի պատրիարքին Հայոց, որ հասցնէ կաթողիկոսին: Կոստանդին, պապական կոնդակն ստանալով եւ իմանալով, որ առանց հաւանութեան եպիսկոպոսաց Մեծին Հայոց, կարող չէ վճռական պատասխան տալ, պապական կոնդակն կը զրկէ Տիգրանակերտցի Մկրտիչ Նաղաշ մականունն եպիսկոպոսին, որ համբա-

ւաւոր էր նոյն ժամանակ, եւ նա պատասխանելով յիշեալ կոնդակին՝ կը գրէ որ Հայք բաց ՚ի տիեզերական նախկին երեք ժողովներէն չեն կարող ուրիշ ժողովի մասնակցիլ՝ երկարօրէն յիշեցնելով քաղկեդոնական ժողովի անցքերը, եւ այս պատասխանագրութիւնը կը ղրկուի կաթողիկոսին Աբղըլմսեհ սարկաւազի ձեռամբ, որպէս զի տնօրինէ նա, ինչպէս արժանն է:

Կոստանդին մինչդեռ կը խորհի այս պատասխանագրութիւնը ղրկել առ պապն, թուղթ մի կըստանայ Ղրիմու առաջնորդ Սարգիս վարդապետէն՝ գրուած ստիպմամբ տեղւոյն պապական հիւպատոսի, որով կը յորդորէր մասնակցիլ պապի մտադրեալ ժողովին: Կաթողիկոսն կը նշանակէ զնոյն ինքն Սարգիս վարդապետն իւր քանի մի ընկերակցաց հետ Իտալիա երթալ: Յառաջ քան սոյն վարդապետաց ժամանելն՝ ժողովն կըսկսի Փերարա քաղաքի մէջ, ուր երկար վիճաբանութիւններ կը լինին Յունաց եւ Լատինաց մէջ, եւ ահա կը փոխադրուի ՚ի Փլորենտիա, ուր նմանապէս վէճերն կը շարունակին եւ տակաւին Հայոց պատգամաւորներն չը հասած՝ ժողովը կ'աւարտի: Եւ ապա որպէս թէ պապը ժողովական սահմանադրութիւնը Հայոց վարդապետաց կը տայ Հայաստան բերելու, բայց թէ ինչ անցքեր կ'անցնին սոցա վերադարձին ժամանակ Հայոց կողմէն, ամենեւին յիշատակութիւն չը կայ պատմութեանց մէջ. միայն այսչափը յայտնի է, որ Փլորենտեան ժողովի սահմանադրութիւնը, որոյ գլխաւոր կէտերն էին ամեն եկեղեցեաց ընդունել տալ Հոգւոյն սրբոյ բղխումն ՚ի յՈրդւոյ, պապի գլխաւորութիւնն, քաւարանն, տէրունական տօներն ըստ լատինականին տօներն, ջրախառն պատարագելն եւ այլն, երբէք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դռնէն ներս մտած չէ: Հետեւապէս կ'երեւի, որ հայ պատգամաւորաց երկամեայ ճանապարհորդութիւնն տարապարտ աշխատանք եղած է:

Կոստանդին կաթողիկոսն պատգամաւորաց վերադարձէն մի տարի առաջ կը վախճանի եւ կը յաջորդէ Յովսեփ Գ Սսեցի, որուն կաթողիկոսութիւնը հազիւ թէ մի քանի ամիս կը տեւէ եւ այն եւս դժգոհութեան տեղի տալով, որ եւ վախճանելով՝ կ'ընտրուի Գրիգոր Թ Մուսաբէկեանց:

Նախընթաց քանի մի կաթողիկոսաց պատմութենէն կը տեսնենք ահա, որ Կիլիկիա տառապանաց մէջ էր, կաթողիկոսարանն կիսաւեր, ժողովուրդն վտարանդի եւ կաթողիկոսունք կ'ընտրուէին առանց հաւանութեան ազգին եւ մանաւանդ առանց գիտութեան

առաջնորդաց եւ իշխանաց մեծին Հայոց, եւ այսպէս Կիլիկիոյ աթոռն խորդացած էր ազգին առջեւ: Մանաւանդ կը ցաւէին Արեւելեան Հայք, որ Կիլիկիոյ մէջ տեղ տեղ ծխափոխութիւնք եւ ազաւաղումներ մուտ գործած էին, ուստի կը խորհին հայրապետական Աթոռն վերստին փոխադրել 'ի Վաղարշապատ:

Գրիգոր Մուսաբէգեանց կաթողիկոսանալով՝ իսկոյն հինգ եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ, որուն վրայ Կիլիկիոյ միւս եպիսկոպոսներն բողոք կը գրեն Արեւելեան Հայոց եւ կ'աղաչեն խնամք տանիլ կաթողիկոսական վիճակի վրայ, որ անշքութեան հասած է՝ հեռանալով ազգովին ընտրութեան եւ գործակցութեան նախնական սկզբունքէն: Արեւելեան առաջնորդներն ու վարդապետները վաղուց արդէն ծանօթ լինելով կաթողիկոսութեան տխուր վիճակին, բայց արտաքին վրդովմանց եւ հեռաւորութեան պատճառաւ չը կարենալով պաշտպանութիւն մատուցանել, երբ բողոքագիրն կը ստանան, միաբան հաւանութեամբ կը գրեն Գրիգոր Մուսաբէգեանին՝ գալ եւ յէջմիածին նստիլ, բայց նա յանձն չառնուր: Ուստի կ'ըստիպուին մեծագումար ժողով գումարել Վաղարշապատի մէջ, բազմաթիւ եպիսկոպոսներէ, վանահայրներէ, երէցներէ, իշխաններէ, տանուտէրներէ, եւ այլն, իսկ չեկողներէն գրաւոր հաճութիւն կ'ընդունին, եւ այսպէս հաւանութեամբ Ազգին կաթողիկոս կ'ընտրուի Կիրակոս Վիրապեցին (1441) եւ կը նստի յէջմիածին: Բայց որովհետեւ կաթողիկոսական աթոռոյ այս փոխադրութիւնն առանձին պատմական շրջան կը կազմէ Կիլիկիոյ մասնաւոր կաթողիկոսութեան տեւողութեան հետ, ուստի առ այժմ թողունք այս եւ իբրեւ լրումն նախորդ շրջանի՝ խօսինք նախ մատենագրական վիճակի եւ եղած երկասիրութեանց վրայ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Նամաստք տեսություն. - Ուսումնասիրյր ժԲ դարու. - Մարենագրական երկասիրությունը Յովհաննէս Մարկաւագի, Սրեփաննոս դաստիարակի, Գրիգորի Պահրատունոյ, Ներսիսի Շնորհալոյ եւ պարունակությունը իւրաքանչիւրոցն:

ԱԶԳԱՅԻՆ մատենագրութեան հարստութիւնն կամ լաւ եւս ասել մտաւոր եւ բարոյական կենաց զարգացումն սերտ կապակցութիւն ունի ազգային պատմական վիճակի եւ կացութեան հետ: Մեր ազգային պատմական կեանքն ուսանելէն զկնի կարող ենք արդէն գուշակել եւ չափել նորա մտաւորական եւ բարոյական զարգացման աստիճանը: Ի՞նչ էր մեր ազգային վիճակը ժԲ դարէն մինչեւ ժՁ դարն, եթէ ո՛չ անընդհատ հարստահարութիւններ արտաքին թշնամեաց կողմէն, կրօնական վէճեր եւ բռնաբարութիւններ Յոյն եւ Լատին եկեղեցեաց կողմէն, եւ մանաւանդ վերջին ժամանակները ներքին երկպառակութիւններ Ունիթոութեան կողմէն: Հետեւապէս ՚ի գուր կը լինի մատենագրական բազմակողմանի ճոխութիւն որոնել սոյն Շրջանին մէջ եւ ազգովին զարգացումն՝ մտաւորապէս եւ բարոյապէս: Վասն զի Ազգն ընդհանրապէս արհաւիրանաց եւ վրդովման մէջ էր եւ մատենագրական զարգացման միակ ապաստանարաններն են վանքեր եւ մենաստաններ, եւ արդիւնքն է կրօնական գրուածոց մնացորդներ եւ սակաւ ինչ պատմական անցից յիշատակարաններ կամ նկարագիրներ: Ինչպէս ազգային պատմական կեանքէն կարելի է իւր մտաւորական եւ բարոյական վիճակը կշռել, նոյնպէս մատենագրութեան աղքատութենէն եւ եղած երկասիրութեանց տեսակէն կարելի է Ազգի վիճակը պատկերացնել: Բայց

այս համեմատական կշռադատութիւնն անգամ դժուարին է բոլորովին իբրեւ ստոյգ եւ անսխալ ենթադրել մեր ազգին նկատմամբ, որովհետեւ թէ՛ մատենագրաց եւ թէ՛ գրաւոր երկասիրութեանց մասնաւոր յաջողութիւններն եւս մասնաւոր դիպուածոց արգասիքն են, քան թէ ազգային մասնակցութենէ յառաջացած իրողութիւններ: Մեր ասածն աւելի կըստուգուի, երբ մասնաւոր ուսումնավայրերն նշանակենք եւ մատենագրաց կեանքն ու արդիւնքը, որոնք ազգային ընդհանրութեան նկատմամբ թէ՛ խիստ սակաւաթիւ են եւ թէ՛ միակողմանի, այսինքն գլխաւորապէս կրօնական:

Երկոտասաներորդ դարու գլխաւոր ուսումնավայրքն էին՝ Կարմիր վանք՝ Փոքր Հայոց մէջ, Սեաւ լեառն՝ Մարաշու մէջ, Գետիկ վանք՝ Արեւելեան Հայոց մէջ, Սկեւոյ վանք՝ Կիլիկիոյ սահմանին վրայ, Գանձասար՝ Արցախու կամ Ղարաբաղու գաւառին մէջ: Այս վանքերէն զատ կային եւ առաջին դարուն մէջ յիշատակուած վանքերն:

Հինգերորդ դարէն յետոյ նշանաւոր են երկոտասաներորդ դարու մատենագիրներն, եւ եթէ առաջինը Հայ դպրութեան ոսկեղէն դար կը կոչուի, երկրորդն անշուշտ կարող է անուանիլ արծաթի դար, որուն մէջ քանի մի երկասիրութիւններ նշանաւոր տեղ կը գրաւեն Հայ մատենագրութեան մէջ: Երկոտասաներորդ դարու մատենագիրներն սոքա են, իրենց երկասիրութեամբ հանդերձ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ. Արցախու Փառխոս գաւառէն: Սա իւր քահանայ հօր խնամքով Սանահնի եւ Հաղբատու վանքերը կ'ուղարկուի եւ այն տեղ 'ի մանկութենէ կը կրթուի եւ կը վարժուի ուսման մէջ: Կը ջանայ Հայոց տուժարը նորոգել եւ հաստատուն դրութեան վերածել, որ ցայնվայր շարժական էր, բայց իւր կարգաւորած տուժարը, որ Սարկաւագադիր կը կոչուի, հաստատութիւն չըզտներ Ազգին մէջ, այլ այն տուժարը կը գործադրուի, որ Եղիվարդեցի Մովսէս կաթողիկոսի օրով հաստատուած էր:

Յովհաննէս Սարկաւագ մեծ փոյթ կ'ունենայ մանկանց դաստիարակութեան համար եւ 'ի վերջոյ Հաղբատու վանքին առաջնորդ կը կարգուի եւ այնքան պատկառելի վարքով կը պահպանէ զինքն, որ իւր ժամանակակից Վրաց Դաւիթ թագաւորը պատիւ կը համարի իրեն թագազարդ գլուխը խոնարհեցնել նորա առջեւ եւ օրհնութիւնը խնդրել:

Յովհաննէս Սարկաւազի անուամբ յիշատակուած երկասիրութիւններն սոքա են:

1. Պատմութիւն, որով աւանդած է Սելճուկեանց, Տուղրիւլեանց, Ալփասլանայ եւ իւր որդւոյ Մելիք Շահի արարքները, սակայն այս պատմական երկասիրութիւնը մեզ հասած չէ, թէպէտ եւ վերջին դարուց քանի մի պատմիչներն՝ Կիրակոս, Վարդան եւ Մխիթար Այրիվանեցի յայտնապէս կը յիշատակեն նոյն պատմութիւնը եւ տեղ տեղ հատուածներ կ'առնուն:

2. Ճառ յաղագս քահանայութեան, որով գեղեցկապէս կը նկարագրէ զքահանայն իբրեւ պաշտօնեայ Աստուծոյ եւ մարդկան, եւ մի առ մի կը յիշեցնէ քահանայական բոլոր պարտքերը եւ նոյն վսեմ կոչման համեմատ խրատներ կ'աւանդէ: 3. Ներբողեանք, զորս կը յիշատակէ Կիրակոս պատմագիր, սակայն ցարդ երեւցած չեն: 4. Աղօթագիրք, որուն մէջ ամեն հասակի եւ վիճակի մէջ գտնուող մարդիկ կարող են իրենց զգացմանց եւ սրտին համեմատ աղօթքներ գտնել: 5. Շարական Սրբոց Ղեւոնդեանց՝ Պայծառացան, որով նոյն արժանաւոր քահանայից նահատակութեան հանդէսն ներբողելով՝ երգած է քահանայական կոչման վսեմութիւնը: 6. Ի Սարեակն, որ մի համառօտ եւ գեղեցիկ քերթուած է սարեակ թռչնոյն վրայ: 7. Քանի մի ուրիշ մանր երկասիրութիւններ վասն շարժման երկրի, բան խրատու առ ուսումնասէրս եւ այլն, որոնք մեզ հասած չեն: Ունի նաեւ քանի մի աստուածաբանական գրուածներ այն խնդրոց վրայ, որոնք վիճաբանութեան նիւթ էին Հայոց եւ Յունաց մէջ:

Յովհաննէս որչափ որ Սարկաւազ կը կոչուի ընդհանրապէս, ընդ նմին կոչուի եւ վարդապետ կամ ըստ ձեռնադրութեան եւ կամ ըստ ուսուցչական եւ ուսումնական պաշտօնին: Յովհաննէս Սարկաւազի աշակերտներուն մէջ նշանաւոր են ԵՐԵՄԻԱ ԱՆՁՐԵԻԻԿ եւ ՍԱՐԳԻՍ վարդապետ Կունդ, որ Ղուկասու եւ Յովհաննու Աւետարանի մեկնութիւնը շարագրած է՝ հետեւելով իրմէն առաջ եղած Յոյն եւ Հայ նշանաւոր մեկնիչներուն:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ, որ 'ի մանկութենէ Շուղր անապատի Կարմիր վանքն առանձնանալով՝ սքանչելի վարդապետութեամբ կը քարոզէր սրբազան բեմին վրայէն, եւ որուն վրայ սքանչացաւ Բարսեղ հայրապետն եւ իւր մատանին ու գաւազանն իրեն տուաւ՝

յորդորելով շարունակ քարոզելու, եւ երկրորդ օրն եպիսկոպոս ձեռնադրեց եւ Կարմիր վանքի առաջնորդութիւնը իրեն յանձնեց: Ստեփաննոս մանուկ զանազան երկասիրութիւններ շարագրած է, որոց մէջ յատկապէս կը յիշուի իւր Դամբանականն 'ի մահ Գրիգոր Վկայասիրի, բայց մեզ հասած չեն. սակայն իւր մեծ համբաւը ճշմարտապէս կ'արդարացնեն իւր ընտիր աշակերտներն Գրիգոր Պահլաւունի եւ իւր հարազատն Ներսէս Շնորհալի, եւ Սարգիս ու Իգնատիոս վարդապետներն:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ, որուն կենաց վրայ արդէն բաւականին խօսած ենք իւր հայրապետական պատմութեան հետ, կը մնայ այժմ քանի մի խօսք ասել իւր ուսումնասիրութեան եւ երկասիրութեան վրայ: Գրիգոր մեծ փոյթ կը տանի գրականութեան ծաղկելուն, եւ նորա հրամանաւ Սամուէլ երէցն կը շարագրէ Քրոնիկոնն կամ Ժամանակագրութիւնն, Իգնատիոս վարդապետն՝ Ղուկասու Աւետարանի մեկնութիւնն, Ներսէս Շնորհալին՝ իւր այլ եւ այլ գրուածներն, իսկ Սարգիս Շնորհալին՝ Կաթողիկեայց թղթերուն մեկնութիւնը: Գրիգոր ինքն անձամբ երկասիրած է Աւետեաց շարականը՝ Խորհուրդն անճառ, Ծաղկազարդի երկրորդման շարականը՝ Մեծահրաշ այս խորհուրդ, եւ մի ընտիր մեղեղի 'ի Լուսաւորիչն՝ Ի յելս արեւու՝ արեւ:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. Շնորհալին թէ՛ Հայոց հայրապետաց եւ թէ՛ մատենագրաց շարքին մէջ խիստ նշանաւոր տեղ կը գրաւէ: Սորա հայրապետական գործերն արդէն պատմած ենք, նկատենք այժմ իւր գրաւոր երկասիրութիւններն:

Շնորհալւոյ երկասիրութիւններն արժանապէս գնահատելու համար երկու դաս բաժնենք՝ Արձակ եւ Չափաբերական: Առաջին կարգին կը վերաբերին՝ ատենախօսութիւն, թղթեր, վարդապետական գրուածներ, մեկնութիւններ, խրատներ եւ աղօթքներ, իսկ երկրորդ կարգին՝ ողբ, քերթուածներ, վիպասանութիւն եւ շարականներ ու երգեր:

Շնորհալին, որ 'ի մանկութենէ կրթւած էր Ստեփաննոս Մանուկ գիտնաւորին մօտ եւ շարունակ գործակից էր իւր երէց հարազատին՝ Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսին, երբ կըստիպուի հասարակաց ընտրութեանը հնազանդիլ եւ իւր եղբայր կաթողիկո-

սին ձեռքէն ընդունիլ հայրապետական զգեստներն, կաթողիկոսական քողն ու մատանին եւ աթոռի վրայ բարձրանալ, կը բանայ իւր քաղցրուսոյց բերանն եւ մեծագումար բազմութեան առջեւ կը խօսի մի գեղեցիկ Ատենաբանութիւն, որով կը բացատրէ հովուական պարտուց ծանրութիւնը, իւր անկարողութիւնը եւ ժողովրդեան ճայնին հպատակութիւնն իբրեւ աստուածային ճայնի: Իսկ երբ իւր եղբայրն կը վախճանի, Ընդհանրական թղթով կը հրատարակէ նորա մահուան գոյժը, ապա կը զետեղէ Հաւատոյ դաւանութիւն մի եւ յետոյ գեղեցիկ խրատներ կ'ուղղէ բոլոր հայասեռ հօտին. նախ խօսքը կ'ուղղէ կրօնաւորներուն՝ երկնից աստեղաց նմանեցնելով, յետոյ վանուց առաջնորդներուն՝ աչք կոչելով իրենց յանձնուած միաբանական եղբայրութեան մարմնոյն նկատմամբ, ապա եպիսկոպոսներուն՝ զորս մե'րթ տէր եւ մե'րթ տնտես կը կոչէ եւ կը յորդորէ անթերի կատարել իրենց վսեմ պարտքերն, յետոյ քահանայից, զորս Քրիստոսի ժողովրդեան եւ գերզաստանի հայր եւ ծնող կ'անուանէ: Ապա կարգաւ սքանչելի խրատներ կ'աւանդէ իշխանաց, զինուորաց, քաղաքականաց, երկրագործաց, ժողովրդականաց եւ կանանց, եւ այսպէս իբրեւ ընդհանուր հայր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մեծ գերզաստանին՝ ամենուն կը յիշեցնէ իրենց պարտքն, իրենց կոչումն եւ իրենց առաքինական գործակատարութեան վարձն ու պսակը:

Այս Ընդհանրականէն յետոյ նշանաւոր են Շնորհալոյ միւս թղթերն, զորս գրած է թէ՛ իւր եղբօր հրամանաւ եւ թէ՛ ինքն առանձինն եւ որոնք են հետեւեալներն:

1. Թուղթ առ մեծ իշխանն Ալէքս՝ փեսայ Մանուէլ կայսեր, յորում նախ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը կը դնէ եւ ապա կը պատասխանէ այն տարակուսանքներուն, զորս Յոյնք ունէին մեր Եկեղեցւոյ աւանդութեանց, կարգաց եւ տօնից նկատմամբ:

2. Թուղթ առ կայսրն Մանուէլ, որ խնդրած էր Գրիգոր կաթողիկոսէն Բիւզանդիոն ուղարկել զՆերսէս: Շնորհալին այս թղթով կը ծանուցանէ իւր եղբօր մահն, եւ իւր նոր ընդունած կաթողիկոսական պաշտօնի ծանրութիւնն յայտնելով՝ կը պատասխանէ, որ չէ կարող Բիւզանդիոն երթալ:

3. Թուղթ առ Մանուէլ կայսր երկրորդ անգամ, զոր կը գրէ Շնորհալին Թէորիանէի խնդրանօք յունական կասկածները փարա-

տելու համար, որ յուզուած էր Թէորիանէի վիճաբանութեամբ, որ անձամբ եկած էր կայսեր կողմէն առ Շնորհալին:

4. Թուղթ առ նոյն կայսրն երրորդ անգամ, որով համառօտիւ կը ցուցնէ Շնորհալին, թէ ի՞նչ մտքով Հայք Մի բնութիւն կը դաւանին ՚ի Քրիստոս:

5. Թուղթ առ Միքայէլ պատրիարք Յունաց, դարձեալ առաջին խնդրոյն նկատմամբ:

6. Թուղթ առ համօրէն եպիսկոպոսունս եւ վարդապետս Հայոց աշխարհին. Որովհետեւ Յոյնք միութեան խնդիրն անընդհատ կը յուզէին եւ սաստիկ կը ձանձրացնէին զՇնորհալին, այս պատճառաւ երանելի հայրապետն նշմարելով, որ յունական մոլեռանդութիւնը ոչ իւրիք պիտի յագի, ուստի ինքնին չուզելով այլ եւս թղթակցիլ՝ առանձին թուղթ կը գրէ Հայաստանեայց համօրէն եկեղեցականաց, Աղուանից աշխարհէն մինչեւ Կեսարիա եւ Արեւմտեան կողմերն, եւ յունական հետամտութիւններն ծանուցանելով՝ կը յորդորէ, որ ամենքն խորհին եւ պատրաստ գտնուին, ՚ի պատահիլ հարկին՝ ազգովին պատասխանելու եւ մերժելու յունական պահանջմունքներն: Յունաց եւս կը ծանուցանէ, որ առանց Հայաստանեայց համօրէն եկեղեցականաց եւ ժողովրդականաց խորհրդին կարող չէ ինքն Յունաց առաջարկութիւններէն եւ ո՛չ մին ընդունիլ: Սակայն Շնորհալին իւր առ Հայս գրած շրջաբերական թղթոյն պատասխանը տակաւին չըստացած կը վախճանի (1172), որուն մահուան գոյժն առնելով՝ կը հառաչէ կայսրն ասելով. «Մեծ եւ արթուն զգայարան մի բարձաւ Աստուծոյ Եկեղեցիէն»:

Ներսէս Շնորհալին, բաց ՚ի վերոգրեալ թղթերէն, ունի այլ եւս մասնաւոր թղթեր առ այլ եւ այլ անձինս գրուած, որք են.

1. Գիր շրջաբերական ՚ի կողմանս Արեւելից ՚ի Կարս. Կարս քաղաքի Աբրահամ եպիսկոպոսը վախճանած լինելով՝ Շնորհալին տեղական ժողովրդոց առաջարկութեամբ եւ հաւանութեամբ նոր եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Խաչատուր անուն քահանայն, եւ վերադարձնելով սոյն շրջաբերական գիրը կը գրէ առ ժողովուրդն, յորդորելով, որ նորընտիր առաջնորդին հետ աշխատին ՚ի շինութիւն Ազգի եւ Եկեղեցւոյ:

2. Բան մխիթարութեան առ վտանգեալսն մարմնով. Եդեսիա

քաղաքին մէջ ուրկութեան սաստիկ ախտը ճարակելով եւ ախտաւորներն անխնամ մնալով առողջներու կողմէն (որոնք զգուշանալու համար կը հեռանային եւ կը փախչէին ցաւագարներէն)՝ աղաչանաց գիր կը գրեն առ Շնորհալին հայրաբար զթալ եւ դարման տանիլ իրենց խեղճ վիճակին: Իսկ զթոտ հայրապետն աղերսագիրն ստանալով եւ յարտասուս շարժուելով՝ մխիթարութեան նամակն կ'ուղղէ առ վտանգեալսն:

3. Յաղագս Արեւորդեացն դարձի. Երբ Սամոսատ քաղաքի թորոս եպիսկոպոսն կը ծանուցանէ Շնորհալոյն, որ, Արեւորդիք, որոնք Արեւ եւ Բարտի ծառ կը պաշտէին Լուսաւորչի ժամանակներէն ՚ի վեր, կը փափաքին քրիստոնէական կրօնքը ընդունիլ, արթուն հայրապետն պատասխանելով յիշեալ եպիսկոպոսին կը յայտնէ իւր սրտի ուրախութիւնը եւ կ'ուսուցանէ, թէ ի՞նչպէս պարտաւոր է աշակերտել նորադարձներն, որոնք ազգաւ Հայ էին եւ միանգամայն կը ծանուցանէ, որ Արեւորդիներէն շատերն իրեն մօտ եւս եկած են եւ արգէն մկրտութեամբ Եկեղեցւոյ ծոցը դարձած:

4. Առ Պօղոս քահանայ հայկազն. Սոյն քահանայն Կ. Պօլսոյ մէջ հռոմացած լինելով՝ սաստիկ կը չարախօսէր Հայոց ազգէն եւ իւր ջանքը կը զեկուցանէր թղթով իւր համամիտ Սամուէլ անուն մէկուն Հայաստանի մէջ: Այս առթիւ յանդիմանական թուղթ կը գրէ Ներսէս առ նոյն քահանայն:

5. Առ Ստեփաննոս ոմն. Շնորհալին սորա խնդրանօք Դաւիթ Անյաղթի Սահմանաց Գրքին վերջին գլուխը կը մեկնէ եւ նամակաւ իրեն կը հասցնէ:

6. Առ երջանիկ վարդապետն Գէորգ. Երեք համառօտ թղթեր:

7. Առ Ժպիրհ ոմն. Այս վերնագրով մի քանի թուղթ կ'ուղղէ Շնորհալին, որով յայտնապէս կ'երեւի թէ զինքն բամբասողներ կային յունական յարաբերութեանց պատճառաւ եւ գուցէ ծածուկ յանդիմանական նամակներ եւս կը գրէին: Ուստի հայրապետն հեզութեամբ կ'ըմբերանէ ժպրհութիւնը եւ միանգամայն կը յայտնէ, թէ ինքն ո՞րչափ հաւատարիմ է իւր Եկեղեցւոյ անկախութեանը եւ բարոյական շահուն:

Վերոգրեալ թղթերէն զատ Շնորհալին ունի ուրիշ աւելի ընդարձակ մեկնողական եւ վարդապետական գրուածքներ, որք են.՝ 1. Ներբող Հրեշտակաց, որով երկնային զօրութիւնքը կը դրուատէ,

հետեւելով Արիսպագացւոյն, որով եւ յունաբանական խրթնութիւն կ'երեւի գրուածոյն մէջ: 2. Մեկնութիւն բարձրացուցեաց, որով Դաւիթ Անյաղթի Խաչի ճառը կը մեկնէ խնդրանօք Հաղբատու առաջնորդ Վարդան վարդապետի: 3. Մեկնութիւն Մատթէի, որով սկսած է մեկնել Մատթէոսի աւետարանն իւր հայրապետութեան վերջին օրերուն մէջ, սակայն անկատար մնացած է եւ շարայարութիւնը Երզնկացին աւարտած է: 4. Մեկնութիւն Կաթողիկեայց, որ աւելի համառօտ է, քան թէ Սարգիս Շնորհալուոյ մեկնութիւնն: 5. Հաւատով խոստովանիմ աննման եւ սքանչելի աղօթքն, որ յօրինուած է օրական քսան եւ չորս ժամուց համար: 6. Թարգմանութիւն Ոսկեբերանի ներբողին առ Լուսաւորիչն Հայաստանեայց: 7. Խրատ ժամերգութեան, որուն վրայ արդէն նախընթաց պատմական Շրջանին մէջ խօսած ենք, թէ ինչպէս Մաքենոցաց եւ Թեղեհեաց վանքերէն ժամակարգութեան հին օրինակներ բերել տալով՝ սկսաւ ըստ այնմ կիրառութիւնը ընդհանրացնել ազգին մէջ, խրատ կարդալով, որպէս զի նորաձեւ սովորութիւններ չըսպրդին նախնի աւանդութեանց մէջ:

Ներսէս Շնորհալուոյ արձակ գրուածոյ վրայ խօսելէն զկնի՝ այժմ յառաջ բերենք նորա չափաբերական կամ քերթողական երկասիրութիւնքն:

Ներսիսի չափաբերական երկասիրութիւնքն արժանաւորութիւն ունին մեզ համար մանաւանդ այն պատճառաւ, որ իւր դարն ամենեւին քերթողութեան դար չէր, այլ զինուց եւ աշխարհակալութեանց, որով արհամարհոտ մոռացութեան դատապարտուած էր բանաստեղծական եռանդն ու աշխոյժը: Ներսիսի քերթողութեանց մէջ իրաւամբ առաջին տեղը կարեն գրաւել նորա երկասիրած ընտիր շարականներն ու երգերը, զորս մինչեւ ցայսօր հոգեպատում հրճուանօք կ'երգէ Հայաստանեայց Եկեղեցին աստուածային պաշտամանց կամ ժամերգութեան ժամանակ, որք են՝ Վառ ձայնն Աւագ օրհնութեան, Եօթանասնից, Նինուէացուոց, Աղուհացից ամենայն կիւրակէից շարականքն, Ծաղկազարդի հարցը, Հոգւոյ գալստեան չորս պատկերը, Վարդավառի երկու պատկերը, փոխման երկու պատկերը, Յոհաննու դձ հարցը, Մարգարէից դձ հարցը, Հրեշտակապետաց, Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց շարականներն, Այսօր Անճառն, Նորոգողն, Աստուած անեղն, Արեւագալի նուագներն,

Օրհնեմք զքեզն, Նայեաց սիրողն, Ի քէն հայցեմքն, Յիշեսցուքն, Զարթիքն Աշխարհ ամենայնն, Առաւօտ լուսոյ եւ այլն:

Ներսիսի երկասիրած շարականաց եւ երգոց պարունակութիւնը զեղուն է առհասարակ Ս. Գրոց վսեմ իմաստներով եւ աստուածասիրութեան ազնիւ եւ սրտաշարժ զգացմունքներով, այնպէս որ իւրաքանչիւրէն գոգցես աստուածազդեցիկ շունչ մի եւ կենդանարար աւիւն կը փոխանցի զգայուն ընթերցողի եւ երգողի սրտին մէջ: Երկասիրողի հոգւոյն մէջ յուզուած աստուածային սիրոյ ձայնն արձագանգ կը տայ նոյնպէս եւ ընթերցողի կամ երգողի սրտին մէջ: Այս երգերն ու շարականները մի առ մի բացատրելու եւ կշռադատելու համար առանձին ժամանակ եւ գիրք հարկաւոր է: Իսկ այժմ այսչափ միայն կարող ենք ասել, որ աստուածային սիրով վառուած մարդ մի այնչափ կարող է արտայայտել իւր զգացմունքն, որչափ արտայայտած է Ներսէս Շնորհալին իւր հոգեբուղիս նուագներով: Թէ ո՞րչափ մարդիկ զգածուած են նոյն նուագներով՝ ի սկզբանէ, եւ պիտի զգածուին այսուհետեւ, թէ քանի՞ սրտեր յուզուած են եւ պիտի յուզուին բարեպաշտ խորհրդներով, եւ քանի՞ ջերմ արտասունքներ թափուած են եւ պիտի թափուին ամեն զգայուն աղօթասէրներու աչքերէն. այս ամենը կարող են իսկական յայտարար լինիլ նոյն նուագաց վսեմութեանն ու գեղեցկութեանը, իսկ լեզուով ու գրչով որքան խօսինք, դարձեալ լիովին խօսած չենք լինիր:

Շարականներէն ու երգերէն յետոյ նշանաւոր են Ներսիսի յետագայ քերթութիւններն.

1. Ողբ Եղեսիոյ, զոր երկասիրած է փափկասիրտ Հայրապետն իւր եղբորորդի Ապիրատ իշխանի խնդրանօք Եղեսիա քաղաքի աւերման վրայ, որ աւերեցաւ ահագին կոտորածներով Զանգի Ամիրայի անգթութեամբ:

2. Յիսուս Որդի. Այս ոտանաւոր երկասիրութիւնը կարող է համարուիլ իբրեւ համառօտ պատմութիւն Հին եւ Նոր Կտակարանաց՝ աղօթական ձեւով շարագրուած: Այնպէս կ'երեւի, որ քերթողը նպատակ ունեցած է Ս. Գրոց պատմութիւնը զլարձալի եւ դիւրիմաց կերպով աւանդել ընթերցողաց, որուն վրայ եւրոպացի հայագէտներէն մին՝ Յակոբ Վիլլոդ, զմայլելով այսպէս կոչած է՝ Մատեան արդարեւ աստուածային:

3. Բան հաւատոյ. Երբ Ներսէս իւր եղբայր Գրիգոր կաթողիկոսի հետ Ծովք դղեակն առանձնացաւ, ինչպէս պատմեցինք առաջին գլուխներուն մէջ, նոյն մենաւորութեան մէջ երկասիրած է այս չափաբերական գրուածքը՝ նուիրելով իւր եղբարց ծնողաց եւ համատոհմից յիշատակին:

4. Յաղագս երկնից եւ զարգուց նոցա. Այս երկասիրութիւնը շարագրած է Շնորհալի Մխիթար Հերացի բժշկապետի եւ աստեղագիտի խնդրանօք, վասն զի տաղաչափութեան մի հատուածի սկզբնագիրն այսպէս է. «Մխիթար բժիշկ, ընկա՛լ ՚ի Ներսիսէ զայս բան»:

5. Վիպասանութիւն. Այս երկասիրութեան մէջ համառօտիւ պատմուած է Հայոց պատմութիւնն ու թոռնեան չափով, որ Ներսիսի մանկութեան հասակի աշխատասիրութիւն կը համարուի:

Ներսիսի միւս մանր երկասիրութիւններն սոքա են. Ներբող սրբոյ խաչին, Մաղթանք առ սուրբ Հրեշտակս, ՚ի Սողոմոն, եւ այլ խրատներ ու հանելուկներ:

Գրագիտական ճաշակի ու ոճոյ մասին խօսիլ Ներսիսի երկասիրութեանց վրայ մեր նպատակէն արտաքոյ է, միայն այսչափ կ'ասենք, որ տաղաչափութեան մէջ հետեւած է արաբական նոյնավերջութեան, որոյ յաճախութիւնն ու նոյնաձայն միակերպութիւնը սակաւ ինչ նսեմացուցած է քերթութեանց ոյժը: Բայց այնու ամենայնիւ կանոնաւորութիւնն ու փափկութիւնը շարունակ պահպանուած է:

Ներսէս Շնորհալի իւր հոգեշունչ երգերը ջանացած է մինչեւ անգամ հասարակ ժողովրդեան եւ զինուորաց ընտելացնել, ուստի եւ Կիրակոս կը պատմէ, որ Ներսէս Հռոմկլայի բերդապահներուն ուսուցած եւ պատուիրած էր, որպէս զի, գիշերապահութեան ժամանակ, փոխանակ վայրապար աղաղակներու, երգեն «Յիշեսցուք ՚ի գիշերի» սրտաշարժ նուագը:

Այսպէս ահա ակներեւ կը տեսնենք, որ Ներսէս, ինչպէս իւր հայրապետական կոչման, նոյնպէս եւ գրական ասպարիզին մէջ, անխոնջ վաստակաւոր եղած է, որով եւ իրաւամբ Շնորհալի գեղեցիկ մակդիրն ստացած: Եւ երբ կը մտածենք, որ Ներսէս իւր մատենագրական երկասիրութիւններն շարագրած է արհաւիրալից ժամանակներու եւ հայրապետական ծանր պաշտօնին մէջ, իւր յարգն ու փառքը կը բարձրանայ մեզ համար:

Բ.

Երկասիրութիւնք Իզնարիոսի, Սարգսի Շնորհալոյ, Ներսիսի Լամբրոնացոյ, Մարթնոսի Ուոհայեցոյ, Սամուէլի Անեցոյ, Միսիթարայ Ներսացոյ, Գրիգորի Տղայոյ, Միսիթարայ Գօշի, Խաչատրոյ Տարսունացոյ եւ այլոց բանի մի վարդապետաց եւ պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոցն:

Ի ԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. Սա աշակերտակից է Գրիգորի Պահլաւունցոյ, Ներսիսի Շնորհալոյ եւ Սարգսի Շնորհալոյ, որ Կարմիր վանքին մէջ իւր ուսման ընթացքը կատարելով՝ առանձնացաւ Շափիր անապատը: Գրիգոր Պահլաւունին առաջարկեց Իգնատիոսին Ղուկասու Աւետարանի մեկնութիւնը գրել, բայց սա ՚ի սկզբան իւր տկարութիւնը խոստովանելով՝ հրաժարեցաւ, ապա Կաթողիկոսի սաստիկ թախանձանքէն ստիպուելով՝ (1146) սկսաւ մեկնել՝ հետեւելով մանաւանդ Ոսկեբերանին: Իգնատիոսի մեկնական երկասիրութիւնը համառօտապատում է եւ պարզիմաց, որոյ մէջ լիովին կը փայլի Ս. Գրոց տեղեկութիւն եւ աստուածաբանական հմտութիւն:

ՍԱՐԳԻՍ ԾՆՈՐՀԱԼԻ. Աշակերտակից Իգնատիոսի եւ այլոց ընկերաց: Կարմիր անապատի մէջ իւր ուսումը լրացնելէն զկնի՝ առանձնացաւ Սեաւ լեռան Քարաշիթաւ վանքը եւ սկսաւ մեծ եռանդով ընթերցասիրութեան տալ իւր անձը: Ապա սկսաւ Կաթողիկեայց եօթն առաքելական թղթերն մեկնել՝ հետեւելով գլխաւորապէս Գրիգոր Աստուածաբանին, Կիւրղին, Բարսղին, Եփրեմին եւ Ոսկեբերանին: Սարգիս իւր մեկնական երկասիրութեան մէջ ազդու պերճախօսութեամբ կը յարձակի մոլութեանց դէմ եւ փափկախօս զմայլմամբ կը դրուատէ առաքինութիւնը: Սարգիս Շնորհալոյ մեկնութիւնն երկու տեսակ է՝ ընդարձակ եւ համառօտ, յորոց վերջինն իւր ծերութեան հասակին մէջ աշխատասիրած է (1166):

Սարգիս Շնորհալին, ցանկալով ընթերցողաց միտքը լուսաւորելէն զատ սրտին վրայ եւս ազդել եւ շարժել, մեկնութեան հետ աշխատասիրած է Յորդորակներ, որոնք խիստ գեղեցիկ են եւ շինողական: Այս յորդորակներուն մէջ կ'երեւի վայելուչ պերճախօսութիւն, որոնք թէ՛ դարձուածոց եւ թէ՛ իմաստից կողմէն երկասիրութեան նշանաւոր մասը կը կազմեն:

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ. Ծնաւ 1155-ին, որոյ հայրն էր Լամբրոնի Օշին իշխանն, իսկ մայրը՝ Ներսէս Շնորհալուոյ եղբօր դուստրն Շահանդուխտ: Լամբրոնացւոյ մկրտութեան անունն էր Սմբատ, բայց Սկեւռայ վանքին մէջ ուսմամբ զարգանալէն եւ հայ, յոյն, լատին եւ եգիպտական լեզուներ սովորելէն եւ համբաւ ստանալէն զկնի՝ Շնորհալին կոչելով առ ինքն քահանայական աստիճան տւաւ, իւր անունն օծութեան հետ իրեն տալով:

Տակաւին քսան երեք տարեկան էր Ներսէս, Տարսոն քաղաքի եպիսկոպոսութեան եւ Սկեւռայ վանքի առաջնորդութեան պաշտօնն ընկալաւ եւ աւելի համբաւն տարածուեցաւ: Բայց արդէն պատմական մասին մէջ կարդացինք, որ սորա դէմ բաւականին ամբաստանութիւններ եղան եւ ինքն ստիպուեցաւ իւր անձն արդարացնելու համար զանազան թղթեր գրել, որոց մէջ կ'երեւի, որ իւր վրայ եղած ամբաստանութեանց գլխաւոր շարժառիթն էր այն կասկածն, որով կը կարծէին Արեւելեան վարդապետք, թէ Ներսէս Ազգը հոռոմացնելու կամ լատինացնելու կը ճգնի եւ ազգային ծիսից մէջ նորութիւններ կը մտածանէ:

Ներսէս կը վախճանի իւր 46 տարեկան հասակին մէջ՝ թողլով բաւականին գրաւոր երկասիրութիւններ, որոց նշանաւորներն են.

1. Ատենաբանութիւն, զոր խօսեցաւ Հռոմկլայի ժողովին մէջ, Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան ժամանակ: Ատենախօսութեան գլխաւոր նիւթն է քրիստոնէական ընդհանուր սէրն ու միաբանութիւնը հռչակել, եւ որչափ գովելի է իւր սկզբունքը, դժբաղդաբար Յունաց եւ Լատինաց համար սէրն ու միաբանութիւնն ուրիշ բան չէր, եթէ ո՛չ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ստրկութիւնը, ուստի եւ Լամբրոնացւոյ ատենաբանութիւնն ապարդիւն մնաց, որովհետեւ աւելի սրատես աչքեր յունական եւ լատինական միտումներն իրմէն աւելի հեռատես աչքով նկատած էին, թէ ի՞նչ բաներու մէջ կը կայանան: Ինչպէս եւ ինքն՝ Լամբրոնացին, յետոյ զգաց յունական մոլեռանդութիւնները՝ տեսնելով, որուն համար եւ յատկապէս Բիւզանդիոն գնաց դարման գտնելու եւ օգուտ չըստացաւ: Լամբրոնացւոյ ատենաբանութիւնը զեղուն է պերճախօս դարձուածներով եւ իմաստներով, եւ այս պատճառաւ Եւրոպացի գիտնականներէն ոմանք զինքն Դեմոսթենէսին եւ Կիկերոնին կը նմանեցնեն:

2. Մեկնութիւն Պատարագի, զոր երկասիրեց Լամբրոնացին Տորոս լերանց առանձնութեան մէջ եւ ապա եպիսկոպոսաց ատեանը հանեց, որ կարգան. բայց, ինչպէս ինքն կ'ասէ յիշատակարանին մէջ, ընթերցման եւ ունկնդրութեան չարժանացաւ: Յետ ժամանակաց (1187), երբ Տարսոնէն Հռոմկլայ կ'երթար Լամբրոնացին առ կաթողիկոսն Գրիգոր Տղայ, Թիւրքմէններն յարձակեցան, իւր ուղեկից կրօնաւորներէն քսան հատն սպանին եւ Պատարագի մեկնութեան գիրքն յափշտակեցին: Բայց քանի մի տարիէն յետոյ Ջահանգաւառի մէջ գտնուեցաւ, եւ Լամբրոնացին իմանալով եւ ուրախանալով՝ ծախսու առաւ, որովհետեւ ուրիշ օրինակ չունէր:

3. Մեկնութիւնք. Լամբրոնացին մեկնած է Սաղմոսն, Առակաց, Ժողովողի եւ Իմաստութեան Գրքերն եւ երկոտասան Փոքր Մարգարէից գրուածներն: Սակայն այս մեկնութիւններն աւելի խորհրդական են, քան թէ նկարագրական եւ կը համարուին երիտասարդական հասակի երկասիրութիւնք Լամբրոնացւոյն:

4. Ճառք 'ի Համբարձումն Քրիստոսի, 'ի Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ, 'ի Փոխումն Կուսին, յԱնառակ որդին եւ 'ի Տնտեսն, որոց մէջ ընտրելագոյն են առաջին երկուքն թէ՛ գեղեցկութեամբ լեզուին եւ թէ՛ մանաւանդ վսեմութեամբ իմաստից, սրտաշարժութեամբ քրիստոնէական զգացմանց եւ նկարագրութեամբ անճառ մեծութեան աստուածային տնօրէնութեանց:

5. Թղթեր, որոց մէջ նշանաւոր է առ Լեւոն իշխան գրածն, որով կը պատասխանէ իւր դէմ՝ յուզուած ամբաստանութեանց եւ իշխանի իրաւախոհութիւնը կը պահանջէ:

6. Մանր տաղաչափութիւններ, որոց մէջ է վիպասանութիւնն 'ի Ներսէս Շնորհալի, եւ շարականք, Այսօր յարեաւ, Նորոգեալ կղզիք, Համբարձման, Որդւոց եւ Թոռանց Գրիգորի Լուսաւորչին: Քերթողական գրուածոց մէջ ընտրելագոյնքն շարականներն են, իսկ միւսներն այնչափ նշանաւոր չեն:

Երկոտասաներորդ դարուն մէջ կը յիշուին պատմագրութեանց մէջ հետեւեալ ուսումնասէրներն՝ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ կամ Թուկակերի որդի, ԴԱԻԻԹ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Ալաւկայ որդի, որ կանոնական սահմանադրութիւն գրած է, ԳՐԻԳՈՐ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ՝ միաբան Մարաշու Յեսուեանց անապատին, որ յօրինած է աղօթագիրք սոյն վերնագրով՝ Գիրք վայից եւ մեղայից:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, որ Վաներէց եւս կը կոչուի: Սա երկասիրած է ժամանակագրական պատմութիւն այն անցից, որոնք կատարուած են գլխաւորապէս իւր ժամանակ: Գրագիտական եւ պատմագիտական երկար ու բարակ քննութիւնն 'ի բաց թողլով՝ այս միայն կարող ենք համարձակ ասել, որ Մատթէոսի երկասիրութեան մէջ կը վառի նուիրական հոլը հայրենասիրութեան: Սրտաշարժ կերպով կը նկարագրէ անմեղ ժողովրդի մարտիրոսութիւնն քրիստոնէական կրօնի սրբութեան համար: Կը նկարագրէ Տաւրոսի Հայոց դիմաւորութիւնը, որոնք իսազակրաց գալուստը կ'ողջունեն: Կը փառաւորէ հայրենիքն պաշտպանող քաջերն ու հօտը խնամող հովիւներն: Կը դրուատէ Բագրատունեան ցեղի վերջին թագաւորն Գագիկ Բ, որ գիտութեամբ եւ քաջասրտութեամբ անուանի եղաւ, իւր հայրենի ժառանգութենէն զրկուեցաւ մատնութեամբ, եւ աքսորանաց ու թշուառութեան մէջ իր կեանքը կնքեց: Ի խորոց սրտէ կը խօսի Մատթէոս Փռանկաց դէմ, յունական մոլեռանդութեան դէմ, որոնք մախանօք գործակից եղան անքրիստոնէայ բռնակալներուն Հայաստանն արիւնով լուալու: Կ'աւանդէ նա այնպիսի պատմական անցքեր Յունաց եւ Հայոց վրայ, զորս իւր ժամանակակից պատմիչներն ամենեւին յիշատակած չեն: Կ'աւանդէ նա եւ իւր պատմութեան մէջ երկու ազնիւ յիշատակարաններ, այն է Չմշկիկ թագաւորի առ Աշոտ թագաւորն Հայոց դրած թուղթն եւ Գագիկ Բ-ի խօսած ատենաբանութիւնն Կ. Պօլսոյ Սոֆիա եկեղեցւոյն մէջ, Դուկաս կամ Տուկիծ կայսեր եւ յունական կղերի առջեւ՝ 'ի պաշտպանութիւն դաւանութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

Մատթէոսի պատմական երկասիրութեան Շարայարութիւնը կը գրէ Գրիգոր երէցն, որ կը պատմէ Յունաց Կոմնենոս կայսեր ասպատակութիւնքն յԱսորիս եւ 'ի Կիլիկիա, Եղեսիոյ առումն Զանգի խանի ձեռքով, Իկոնիոյ Սուլթանաց թշնամական եւ բարեկամական յարաբերութիւնքն Ռուբինեաց հետ, իսազակրաց քանի մի դէպքերն եւ Վրաց թագաւորաց Անի եւ Դուին քաղաքաց հասուցած վնասներն, եւ այլն¹:

ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՐԷՅ ԱՆԵՑԻ. Աշակերտ Գէորգ Մեղրիկ վարդապետի, ըստ ոմանց Յովհաննէս Սարկաւազի, ժամանակակից Մատ-

¹ Սատթէոս Ուռնայեցւոյ երկասիրութեան Գաղղիարէն թարգմանութիւնը տպագրուած է 'ի Փարիզ, ընդարձակ ծանօթութեամբք, իսկ Հայերէնն՝ 'ի Սուրբ Աթոռ Հայոց Երուսաղէմի:

Թէոսի Ուռհայեցւոյ: Սորա երկասիրութիւնն է ժամանակագրութիւն կամ Գաւազանք, զոր գրած է Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսի խնդրանօք, ինչպէս կ'երեւի ընծայականէն: Սամուէլի ժամանակագրական երկասիրութիւնը կը սկսի Ադամէն եւ կը հասնի մինչեւ Քրիստոսի 1179 թուականը, բայց իրմէն յետոյ ոմանք շարայարութիւնը գրած են մինչեւ Հայոց ՌձԽէ թուականը: Սամուէլ իրեն առաջնորդ բռնած է հին ժամանակաց համար Եւսեբիոս ժամանակագիրն եւ Մովսէս Խորենացին, եւ որչափ որ համառօտ է իւր գրուածքը, այնչափ գեղեցիկ:

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ. Բժշկապետ, հմուտ պարսկական, արաբական եւ հելլենական դպրութեան, մտերիմ Ներսիսի Շնորհալուոյ: Գրիգոր Տղայի խնդրանօք երկասիրած է բժշկական գրուածք մի սոյն վերնագրով՝ Ջերմանց մխիթարութիւն, անուան պատճառն այսպէս բացատրելով «Ջի սա մխիթարէ զբժիշկն՝ ուսմամբ, իսկ զհիւանդն առողջութեամբ»: Գիրքը գրուած է երեք տեսակ ջերմանց վրայ, առողջապահիկ եղանակաւ՝ զհետեւելով Պարսիկ, Արաբացի, Յոյն եւ այլ բժիշկներու:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ. Որդի Վասիլ եղբօր Շնորհալուոյն: Գրիգոր Տղայի երկասիրութիւնքը գլխաւորապէս թղթեր են:

1. Թուղթ առ Կիւ Մանուէլ, որով կը պատասխանէ նորա մխիթարական թղթին, Շնորհալուոյ մահուան առթիւ գրուած, յայտնելով ընդ նմին, որ յոյժ դժուարին է այն ծիսական փոփոխութիւններն մոռնանել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ, զորս Յոյնք կը պահանջէին:

2. Երկու թուղթ առ նոյն կայսրն եւ առ Միքայէլ Պատրիարքն Յունաց, որոց մէջ դարձեալ Յունաց առաջարկած միութեան խնդրոյն վրայ կը խօսուի:

3. Թուղթ առ Հաղբատացիս եւ առ Տուտէորդի, որոյ մէջ բուռն կրիւք կը խօսի Գրիգոր Տղայ Հաղբատացւոց եւ մանաւանդ Տուտէորդւոյն դէմ, որոնք ամբաստանած էին զինքն իբրեւ հակամիտ հռոմականութեան եւ մոռնիչ նորանոր ծիսից:

4. Թուղթ առ վարդապետս հիւսիսոյ, որով կը պատասխանէ այն ամբաստանութիւններուն, զորս յարուցած էին հիւսիսային վարդապետներն իրեն դէմ եւ յանդիմանած էին, որ կը խառնուի

առանց գիտութեանն Ազգին, յունական միութեան խնդրոյն մէջ, որ ըստ ամենայնի վնասակար է Ազգի ամբողջութեանն ու Եկեղեցւոյ ազգային անկախութեանն եւ նախնական աւանդութեանց: Երկու թուղթ եւս կը յիշատակուին Գրիգոր Տղայի անուամբ գրուած՝ առ Լուսինոս պապն Հռովմայ եւ առ կայսրն Մանուէլ, բայց այս թղթերն տակաւին երեւցած չեն: Այս թղթերէն գատ Գրիգոր երկասիրած է Ողբ Երուսաղէմի, բայց շատ ստոր է Շնորհալուոյ գրած Եդեսիոյ ողբէն, թէպէտ եւ Գրիգոր աշխատած է նորան հետեւիլ:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՕԾ. Սա մանկութեան հասակէն դաստիարակուելով իւր ընտիր ծնողաց խնամոց տակ Գանձակ քաղաքի մէջ եւ ապա վարդապետանալով՝ հետամուտ կը լինի Ս. Գրոց ուսման: Իւր ուսումնասիրական փափաքին օժանդակիչ կը գտնէ Տաւուշեցի Յովհան վարդապետն եւ Մխիթար անունով մի այլ վարդապետ, բայց այս չափով գոհ չը լինելով կ'ողբելորի դէպ 'ի Արեւմուտք՝ Սեաւ լեւրան վրայ բնակող վարդապետաց մօտ, եւ բաւական մտաւոր օգուտ քաղելով՝ կը դառնայ 'ի Կարին եւ անտի իւր հայրենիքն, ուր շատերը կը գան եւ իրեն կ'աշակերտին, թէ՛ աշխարհական մարդիկ եւ թէ՛ վարդապետներ: Սորա աշակերտաց մէջ անուանի են Թորոս՝ 'ի հօրէ Հայկազն եւ 'ի մօրէ Ասորի, եւ Յովհաննէս վարդապետ Վանական, որուն վրայ առանձին պիտի խօսինք:

Մխիթար Կայենոյ կամ Կայենական գաւառին մէջ Գետիկ վանքը շինել կը տայ, եւ երբ նոյն վանքը գետնաշարժէն կը կործանի, համանուն վանք մի շինել կը տայ Տանձուտայ ձորոյն մէջ, օգնութեամբ Խաչենոյ Վախթանկ իշխանին, նորա կնոջն եւ Զաքարէ ու Իւանէ Սպասալարաց: Այս վանքն, որ Մխիթարի ուսումնասիրական գեղեցկավայրն կը լինի, կանգուն է մինչեւ ցայսօր: Մխիթար կրօնական զանազան խնդրոց պատճառաւ, որ յուզուած էին արեւելեան վարդապետաց եւ Զաքարէ Սպասալարի մէջ, ինչպէս խօսեցանք արդէն, Անի քաղաքը կը հրաւիրուի, իբրեւ համբաւաւոր վարդապետ, ժողովին ներկայ գտնուելու: Բայց ժողովն կը լուծուի խռովայուզութեան առթիւ: Մխիթար, որոյ հմտութեան վրայ մեծ գովեստով կը խօսին Կիրակոս եւ Վարդան պատմիչներն, կը վախճանի խորին ծերութեան մէջ (1213)՝ թողլով հետեւեալ երկասիրութիւններն:

1. Դատաստանագիրք, Վախթանկ իշխանի եւ Աղուանից Ստեփաննոս եպիսկոպոսի խնդրանօք գրուած: Այս երկասիրութեան յառաջաբանին մէջ Մխիթար ընդարձակ կը բացատրէ գրքի նպատակը եւ ապա կը դնէ դատաստանական կանոններ՝ ջանալով աստուածային եւ քաղաքական օրէնքներն իրարու հետ միաբանել, գլխաւորապէս առնելով Ս. Գրքէն, առաքելական եւ ժողովական սահմանադրութիւններէն եւ օտար ազգաց քաղաքային օրէնքներէն: Այս երկասիրութեան համառօտութիւնն թարգմանուած եւ տպագրուած է Լատիներէն:

2. Առակք, որ իրենց դիւրիմաց պարզութեամբ վայելուչ եւ խրատական դասեր կը համարուին:

3. Մեկնութիւն Երեմիայ, զոր ոմանք Ասողկայ կ'ընծայեն:

4. Աղօթք, որոնք պատարագի մատուցման ժամանակ կարդալու համար երկասիրած է եւ խիստ սրտաշարժ խնդրուածքներ կը պարունակեն իրենց մէջ:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՏԱՐՈՆԱՅԻ. Ժամանակակից Մխիթար Գօշի եւ առաջնորդ Հաղարծնի վանուց Գուգարաց աշխարհին: Սորա անուամբ զանազան երգեր կան Գաճարանաց եւ Տաղարանաց մէջ, որոց գլխագիրերն իւր անունը կը յօդեն եւ քանի մի հատն Խաչատուր Կեչառեցւոյն կ'ընծայուին: Տարոնացւոյն երգոց մէջ նշանաւոր է Խորհուրդ խորին, որ պատարագի ժամանակ կ'երգուի: Կալանդուի նմանապէս, որ երաժշտական խաղը Տարոնացին բերած է Արեւելեան կամ Վերին Հայաստանի մէջ: Այս ժամանակաց մէջ կը յիշուին նմանապէս հետեւեալ վարդապետներն՝ ԴԱԻԻԹ ՔՈՒՅՐԵՅԻ, հակառակորդ Զաքարէ Սպասալարին, որ երկասիրած է Լուծմունք ճառից Գրիգոր Աստուածաբանին, Թելազրութիւն յաւետարանն Մատթէի եւ մեկնութիւն Յոբայ, որոյ ամբողջն չըկայ: ՍԱՄՈՒԷԼ ՍԿԵԻՌԱՅԻ, որ Լամբրոնացւոյ Վարքագրութիւնը գրած է: ԴԱԻԻԹ, որ Եսայեայ Մարգարէութիւնը մեկնած է: ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ եւ իւր աշակերտն ԵՓՐԵՄ, որ Շնորհալիէն յետոյ Մատթէոսի Աւետարանը մեկնած է: ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՏԻՐԱՅՈՒ վարդապետ, որոյ ուսումնականութիւնն կը գովուի, բայց գրաւոր գործ չունի:

Գ.

*Ուսումնավայր ժԳ դարու. - Գրիգոր Տարսնացի, Գևորգ Սկևռացի, Մխիթար Անեցի, Վանական վարդապետ Տաուշեցի, Վարդան Վարդապետ, Կիրակոս Գանձակեցի, Յովիան Երզնկացի և աշակերտք իւր, Սմբատ պատմիչ, Սրբ-
փաննոս Օրբելյան, Յովիան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Գրիգոր Խլաթեցի,
Առաքել Միսնեցի, Գևորգ Երզնկացի, Թովմայ Մեծորեցի և գրատոր երկր իւրա-
բանչիւրոց:*

ԵՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ դարու ուսումնավայրքն են, բա-
ցի նախագրեալներէն, Սեպուհ լեառն կամ Մանեայ այրք,
Դարանաղիք, Խորանաչատ՝ Արցախու մօտ, Ծռիծոր՝ Վասպուրա-
կանի մէջ, Ս. Անդրէաս՝ Գուգարաց մէջ, Ղազարու կամ Առաքելոց
վանք՝ Տարոնոյ մէջ:

Իսկ սոյն դարու մատենագիրներն սոքա են.

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱՐՍՈՆԱՅԻ կամ ՍԿԵԻՌԱՅԻ. Մտերիմ ներսիսի
Լամբրոնացւոյ: Սա շարագրած է ներբողեան 'ի ներսէս Լամբրոնա-
ցի, քանի մի ճառեր, շարական Յովհաննու Կարապետին «Արեգա-
կանն արդարութեան», եւ ինչ ինչ Աղօթքներ:

ԳԵՈՐԳ ՍԿԵԻՌԱՅԻ կամ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ, որ մեկնած է Եսա-
յեայ մարգարէութիւնը Հայոց Հեթում թագաւորի առաջարկու-
թեամբ՝ հետեւելով Ոսկեբերանին, Եփրեմին եւ Կիւրղի Աղէքսանդ-
րացւոյն:

ՄԵԻԹԱՐ ԵՐԷՅ ԱՆԵՑԻ, որոյ անուամբ կը յիշատակուին
Հնախօսական Պատմութիւն Հայոց, Վրաց, Պարսից եւ Արաբացւոց,
Գիրք արեւու եւ լուսնի խաւարման վրայ, եւ ծրագիր Աղիւսակներ
աստեղաբաշխութեան վրայ, բայց այս գրուածներն ցարդ երեւցած
չեն:

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. Տաւուշեցի, որ Խորանաչատ վանքը
կը շինէ ուսումնավայր առնելով եւ ապա իւր Կիրակոս Գանձակեցի
աշակերտին հետ, Թաթարական արհաւրաց պատճառաւ կ'ամրանայ
դղեկածեւ մի այրի մէջ, ուր կը ժողովին շատերն իրեն աշակերտելու:

Թաթարաց ահէն շատ ընտանիքներ եւս այս ամրոցը կ'ապաստանին եւ երբ թշնամիներէն կը պաշարուին, Վանական վարդապետն իւր հետ կ'առնու իւր Մարկոս եւ Սոսթենէս աշակերտներն ու Թաթարաց գլխաւորին կ'երթայ, սիրով կ'ընդունուի եւ հրաման կ'ըստանայ, որ ամրացածներն աներկիւղ ելնեն ամրոցէն, սակայն երբ կ'ելնեն, թշնամիք կը յարձակին, ստացուածներն կը յափշտակեն, շատերն կ'աքսորեն եւ շատերը կը ծախեն, որոց մէջ կը լինի նոյն ինքն Վանական վարդապետն, զոր յիսուն դահեկանով քրիստոնեայք կը գնեն եւ այսպէս վերստին Խորանաշատ կը դառնայ եւ կը սկսի իւր աշակերտաց հետ հայրենեաց աղէտներն ողբալ եւ նկարագրել: Վանական վարդապետ Կոստանդին կաթողիկոսի օրով յուզուած եկեղեցական խնդիրներուն եւս կը մասնակցի գրով, որուն վրայ արդէն խօսած ենք: Վանական կը վախճանի Խորանաշատին մէջ՝ խոր տրտմութեան մէջ թողլով իւր բազմաթիւ աշակերտներն, որոց մէջէն Գրիգորիս վարդապետն կը փոխանորդէ ուսուցչական պաշտօնին:

Վանական վարդապետի երկասիրութիւնքն են.~ 1. Մեկնութիւն Յովբայ, ծաղկաքաղ Քոբայրեցւոյ համանուն երկասիրութեան: 2. Տեսութիւն շարականին, «Ուրախացի՛ր պսակ կուսից»:
3. Ծառ Հոգւոյն Սրբոյ բղխման վրայ, լատինական տեսութեամբ:
4. Համեմատութիւն Հին եւ Նոր Կտակարանաց: 5. Հարցմունք եւ Պատասխանիք: 6. Պատմութիւն, որ Վարդանի եւ Կիրակոսի յիշատակութեան համեմատ Վանականի ամենէն նշանաւոր եւ կարեւոր երկասիրութիւնն է, սակայն կորսուած է:

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. Աշակերտ Վանականայ, որ յերուսաղէմ ուխտագնացութեան ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ Կոստանդին կաթողիկոսէն ու Հեթում թագաւորէն եւ նոյն կաթողիկոսէն շրջաբերական առնելով կը դառնայ Արեւելեան Հայաստան: Վարդան Կիլիկիոյ մէջ գտնուած ժամանակ կը թարգմանէ Ասորոց Միքայէլ Պատրիարքի ժամանակագրութիւնն¹ օգնականութեամբ Իշոխ անուն ասորի քահանային, եւ ՚ի Մեծն Հայաստան դարձած ժամանակ նախ կը նստի Կայենոյ ձորի Անդրէի վանուց մէջ, ուր կը գրէ իւր պատմութիւնն, յետոյ Խոր Վիրապ

¹ Սոյն ժամանակագրութիւնն, որոյ Գաղղիարէնն միայն ցարդ տպագրուած էր, Զայերէնն եւս ՚ի լոյս ընծայեցաւ Ս. Աթոռոյ տպարանէն:

առանձնանալով աշակերտներ կ'ուսուցանէ, ինչպէս եւ Սաղմոսավանից եւ Թեղենեաց վանքի մէջ: Իսկ իւր կենաց վերջին տարիներին Հաղբատու վանից մէջ անցուց, ուր շարագրեց Երգոց Երգոյն մեկնութիւնն եւ վախճանեցաւ 1271-ին: Վարդանայ երկասիրութեանց մէջ նշանաւոր են՝ Ընդհանուր պատմութիւն, Արարչագործութենէն սկսած մինչեւ իւր ժամանակն, մօտ 6000 տարուան պատմութիւն, կարի համառօտ: Այս պատմութեան մէջ կ'աւանդուի, որ Վարդան Հուլաղու Խանին կը ներկայանայ, Հեթում թագաւորի, Վրաց Դաւիթ արքայի, Անտիոքայ լատին իշխանի եւ շատ ազատագրի Պարսիկներու եւ քանի մի Հայ վարդապետներու եւ քահանաներու հետ մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ Խանէն, հարցասիրական խօսակցութիւն կը բացուի երկուսի մէջ, զոր մի առ մի կը յիշատակէ, սակայն դառնալու ժամանակ իւր գիրքն աւագակները կը յափշտակեն եւ ինքն յետ ժամանակաց գտնելով՝ ծախու կ'առնէ:

Մեկնութիւն Դանիէլի, Մեկնութիւն Սաղմոսի, Հաղբատու Յովհաննէս եպիսկոպոսի խնդրանօք գրուած, համառօտ քան Լամբրոնացւոյ համանուն երկասիրութիւնն: Մեկնութիւն Հնգամատենին Մովսիսի, Հաղբատու Համազասպ եպիսկոպոսի եւ Սանահնի Գրիգոր Փակակալ վարդապետի խնդրանօք գրուած (1261): Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն, իւր աշակերտ Կիրակոս վարդապետի խնդրանօք գրուած (1261): Այս մեկնական գրուածոց մէջ հետեւած է Վարդան յունական եւ հայկական նախնի Հարց: Ներբող'ի Լուսաւորիչն, խնդրանօք Հաղբատայ Համազասպ առաջնորդի: Շարական 'ի պատիւ Յովակիմայ եւ Աննայի, խնդրանօք Հեթում թագաւորի, որուն վերջը յատուկ մաղթանք կայ թագաւորի եւ հայրապետի կենդանութեան համար: Շարական երկոտասան Առաքելոց՝ 'ի յԱնսահման ծովէն, Թարգմանչաց՝ Որք զարդարեցին: Առակք, նմանութեամբ Մխիթարայ Գօշի, Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, համառօտ, որ թարգմանուած է Գաղղիարէն, Սէն-Մարտէն արեւելագէտի աշխատութեամբ, Քերականի մեկնութիւն, սակայն այս վերջին երկու երկասիրութիւնքն մի այլ Վարդանայ կ'ընծայեն ոմանք, Բարձրբերդցի մականուամբ:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ. Աշակերտ Վանական վարդապետի: Սա երկասիրած է պատմութիւն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանա-

կէն սկսելով մինչեւ իւր ժամանակներն՝ աւելի Եկեղեցւոյ վարդապետաց վրայ խօսելով: Ապա կը պատմէ ընդարձակօրէն Թաթարաց աւերման եւ հարստահարութեան անցքերն, որոց ինքնին ականատես գտնուած է շատ տեղ:

Մեծին Վարդանայ ժամանակակից կը համարուին հետեւեալ մատենագիրներն՝ ՎԱՐԽԱՄ կամ ՎԱՐԴԱՆ եւ ՄԽԻԹԱՐ ՍԿԵԻՌԱՅԻ, որոնք խիստ սաստիկ շարագրածներ յօրինած են պապականութեան եւ պապին դէմ, որ Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակ կը յորդորէր զՀայերն՝ պապական գլխաւորութիւնն ընդունելու: Զարմանալի չէ՛ սոյն հեղինակաց սաստկայոյզ գրուածներն, որովհետեւ պապականութիւնն այնպիսի գաղափարներ կ'ուզէր տարածել Հայաստանի մէջ, որոնք բոլորովին օտարոտի էին, ինչպէս են Պետրոսի առաքելապետութեան, պապական յաջորդաց գլխաւորութեան եւ անսխալականութեան անհեթեթ գաղափարներն: ԿԻՐԱԿՈՍ ԱՐԵԻԵԼՅԻ, որ Սիս քաղաքի մէջ, Հեթումի թագաւորութեան ժամանակ Յայսմաւուրքը հաւաքած է, 170 ճառեր ինքնին յաւելցնելով:

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐՁՆԿԱՅԻ, որ կը կոչուի նաեւ Պլուզ, կապուտաչեայ լինելուն պատճառաւ, եւ Ծործորեցի, Արտազու գաւառի Ծործորի վանքի մէջ շատ բնակելոյն պատճառաւ: Յովհանն՝ Երզնկայ քաղաքի Սարգիս արքեպիսկոպոսի որդին, իւր ուսման առաջին ընթացքը կը կատարէ Սեպուհ լերան սուրբ Մինաս անապատին մէջ, եւ ապա ճանապարհորդելով զանազան հեռաւոր տեղեր, եւ յատկապէս ՚ի ձորն Կայենոյ ՚ի Հաղբատ եւ ՚ի Սանահին առ Վարդան վարդապետ: Երզնկացւոյ ժամանակ կը գտնուին Մեծին Ներսիսի նշխարքն թիլն աւանի մէջ եւ նորա հայր Սարգիս արքեպիսկոպոսի ձեռքով կը փոխադրուին յԵրզնկայ: Կը կարծուի որ այս գիւտի եւ փոխադրութեան պատմութիւնը Երզնկացին գրած է, ինչպէս եւ յօրինած է շարական մի ՚ի պատիւ Ս. Ներսիսի, որ երգուած է նոյն եկեղեցւոյ նաւակատեաց եւ օծման հանդիսին մէջ, զոր Լեւոն Գ Հայոց թագաւորն հրամայած էր կառուցանել ՚ի պատիւ սրբոյն: Այս դէպքէն բաւական ժամանակ յետոյ (1280), կանոններ կը գրէ Սրբոյն Գրիգորի վանուց միաբաններուն համար այս վերնագրով.՝ Կանոնք եւ սահման միաբանութեան եղբարց, որ աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութիւն միմեանց յԵրզնկայ:

Ապա Յովհան կը ճանապարհորդէ 'ի Կիլիկիա, ուր մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ Յակոբ կաթողիկոսէն եւ ուսումնարանին վերակացու կը կարգուի: Մեծարանք կը գտնէ նաեւ Լեւոն թագաւորէն, եւ երբ նորա որդիքն՝ Հեթում եւ Թորոս, ասպետական նորահաստատ կարգին համեմատ Ձիաւոր կ'ընտրուին, նոյն հանգիսին մէջ կը խօսի Երզնկացին մի ճառ, որ այժմ կը գտնուի յէջմիածին, եւ այսպէս աւելի համբաւ կը ստանայ եւ կը գրաւէ Հեթումի մտերմութիւնը:

Այս տեղէն կ'անցնի Յովհան Արտազու Գաւառի Թաղէի վանքը եւ մեծ սիրով կ'ընդունուի տեղւոյն Ջաքարիա եպիսկոպոսէն եւ իւր ձերութեան օրերն այն տեղ կ'անցնէ: Մինչդեռ Յովհան Թաղէի վանուց առանձնութեան մէջ էր, Անաւարզեցի Գրիգոր կաթողիկոսն, կամելով ժողով գումարել 'ի Սիս, կը հրաւիրէ զՅովհան եւ զՋաքարիա, սակայն սոքա չե՛ն երթար, եւ ժողովը չը գումարուած՝ կաթողիկոսն կը վախճանի եւ կը յաջորդէ Կոստանդին, որ կամելով իւր նախորդի ժողովական բաղձանքն 'ի կատար հանել, կը հրաւիրէ ուրիշ վարդապետաց հետ Երզնկացին եւս 'ի Սիս: Սակայն սա ամենեւին տեղէն չը շարժիր, որովհետեւ կը տեսնէ, որ Արեւելեան վարդապետք, մանաւանդ Ստեփաննոս Օրբէլեան, սաստիկ ընդդէմ են Սսական ժողովի գումարման:

Երզնկացի տակաւին կենդանի, լատին քարոզիչներն Հայաստան կը գան սիրոյ եւ միաբանութեան պատրուակաւ, յորոց Յովհան, սակաւ ինչ լատիներէն ուսանելով, Թովմայ Ագուինեցւոյն աստուածաբանութեան մի մասն կը թարգմանէ: Եւ այս քարոզիչներու շնորհիւ Ունիթոռական խմբակն կը կազմուի, որոց վրայ արդէն խօսած ենք:

Երզնկացւոյ երկասիրութիւններն են հետեւեալներն.~ Մեկնութիւն Քերականի, զոր գրած է Յակոբ կաթողիկոսի խնդրանօք: Բանք յաղագս երկնային շարժմանց, զոր գրած է Տիխիսի Ումէկ իշխանի որդի Վախթանկի խնդրանօք, նոյն ժամանակեայ աստեղաբաշխական հասկացողութեան համեմատ: Նոյն նիւթոյն վրայ գրած է 1000 տուն ոտանաւոր եւս Ապլոց իշխանի թախանձանօք: Ներբող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն, զոր յօրինած եւ կարդացած է Սեպուհ լերան Գրիգորի վանքին մէջ, բազմախոռոն ուխտաւորաց առջեւ, որոնք տարուէ տարի նոյն լերան վրայ կը համախմբէին գեղեցիկ սովորութեամբ Լուսաւորչի անմահ յիշատակը պատուելու: Այս ներբողին

մէջ ճարտասանական լեզուով նկարագրուած է Յովհաննու գեղեցիկ հայրենագաւառն, մանաւանդ Մանեայ այրքն եւ Սեպուհ ու Դարանաղեաց լերինքն: Ներբողն կը սկսի այսպէս. - Յարագուարճ խնդութեամբ բերկրեալ:

Մեկնութիւն Մատթէի, որով շարայարած է Ներսիսի Շնորհալուոյ անկատար թողած մեկնութիւնը: Խրատականք, որով զանազան զգուշաւորութեան խրատներ յօրինած է հաւատացելոց համար: Տաղք եւ Շարականք, որոց մէջ նշանաւոր են Ջրօրհնեաց տաղերն - Յամենայն ժամ օրհնեմք եւ Այսօր ձայնն հայրական, Լուսաւորչի շարականներն - Լերինք ամենայն եւ Այսօր զուարճացեալ, որոնք ամենայն մասամբ գեղեցիկ են: Սրբոյն Ներսիսի շարականն - Որ զ լոյսն անճառ, եւ Խոտաճարակաց շարականն - Յաւուրս վերջին ժամանակի: Երզնկացին ունի մասնաւորապէս քանի մի տաղաչափական գրուածքներ, բայց այնքան նշանաւոր չեն:

Երզնկացւոյն աշակերտակից է ՆԵՐՍԷՍ ՏԱՐՈՆԱՅԻ, որ գրաւոր երկասիրութիւն թողած չէ՛, բայց ունեցած է աշակերտներ ՅՈՎՀԱՆ ԱՐՃԻՇԵՅԻ, ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՅԻ եւ ՄԽԻԹԱՐ ՍԱՍՈՒՆՅԻ, որոց մէջ համբաւաւոր է Արծիշեցին, որ Ոսպնակեր եւս կը կոչուի, (ըստ աւանդութեան 15 տարի միայն թրջած ոսպով կերակրուելոյն համար) եւ երկասիրած է համառօտ Մեկնութիւն պատարագի, որ քանի մի անգամ տպագրուած է:

ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ. Հեթում թագաւորի եղբայրն, որ Գունդստապլ կը կոչուի, որ սպարապետ կամ ախոռապետ կը թարգմանուի: Սա երկասիրած է համառօտ ժամանակագրական պատմութիւն, որ կը սկսի Քրիստոսի 951 թուականէն եւ կը հասնի մինչեւ 1331ն:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ. Որդի Տարսայիճ իշխանին Սիւնեաց, եպիսկոպոս հայրենական գաւառին: Ստեփաննոս երկասիրած է Պատմութիւն, որուն մէջ մասնաւորապէս կը խօսի Հայաստանեաց եւ Օրբէլեան իշխող ցեղապետաց վրայ, եւ ընդհանրապէս Հայոց, Պարսից եւ Թաթարաց վրայ: Մոնղոլաց եւ Թաթարաց արշաւանքներուն ժամանակակից լինելով՝ ճշդիւ կը նկարագրէ այս կատաղի ցեղերը, թէ ի՞նչպէս Արալի ափունքներէն եւ Ալտայի լեռներէն իջնելով աւերեցին Ասիա եւ Եւրոպիա:

Ստեփաննոսի պատմական երկասիրութիւնն, բաց 'ի այն արժանաւորութենէն, որ ունի պատմական անցից նկատմամբ, մասնաւորապէս հարցասիրական է եկեղեցական իրողութեանց պարունակութեան կողմէն: Վասն զի, կը պատմէ զանազան կաթողիկոսաց եւ վարդապետաց գործքեր, կ'աւանդէ զանազան թղթեր եւ դաւանաբանական գրութիւններ, վանքերու պատմութիւններ եւ մանաւանդ մի առ մի կը յիշատակէ Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան եւ եպիսկոպոսաց պատմութիւնը: Ստեփաննոս այն եպիսկոպոսներէն մին է, որ սաստիկ ընդդէմ էին Կիլիկիոյ մէջ եղած տարապարտ ժողովներուն, ուստի եւ սաստիկ յուզմամբ կը խօսի յունական եւ լատինական միարարական հրապոյրներուն դէմ:

Երեքտասաներորդ դարուն մէջ կը յիշատակուին այլ եւս քանի մի մատենագիրներ, որոց ոմանց երկասիրութիւններն երեւցած չեն ցարդ, եւ ոմանց գրուածներն առ ձեռն չունենալով՝ կարող չենք նկատողութեան առնուլ:

Չորեքտասան եւ հնգետասաներորդ դարուց մէջ գլխաւոր ուսումնավայրք էին, բաց 'ի վերոգրելոցն, Երնջակայ գաւառին մէջ՝ Ապրակունեաց վանքն, Սիւնեաց գաւառին մէջ՝ Տաթեւու վանքն, Քաջբերունեաց գաւառին մէջ՝ Աստուածածնի վանքն (Սուխարայ կոչուած) Արճիշու մօտ, ուր նմանապէս եւ Մեծոբայ վանքն:

Այս դարերուն մէջ, որովհետեւ Ունիթոռական գրուածքներ եւս 'ի վեր կ'երեւին Հայկական մատենագրութեան մէջ հակառակասէր եւ տաղտուկ պարունակութիւններով, ուստի մենք այնպիսիքն զանցառութեան տալով, որոնք ըստ ամենայնի սառն արհամարհանաց արժանի են, կը յիշատակենք միայն այն մատենագիրներն, որոնք պաշտպան հանդիսացան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութեանն, իրենց գրուածքներով, որք եւ են սոքա.

ՅՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՑԻ, որ եւ Կախիկ. Սա Տաթեւու վանքին մէջ ուսուցչական եւ վարդապետական պաշտօն վարելով շատ աշակերտներ կ'ունենայ եւ կ'երկասիրէ զանազան քարոզներ եւ մեկնութիւններ, որոց մէջ սաստիկ կը կշտամբէ Ունիթոռաց արարքներն ու թերամիտ վարդապետութիւններն: Սորա աշակերտներէն էր Մաղաքիա վարդապետ, որ սաստիկ պատուհասակոծ արար Ունիթոռներն, ինչպէս առաջ պատմեցինք:

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ. Աշակերտ Որոտնեցւոյն, որ նախ Ապրակունեաց եւ ապա Տաթեւու վանաց մէջ կ'ուսուցանէ ու կ'աշակերտէ շատերն եւ Ունիթոռական խռովայոյզ վիճաբանութեան ժամանակ հզօր ախոյեան կը հանդիսանայ ընդդէմ թշնամեաց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, բանիւ եւ գրով: Սա երկասիրած է ընդարձակ Քարոզագիրք եւ առանձինն Գիրք Հարցմանց: Թողլով սոյն երկասիրութեանց մանրամասն նկատողութիւնը, որ մասնաւոր աշխատութեան կարօտ է, այսչափ միայն կ'ասենք, որ Գրիգոր Տաթեւացին ԺԴ դարուն մէջ միակ վարդապետն է, որ Ունիթոռական ահագին յորձանքին դիմադրելով՝ յաջողած է պապանձեցնել հակառակորդներն իւր ընդարձակ հմտութեամբ եւ անձանձրոյթ տքնութեամբ: Ժամանակակիցքն պատուած են այսպիսի նշանաւոր անձի յիշատակը փառաւոր արձանով, որ մինչեւ ցայսօր կանգուն կայ Տաթեւու վանքին մօտ:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽԼԱԹԵՑԻ, որ եւ ԾԵՐԵՆՑ. Գրած է սա զանազան ճառեր եւ ներբողներ Սրբոց վրայ, նոյնպէս երգեր, տաղեր եւ գանձեր: Երկասիրած է նմանապէս իւր ժամանակի նահատակաց պատմութիւնը՝ յաւելլով Յայսմաւուրքի մէջ, եւ ինքն մարտիրոսանալով այլազգիներէն (1425)՝ թաղուած է Արծկէոյ քաղաքի մօտ եղած Ստեփաննոս Նախավկայի վանքին մէջ:

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԻՒՆԵՑԻ. Երկասիրած է զանազան ոտանաւորներ Ազամագիրք անունով, նոյնպէս եւ քանի մի ներբողեաններ:

ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐՋՆԿԱՑԻ, որոյ երկասիրութիւնքն են - Լուծմունք գրոց Գրիգորի Աստուածաբանին. Խրատ վասն կիրառութեան Մաշտոցի եւ քանի մի քարոզներ: Սորան աշակերտեցան Յակոբ վարդապետ Ղրիմեցի, Յովհաննէս վարդապետ Կոլոտիկ, Մատթէոս եւ Տիրատուր վարդապետք, որոնք աշխատասիրած են զանազան մեկնական եւ քարոզական գրուածքներ:

ԹՈՎՄԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԵԾՈՐԲԵՑԻ, որ գրած է Լանկթամուրի արշաւանաց Պատմութիւնն 'ի Հայաստան: Թովմայի երկասիրութիւնն առաւել արտասուներով գրուած է քան թէ մելանով, վասն զի ո՛չ միայն ինքնին ականատես եղած է արիւնահեղ կոտորածներուն

եւ աւերմունքներուն, այլ եւ քանի մի անգամ տանջանքներ եւ կալանաւորութիւններ կրած: Թովմայ, որ Աղիովիտ գաւառի Քաջբերունեաց գեղջէն էր, Մեծոբայ վանքին մէջ վարդապետանալով երեւելի հանդիսացած էր նմանապէս Աւետարանի մշակութեան մէջ: Սա ինքն գործակից եղաւ հայրապետական Աթոռոյ փոխադրութեանն Սսէն յէջմիածին, ներկայ գտնուեցաւ Վաղարշապատու ժողովին, ուր կաթողիկոս ընտրուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցին (1441), եւ արգիւնաւոր կեանքով վախճանեցաւ (1448): Չորեքտասան եւ հնգետասան դարուց մէջ կը յիշատակուին նմանապէս քանի մի ուսումնասէրներ եւ գրագէտներ, բայց ոմանք գրաւոր երկասիրութիւն թողած չեն եւ ոմանք եթէ թողած են, մասնաւոր բաներ են. ուստի մատենագրութեան վրայ այսքան խօսիլն բաւական համարելով՝ անցնինք այժմ շարունակել մեր պատմութիւնն ՚ի փոխադրութենէ կաթողիկոսական Աթոռոյն ՚ի Սսոյ յէջմիածին:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Հայրապետական Աթոռոյ փոխադրութենէն յԷջմիածին մինչեւ ՚ի բաժանումն Լատինահայոց ՚ի ծոցոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

1441-1700

Ա.

Վիճակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. - Կաթողիկոսունք Կիրակոս Ա Վիրապեցի, Գրիգոր Ժ, Զարարիա Բ, Արիստակէս Բ, Սարգիս Բ, Արիստակէս Գ, Թադէոս Ա:

ԵՐԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Հայրապետական Աթոռն երկարատեւ աստանդականութենէ զկնի վերստին յԷջմիածին փոխադրեցաւ եւ Կիրակոս Վիրապեցին կաթողիկոսացաւ, Գրիգոր Մուսաբեգեացն եւս իբրեւ կաթողիկոս ՚ի Սիս մնաց: Եւ այսպէս Ազգն երեք կաթողիկոսական աթոռներ ունեցաւ յԷջմիածին, ՚ի Սիս եւ յԱղթամար (որ մասնաւոր աթոռ եղած էր 1113 թուականէն, Դաւթի կաթողիկոսութենէն ՚ի վեր), որոնք կը տեւեն մինչեւ մեր օրերը: Սակայն այս բաժանումը լոկ աթոռական եղած է եւ ո՛չ երբէք ժողովրդային կամ տարբեր դաւանութեան: Այս բաժանմամբ երբէք խախտած չէ ժողովրդային միութիւնը՝ եւ թէպէտ երեք աթոռոց կաթողիկոսներն երբեմն իրարու դէմ զինած են եւ հակառակութիւններ յարուցած, բայց բարեբաղդաբար Ազգը միշտ հաւատարիմ մնացած է իւր մայրենի Եկեղեցւոյ վարդապետական, դաւանաբանական եւ ծիսական միութեանը՝ Էջմիածնի Աթոռը հանուր Հայրապետական աթոռ համարելով, իսկ Սսոյ եւ Աղթամարայ աթոռներն՝ մասնաւոր կաթողիկոսական: Եթէ պատմագիտական նուրբ աչքով նայինք, կը տեսնենք, որ այս աթոռոց սկզբնաւորութիւնն ու տեւականութիւնը հետեւանք է Ազգի քաղաքական վիճակի տարբերութեան: Ազգային

ինքնօրէն քաղաքականութեան բարձումէն եւ տարբեր քաղաքական իշխանութեանց ենթարկուելէն յառաջ եկած է այս կաթողիկոսական երեքնութիւնը: Մի կողմէն քաղաքական տարբեր իշխանութեանց հակակիր ազդեցութիւններն եւ միւս կողմէն հայկազն ժողովրդի ցրուածութիւնը եւ միակ կաթողիկոսութեան հետ ունեցած հաղորդութեան դժուարութիւնքն առիթ տուած են մանաւանդ էջմիածնի եւ Սսոյ կաթողիկոսութեանց առանձին գոյութեանն ու տեւականութեանն, վասն զի արդէն տեսանք նախընթաց Շրջանին մէջ, թէ ի՞նչ դժուարութիւններ կային Արեւելեան Հայոց համար յարաբերութիւն ունենալ Արեւմտականաց կամ Կիլիկեցոց հետ: Եթէ նուրբ նայինք, նոյն դժուարութիւններն ակներեւ կը տեսնենք մինչեւ ցայսօր: Իսկ Աղթամարայ կաթողիկոսական գոյութեան եւ տեւականութեան գլխաւոր պատճառն իւր կղզիական դիրքն եղած է, քան թէ մի այլ պարագայ: Հետեւապէս, եթէ մտածենք, որ կաթողիկոսութիւնը մի վսեմ պարտակատարութիւն է եւ ո՛չ լոկ անուանակրութիւն, եթէ մտածենք, որ կաթողիկոսական օրինաւոր, պարտավճար եւ համամիտ աթոռակալներ կարող են աւելի նպաստել Ազգի վիճակին եւ դիւրել զանազան իրողութիւններ եկեղեցական վարչութեան, եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան եւ այլ ժողովրդային մօտաւոր յարաբերութեանց մասին, կը տեսնենք, որ կաթողիկոսական երեքնութիւնն ամենեւին վնասակարութիւն կարող չէ ունենալ: Քանի որ Եկեղեցին ու ժողովուրդն մի է, քանի որ իշխող տէրութիւններն քաղաքականօրէն տարբեր ազդեցութիւն ունեցած են եւ ունին Ազգին վրայ, կաթողիկոսական երեքնութիւնը կամ երկուութիւնը կարեւոր եղած է եւ է: Այս երեքնութիւնն ինքնին կը միանայ, երբ Ազգը յաջողի իւր Եկեղեցոյ հանուր Հայրապետութեան նախնի իրաւունքներն վերահաստատել եւ քաղաքական ազդեցութիւններէ ու վտանգներէ անկախ եւ ազատ կացուցանել: Թողունք այս, եւ ներկայ Շրջանի պատմական թելն շարունակենք:

Կիրակոս Վիրապեցին, էջմիածնի մէջ կաթողիկոսական օժոմն ընդունելէն զկնի, շրջաբերական գիր կ'ուղղէ Հայաստանի վիճակաւոր եպիսկոպոսներուն եւ նոյնպէս Սսոյ, Աղթամարայ եւ Աղուանից կաթողիկոսներուն՝ յորդորելով զամենեսեան 'ի սէր եւ 'ի խաղաղութիւն: Կը կարգաւորէ Հայրապետական աթոռն, սատարութեամբ թովմայ վարդապետի Մեծորեցոյ, կը նորոգէ Վաղարշապատի հինօրեայ տաճարն եւ այլ վանօրայք եւ եկեղեցիք, եւ մինչդեռ սոյնօ-

րինակ բարեկարգութեամբ կը պարապի, յանկարծ քանի մի եպիսկոպոսաց եւ վանականաց շնորհիւ Կիրակոս կը զրպարտուի իբրեւ կախարդ եւ հերձուածող, կը չարախօսուի Արարատեան գաւառի օտարազգի իշխանին առջեւ եւ մինչդեռ չարախօսները կը յարձակին կաթողիկոսը գահավիժել, նա կը փախչի եւ կը թաքչի, որոյ հակառակորդներն իսկոյն կաթողիկոս կ'ընտրեն եպիսկոպոսն Մակուայ Գրիգոր, իսկ Կիրակոս կը վախճանի երկամեայ կաթողիկոսութենէն գկնի:

Գրիգոր Ժ Մակուեցի կը շարունակէ Կիրակոսի կիսակատար թողած նորոգութիւններն ու բարեկարգութիւնները, իրեն գործակից կ'ընտրէ Արիստակէս անուն մի վարդապետ եւ կ'անուանէ Աթոռակալ: Մակայն այս պատուանունը, որ միայն կաթողիկոսաց պահուած էր, ժամանակցաց մէջ սովորական դառնալով՝ կաթողիկոսական փոխանորդներու կամ տեղակալներու համար, եւ շատերու իշխանասիրութեանը ճարակ տալով՝ տեղի կը տայ զանազան հակառակութեանց եւ հայրապետական անուանց շփոթութեան:

Գրիգորի կաթողիկոսութեան ժամանակ Օսմանցիք կը տիրեն Կ. Պօլսոյ եւ Սուլթանն Մէհմէտ Ֆէթիհ արքունի հրովարտակաւ Յունաստանի եւ Անատոլիոյ հայկազանց վրայ առաջնորդ կը կարգէ (1461) Պուրսայի Յովակիմ եպիսկոպոսն, Փաթրիկ, այսինքն Պատրիարք տիտղոսով, յորմէ եւ կը սկսի Կ. Պօլսոյ Պատրիարքութիւնն եւ կը տեւէ մինչեւ ցարդ զանազան արտօնութիւններով: Իսկ բուն Հայաստանի մէջ ներքին եւ արտաքին աղմուկներն անընդհատ կը տաքնապեն զԱզգն ու Եկեղեցին: Արիստակէս աթոռակալի եւ Գրիգոր կաթողիկոսի մէջ սաստիկ գժտութիւն կը ծագի եւ կաթողիկոսարանի Սարգիս անուն վարդապետը, Լուսաւորչի աջը էջմիածնէն գողանալով, Պարսկաստան կը փախչի, որպէս զի Ջահան Շահի օգնութեամբ յինքն յափշտակէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Մակայն Աղթամարայ Ջաքարիա կաթողիկոսն, իրազեկ լինելով այս անցքին, կը դիմէ 'ի Դաւրէժ նոյն Շահին առջեւ, զանազան նուէրներով յետ կ'առնու Լուսաւորչի աջն եւ իշխանական պատուով դառնալով յէջմիածին, Գրիգորն ու Արիստակէսն կը մերժէ եւ ինքն կ'աթոռակալէ իբրեւ ընդհանուր կաթողիկոս, իւր իշխանութեան ներքեւ ունենալով նմանապէս եւ Աղթամարայ աթոռն: Իսկ Սարգիս վարդապետը կը կարգէ կաթողիկոսական փոխանորդ՝ եպիսկոպոս ճեռնադրելով յէջմիածին:

Զաքարիա կը յաջողի Զահան Շահի եւ Զհանգիր Սուլթանի հակառակութիւններն խաղաղել եւ Հայաստանի աւերումներն առ ժամանակ մի դադարեցնել: Սակայն Գրիգորի եւ Արիստակիսի ձեռքով կը չարախօսուի իբրեւ բազմագանձ եւ ճոխ ոք Զահան Շահի որդւոյն առջեւ եւ տեսնելով, թէ անհնարին պէտք է լինի կաթողիկոսական իշխանութիւն վարել էջմիածնի մէջ, ծածկաբար Լուսաւորչի աջն առնելով՝ կը փախչի յԱղթամար, շատ մեծարանք գտնելով թէ՛ տեղական օտարազգի իշխաններէն եւ թէ՛ ժողովրդէն: Զաքարիայի փախստենէն յետոյ Գրիգոր կը վախճանի եւ Արիստակէս կ'աթոռակալէ իբրեւ կաթողիկոս եւ Սարգիս կը վարէ փոխանորդութիւնն: Սակայն Արիստակէս Բ չորս տարիէն յետոյ կը վախճանի առանց նշանաւոր գործոյ եւ կը յաջորդէ Սարգիս (1466):

Սարգիս կաթողիկոսանալէն զկնի կը ջանայ Լուսաւորչի աջը դարձուցանել Աղթամարէն, բայց անհնարին կը լինի: Վերջապէս, ըստ պատմական աւանդութեան, Վրթանէս եպիսկոպոս ոմն ծպտեալ կերպարանօք Աղթամար մտնելէն եւ երկար ժամանակ մնալէն յետոյ կը յաջողի նոյն սուրբ աջն յէջմիածին դարձնել, եւ այս ճարտարութեան համար Փակակալ կը կարգուի էջմիածնի: Սարգիս կաթողիկոսութեան ժամանակ Սոյ կաթողիկոսն էր Յովհաննէս Թուղկուրանցի, որ թողած ունի քանի մի տաղաչափական գրուածքներ: Սարգիս 24 ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի եւ կը յաջորդէ Արիստակէս Գ առանց նշանաւոր ինչ գործողութեան, եւ սորան կը յաջորդէ իւր փոխանորդն Տէր Թաղէոս Ա:

Բ.

Եղիշէ Բ, Զաքարիա Գ, Սարգիս Գ, Գրիգոր ԺԱ, Սրեփաննոս Ե Սարնասարացի, Միքայէլ Սեբաստացի, Բարսեղ Բ, Գրիգոր ԺԲ, Սրեփաննոս Զ Առնչացի, Թաղէոս Բ, Առաքել Վաղարշապատեցի, Դաւիթ Ե, Մելքիսէօ:

Թ ԱԴԷՈՍԻ մահէն յետոյ կը յաջորդեն մի զկնի միւսոյ Եղիշէ, Զաքարիա, Սարգիս, Գրիգոր (1503-1541), որոց կաթողիկոսութեան վրայ ազգային պատմական յիշատակարանք մասնաւոր տեղեկութիւններ չեն աւանդեր: Միայն այս յայտնի է,

որ սոյն ժամանակին մէջ Հայաստանի ժողովուրդը կը տառապէր զանազան բռնակալաց հարստահարութեան տակ եւ կաթողիկոսունք ստիպուած էին հայրապետական աթոռն իրենց փոխանորդներուն յանձնել եւ վտարանդի շրջիլ այս ինչ կամ այն ինչ բռնաւորի սիրտը շահելու եւ ժողովուրդը ըստ կարեաց մխիթարելու համար: Իսկ Ստեփաննոսի եւ Միքայէլի վրայ, Չամչեանն, առնլով լատին գրուածներէ, երկար վէպեր կը պատմէ 'ի նպաստ հռովմէական պապութեան, սակայն չենք կարող հաւատ ընծայել, որովհետեւ ազգային պատմութեան մէջ նոյն վէպերու նշմարանքն անգամ չենք տեսներ: Միայն այսչափն գուցէ հաւանական է, որ Ստեփաննոս ճանապարհորդած է յԵւրոպա՝ իրեն յաջորդ թողլով Միքայէլ Սեբաստացին, եւ Միքայէլ, Արարատեան երկրի հալածանքներէն խուսելով, մեկնած է 'ի Սեբաստիա՝ աթոռակալ կարգելով իրեն տեղ Բարսեղ վարդապետ: Միքայէլ կը վախճանի (1569) եւ կարգաւ կը յաջորդեն Գրիգոր ԺԱ, Ստեփաննոս Զ, Թադէոս Բ, Առաքել Վաղարշապատեցի, որ ստիպմամբ կաթողիկոսանալով եւ ապա բռնաւորաց հարստահարութենէն տառապելով՝ կաթողիկոս կը ձեռնադրէ իւր փոխանորդն Դաւիթ, եւ ինքն կ'առանձնանայ մենաւորական վանքի մէջ իւր կեանքն անցնելու: Առաքելի կաթողիկոսութեան ժամանակ Սսոյ կաթողիկոսութեան վիճակն եւս խիստ աղէտալի էր, որովհետեւ երեք անձինք իրարու ներհակ կաթողիկոսացած էին, այն է Ազարիա, Տիրատուր հրաժարեալ պատրիարք Կ. Պօլսոյ եւ Յովհաննէս ոմն: Այս երկպառակութեան շարժառիթն օտար տիրապետողաց ազդեցութիւնն էր, որոնք, առանց Ազգի հաւանութեան, կաշառք առնելով զանազան փառամոլ եպիսկոպոսներէ եւ վարդապետներէ՝ իրաւունք կը տային կաթողիկոսանալու եւ կը պաշտպանէին ընդդէմ կամաց ժողովրդեան:

Դաւիթ, ծանր հարկապահանջութենէ ազատելու համար, որուն ենթարկուած էր աթոռն Էջմիածնի, իրեն աթոռակից կ'ընտրէ Մելքիսէթ եպիսկոպոս Գառնեցի, որով կը լինին երկու կաթողիկոսունք:

Ինչպէս Դաւիթի եւ Մելքիսէթի, նոյնպէս եւ իրենց քանի մի աթոռակցաց եւ յաջորդաց կաթողիկոսութեան դէպքերու եւ Եկեղեցոյ ու Ազգի ժամանակակից տառապանքներուն վրայ խիստ մանրապատում կերպիւ կը խօսի Առաքել պատմագիրն, զոր անհնարին է ընթեռնուլ առանց արտասուելոյ: Ուստի եւ մեք, ընդար-

ձակ տեղեկութեան համար բաւական համարելով նոյն պատմագիրն մատնանիշ առնել հարցասէրներուն, կը ջանանք միայն Հայրապետութեան, Եկեղեցւոյ եւ ժողովրդի նոյն ժամանակեայ վիճակի համառօտ նկարագիրն ելեթ պատկերացնել: Հայաստանեայց ազատ Հայրապետութիւնը ծանր պարտուց եւ հարկաց տակ կը հիւժի եւ կը մաշի: Կաթողիկոսաց թիւն կը բազմանայ, բայց ոմանք փախստեան եւ թագստեան, եւ ոմանք տառապակրութեան եւ տարագրութեան մէջ կը դեգերին եւ կը տազնապին: Եկեղեցիներն ու վանօրայքն կը կողոպտուին, կ'ամայանան եւ կը քայքային: Ժողովուրդն Օսմանեան եւ Պարսկական անհաշտութեան եւ պատերազմներուն պատճառաւ երկու սուրին մէջ կը դողդողայ եւ կը զարհուրի: Մի կողմէն Շահաբասեանք Արարատեան ընդարձակ գաւառն կ'աւերէն եւ ժողովուրդը բիւրերով Պարսկաստան կը տարագրեն, եւ միւս կողմէն Տաճկաց աւագակախումբերն Հայաստանի միւս գաւառներն ասպատակութեամբ եւ արիւնհեղութեամբ կը լնուն: Մինչդեռ հայրենաբնակներն այս վիշտերը կը կրեն Պարսիկներէն եւ Օսմանցիներէն, Լեհաստանի գաղթական Հայերն եւս Հռովմէական ժեզուրիթաց մոլեռանդութեան եւ հալածանաց կը մատնուին, եկեղեցիները կը փակուին եւ կը բռնաբարուին իրենց կրօնքը փոխելու եւ լատինանալու: Թողունք ասել, որ Պօլսոյ մէջ պատրիարքական խռովութիւններն, Երուսաղէմի մէջ յունական մոլեռանդութիւնն ընդդէմ տեղական միաբանութեան Հայոց, եւ Սսոյ մէջ կաթողիկոսական պարտուց զանցառութիւններն եւս քան զեւս կը յաւելուն Եկեղեցւոյ գաւառաց վշտակրութիւնը:

Այս խառնաշփոթ ժամանակին մէջ խառնաշփոթ է ըստ ամենայնի եւ կաթողիկոսաց կեանքն, եւ անպակաս են ներհակութիւնք եւ գահընկեցութիւնք, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Մելքիսէթ, որ իբրեւ աթոռակից եւ օգնական կարգեցաւ Դաւթին, պարսկական հարկապահանջութենէն խուսելով 'ի Պօլիս կը դիմէ նպաստ գտնելու յուսով եւ կաթողիկոսութենէ հրաժարելով պատրիարք կ'ընտրուի փոխանակ Տիրատուր վարդապետի, սակայն մի տարիէն զկնի կը զրկուի պատրիարքական իշխանութենէն ժողովրդեան ձեռքով: Պօլսէն կը դառնայ յէջմիածին եւ Դաւիթ կաթողիկոսի հետ կը թագչի յանձանօթ տեղուջ, պարտատէրներէն չը նեղուելու համար:

Աթոռոյ պարտքերն օր աւուր կը ծանրանան, եւ ելուզակու-
թիւններն ու բարբարոսութիւնքն կը յաճախեն Հայաստանի մէջ,
որով եւ կը սաստկանան Դաւթի եւ Մելքիսէթի վշտերն: Սոքա, հա-
ւանութեամբ այլոց վարդապետաց, կը միաբանին կոչել Տիգրանա-
կերտի առաջնորդ Սրապիոն եպիսկոպոսն Եդեսացի եւ կաթողիկոս
ձեռնադրել այն պայմանաւ, որպէս զի վճարէ Աթոռոյ պարտքերը,
որովհետեւ ինքն ճոխ էր ստացուածով, ազնուատոհմ եւ միանգա-
մայն անուանի իւր բանիմացութեամբ: Սրապիոն հրաւէրն ընդունե-
լով կ'ուղեւորի նախկին Ջուղայ քաղաքը, ուր կը ժողովին Մելքի-
սէթ, Դաւիթ, եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք, խորհելու ազգային
եւ եկեղեցական նեղսակիր վիճակին եւ Սրապիոնի կաթողիկոսա-
նալու վրայ, բայց զանազան գծտութիւններ տեղի կ'ունենան եւ
խորհուրդը կը խափանուի: Դաւիթ եւ Մելքիսէթ կ'առանձնանան
Սիւնեաց գաւառի Տաթեւու վանքը եւ Սրապիոն կը մնայ 'ի Ջուղայ
քարոզել եւ մխիթարել ժողովուրդը: Ջուղայեցի Հայք այնքան կը
զրաւին եւ կ'ոգեւորին Սրապիոնի քարոզներէն եւ առաքինի վար-
քէն, որ իսկոյն առնլով իրենց հետ յէջմիածին կը տանին եւ այն
տեղ ընտրողական ժողով կազմելով՝ մեծախումբ հանդիսիւ կաթո-
ղիկոս կ'օծեն զՍրապիոն (1603)՝ անուանելով Գրիգոր ԺԳ:

Դաւիթ եւ Մելքիսէթ, լսելով Սրապիոնի կաթողիկոսութեան
համբաւն, կը խորհին թողուլ Տաթեւու վանքն եւ ուղեւորիլ Ասպա-
հան՝ հայազգի ժողովրդէն նպաստ գտնելու եւ աթոռական պարտ-
քը վճարելու, որ իրենց անուամբ էր: Սակայն Դաւիթ կը մնայ Հա-
յաստանի մէջ, եւ Մելքիսէթ միայն կ'երթայ Ասպահան եւ կը ներ-
կայանայ Շահաբասին օժանդակութիւն գտնելու յուսով: Սակայն
Շահաբասն, աւելի խորագէտ գտնուելով Մելքիսէթէն, կը պատրէ
շոյելով, կը տեղեկանայ Հայաստանի վիճակին, որուն վաղուց կը
փափաքէր տիրապետել, եւ իսկոյն զօրաժողով լինելով եւ Մելքիսէթ
մերժուած կաթողիկոսն եւս իրեն հետ առնլով իբրեւ առաջնորդ իւր
արշաւանացն, կը դիմէ 'ի Հայաստան, կը տիրէ Հայաստանի վե-
րին կողմանցն, կ'առնու Երեւան քաղաքը, եւ ապա իրեն մօտ կոչե-
լով զԴաւիթ եւ զՄելքիսէթ՝ կըստիպէ իրեն հատուցանել այլազգի
պարտատեսարց պարտքերն:

Դաւիթ եւ Մելքիսէթ, ծանր տոկոսեօք սակաւ ինչ դրամ
գտնելով, կը հատուցանեն Շահաբասին եւ կ'ազատին նորա սպառ-
նալիքներէն: Սրապիոն եւս սաստիկ տագնապ կը կրէ Ջուղայի մէջ

Շահաբասէն, կը խոչտանգուի դառն տանջանքներով, իւր բոլոր ստացուածքները տալէն զատ նաեւ կը վտանգուի կեանքով եւ կը դառնայ Տիգրանակերտ (Ամիդ), ուր կը վախճանի երեքամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի:

Սոյն ժամանակին մէջ (1605) Օսմանցիք կը զինին ընդդէմ Պարսից, ուստի եւ Շահաբաս հրաման կը հանէ աւերել Հայաստան եւ գերել բնակիչներն, որոց հետ կը գերուին նմանապէս Դաւիթ եւ Մելքիսէթ այլ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց հետ, եւ կողոպտուի Էջմիածնի հայրապետական Աթոռն: Խիստ դառնաղէտ է այս սոսկալի տարագրութեան անցքը, որով 14 հազարէն աւելի գերդաստանք գերի վարեցան, Արարատեան գաւառի բոլոր քաղաքներն ու գիւղերն ամայի դարձան, եւ արտորայքն ու անդաստանքն հրոյ ճարակ եղան. թողունք պատմել գերեվարութեան ճանապարհին պատահած ահուկի տագնապներն, խեղդամահ եւ գետասոյզ սպանութիւններն եւ այլ չարիք: Շահաբաս այս սոսկալի գերեվարութեամբ եւ աւերմամբ կամեցաւ այն վիճակին հասցնել զՀայաստան, որպէս զի Օսմանցիք գալով՝ երկիրը բոլորովին անապատ գտնեն եւ մանաւանդ միւս կողմէն եւս կամեցաւ իւր երկիրը բազմամարդել:

Այս գերեվարեալներն Պարսկաստան հասնելով կը բնակին Ասպահանի հանդէպ եւ քաղաք շինելով այն տեղ՝ կ'անուանեն Նոր Զուղայ: Սակայն Մելքիսէթ մինչեւ Պարսկաստան չերթար, այլ ճանապարհէն փախչելով կը նստի Երեւան քաղաքի մէջ, իսկ Դաւիթ կը մնայ 'ի Զուղայ գերեվարելոց հետ: Մինչդեռ այս դրութեան հասած էր հայրապետական Աթոռն եւ վանօրայքն քայքայուած, Սաղմոսավանքի (որ Էջմիածնէն շատ հեռու է) առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսն՝ Պարոն-Տէր կոչեցեալ, գործակցութեամբ Տրապիզոնցի Կիրակոս վարդապետին, կը սկսին բաւականաչափ աշակերտներ ժողովել եւ աշխատել նորոգութեան եւ շինութեան համար: Էջմիածնական Աթոռոյ այս ամայութեան ժամանակ մի քանի լատին արկածախնդիր կրօնաւորներ, Մելքիսէթ մերժուած կաթողիկոսէն հրաման առնելով, հետամուտ կը լինին հնութիւններ խուզել եւ Սրբոց նշխարներ որոնել, որով եւ Ս. Հովհաննէս տաճարն մտնելով՝ գաղտնի վարպետութեամբ կը գողանան եւ կ'աճապարեն ի' Հռովմ փախչիլ, սակայն կը կալանաւորուին, գողօնքն կ'անուին եւ իրենք կ'ըսպանուին Պարսիկներէն:

Իսկ Մելքիսէթ, որ Երեւան նստած էր իւր զանազան վնասակար արարմանց համար կ'ամբաստանուի Էջմիածնի միաբաններէն, որոնք կը բողոքեն 'ի Ջուղայ առ Դաւիթ կաթողիկոս: Տարագրուած Ջուղայեցիք եւս, որոնք շարունակ Հայրենեաց սիրով կը տառապէին եւ շարունակ իրենց բնագաւառն Հայաստանի անձկանօք տոջորելով՝ միշտ հնարք կը խնդրէին վերադարձի, տարօրինակ աղէտներու կը հանդիպին: Շահաբաս Ջուղայեցւոց այս հայրենասիրական անձուկն մեղմելու ճարտարութեամբ, կը խորհի Մելքիսէթի խորհրդով Էջմիածինը քանդել եւ քարերն 'ի Ջուղայ փոխադրել, նմանապէս եւ Լուսաւորչի աջն, որպէս զի ժողովուրդն այլ եւս չը յիշէ իւր հայրենիքը, իւր Էջմիածինը եւ հայրապետական աթոռն՝ համանմանը կառուցանելով Ջուղայի մէջ: Իշխանք եւ ականաւոր անձինք կը թախանձեն զՇահաբաս չը քանդել Էջմիածին, սակայն նա սեղանէն, աւագանէն եւ ուրիշ նշանաւոր տեղերէ քարեր հանել տալով նախ յԱսպահան եւ ապա 'ի Ջուղայ կը փոխադրէ, որուն կը դիմաւորէ ժողովուրդն հառաչանքներով եւ արտասուներով, եւ կը համբուրէ այն քարերն իբրեւ թանկագին աւանդք Հայրենեաց, իբրեւ աստանդական յիշատակարանք հայրապետանոցին: Մելքիսէթի ամբաստանութեան գլխաւոր կէտն քարերու փոխադրութեան համար տուած չար խորհուրդն էր: Այս ամբաստանութեան համար Դաւիթ կաթողիկոսն Ջուղայեցւոց խնդրանօք Էջմիածին կը դիմէ, բայց կ'արգելուի Մելքիսէթէն Էջմիածին մտնելու, որով եւ երկար հակառակութիւններ տեղի կ'ունենան. Շահաբաս վերստին յԱրարատ կը դիմէ եւ կը զայրանայ սպանանել զՄելքիսէթ, սակայն նա Էմիրկէն Պարսիկ նախարարի շնորհիւ (որուն շատ բարեկամ էր) մահուանէ կ'ազատի՝ խոստանալով ծանր տուգանքներ վճարել, սակայն անկարող կը գտնուի: Ուստի (1620) եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ զՄովսէս վարդապետ եւ հրաման կը տայ միւռոն օրհնել Էջմիածնի մէջ (որովհետեւ Դաւիթ՝ տարագրուած կը շրջէր յԱսպահան եւ 'ի Ջուղայ), որպէս զի նպաստ գտնէ ժողովուրդէն, սակայն իւր նպատակին չը հասնիր: Ուստի երկար տառապակրութենէ յետոյ իւր եղբորորդին Սահակ կաթողիկոս կ'օծէ եւ ինքն կը փախչի 'ի Պօլիս. սակայն եւ այն տեղ ամենեւին ընդունելութիւն չը գտնէր: Պօլսէն կըդիմէ Մելքիսէթ 'ի Լեհաստան, 'ի քաղաքն Իլվով, ուր բազմաթիւ հայազգի ժողովուրդ կար: Մելքիսէթ ընդդէմ կամաց ժողովրդեան Նիկոլ Թորոսովիչն եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ եւ այս պատճառաւ

ահագին գժտուժիւնք կը ծագին: Մեւքիսէթ Նիկոլի ձեռնադրու-
թենէն զկնի Կամենից քաղաքը կը քաշուի եւ այն տեղ կը վախճա-
նի՝ երկար ժամանակ ազգի տառապանաց առիթ տալով եւ ինքնին
տառապելով: Մեւքիսէթի ձեռնադրած Նիկոլն լատինականութիւն
ընդունելով եւ ժեզուիթներէն օգնութիւն գտնելով սարսափելի
հալածանքներ կը հանէ Լեհաստանի հայ ժողովրդեան դէմ, որով
եկեղեցիներն կը փակուին, հայրական ծիսակատարութիւնը կ'ար-
գելուի, եւ այսպէս յետ ժամանակաց Լեհաստանի գաղթականք իս-
պառ կրօնափոխ լինելով ստիպմամբ՝ կ'անհետին պապականութեան
անդունդին մէջ, իրենց ազգային դաւանութեան հետ կորուսանե-
լով իրենց անունն ու ազգայնութիւնը, որոյ մանրապատում անցից
նկարագրութիւնն մի ահագին մատենի նիւթ կարող է կազմել, քան
թէ սոյն պատմական դասագրքի:

Գ.

Սահակ Դ, Մովսէս Գ, Փիլիպպոս Աղրակեցի, Յակոբ Դ Ջուղայեցի, Եղիազար
Անթապեցի, Նահապետ Եղևսացի:

ՍԱՀԱԿ Դ. Եղբորորդի Մեւքիսէթի, որ կաթողիկոսացած էր
իւր հօրեղբոր կամքով եւ ո՛չ ընտրութեամբ Ազգին, կը
մատնուի նմանօրինակ տառապանաց, ինչպէս Մեւքիսէթ, մանա-
ւանդ որ ժողովրդէն եւս ընդունելութիւն չը գտներ, որոնք իրմէն
աւելի զԴաւիթ նախամեծար կը համարէին, որ իւր ծեր հասակին
մէջ անգամ սիրելի էր յաչս ժողովրդեան: Սահակ, ջանալով իւր
հօրեղբոր թողած ծանր պարտքերէն ազատուիլ եւ տեսնելով, թէ
անկար է ինքն եւ շարունակ կը նեղուի հարկապահանջներէն, կը
փախչի ՚ի Վան, որ Օսմանցոց իշխանութեան տակն էր:

Սահակի փախչելէն զկնի, հաւանութեամբ Ազգին (1629), կա-
թողիկոս կ'ընտրուի Մովսէս Գ, որ փակակալ էր Էջմիածնի: Շա-
հաբաս կը մեռանի եւ կը յաջորդէ Շահ-Սէֆի, ուստի եւ Մովսէս
խորհրդով ազգայնոց կ'աճապարէ շուտով յԱսպահան, կաթողի-
կոսական հաստատութեան հրովարտակ կ'ընդունի թագաւորէն եւ
միանգամայն կ'ազատէ Էջմիածին տարեկան հարկէ, որուն ենթար-

կուած էր բարբարոսութեան շնորհիւ: Մովսէս կը դառնայ յէջմիածին հայրապետական ծանր պաշտօնը վարելու, եւ Սահակ, լսելով նորա կաթողիկոսանայն, ինքն եւս ջանահնար կը լինի Օսմանեան Տէրութեան մէջ առանձինն կաթողիկոսութիւն վարել: Այս երկպառակտիչ արարման առաջն առնելու համար, Մովսիսի աշակերտն՝ Փիլիպպոս վարդապետ, անձամբ Սահակին կ'երթայ եւ կը համոզէ յետս կալ իւր մտադրութենէն, նոյնպէս եւ Ազգին մէջէն շատերն կը ջանան Սահակի թիւր խորհուրդներն ցրել եւ յատկապէս եկամտոներ կը խոստանան: Բայց նա կը յամառի եւ Սոոյ Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Պօղոս վարդապետը կը զրկէ 'ի Պօլիս՝ առ Զաքարիա պատրիարքն, որ հակառակ էր Մովսէսին, եւ պատրիարքի միջամտութեամբ հրովարտակ կըստանայ Սուլթան Մուրատ Դ-էն, որ կաթողիկոսական աթոռ հաստատելով 'ի Տարոն՝ Ս. Կարապետի վանուց մէջ ազատօրէն վարէ իւր պաշտօնն, անկախ էջմիածնի կաթողիկոսէն:

Մովսէս կաթողիկոսն եւ Փիլիպպոս վարդապետն զանազան գրեր կը գրեն Սահակին դադարիլ հակառակասիրութենէ, նմանապէս կը յորդորեն զնա եւ Տիգրանակերտցիք: Սակայն Սահակ յամառեալ կը մնայ: Խնդիրը սաստիկ կը մեծնայ եւ Եպարքոսին կը հասնի, առանց հաւանութեան որոյ Սուլթանի հրովարտակը կարելի չէր որ գործադրուի: Սահակ մի կողմէն, եւ Մովսիսեանք միւս կողմէն, խնդրամատոյց կը լինին Եպարքոսին. Մովսիսեանք կը յաջողին եւ Սահակ տանջանաց կը մատնուի Եպարքոսի հրամանաւ եւ կը բռնադատուի յուրացութիւն հաւատոյ: Սակայն Մովսիսեանց աղերսանօք կ'ազատի տանջանքէ եւ իսպառ հրաժարելով իւր մտադրութենէն՝ կը դառնայ յէջմիածին եւ այն տեղ առանձնական կեանք կը վարէ, առանց որ եւ իցէ գործոյ խառնուելու մինչեւ իւր մահը:

Մովսէս, անկասակած մնալով հակառակութեան վատ հետեւանքներէն, կը սկսի (1631) նորոգել եւ վայելչացուցանել ոչ միայն էջմիածնի շինուածքը, այլ եւ կարգ եւ կանոն կը դնէ միաբանից համար, աստուածային պաշտամանց ժամանակներն կ'որոշէ, որ աղաւաղուած էր, դպրատուն կը կառուցանէ էջմիածնի մօտ՝ Յովհաննավանքի մէջ, եւ Հայաստանի մենաստաններուն մէջ վայելուչ ուղղութիւններ կը մոլծանէ: Էջմիածնի անօթները կ'ազատէ, որոնք պարտուց համար գրաւ դրուած էին իւր նախորդաց ձեռքով:

Մովսէս, որ իւր վարդապետութեան եւ եպիսկոպոսութեան օրէն բաւական երկիրներ ճանապարհորդած էր, այն է՝ ՚ի Պօլիս, Կեսարացի Գրիգոր պատրիարքի օրով, յորմէ եւ եպիսկոպոսացած էր, յԵզրիպոս, յԵրուսաղէմ, ուր լուսարարութեան պաշտօն վարած էր եւ ապա Մոկացի (ըստ այլոց Գանձակեցի) Գրիգոր Պարոն-Տէր պատրիարքի կոնդակաւ նուիրակութեան ելած, խիստ սխրալի գործեր կը գործէ յօգուտ Եկեղեցւոյ եւ ՚ի պարծանս Հայաստանեայց Հայրապետութեան, որուն վրայ սքանչանալով կը խօսի Առաքել պատմագիրն: Սակայն Միք. Չամչեան առանց պատմական հայեցի աղբիւր ցոյց տալու, անհիմն կերպիւ կը պատմէ, որպէս թէ Մովսէս կաթողիկոսն քանի մի նամակներ գրած է Պապին հպատակութեան համար, որուն առասպելասէրներն միայն գուցէ հաճին հաւատք ընծայել:

Մովսէս կը վախճանի եկեղեցաշէն սխրագործութեամբ, եւ կաթողիկոս կ'ընտրուի (1633) նորա աշակերտն Փիլիպպոս Աղբակեցի, որ իւր նախորդի անկատար թողած նորոգութիւններն ու բարեկարգութիւնները կը ջանայ ՚ի գլուխ հասուցանել՝ ձեռնտուութեամբ Ասպահանի Հայ ժողովրդոց: Փիլիպպոս կաթողիկոսն կ'ողբելորի յԵրուսաղէմ, ուր Սսոյ Ներսէս կաթողիկոսի եւ Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքի խորհրդակցութեամբ ժողով կը կազմէ Երուսաղէմի մէջ, զանազան կանոններ կը հաստատէ էջմիածնի եւ Սսոյ կաթողիկոսաց մտերմական յարաբերութեանց մասին, ինչ ինչ նորոգութիւններ կ'առնէ Ս. Յակովբեանց վանուց մէջ եւ ապա կը դառնայ ՚ի Պօլիս: Այս տեղ եւս, ուր պատրիարքական հակառակութիւններ եւ շփոթութիւններ կային եւ պատրիարքութիւնը փոփոխակի կը յափշտակուէր զանազան հակառակորդներէ, կուսակցութիւններն անդադար կը յուզուէին ՚ի վնաս անձանց եւ հանրութեան, այս ամեն խռովութիւնները կ'անդորրացնէ ազգու քարոզներով եւ նոր պատրիարք կը հաստատէ հաւանութեամբ ամենեցուն: Փիլիպպոսի ՚ի Տաճկաստան գտնուած ժամանակ Նիկոլ Թորոսովիչն, որ խռովասէր եւ լատինասէր վարուք ատելի եղած էր Լեհաստանի ժողովրդին եւ միանգամայն եպիսկոպոսութենէ լուծուած Փիլիպպոսի նախորդներէն, կը դիմէ առ Փիլիպպոս եւ խորամանկութեամբ կը յաջողի պատրել հայրապետի գլխաւորութիւնը, ներուժն ստանալ եւ ապա դառնալով ՚ի Լեհաստան՝ կը սկսի աւելի խրոխտանօք վարիլ ժողովրդեան հետ եւ դաւանափոխութեան առիթ տալ:

Փրլիպպոս կաթողիկոս, Պոլսոյ խռովութիւններն անդորրացնելէն, եկեղեցեաց պարտքերը վճարելէն եւ Եղիազարի տեղ Յովհաննէս Մուղնեցին պատրիարք հաստատելէն, զկնի կը դառնայ յէջմիածին եւ կը սկսի զանգակատուն կառուցանել, սակայն նոյն տակաւին կիսակատար, ինքն կը վախճանի 22-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի եւ կը յաջորդէ (1655) Յակոբ Դ Ջուղայեցի: Չըմուռանանք ասել, որ Միք. Չամչեան ջանացած է Փրլիպպոս կաթողիկոսն եւս արատաւորել, որպէս թէ հպատակութեան թուղթ գրած է Հռովմայ պապին:

Յակոբ Ջուղայեցի կ'աշխատի իւր նախորդի կիսակատար թողած նորոգութիւններն աւարտել եւ միանգամայն կը յաւելու նորանոր շինուածներ: Կը ջանայ հայեցի տպագրութիւնը վայելուչ յարգարել, որոյ համար եւ Ծարեցի Մատթէոս սարկաւազն կ'ուղարկուի յԱմստերդամ կատարելագործելու գրոց գաղափարներն կամ ձեւերն ճարտար արուեստաւորաց ձեռքով, որ յետոյ աւելի ընտիր կը յարգարուի Ղուկաս Վանանդեցւոյ աշխատութեամբ: Յակոբայ կաթողիկոսութեան ժամանակ վերստին կը յուզին Պոլսոյ պատրիարքական խռովութիւններն, ուր պատրիարքական պաշտօն կը վարէին ո՛չ միայն եկեղեցական անձինք, այլ եւ աշխարհականք, որովհետեւ իրաւունք կը տային այս մասին Օսմանեան Տէրութեան հրովարտակներն: Մինչդեռ Պոլսոյ մէջ խռովութիւններն կը յուզէին, Անթապցի Եղիազար վարդապետն, որ երբեմն պատրիարք էր, պատրիարքական փոխանորդ կը կարգուի յԵրուսաղէմ: Սա հետազննին մարդ լինելով՝ կը հետախուզէ Ս. Յակոբեանց վանուց յիշատակարաններն, եւ յայտագիրներ գտնելով՝ ըստ այնմ կը հետազօտէ եւ պղնձեայ երկու թակոյկով ոսկի եւ արծաթ կը գտնէ եւ նոյն դրամներով կը զինի ընդդէմ Յունաց, որոնք ջանահնար էին Հայոց տնօրինական ուխտատեղիքն յափշտակել եւ Ս. Յակոբայ վանուց տիրել: Եղիազար կը յաջողի Յոյներն յաղթահարել, բայց միանգամայն ջանահնար կը լինի ո՛չ միայն Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ստանալ, այլ եւ կաթողիկոսութիւն՝ Օսմանեան Տէրութեան մէջ բնակած Հայոց վրայ: Սոյ խաչատուր կաթողիկոսի սիրտը գրաւելով՝ կաթողիկոս կ'օծուի նորա ձեռօք Բերիոյ մէջ, օրհնութեան նամակներ կը գրէ Օսմանեան հպատակ ազգայնոց եւ ապա կ'ուղեւորի յԵրուսաղէմ, սակայն կը վարի անտի Աստուածատուր

պատրիարքէն եւ կըսկսի շրջիլ յԵգիպտոս, յԱսորիս եւ այլ տեղեր, հաստատութեան հնար գտնելու յուսով:

Յակոբ կաթողիկոս, Եղիազարի այս անակնկալ արարքն լսելով, ազդարարութեան կոնդակներ կ'ուղղէ զանազան տեղեր, որպէս զի զգուշանան Եղիազարի անպատեհ արարքէն եւ Լուսաւորչեան աթոռոյ պառակտումէն: Այս առթիւ Յակոբ կ'ուղեւորի 'ի Պօլիս, նորայոյզ խռովութեանց առաջն առնելու: Եղիազար իրեն դէմ սաստիկ արգելքներ տեսնելով՝ Ադրիանուպօլսոյ Եպարքոսէն նորոգ հաստատութեան հրովարտակ կը հանէ կաթողիկոսութեան համար եւ կը դառնայ 'ի Պուրսա: Սակայն անդ եւս ընդդիմութեան հանդիպելով՝ կը դառնայ 'ի Պօլիս, ուր շատերէն ընդունելութիւն կը գտնէ իբրեւ կաթողիկոս:

Յակոբ, որ փոխանակ ուղղակի Պօլիս դիմելու, նախ Երուսաղէմ գնացած էր, որպէս զի տեղական պատրիարքի ձեռքով Եղիազարն ամեն տեսակ գործակալութենէ հրաժարեցնէ, երբ Երուսաղէմէն կը մեկնի 'ի Պօլիս դառնալ, Եղիազար արդէն իւր պատրիարքական եւ կաթողիկոսական հաստատութեան հրովարտակն առած՝ Պօլսէն 250 ուխտաւորներու հետ միասին կ'ուղեւորի յԵրուսաղէմ, ուստի մեկնած էր Յակոբ:

Յակոբ, Պօլիս հասնելով եւ Եղիազարի արարմանց տեղեկանալով, կը դիմէ յԱդրիանուպօլիս, կը խափանէ Եղիազարի հաստատութեան հրովարտակը եւ ինքն ծանր ընծաներով Եպարքոսէն նոր հրովարտակ կը հանէ իրեն համար, որպէս կաթողիկոս համօրէն Հայոց: Եղիազար այս լուրն առնելով Երուսաղէմէն կը մեկնի եւ Ռէմլէ կը բնակի: Իսկ Յակոբ կաթողիկոս իւր գործը վճարելէն զկնի կը դառնայ յԷջմիածին:

Երուսաղէմի եւ Պօլսոյ պատրիարքական աթոռներն վերստին շփոթութեանց մէջ կը յուզին. Եղիազար ձեռք կը բերէ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Աստուածատուրի մահէն զկնի՝ միանգամայն կաթողիկոսական անուն կրելով. Պօլսոյ մէջ եւս պատրիարքութիւնը կը բռնաբարուի զանազան անձինքներէ: Յակոբ կաթողիկոսն կըստիպուի Էջմիածնէն վերստին Պօլիս երթալ խաղաղութեան ելք գտնելու համար: Պօլսէն խաղաղասիրական թղթով կը հրաւիրէ զԵղիազար, բայց Զատիկը մերձեցած լինելով՝ Եղիազար կը յապաղէ իւր երթալն 'ի Պօլիս: Իսկ յետ Զատիկին, երբ կ'ուղեւորի առ Յակոբ կաթողիկոս, Յակոբ կը վախճանի եւ կը թաղուի Բերայի կամ Պէյօղլուի Հայոց

գերեզմանատան մէջ: Եղիազար վերստին կը դառնայ յԵրուսաղէմ եւ համարձակ կը վարէ պատրիարքութեան եւ միանգամայն Օսմանեան հպատակ Հայոց կաթողիկոսութեան պաշտօն՝ Երուսաղէմի մէջ յատուկ եկեղեցի շինելով եւ Էջմիածին անուանելով:

Յակոբ կաթողիկոսի մահէն զկնի Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռն երկու տարի պարապ կը մնայ: Ապա խորհրդով Էջմիածնի միաբանից եւ հաւանութեամբ Երեւանի պարսիկ իշխանին, Եղիազար կը հրաւիրուի Երուսաղէմէն յԷջմիածին կաթողիկոսական պաշտօն վարել համօրէն Ազգին համար:

Եղիազար, Երուսաղէմէն Պօլիս դիմելով, հաստատութեան հրովարտակ կ'առնու եւ կ'երթայ յԷջմիածին: Եղիազար ձեռնամուխ կը լինի շինութեանց եւ նորոգութեանց. կը կանգնէ երկու փոքր զանգակատուններ եւ կը նորոգէ Ձորագեղոյ եկեղեցին: Եղիազարու կաթողիկոսութեան ժամանակէն կը սկսին Պօլսոյ մէջ կրօնական վէճերն եւ պառակտումներն, որոց վրայ պիտի խօսինք յաջորդ Շրջանին մէջ: Հայերէն ոմանք լատինական դաւանութեան կը յարին եւ ատելութիւնը կը սպրդի Եկեղեցւոյ զաւակաց մէջ: Առաջին անգամ լսելի կը լինին տարբեր անուններ համամայր զաւակաց մէջ, այն է Կաթօլիկ, Ֆռանգ, Ուղղափառ, ո՛չ ուղղափառ եւ այլն բառեր:

Եղիազար, այս նորամուտ պառակտմանց գոյժն առնելով, կը ջանայ խաղաղութեան ելք գտնել եւ մինչդեռ կը խորհի բանիբուն եւ խաղաղարար մարդիկ զրկել ՚ի Պօլիս, կը վախճանի (1691) ինն տարի Էջմիածնի մէջ կաթողիկոսութիւն վարելէն զկնի:

Եղիազարին կը յաջորդէ իւր աշակերտն Նահապետ Եղեսացի, որ հանգոյն իւր նախորդին շինութեանց կը պարապի եւ ազգային խռովութեանց առաջն առնելու կը ջանայ: Նահապետի կաթողիկոսութեան առաջին տարիներուն մէջ Լատին կրօնաւորք ոմանք, Յիսուսեան կարգէն, յԱրարատեան աշխարհն դիմելով եւ յԷջմիածին հանդիպելով հիւրասիրական ընդունելութիւն կը գտնեն կաթողիկոսէն, բայց որովհետեւ իրենց գաղտնի նպատակը մարդ որսալ էր, ուստի զանազան խորամանկութիւններ կը բանեցնեն կաթողիկոսի առջեւ: Նահապետ իւր կաթողիկոսութեան հինգերորդ տարւոյն մէջ թուղթ կը գրէ Հռովմայ Իննովկենտիոս ԺԲ պապին եւ կը խնդրէ սէր ցուցանել պանդուխտ Հայերուն, ինչպէս ինքն կը ցուցնէ Լատիններուն: Նահապետ կաթողիկոսի վրայ ամբաստանութիւն կը յուզի, որպէս թէ կամի ազգը լատինացնել եւ այս պատճառաւ գահընկէց

կը լինի ու կ'աքսորուի եւ կ'աթոռակալէ Ստեփաննոս Ջուղայեցի, որ ամբաստանութեան գլխաւոր առիթն էր: Սակայն Ստեփաննոս տասն ամսէն զկնի կը զրկուի աթոռակալութենէ եւ կը բանտարկուի, ամբաստանութիւններ գրելով Նահապետ կաթողիկոսի վրայ առ Եփրեմ պատրիարք Պօլսոյ: Ստեփաննոս կը մեռնի արգելարանի մէջ եւ Նահապետ արձակ համարձակ կը շարունակէ իւր կաթողիկոսութիւնն եւ իւր գրութեան պատասխանւոյն հետ կ'ընդունի Հռովմայ պապէն, ձեռամբ Կարնեցի Խաչատուր վարդապետին, քանի մի ընծաներ, ընդ որս եւ մի փառազարդ աթոռ:

Նահապետի թղթակցութիւնը Հռովմայ պապի հետ վարանման մէջ կը ձգէ Պօլսոյ Հայերն, որոնք արդէն լատինական վիճաբանութեանց մէջ կը յուզէին, եւ Եփրեմ պատրիարք կը պատրաստուի ստուգել Նահապետի վրայ եղած կասկածները, սակայն ինքն կ'աքսորուի եւ իրեն կը յաջորդէ Մելքիսէթ, որոյ ձեռամբ եւ աքսորանքէ կ'ազատի Եփրեմ: Խռովութիւններն երթալով կը սաստկանան՝ լատինամիտներու կողմէն եկեղեցաւեր անկարգութիւններ եւ բուն Հայոց կողմէն հալածանքներ կը յաճախեն եւ բանտ ու աքսորանք տեղի կ'ունենան: Բայց սոյն օրինակ ազգավնաս փոթորիկներն ընդարձակ խորհրդածութեան կը կարօտին, քան թէ նկարագրութեան, ուստի կը թողունք այս մասին յաջորդ Շրջանին մէջ սակաւուք խօսելու: Այս խռովութեանց ժամանակ կը վախճանի Նահապետ կաթողիկոս (1705) եւ հայրապետական Աթոռն պարապ կը մնայ մօտ երկու տարի:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ընդհանուր տեսություն և մատենագիրք:

Յ ԱՃԱԽ արհաւիրանաց, աւերանաց, եւ գաղթականութեանց պատճառաւ ուսումնական յառաջադիմութիւնն գոգցես կը դադարի ներկայ Շրջանին մէջ: Այն վանքերն, որոնք երբեմն ուսումնավայրք էին, գոգցես կը նսեմանան եւ շատերն կ'աւերին: Թէպէտ եւ կը յիշուին պատմագրութեան մէջ զանազան ուսումնախնդիր վարդապետներ, թէպէտ եւ կը յիշատակուին զանազան կաթողիկոսաց թղթեր, բայց օրինաւոր երկասիրութիւններ խիստ պակաս են, մանաւանդ որ եղածներէն շատերն եւս տպագրուած չեն եւ առ ձեռն չունինք, որ կարենանք գնահատել: Թէպէտ եւ Եկեղեցւոյ սոյն ժամանակեայ վիճակին վրայ օրինաւոր տեղեկութիւն ստանալու համար խիստ կարեւոր էին, որ ժամանակակից ձեռագիրներն տպագրուէին: Շատերն գուցէ տպագրուած չեն այն պատճառաւ, որ լատինականութեան դարաններ կը պարունակեն իրենց մէջ եւ կամ ստորին ոճով գրուած են: Բայց պատմական քննութիւնը ոճոյն չը նայիր, այլ յիշատակարանաց մէջ աւանդուած անցից, եղելութեանց եւ փաստից:

Նշանաւոր ուսումնասէրներն ու մատենագիրներն ներկայ Շրջանին մէջ սոքա են՝ ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆՅԻ, ՎԱՐԴԱՆ ՅՈՒՆԱՆԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ ՀՈԼՈՎ եւ ԲԱՐՍԵՂ, որոնք տպագրութեան հետամուտ եղան, սակայն Աստուածաշնչի տպագրութեան մէջ տեղ տեղ աղաւաղեցին նախնեաց ընտիր թարգմանութիւնը, եւ որչափ գովելի է իրենց փոյթն ու եռանդը Ս. Գրոց տպագրութեան եւ տարածման համար, այնչափ պախարակելի է իրենց արած ինքնահաճ փոփոխութիւններն:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԼԵՀԱՅԻ. Միաբան էջմիածնի, որ թարգմանած է Յակոբ կաթողիկոսի հրամանաւ Դիոնէսիոս Արիսպազացւոյն գիրքը, Յովսէպոսի պատմութիւնը, Յաղագս պատերազմին շրջից, եւ շարագրած է բառարան 'ի հայ եւ 'ի լատին լեզու:

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ, որ երկասիրած է յընթացս վաթսուէն ամաց (1601-1662) պատահած անցքերն, այն է Շահաբասի, իւր յաջորդաց, Պարսից եւ Օսմանեանց պատերազմներու պատմութիւնը եւ ընդ նմին Հայոց ազգի կրած տառապանքներն: Առաքել վարդապետի պատմութիւնը, որչափ որ կարգաբանութեամբ չէ, սակայն խիստ սրտաշարժ է եւ մանրապատում:

ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ, որ Ոսկան վարդապետին աշխատակից եղաւ տպագրութեան արուեստը կատարելագործելու Հայոց մէջ եւ զանազան մատեաններ տպագրելու:

ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԷՊԻ ՔԷՕՄԻԻՐՃԵԱՆ, որ զանազան գրքեր շարագրած է, այն է պատմական, վիճաբանական եւ այլ այսպիսիք:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՀԱՆԱՅ. Եղբայր Երեմիայի, որ իւր ժամանակի պատմական համառօտ յիշատակարանը գրած է (ստուգութեան կարօտ), եւ Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց՝ ոտանաւոր բանիւ:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱՐՆԵՑԻ. Աշակերտ Փրոփականդայի, որ քարոզագիրք շարագրած է եւ աստուածաբանական ինչ ինչ երկասիրութիւններ լատինական հետեւողութեամբ:

ՇՐՋԱՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԳ

1700-1867

Ա.

Տամարոսի փեսայություն:

Ն ԵՐԿԱՅ ՇՐՋԱՆԻ պատմագրութիւնը խիստ տխուր երեւոյթներ ունի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն նկատմամբ: Եթէ առաջին շրջաններուն մէջ հալածանքներն ու մոլեռանդութիւններն արտաքին էին, այն է Պարսկական, Հագարական, Յունական եւ Հռովմէական, ներկայ Շրջանին մէջ ներքին կրօնական պառակտումներն եւս կը յաւելնան: Ունիթոռական վրդովմունքներն Արեւելեան Հայաստանի մէջ եւ Պապական հետամտութիւններն՝ Կիլիկիոյ մէջ կարծես թէ երկար ժամանակ աստ եւ անդ արմատներ տարածելով՝ յատկապէս պառակտման ոստեր կ'ընծիւղեն ներկայ Շրջանին մէջ: Պապականութիւնը, վեշտասաներորդ դարէն ՚ի վեր բազմաթիւ ժողովուրդներ կորուսանելով իւր ծոցէն Արեւմուտքի մէջ, գոգցես ջանահնար կը լինի նոյն կորստեան տեղը լցուցանել Հայոց տառապակիր Ազգի անդամներն որսալով: Ժամանակն եւս կ'օգնէ Պապականութեան Հայոց ազգին նկատմամբ: Հայոց հայրապետական Աթոռոյ հարստահարեալ վիճակն եւ Պօլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքութեանց շփոթութիւնները լայն ասպարէզ կը բանան Պապականութեան առջեւ աներկիւղ ճուղին որսալու Հայ ազգայնութեան յուզուած եւ պղտորուած ջրոյն մէջ: Արդէն Լեհաստանի եւ Մաջառստանի (Հունգարիոյ) Հայերը կրօնքով եւ ազգութեամբ զոհ գնացած էին Պապականութեան, եւ արդէն բաժանման դուռն բացուած էր Պօլսոյ գաղթականաց համար: Ամենափոքր հովէ պառակտման հրդեհը պիտի բորբոքուէր եւ եղբայր եղբօր դէմ յատելութիւն վառէր: Այսպէս իսկ եղեւ: Հետեւապէս պիտի տեսնենք, որ ներկայ Շրջանին մէջ երկար խռովայուզութիւն-

ներէն յետոյ մեր Ազգի մի հատուածը Պապականութեան կը յարի եւ իրեն համար առանձին եկեղեցի կը կազմէ: Պիտի տեսնենք, որ այս հատուածը կամ պառակտումն խիստ աղէտալի դէպքերով կը կատարուի եւ տխուր սպիներ կը թողու ազգային մարմնոյ մէջ եւ մանաւանդ ամենատխուր էջեր ազգային պատմագրութեան մէջ: Քանի մի պատրիարքներ եւ իշխաններ կը ջանան այս պառակտման առաջն առնուլ մե՛րթ սաստիւ, մե՛րթ յորդորանօք եւ մե՛րթ ժողովներով, բայց անհնարին կը լինի: Երկու կողմէն եւս շատ անգամ կիրքերն այնպէս կը զայրանան, որ զանազան մատնութիւններ կը լինին եւ Տէրութիւնը կը ստիպուի միջամտել եւ սաստել բանտիւ եւ աքսորանքով: Հատուածեալներն պաշտպանութիւն կը գտնեն Գաղղիական դեսպանէն, իսկ մնացեալներն մեծ մասամբ Օսմանեան Տէրութեան նախարարներէն, եւ այսպէս ամեն տեսակ ազգավնաս դէպքեր եւ մինչեւ անգամ սպանութիւններ տեղի կ'ունենան: Պատմական անաչառ դատաստանը կը ստիպէ զմեզ եւ ոչ մի կողմն արդարացնել, որովհետեւ ինչպէս որ հատուածեալներու գործած կրօնափոխութիւնը եւ իրենց մայրենի Եկեղեցւոյ դէմ տեղացած անարգանքներն դատապարտելի են, նոյնպէս ո՛չ սակաւ դատապարտելի է եւ միւս մասին գործ դրած հալածասիրական միջոցները: Արդէն Պապականութիւնը Հայոց Ազգէն որսեր պիտի որսար, բայց չենք տարակուսիր ասելու, որ այնչափ բազմաթիւ պիտի չը լինէին, եթէ միւս կողմէն հալածասիրական միջոցները պակսէին: Սակայն ժամանակի ոգին այնպէս էր, դէպքերն այնպէս կը թելադրէին եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին որ, շարունակ ներողամիտ եղած էր օտարաց դէմ, չը կարաց նոյն վիճակի մէջ գտնուիլ իւր ծոցէն բաժնուած գաւակներուն դէմ, որոնք օտարներէն աւելի սկսան նախատել, հայհոյել եւ անարգել իրենց Մայրը: Որչափ որ նպատակ չունինք այս դառն ժամանակի մանրապատում անցքերն մի առ մի գրել, որոնք զգայուն Հայու երեսն ամօթահար կը կարմրեցնեն. որչափ որ զգուելի են մեզ համար այն կրօնական վիճաբանութիւններն, որոնք հատուածեալներն իրենց մայրենի Եկեղեցւոյ դէմ գրած են. որչափ որ անհնարին վիշտ է մեզ համար այս պառակտման յիշատակութիւնը արթնցնել մեր դասական պատմութեան ընթացքին մէջ, այնու ամենայնիւ չենք կարող գէթ նշանաւորներու վրայ ակնարկ չը ձգել: Սկսինք ուրեմն:

Բ.

Կրօնափոխական յուզմունք. - Յիշատակությունք քանի մի փխուր անցից.
Կաթողիկոսունք՝ Աղէքսանդր Զուղայեցի, Ասրուածարտուր Ահմարանեցի,
Կարապետ Ուլնեցի, Արրահաւ Բ Վանցի, Արրահաւ Գ Կրեւոացի, Ղազար
Զահկեցի, Պետրոս Անթապցի:

ԱՅԱՍՏԱՆԻ քաղաքական անկախութեան եւ թագաւորա-
կան հարստութեան անկումէն զկնի Հայաստանեայց Եկե-
ղեցին եւ ազգային կրօնքը համարուած էր բովանդակ Ազգին հա-
մար կեդրոն միութեան եւ անկախութեան: Եկեղեցին համարուած
էր նմանապէս եւ Հայրենիք գաղթական եւ հայրենագուրկ Հայուն
համար: Ուստի մայրենի Եկեղեցւոյ ծոցէն բաժնուիլն ո՛չ միայն լուկ
կրօնափոխութիւն էր, այլ եւ ազգուրացութիւն: Բայց դժբաղդա-
բար այս կրօնափոխական բաժանումն արդէն սպրդած էր Հայաս-
տանեայց Եկեղեցւոյ զաւակաց ոմանց մէջ եւ կը խմորէր շատերու
սրտերը: Եղիազար կաթողիկոսի օրէն ՚ի վեր, ինչպէս առաջ ասա-
ցինք, պառակտման հուրը սկսած էր արծարծիլ: Այս պառակտման
միջոցին քանի մի պատրիարքունք Կ. Պօլսոյ կը փոփոխին, վերս-
տին կը հաստատին, ինչպէս յայտնի է հետեւեալ պատրիարքաց
պատմական տխուր անցքերէն, այն է Եփրեմի, Աւետիքի¹, Կայծակն
Գալուստ վարդապետի, Մատթէոս կեսարացւոյ, Քիւլհանճի Մար-
տիրոս վարդապետի, Միքայէլ Երիցու, Սահակ վարդապետի Ակնեց-
ւոյ, Յովհաննէս վարդապետի Զմիւռնացւոյ եւ Յովհաննէս Երիցու
Գանձակեցւոյ: Սոքա ամենքը, ըստ չափու իրենց հասկացողու-
թեան, մե՛րթ օրինաւոր եւ մե՛րթ ապօրինի միջոցներով կը ջանան
պառակտման առաջն առնուլ, բայց դժբաղդաբար յուզումն աւե-
լի կը սաստկանայ եւ Գանձակեցւոյ պատրիարքութեան ժամանակ
Պապականութեան յարածներն կը խորհին իրենց համար առանձին
եկեղեցի հաստատել եւ պատրիարք ընտրել, բայց չեն յաջողիր, որով-
հետեւ Տէրութեան առջեւ Հայ Ազգի ներկայացուցիչն միայն հայ-

¹ Սոյն ժամանակի անցից նկատմամբ ուսումնասիրութեան արժանի է - Երկաթե
դիմակով մարդը և Աւետիք Պատրիարք Յայոց - վերնագրով տետրակն, զոր
հրատարակած է (1871) Մասիսի Արգոյ խմբագիրն՝ Կ. Ս. Իւթիւճեան թարգմանելով
Մարիոս Թօբէն Գաղղիացի հնախոյզ բանասիրի երկասիրութենէն: Այս վաւե-
րական աղբիւրներէ քաղուած գրաւոր երկն իսպառ կը փարատէ այն մռայլն, զոր
ժեզութիւնն ջանահնար եղած է կուտակել մեր ազգային պատմական կենաց
վրայ, ներկայ Շրջանին մէջ:

կական պատրիարքն էր: Սակայն առանձին պատրիարք չունենալը մի արգելք չէր պապականամիտներու բազմանալուն, որովհետեւ մի կողմէն արդէն բա՛ց էր իրենց առջեւ լատինական եկեղեցիները եւ լատին կրօնաւորները շարունակ կը յորդորէին հատուածեալ Հայերը, որ ամենեւին մայրենի եկեղեցին չերթան եւ հաղորդակցութիւն չունենան իրենց ազգակցաց հետ, եւ միւս կողմէն Մխիթար Սեբաստացին արդէն (1700) Կարնէն ՚ի Պօլիս գալով, (1703) աշակերտներով Մոռայի Մեթոն քաղաքն անցնելով (որ Վենետիկոյ ազնուապետութեան ներքոյ էր) եւ այն տեղ մենաստան շինելով հրամանաւ պապին Հռովմայ, եւ ապա անտի (1717) Վենետիկոյ Ղազարու կղզին փոխադրուելով՝ սկսած էր հիմն դնել այն Միաբանութեան, որ օր աւուր երթալով եւ մայրենի եկեղեցիէն խորթանալով՝ պիտի ոչ միայն ինքնին կուրօրէն հպատակէր Պապութեան լուծին, այլ եւ գրագիտութիւն տարածելու պատրուակաւ պիտի ջանար պապական հիւթերով Հայ սրտերը թիւնաւորել, ազգային պառակտման պատահուածը աւելի լայնել, նախնի մատենից տպագրութեամբ եւ պապական մեկնութեամբ մտքեր պղտորել եւ շարունակ Հռովմ եւ Պապ աղաղակել՝ կարծելով, թէ այս առնելով՝ մեծ պաշտօն կը մատուցանէ Աստուծոյ: Թողու՛նք նախատինքները, թշնամանքները եւ զայրագին ատելութիւնն ընդդէմ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, որոց մի առ մի յիշատակութիւնը տաղտկալի են փափկալուր լսելեաց եւ զգայուն սրտից:

Այսպէս ահա Գանձակեցւոյ պատրիարքութեան ժամանակ կրօնափոխութեան պառակտումն եւ խռովութիւններն արդէն սաստիկ զայրացած էին եւ միանգամայն Երուսաղէմի պատրիարքական Աթոռն ծանր պարտուց տակ կը հեծէր: Իսկ Էջմիածնի կաթողիկոսական Աթոռն ո՛չ պակաս վշտակրութեան մէջ էր թէ՛ առանձինն իւր վիճակին համար եւ թէ՛ Պօլսոյ խռովայոյզ անցքերուն համար: Նահապետ կաթողիկոսի մահէն երկու տարի գկնի (1707) հայրապետ ընտրուած էր Աղէքսանդր Զուղայեցին, որ չը կարենալով հեռուէն դարման մատուցանել ազգային պառակտման, գիր կը գրէ Կղեմէս ԺԱ պապին տեղի չը տալ երկպառակութեան Հայոց բազմավիշտ Ազգին մէջ եւ չը սերմանել որոմն կրօնափոխութեան, որ նախատինք է Քրիստոնէութեան: Թէպէտ եւ Մ. Չամչեան (ի հարկէ եւ իւր կուրօրէն հետեւողներն) անհիմն մեկնութեամբ Աղէքսանդրի առ Պապն գրած տիտղոսական կամ պատուասիրական բառե-

րէն գայթակղելով՝ եզրակացուցած է, որպէս թէ հպատակութեան թուղթ գրած է ՚ի դիմաց Ազգին, մինչդեռ Ազգն, մանաւանդ սոյն միջոցին, Պապականութենէ այնչափ կը զարհուրէր, որչափ մի կորստական անդունդէ:

Աղէքսանդր կը վախճանի դառն վշտակրութեան մէջ եւ կը յաջորդէ Աստուածատուր Ահմատանեցի, որ կ'աշխատի քանի մի նորոգութիւններ առնել էջմիածնի մէջ: Աղէքսանդրի կաթողիկոսանալու թուականին մէջ Կ. Պօլսոյ պատրիարք կ'ընտրուի Մշոյ Ս. Կարապետի վանուց միաբան Բաղիշեցի Յովհաննէս վարդապետն՝ Կոլոտ մականուանեալ, եւ կը ջանայ ազգային պատրիարքարանը բարեկարգել եւ կեդեքումներն բառնալ: Երուսաղէմի եւ Պօլսոյ պատրիարքութիւնները իրարմէ կը զատէ, որ առ ժամանակ մի միացած էին եւ իւր ընկերակիցն Գրիգոր վարդապետ միաբան Ս. Կարապետի կը հաստատէ պատրիարք Երուսաղէմի Աթոռոյ, որ շղթայ առնելով իւր վիզն՝ ութ տարի կ'աշխատի եւ կը հատուցանէ Երուսաղէմի պարտքն եւ այս պատճառաւ Շղթայակիր կը կոչուի: Բաց յայսմանէ Ս. Յարութեան տաճարի նորոգութեանը կը մասնակցի Յունաց եւ Լատինաց հետ, եւ շատ շինութեանց հետ Ս. Յակովբեանց տաճարն եւս կը նորոգէ: Նոյնպէս Յովհաննէս պատրիարքն Պօլսոյ մէջ շատ եկեղեցիներ կը շինէ եւ կը նորոգէ եւ վախճանելով կը թաղուի Ղալաթիոյ եկեղեցւոյ գաւթին մէջ: Այս երկու պատրիարքներն եւս այն խռովայոյզ ժամանակին մէջ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանեն Ազգին: Իսկ Աստուածատուր կաթողիկոսն, իւր հայրապետութեան առաջին տարիներուն մէջ սակաւ ինչ խաղաղական կեանք ունենալէն զկնի կըստիպուի ապա թափառական շրջիլ յերկիւղէ Թահմազ-Ղուլի խանին, որ Արեւելքը կը սասանեցնէր, եւ մի օր, Օշական գիւղի մէջ, ելնելով լուսնի խաւարումն տեսնելու՝ կը սահի տանիքէն եւ կը վախճանի տասնամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի, որոյ մարմինն կը թաղուի Հռիփսիմեանց վկայարանին մէջ: Աստուածատուրի կաթողիկոսութեան վերջին տարիներուն մէջ, այն է 1723-ին, Տրապիզոնի Աբրահամ առաջնորդն իսպառ հեռանալով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծոցէն՝ կ'երթայ ՚ի Լիբանան եւ այն տեղ կը հաստատէ լատինացեալ կրօնաւորաց վանքն եւ ապա Պապի հրամանաւ լատինահայոց կաթողիկոսութեան հիմը կը դնէ՝ ինքնին կաթողիկոսանալով: 1868-ին այս կաթողիկոսութիւնը կը միանայ Պօլսոյ Հռովմէականաց պատրիարքութեան հետ եւ բոլորովին Պապին կը

Հպատակի Անտոն-Հասունի շնորհիւ, եւ յետ այնորիկ Հասունեան եւ Հակահասունեան կուսակցութիւններն կը գոյանան, որոնք ցարդ կը տեւեն:

Աստուածատուրին կը յաջորդէ Կարապետ Ուլնեցի՝ արքեպիսկոպոս Գաղատիոյ, որ կ'ընտրուի Պօլսոյ մէջ եւ կը ջանայ հակառակութիւններն խաղաղել, բայց 'ի գուր: Կը ճանապարհորդէ սա յԱնկիւրիա եւ յԵւզոկիա՝ սպասելով խաղաղութեան լուր առնելու Արարատեան աշխարհէն, որ Օսմանեան եւ Պարսկական պատերազմներու մէջ կը ծփար, բայց չըստանալով՝ կը դիմէ յԷջմիածին եւ 4-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի կը վախճանի, մինչդեռ արդէն Պօլսոյ մէջ լատինահայոց խռովութիւններն եւ Երուսաղէմի մէջ յունական հալածասիրութիւններն կը բորբոքէին:

Կարապետ Ուլնեցոյն կը յաջորդէ Աբրահամ Բ Վանցի՝ առաջնորդ Մշոյ (1730), եւ երկու խորան կը կանգնէ Էջմիածնի տաճարին մէջ յանուն Ս. Լուսաւորչին եւ Յակոբ Մծբնայ հայրապետին, վախճանելով 5-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի:

Աբրահամին կը յաջորդէ Աբրահամ Գ առաջնորդ Թէքիրտաղի, որ ներկայ էր իւր նախորդի մահուանն Էջմիածնի մէջ: Սորա համար կ'աւանդուի, թէ հրաւիրեցաւ Թահմազ-Ղուլի խանէն Մուղան դաշտը սուրը օրհնելու եւ Թահմազի մէջքը կապելու 'ի նշան թագաւորութեան, եւ ապա մեծամեծ պարգեւներով յԷջմիածին դառնալով կը վախճանի (1737):

Աբրահամի մահէն զկնի կաթողիկոսական ընտրութիւնն կը յետաձգի, որովհետեւ ոմանք կը կամին Երուսաղէմի Գրիգոր պատրիարքն ընտրել, որ տակաւին կենդանի էր, եւ ոմանք Ղազար Զահկեցին՝ առաջնորդն Զմիւռնիոյ:

Էջմիածնի միաբաններէն շատերն թուղթ կը գրեն Պօլիս, Գրիգորի կաթողիկոսութեան համար, որ եւ իսկոյն կ'ընտրուի հաւանութեամբ Յովհաննէս Կոլոտի, որ տակաւին կենդանի էր, իսկ ոմանք ծածուկ Ղազար Զահկեցոյ անունն ոսկեգիր տառերով կը դրկեն եւ նորա կաթողիկոսութիւնը կ'ուզեն: Գրիգոր երբ կը լսէ այս, իսկոյն կը հրաժարի նոր խռովութեան առիթ չը տալու համար եւ ընտրութիւնը Ղազարին կը վիճակի:

Ղազար, տակաւին արքունի հրովարտակ չըստացած, կ'ուղեւորի յԷջմիածին եւ մեծ շքով կը մտնէ Կարին, ուր քաղաքապետի սիրտն եւս շահելով, որ դժկամակած էր ուղեւորութեան տարա-

պայման չբեղուլթեան վրայ, կանցնի 'ի Կարս եւ ապա կասկածելով երկար մնալու Օսմանեան սահմանի մէջ՝ շուտով կ'անցնի Պարսից սահմանը եւ (1737) կաթողիկոս կ'օծուի Էջմիածնի մէջ: Քանի մի տարիէն յետոյ Շահ Մահմուտ Խանի հետ ունեցած գժտութեան համար կը բանտարկուի եւ Թահմազի ձեռքով կ'ազատի: Մի պարսիկ նախարարի հետ ունեցած գժտութեան պատճառաւ կը բանտարկուի Թահմազէն հինգ ամսոյ չափ՝ զրկուելով թէ՛ կաթողիկոսութենէ եւ թէ՛ շատ ստացուածքէ: Իւր եղբայր Տէր Յովսէփի ձեռամբ կ'ազատի եւ վերստին կը հաստատուի իւր իշխանութեան մէջ: Կը կալանաւորէ Պետրոս (Քիւթիւր կոչեցեալ) եւ Աղէքսանդր վարդապետները իբրեւ ամբաստանիչներ եւ խնդրանօք իշխանաց բանտէ կ'ազատէ: Վերստին զայրանալով (1746) Պետրոս վարդապետն Սեւան կղզին կ'աքսորէ, բայց եւ ինքն շատերու ձեռամբ Թահմազին կը մատնուի եւ Էջմիածնի Աթոռոյ ստացուածքներն ծախելով եւ մեծ տուգանք տալով կ'ազատի տառապանքէ: Էջմիածնի միաբաններն զայրանալով կը բողոքեն 'ի Պօլիս, ուր պատրիարք էր Յակոբ Նալեան (որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք) եւ աթոռէ ընկենլով կ'աքսորեն 'ի Սեւան կղզին եւ նորա փոխանակ կը կացուցանեն Պետրոս վարդապետն: Սակայն Ղազար, տասն ամսէն զկնի ազատուելով Սեւանայ աքսորանքէն, կը դառնայ Եջմիածին, Պետրոսը կը զրկէ 'ի Ջահուկ մի սենեկի մէջ կալանաւորելով, ուր եւ կը վախճանի սովէն եւ սրտնեղութենէն: Ղազար այս անցքէն յետոյ տարի ու կէս եւս կ'աթոռակալէ եւ կը վախճանի (1750) ընդ ամենն մօտ 13- ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի: Կաթողիկոսական աթոռոյ այս խղճալի վիճակէն, Տաճկաստանի մէջ յուզուած լատինական խռովութիւններէն եւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ կատարուած Պարսկական հարստահարութենէն արդէն դիւրին է գուշակել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սոյն ժամանակեայ տառապակիր վիճակը:

Գ.

Կաթողիկոսունք. - Մինաս Ակնցի, Աղէքսանդր Բ Պօլսեցի, Սահակ Ե Կեղեցի,
Յակոբ Ե Շամսխեցի, Սիմէօն Երեսանցի, Ղուկաս Կարնեցի,
Դանիէլ Պայազիպեցի:

ՍՈՅՆ կաթողիկոսներէն առաջին չորսը խիստ կարճատեւ կեանք կ'ունենան իրենց ընտրութենէն յետոյ: Մինաս Ակնցին (1751) Պօլսոյ մէջ ընտրուելէն եւ էջմիածնի մէջ օծուելէն զկնի մի տարի միայն աթոռակալելով կը վախճանի: Աղէքսանդր Պօլսեցին եւս կ'ընտրուի նոյն քաղաքի մէջ եւ էջմիածին կաթողիկոսական օծումն ընդունելով տարի ու կիսէն յետոյ կը վախճանի: Սահակ Կեղեցին, Ահապին կոչեցեալ, որոյ ընտրութեան մասին մեծամեծ յուզումներ կը պատահին, Պօլսոյ մէջ մի տարի մնալէն զկնի կ'անցնի 'ի Կարին, ուր կը մնայ երեք տարի` չը կամելով էջմիածին երթալ: Սահակի համար ժողով կը գումարուի Պօլսոյ մէջ Յակոբ Նալեանի պատրիարքութեան ժամանակ, կաթողիկոսութենէ կը մերժուի եւ առանց էջմիածին երթալու եւ օծումն ընդունելու կը վախճանի (1759) եւ կը թաղուի Լուսաւորչի վանքին մէջ, որ 'ի Կարին: Սահակին տեղ կ'ընտրուի Յակոբ Շամսխեցին եւ չորս տարի հանդարտութեամբ վարելով իւր իշխանութիւնը` կը վախճանի էջմիածնի մէջ: Այսպէս աննշան կ'անցնին սոյն կաթողիկոսաց կարճատեւ կեանքը, բայց սոցա կաթողիկոսութեան ժամանակ լատինահայոց յուզումներն անընդհատ կը շարունակէին, ընդ նմին եւ փոփոխութիւնք Երուսաղէմի եւ Պօլսոյ պատրիարքութեանց:

Յակոբ Շամսխեցւոյ մահէն զկնի ժողով կը գումարուի յէջմիածին նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար, ուր երկար խորհրդակցութիւններէն յետոյ հինգերորդ գումարման մէջ կ'ընտրուի Սիմէօն Երեւանցի, որ իսկոյն թուղթ կը գրէ եւ իւր ընտրութիւնն կը ծանուցանէ Տաճկաստանի ազգայնոց եւ նոցա հաւանութիւնն եւս կ'ընդունի: Սիմէօնի կաթողիկոսութեան ժամանակ հայ վարդապետներէն ոմանք, մանաւանդ Զմիւռնիոյ առաջնորդ Աստապատցի Աբրահամ վարդապետն, կը խորհին Պօլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդութիւն հաստատել, սակայն այս խորհուրդը կը մերժուի, որովհետեւ պատրիարքութիւնն արդէն կաթողիկոսական փոխա-

նորդութիւն էր: Սիմէօն կաթողիկոս, որոյ հայրապետութեան ժամանակ անպակաս էին պարսկական հարստահարութիւնք, կը յաջողի Տպարան հաստատել յէջմիածին եւ Տօնացոյց տպագրել, որպէս զի Ազգը լատինահայոց տպագրած տօնացոյցներուն չը կարօտի, եւ բաւականին օրինաւոր բարեկարգութիւններ առնելէն զկնի էջմիածնի մէջ՝ կը վախճանի 17-ամեայ կաթողիկոսութենէն զկնի՝ թողլով բարի համբաւ բոլոր Ազգին մէջ¹:

Սիմէօնին կը յաջորդէ Ղուկաս Կարնեցի (1780), որոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ Պօլսոյ պատրիարքն էր Զաքարիա, իսկ Սոյ կաթողիկոսն էր Թէոդորոս, որոյ ընտրութեան եւ օծման հանդէսը կատարուած էր Պօլսոյ մէջ: Ղուկասու վրայ կասկած կը ծագի էջմիածնի միաբանից մէջ, որպէս թէ իւր աշակերտակից Թէքերտաղցի Սարգիս վարդապետի հետամտութեամբ կամի Հայաստանեայց Եկեղեցին միացնել Հռովմայ Եկեղեցւոյն հետ: Այս կասկածը երթալով ստոյգ կերպարանք կ'առնու, ուստի եւ Ղուկաս սաստիկ կը խոչտանգուի էջմիածնի միաբաններէն եւ կ'աքսորուի: Սակայն ձեռնառութեամբ Վրաց Հերակլ կայսեր կ'ազատի եւ գաղտագնաց կը փախչի ՚ի Տփիսիս եւ անտի յԵւրոպա:

Ղուկասի փախստէն եւ մահէն զկնի էջմիածնի միաբաններն կը ծանուցանեն Տաճկաստանի ազգայնոց նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար խորհելու: Եւ մինչդեռ խորհրդեան մէջ կը լինին, Յովսէփ արքեպիսկոպոսն Արղութեանց, Երկայնաբազուկ անուանեալ, որ Ռուսիոյ նորոգ գաղթական Հայոց նուիրակն ու առաջնորդն էր եւ միանգամայն սաստիկ մտերիմն Կատարինէ թագուհւոյն (որուն հետ Հայոց թագաւորութեան վերահաստատման դաշնագիր անգամ պատրաստած էր), կը յաջողի կաթողիկոսական ընտրելի ներկայանալ Ազգին, ուստի եւ հրովարտակ կը հանուի Օսմանեան Տէրութենէն, որ երթայ յէջմիածին օծուելու: Սակայն մինչ Ռուսաստանէն կը հասնի Տփիսիս եւ մեծաշուք ընդունելութիւն կը գտնէ իւր իշխանագուն ազգակիցներէն, յանկարծ անակնկալ մահուամբ կը վախճանի անդ առանց էջմիածին երթալու եւ կաթողիկոսական օծումն ընդունելու:

¹ Յաւ է մեզ տեսնել, որ Պ. Աւետիս Պերպերեան, իւր աշխատասիրած մասամբ լատինամիտ Պատմութեան մէջ, իսպառ աղարտած է հայրենասէր եւ եկեղեցասէր Սիմէօն կաթողիկոսի համբաւն՝ անհմտաբար ներկայացնելով գնա իբրեւ փոփոխիչ հայրենի ծիսից եւ աւանդութեանց:

Յովսէփի մահուան լուրն Պօլիս կը տանի Էջմիածնի միաբան Լոռեցի Դաւիթ եպիսկոպոսն, եւ հաւանութեամբ Ազգին կաթողիկոս կ'ընտրուի Պօլսոյ Դանիէլ պատրիարքն: Դաւիթ իբր աւետաւոր ընտրութեան Դանիէլի կ'աճապարէ յէջմիածին եւ բռնի կը գրաւէ կաթողիկոսական աթոռն: Այս պատճառաւ սաստիկ վէճ կը ծագի Դաւթի եւ Դանիէլի մէջ եւ կը տեւէ մօտ երկու տարի՝ տեղի տալով ամօթալի գժտութեանց երկու կուսակցութեան-Դաւթեանց եւ Դանիէլեանց: Ի վերջոյ Դանիէլ կը յաջողի Էջմիածին մտնել եւ Դաւթն անարգութեամբ ձգել յիշխանութենէ, եւ ապա ինքն (1902) Կաթողիկոսական աթոռը բարձրանալով իշխանութիւն կը վարէ ութ տարի: Դաւթի եւ Դանիէլի մէջ ծագած գժտութեան անցքերը խիստ ամօթալի լինելուն պատճառաւ չենք ուզեր կրկնել:

Դ.

Կաթողիկոսութիւն Եփրեմի. - Յուզումներ եւ ժողովներ՝ի Պօլիս. - Առաջնորդութիւն Սերսիսի՝ի Տիխիս. - Պարտրազն Ռոսաց եւ Պարսից. - Աքոտր Սերսիսի. - Կաթողիկոսութիւն Յովհաննիսի Կարբեցոյ. - Եկեղեցական Կանոնադրութիւն Ռոսիոյ քրտթեանէն խմբագրուած եւ քրտած. - Կաթողիկոսութիւն Սերսիսի. - Պարսիսարքութիւն Մարթնոսի եւ հարտած Բողոքականութեան. - Կաթողիկոսութիւն Մարթնոսի. - Ազգային շարժումն՝ի պաշտպանութիւն իրասանց Հայաստանեայց Եկեղեցոյ. - Ընտրութիւն Գեորգայ Պօլսեցոյ. - Շիրոթ վիճակ Սոյ եւ Աղթամարայ Աթոռոց:

ԴԱՆԻԷԼԻ մահէն զկնի (1810) կաթողիկոս կ'ընտրուի Եփրեմ վարդապետ, այր պարզասիրտ եւ հեզաբարոյ, որոյ կաթողիկոսութեան միջոցին լատինահայութիւնը արդէն բաւական առաջ զնացած էր ՚ի Պօլիս եւ Տաճկաստանի քանի մի քաղաքներուն մէջ: Պօլսոյ Պօղոս պատրիարքն Ազրիանուպօլսեցի, կաթողիկոսէն հաւանութիւն առնելով եւ Յունաց հետ խորհրդակցելով, Ծռազատի խոտորումն կը վերցնէ, որոյ համար երբեմն մեծամեծ գժտութիւններ կը ծագէին Հայոց եւ Յունաց մէջ, մանաւանդ յԵրուսաղէմ: Պօղոս կը ջանայ լատինամիտ Հայերն եւս վերստին միացնել Հայաստանեայց Եկեղեցոյ հետ, բայց ապարդիւն կը մնայ իւր աշխատանքն եւ խռովութիւններն աւելի կը սաստկանան: Այս միութեան շարժառիթը կը լինի աւելի Օսմանեան Տէրութիւնը, որ կը հրամայէ Պօղոս պատրիարքին բոլոր Հայերն իւր պատասխա-

նատուութեան տակ առնուլ, որովհետեւ Լատինահայք տակաւին առանձին պատրիարք չունէին: Պօղոս կը յօժարի եւ երկու կողմէն բուն Հայերէն եւ հատուածեալ ազգայիններէն զանազան իշխանք եւ եկեղեցականք ՚ի ժողով կը գումարին միութեան վրայ խորհելու: Ժողովական խորհրդները կը տեւեն Ծննդեան Ց-րդ օրէն մինչեւ Աւագ Չորեքշաբաթին: Այս մասնաւոր ժողովումներէն զկնի կը լինի տեղական ընդհանուր ժողով Մայր եկեղեցւոյ մէջ աշխարհականներէ եւ եկեղեցականներէ, ուր Պօղոս պատրիարք ատենաբանելէն յետոյ կը կարգայ երկու կողմէն ստորագրուած գիտնականաց թուղթն, որոյ ինչ ինչ տեղերը կը սրբագրուին եւ ապա հաւանութեամբ եւ ստորագրութեամբ ժողովականաց կը տպուի Հրաւէր սիրոյ անուամբ: Քանի մի հանդիսաւոր պատարագներ եւ հացկերոյթներ կը լինին եւ երկու կողմէն սէրը թագաւորած կը համարուի, մանաւանդ որ Հայք զիջումն ըրած էին ձեռնադրութեան ժամանակ Լեւոնի եւ Քաղկեդոնի դէմ եղած նզովքը չը կարգալ եւ Յովհան Որոտնեցին, Գրիգոր եւ Մովսէս Տաթեւացիները չը յիշատակել գէթ Պօլսոյ մէջ:

Սակայն շատ չանցնիր մեծ խռովութիւն կը ծագի ժողովրդեան մէջ, մանաւանդ երբ Պօղոս պատրիարքն վերջին օծման իւղ կ'օրհնէ եւ եկեղեցիները կը ղրկէ հիւանդներն օծելու, ընդդէմ սովորութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, պատրիարքարանը կը փոխուի, կաթողիկոսէն եւ գաւառներէն յանդիմանական թղթեր կ'ուղղուին Պօղոս պատրիարքին, մատնութիւններ եւ գլխատութիւններ կը լինին. եւ այսպէս վերստին կը տիրէ ցրտութիւնն ու ատելութիւնն. եւ Պօղոս պատրիարքն կ'ապաշաւէ, որ ձեռնամուխ եղած էր միաբանական գործոյն, որուն ՚ի սկզբան հաւանութիւն չունէր բոլորովին: Իսկ Կարապետ պատրիարքի ժամանակ, որ յաջորդ էր Պօղոսին, խորհուրդ կը լինի առանձին պատրիարքական փոխանորդ կացուցանել ՚ի Բերա հռովմէական վարդապետներէն, որպէս զի նոյն փոխանորդի ձեռամբ արքունի հրամաններն իսկոյն հաղորդուի հռովմէական Հայոց: Հայոց առաջարկութեամբ փոխանորդ կ'ընտրուի Նուրիճան Անտօն վարդապետն եւ հռովմէագաւառնից կողմէն նորան փոխանորդ կը կարգուի Գաղատացի Պօղոս-Մարուշ վարդապետն. եւ այս տեղէն ահա՛ մտքերը կը յուզին առանձին պատրիարք ունենալ, որոյ անքուն հետամտողներն էին Հռովմայ արբանեակներն: Բայց խնդիրը բոլորովին ուրիշ կերպարանք կ'առնու: Սոյն միջոցին Ռուսք կը

տիրեն Արարատեան գաւառին (որուն վրայ յետոյ պիտի խօսինք), Հռովմէադաւանք այս անցքն առիթ բռնելով կը զրպարտեն Տէրութեան առջեւ բուն Հայերն, որպէս թէ Ռուսիական Հայերու հետ միանալով պիտի ապստամբին Տէրութենէն, ուստի կը պահանջեն աղէրսագրով, որ իրենց հրաման տրուի առանձին պատրիարք ունենալ, որպէս զի չարատաւորուի իրենց հաւատարմութիւնը Տէրութեան առջեւ բուն Հայոց պատճառաւ: Այս առթիւ Պօղոս եւ Կարապետ պատրիարքներն եւ այլ նշանաւոր անձինք Բ. Դուռը կը կոչուին, որպէս զի երաշխաւորութիւն յանձն առնուն թէ՛ բուն Հայոց եւ թէ՛ հռովմէական Հայոց համար: Եւ նոքա հռովմէադաւանից զրպարտութիւնը հերքելէն յետոյ, միայն Հայոց համար կը խոստանան երաշխաւորել: Եւ որովհետեւ Յոյնք ապստամբած էին Օսմանեան Տէրութեան դէմ, Սուլթան Մահմուտէն հրաման կ'ելնէ որ Գաղղիոյ, Անգղիոյ եւ Ռուսիոյ դեսպաններն ճամբուին եւ նմանապէս աքսորուին հռովմէական Հայերն, որոնք չը կամեցան գալ եւ միանալ Ազգի հետ եւ հայկական պատրիարքի պատասխանատուութեան տակ մտնել: Եւ ահա՛ այսպէս կըսկսի պապականաց եւ հռովմէադաւան Հայոց աքսորն, որուն վրայ չենք ախորժեր երկար խօսիլ: Իսկ վերստին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծոցը դիմողները կ'ազատին:

Երբ (1829) Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ դեսպաններն վերստին Պօլիս կը դառնան, Սուլթան Մահմուտին խնճոյք տուած ժամանակ կը խնդրեն Հռովմէադաւան Հայոց դարձն աքսորանքէ: Աքսորանքէ կը դառնան նոքա, եւ ահա՛ (1830) Նուրիճան հայր Անտօնն եւս արքեպիսկոպոս ձեռնադրուած Պիոս Ը Պապէն, կը դառնայ Հռովմէն ՚ի Պօլիս իբրեւ մետրապօլիտ հռովմէադաւան Հայոց: Սակայն Աւստրիացւոց հպատակ լինելով Բ. Դունէն չընդունուիր եւ արքունի հրովարտակաւ պատրիարք կը կարգուի Մանուէլեան Յակոբ վարդապետ, եւ այսպէս առաջինն հոգեւորական, իսկ երկրորդն աշխարհական կամ քաղաքական պատրիարք կը կոչուին: Այսպէս երկար եւ վնասակար խռովայուզութիւններէն յետոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ գաւազան մի մասն կը բաժնուի մայրենի գրկէն եւ Պապութեան հովանւոյն տակ առանձին եկեղեցի եւ վարչութիւն կը կազմէ ՚ի ցաւ սրտի բոլոր Հայութեան: Բայց թողնենք մենք այս տխուր անցքն եւ դառնանք վերստին մեր պատմութեան:

Մինչդեռ Եփրեմ կաթողիկոս կ'աթոռակալէր յէջմիածին, նո-

րա հաւատարիմն Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցի Տփխիսի մէջ Վրաստանի եւ Իմէրէթի Հայոց առաջնորդական պաշտօնը կը վարէր: Ռուսական եւ Պարսկական պատերազմի նշաններն կ'երեւին: Ներսէս կը գրէ Եփրեմ կաթողիկոսին էջմիածնէն գալ եւ Հաղբատու վանքի մէջ նստիլ, որ Տփխիսու վիճակն էր: Եփրեմ Հաղբատու կուգայ, իսկ Ներսէս քարոզիչներ հանելով ժողովուրդը կը յորդորէ, որ Ռուսական արշաւանաց մասնակցին: Ուրախութիւնը կը տիրէ բոլոր ժողովրդեան մէջ, որովհետեւ ամենքը կը յուսան, որ Պարսկական լուծէն ազատուելով եւ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ մտնելով՝ պիտի երջանկութիւն եւ բարօրութիւն վայելեն: Պատերազմական որոտումներն արդէն լսելի կը լինին (1826), եւ Ներսէս, պատերազմական շարժման գլուխն անցնելով, ո՛չ միայն հաց եւ կերակուր կը մատակարարէ Ռուսական զօրքին, այլ եւ յատկապէս Հայկական հեծելազօր կը հանէ առանձին հագուստով եւ դրօշակով, եւ ինքն անձամբ կը մասնակցի՝ ստոյգ տեղեկութիւններ հաղորդելով Ռուս զօրապետներուն Պարսկական զօրաց մասին: Այս ամեն զոհողութիւնները կը կատարէ Ներսէս, որովհետեւ առաջուց խոստումն ընդունած էր Ռուսիոյ Տէրութենէն, որ յաղթութենէն զկնի Հայոց Ազգն ազատ պիտի լինի եւ անկախ իշխանութիւն պիտի ունենայ Արարատեան գաւառի մէջ: Ռուսք կը յաղթանակեն, պատերազմներն կը դադարին եւ Ներսէս կը պահանջէ խոստացած անկախութիւնն ու ազատութիւնը իւր Ազգին համար, սակայն ՚ի զուր: Պասկեվիչ եւ Կրասովսկի զօրապետներու մէջ գժտութիւն կը ծագի, եւ Ներսէս միջամտելով՝ սաստիկ կը գրգռէ իւր դէմ Պասկեվիչի թշնամութիւնը: Ներսէս կը պահանջէ Ռուսական խոստման կատարումն եւ Պասկեվիչ կ'առաջարկէ Ներսիսին անձամբ Պետերբուրգ երթալ եւ Կայսեր հետ խօսակցիլ: Ներսէս կ'ողղեւորի պատարուն յուսով ՚ի Ռուսիա, սակայն երբ Դօն գետը կ'անցնի, Աքսայի մէջ հրաման կը ստանայ Տէրութենէն երթալ ՚ի Բեսարաբիա եւ վիճակաւորութեան պաշտօն վարել: Ներսէս կը զգայ, որ ինքն իսկապէս աքսորուած է Պասկեվիչի թշնամական թելադրութեամբ, բայց կը հպատակի եւ հառաչելով Բեսարաբիա կ'երթայ: Չը մոռանանք ասել, որ բազմաթիւ Հայեր, որոնք Տաճկաց եւ Պարսկաց սահմաններէն գաղթած էին ազատութիւն եւ բարօրութիւն վայելելու յուսով Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ, սաստիկ նեղութիւններ եւ տառապանքներ կը կրեն Պասկեվիչէն՝ երկար ժամանակ անբնակ

մնալով եւ սովէ ու նեղութիւններէ մեռնելով, որոց համար Ներսէս շարունակ կը հառաչէ իւր աքսորանաց մէջ, վասն զի գլխաւորապէս ինքն պատճառ եղած էր այս գաղթականութեան:

Ներսէս կը մնայ 'ի Բեսարաբիա, Եփրեմ ցաւօք եւ հեծութեամբ կը վախճանի եւ (1831) Կաթողիկոս կ'ընտրուի Յովհաննէս Կարբեցին, որ եւ կը հաստատուի Ռուսական հրովարտակաւ: Ռուսիոյ Տէրութիւնն իւր տուած խոստումը չը կատարելէն զատ կը մտաբերէ կաթողիկոսական Վարչութիւնն եւս ստրկութեան ենթարկել եւ կամաց կամաց Հայոց հոգեւոր ազատութիւնն եւս խեղդել, որուն դէմ մեղանշած չէին երբէք Պարսկական եւ Հազարական բռնութիւններն: Կայսերական հրամանաւ քանի մի անգամ մասնաժողովներ կը կազմուին անդամակցութեամբ քանի մի կաշառաբեկ եւ օտարամոլ Հայերու, եւ ահա' (1836) Կայսերական կնքով վաւերացած նոր Կանոնադրութիւն մի երեւան կ'երնէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարչութեան համար: Կանոնադրութիւն, որով բոլորովին կը սահմանափակուի հայրապետական իշխանութիւնն, եւ կ'ենթարկուի նորաստեղծ Սինօզի եւ Պրօքուրօրի իշխանութեան, վիճակաւոր առաջնորդաց հաստատութիւն եւ արձակումն կը յափշտակուի ժողովրդի եւ իւր Հայրապետի ձեռքէն, եկեղեցական գանձերն կասկածաւոր երաշխաւորութեան ներքեւ կը դրուին, եւ բոլորովին տակն ու վրայ կը լինի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելական վարչութեան ձեւն ու եղանակն եւ ըստ ամենայնի քաղաքականութեան քողոյն տակ կը ծածկուի: Կը պատմեն, թէ Կարբեցի կաթողիկոսն, երբ այս Կանոնադրութիւնը Ռուսիոյ Տէրութենէն կը ստանայ եւ կը կարգայ, այլայլած վեղարը գետին կը ձգէ եւ կ'ասէ. «Եթէ իմանայի որ այսպիսի Կանոնադրութիւն պիտի առաջարկուի ինձ, ես երբէք կաթողիկոս չէի լինիլ»: Սակայն Ռուսիոյ ահաւոր Տէրութեան երկիւղն կը լռեցնէ ամեն ձայն եւ իրաւունք եւ Կանոնադրութիւնն կը սկսի գործադրուիլ:

Յովհաննէս կաթողիկոս կը վախճանի (1842) եւ Ազգի հաւանութեամբ կ'ընտրուի Ներսէս Ե Աշտարակեցի (1843), որ տակաւին Բեսարաբիոյ աքսորանաց մէջ էր 1829 թւականէն 'ի վեր:

Ներսէս Բեսարաբիայէն կ'ուղեւորի 'ի Պետրսբուրգ եւ (1844) այն ինչ կը պատրաստուի այն տեղէն դառնալ դէպ 'ի Վրաստան եւ ապա յէջմիածին, օտար դաւանութեանց Դեպարտամենտի (տեսչութեան) դիրեքտօրն (նախագահ) Սկրիպցին Կայսեր կողմէն կը

ներկայանայ Ներսիսին եւ կ'առաջարկէ Հայաստանեայց Եկեղեցին Ռուսականին հետ միացնել: Ներսէս վեհանձնաբար կը մերժէ սոյն վնասակար առաջարկութիւնը, որով պիտի հարուածուէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ինքնօրէնութիւնը, որ հիմնուած է Հայոց Ազգի հազարամեայ չարչարանաց հիման վրայ:

Ներսէս, դառնալով յէջմիածին, կը շարունակէ իւր պաշտօնը մի կողմէն ազգային լուսաւորութեան համար քրտնելով, ինչպէս եւ իւր առաջնորդութեան ժամանակ արդէն կանգնած էր Թիֆլիզի Ներսիսեան վարժարանն, եւ միւս կողմէն Ռուսիոյ Տէրութեան հետ անընդհատ իւր գրութիւններն շարունակելով: Ներսէս ամեն կերպով կ'աշխատի ոչնչացնել Ռուսիոյ տուած Կանոնագրութիւնն, ամենեւին չը սահմանափակելով իւր իշխանութիւնը քաղաքականութեան շրջանին մէջ: Սակայն իւր դէմ կը գրգռէ ո՛չ միայն Ռուսիոյ Տէրութիւնն, այլ եւ քանի մի օտարամոլ իշխանաց եւ եպիսկոպոսաց ատելութիւնը, որոնք անխղճաբար գաղտնի բողոքներ կը գրեն Ներսիսէն առ Տէրութիւնն Ռուսիոյ: Ներսէս այս ամենը կ'իմանայ, բայց երբէք չը վհատիր, այլ կը շարունակէ իւր մեծ պաշտօնը: Ռուսիոյ Տէրութեան կողմէն (1857) Կովկասեան Փոխարքայի միջնորդութեամբ կ'առաջարկուի Ներսիսին պատուանշան եւ սպիտակ վեղար, որպէս զի հրաժարի իւր պահանջումներէն եւ խաղաղութեամբ վարուի Տէրութեան հետ, սակայն Ներսէս կը մերժէ այս առաջարկութիւնը եւ իւր պահանջողական գրութիւններն կը շարունակէ, բայց սակաւ օրէն յետոյ, նոյն թուականի Փետրուար ամսոյն մէջ, գիշերը յանկարծամահ կը մեռանի Թիֆլիզի մէջ, գրիչը ձեռքին եւ կիսակատար թուղթը սեղանին վրայ, զոր կը գրէր յանուն Տէրութեան Ռուսիոյ: Թէ ի՞նչ անցքեր կ'անցնին այս մահուան միջոցին, չենք ուզեր մի առ մի գրել, որովհետեւ իբրեւ ժամանակակից դէպք արդէն շատ անգամ գրուած է: Ներսիսի մարմինը Թիֆլիզէն կը փոխադրուի եւ յէջմիածին կը թաղուի, որոյ տապանին վրայ կը քանդակուի - ՊԱՇՏՊԱՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ - վայելուչ սրբադրոշմն:

Ներսիսի յաջորդի ընտրութեան եւ կաթողիկոսութեան վրայ խօսելէն առաջ քանի մի խօսք եւս մեր ազգէն հատուածեալ Բողոքականաց վրայ խօսինք:

Մինչդեռ մի կողմէն Հռովմէադաւան ազգայնոց խռովութիւններն ու կրօնական վէճերն կը յուզէին, միւս կողմէն եւս Բողոքական Միսիօնարներն (քարոզիչներն) կամաց կամաց սկսած էին

Տաճկաստանի մէջ դպրոցներ բանալ, Հայ մեծամեծաց հետ բարեկամանալ, եւ քարոզելով՝ մտքերը պատրաստել նոր պառակտման համար: Մատթէոս պատրիարքի ժամանակ (տակաւին կենդանի էր Ներսէս կաթողիկոսն), բողոքական քարոզներն արդէն խմորած էին շատերու սրտերը: Մատթէոս պատրիարքն սկսած էր արդէն կրօնական վիճաբանութիւններ բողոքական քարոզիչներու հետ, բայց սոյն այս վիճաբանութիւններն արդէն երկունք էին նոր պառակտման: Բողոքականութեան յարողներն վերերեւելու վրայ էին եւ Մատթէոսի բռնած բանադրական ընթացքը խիստ ձեռնտու եղաւ բողոքական քարոզիչներու նպատակին, վասն զի հալածել կը նշանակէ տարածել: Եւ ահա՛, այսպէս, մի կողմէն բողոքական քարոզիչներու հետամտութիւնը, միւս կողմէն Բողոքականութեան յարողներու թեթեւամտութիւնը եւ միւս կողմէն Մատթէոս պատրիարքի անխոհեմ ընթացքն պատճառ կը լինին եւ մեր եղբայրներէն մի մասն կը հեռանայ մայրենի Եկեղեցւոյ ծոցէն եւ Բողոքականութեան յարելով առանձին հատուած կը կազմէ առանձին ազգապետ ընտրելով իւր համար: Այս նոր բաժանումն եւս սաստիկ կը վրդովէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ խաղաղութիւնը, ինչպէս վրդոված էր արդէն Հռովմէական բաժանումն:

Ներսիսի մահէն յետոյ Ռուսաստանի Հայոց ողջամիտ մասն կը խորհի կաթողիկոսն Տաճկաստանէն ընտրել, որպէս զի առաւել ազատօրէն կարող լինի հայրապետական իշխանութիւն վարել եւ այն քաղաքական դժուարութեանց առաջն առնուլ՝ որուն ենթարկուած էր կաթողիկոսական վարչութիւնը Ռուսիոյ տուած Կանոնադրութեան շնորհիւ: Ընտրութիւնը Մատթէոսին կը վիճակի, որ արդէն հրաժարած էր պատրիարքութենէ: Մատթէոս, տակաւին ՚ի Պօլիս, Ռուսիոյ տէրութիւնը կը յաջողի տեղական Հայոց պարզատուներէն շահուելով՝ Առաջարկութիւն մի խմբագրել եւ ստորագրել տալ, որպէս զի Մատթէոս էջմիածին երթալէն զկնի կատարէ: Սակայն աշալուրջ ազգայնոց խորամտութեամբ այս առաջարկութեան պատրուակը կը բացուի եւ կը խափանուի:

Մատթէոս կաթողիկոսն կ'ուղեւորի ՚ի Տփլիս եւ ապա յէջմիածին: Ի սկզբան խիստ յուսալիւր ընթացք կը բռնէ ազգային յառաջադիմութեան նկատմամբ, յարգելով ժողովրդեան կամքը եւ զանազան քաղաքաց մէջ դպրոցական Կանոնադրութիւններ վաւերացնելով եւ Հոգաբարձութիւններ հաստատելով, էջմիածնի Մատե-

նադարանի կարգաւորութեան համար փութաջան անձինք նշանակելով եւ մանաւանդ, որ աւելի մեծն է, Ռուսիոյ Տէրութենէն (1836) տրուած Կանոնագրութեան տեղ՝ եկեղեցական վարչութեան նոր Կանոնագրութիւն խմբագրել տալով բանիմաց Հայերու ձեռամբ եւ Տէրութեան մատուցանելով ՚ի հաստատութիւն: Սակայն այս յուսալիւր ընթացքը երկար չը տեւեր, առաջարկած Կանոնագրութիւնն այլ եւս չը դառնար Տէրութենէն, օտարամոլ եկեղեցականք եւ աշխարհականք ոմանք կը յաջողին շատ դիւրութեամբ Մատթէոսի միտքը խարբալել եւ իւր ՚ի սկզբան յարգած սկզբունքներու դէմ սպառազինել: Դպրոցներու եւ ուսումնականաց առաջին բարեկամ Մատթէոսն շուտով հակառակորդի կը փոխուի՝ խաղալիկ լինելով այլոց ձեռքը: Առաջնորդութենէ մերժուած եկեղեցականաց թելադրութեամբ մի ահագին բողոքագիր կը պատրաստուի Էջմիածնի մէջ 116 յօդուած յանցանքներ պարունակելով Մատթէոսի վրայ եւ յանուն Ազգին կ'ուղարկուի զանազան քաղաքներ, որպէս զի հաճութեամբ Ազգին կաթողիկոսն Աթոռէն ձգուի: Ժողովուրդը, նշմարելով այս վնասակար իրողութեան գաղտնի շարժառիթները (թէ եւ Մատթէոսի թերութիւններն ճանաչելով հանդերձ), կ'աճապարէ պատգամաւորներ զրկելով կաթողիկոսն ու Էջմիածնի Միաբանութիւնը իրարու հետ հաշտեցնել: Հաշտութիւնը կը կատարուի, բայց Մատթէոս իսպառ գերի կը դառնայ ոմանց ձեռքը եւ կըսկսի իւր բուն պաշտպաններու դէմ զինիլ եւ Ռուսիոյ Տէրութեան ու Սինօղի կամակատար ծառայն լինիլ: Այնպէս որ մինչեւ անգամ ձայն կը տարածուի, որ Մատթէոս ինքնին կը բաղձայ կաթողիկոսութենէ հրաժարիլ եւ Տէրութենէ թոշակ ստանալով առանձնական կեանք վարել մինչեւ իւր մահը՝ իւր պաշտօնը մի Տեղապահի յանձնելով: Այս տարածայնութիւններն մինչեւ Պօլիս կը հասնին եւ ամեն տեղ կը լսուին կաթողիկոսական Աթոռոյ տխուր եւ տարտամ վիճակի լուրերն: Մատթէոսի հրաժարումն կը խափանուի, բայց այն անձինքն, որոնք մեքենայ լարողներ էին, իմանալով, որ Մատթէոս, փոփոխամտութեան ենթակայ անձն լինելով, անշուշտ օր մի պիտի վերստին իրենց դէմ զինի, զանազան նորանոր խորհուրդներ յղանալու կըզբաղին, եւ ահա՛ յանկարծ (1865) Օգոստոս ամսոյն մէջ Մատթէոսի մահուան գոյժը կը տարածուի: Մատթէոս կը վախճանի եւ աճապարանօք կը թաղուի իբրեւ ժանտախտահար:

Էջմիածնի Աթոռոյ տխուր վիճակն, որ արդէն Մատթէոս կաթողիկոսի կենդանութեան վերջին տարւոյն մէջ գրաւած էր ոչ միայն Ռուսաստանի, այլ եւ Տաճկաստանի ազգայնոց ուշադրութիւնը, առաւել եւս կը գրաւէ նորա մահէն զկնի: Տաճկաստանի ազգայինք, որ արդէն (1860) Օսմանեան բարեխնամ Տէրութենէն Սահմանադրական Վարչութեան արտօնութիւններ ստացած էին եւ Ռուսաստանցիներէն աւելի ազատ էին կաթողիկոսական Աթոռոյ վիճակին վրայ խորհելու, Մատթէոսի մահէն զկնի խիստ եռանդուն կերպով կը սկսին հայրապետական խնդիրը յուզել: Շուտով սահմանադրական արտօնութեամբ Երեսփոխանական Ընդհանուր Ժողով կը գումարուի քանի մի անգամ, եւ կաթողիկոսական վիճակի տարտամութեան արմատը Ռուսիոյ Տէրութենէն (1836) տրուած Կանոնադրութեան մէջ տեսնելով՝ առանձին Մասնաժողովոյ կը յանձնուի, որ քննէ եւ Տեղեկագիր մատուցանէ Ընդհանուր Ժողովին: Մասնաժողովը խիստ անաչառ կերպով կը կատարէ իւր պաշտօնը, Ռուսիոյ տուած Կանոնադրութեան վնասակար եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութեան եւ նախնականութեան դէմ եղած բոլոր կէտերն կը պարզէ եւ Տեղեկագրով կը մատուցանէ Ընդհանուր Ժողովին, ուր երկար դիտողութեան եւ խորհրդածութեան ենթարկուելէն զկնի՝ իսպառ կը հաստատուի Ռուսիոյ տուած Կանոնադրութեան վնասակարութիւնն եւ բոլոր ժողովականաց հաւանութեամբ կը վճռուի, որ նոյն Կանոնադրութիւնը բոլորովին բարձուի եւ նորա տեղ (եթէ անհրաժեշտ հարկ կայ) ընդհանուր Ազգի գիտակցութեամբ լոկ վարչական նոր Կանոնադրութիւն խմբագրուի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Տեսչութեան համար: Մոռացանք ասել, որ Սոյ եւ Աղթամարայ աթոռներն եւս սոյն ժամանակ խիստ աղէտալի վիճակի մէջ լինելով՝ նոյն Աթոռներն եւս խորհրդածութեան առարկայ կը դառնան Ընդհանուր Ժողովի եւ Կաթողիկոսական Մասնաժողովի համար եւ կը խորհուի, որ Աղթամարն եւ Սիսն եւս բարեկարգութեան եւ օրինաւորութեան վերածուին Էջմիածնի Աթոռոյն հետ միասին:

Այս ազգային շարժումներուն կը յաջորդեն կաթողիկոսական ընտրութեան խորհուրդներն, այն է Ազգը կ'որոշէ Էջմիածնի թափուր Աթոռոյն եւ Սոյ ու Աղթամարայ Աթոռոց (որոց ներկայ կաթողիկոսներն ինքնընտիր եւ ապօրինաւոր դատուած էին) համար կաթողիկոսներ ընտրել, եւ ապա Ազգի ընտրելոց հաւանութեամբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Վարչութեան վիճակը ապահովել՝ յա-

տուկ Կանոնագրութիւն խմբագրելով եւ ամբողջութեան ու համընթացութեան դրութիւնը գորացնելով: Ժողովներ կը գումարին ընտրութեան համար եւ երեք Աթոռոց ընտրելիներն կ'որոշուին: Սոյ եւ Աղթամարայ ընտրութիւններն տարտամութեան մէջ կը մնան¹, իսկ Էջմիածնի համար կ'ընտրուի Տ. Տ. Գէորգ Պօլսեցի եւ Տաճկաստանի քուէից առաւելութեան պատճառաւ կ'ընդունուի նաեւ Ռուսաստանի մէջ: Մինչդեռ Ազգը կը խորհի, նորընտիր կաթողիկոսի ներկայութեամբ, եկեղեցական Վարչութեան, Ռուսիոյ տուած Պալաֆէնիայի մերժման եւ նոր վարչական Կանոնագրութեան ազգովին խմբագրութեան մասին յուզուած խնդիրներուն վախճանական որոշումն տալ, Տ. Տ. Գէորգ (1867) նորընտիր Կաթողիկոսն կ'ուղեւորի Եջմիածին եւ ամեն խնդիր կը մնայ անկատար:

Սակայն մենք, որ կը հաւատանք եւ կը խոստովանինք, որ ճշմարիտ իրաւունքը մահ չունի եւ հայկական ներկայ սերունդը կարող չէ անտարբեր աչօք նայիլ իւր բազմադարեան եւ բազմաչարչար Մօր վիճակին վրայ, յուսով ենք, որ մեր Եկեղեցւոյ իրաւանց պաշտպանութիւնը, յարատեւութիւնը եւ քրիստոնէական բազմարդիւն պայծառութիւնը պիտի մնայ իբրեւ առաջին նուիրական պարտք թէ՛ ներկայ եւ թէ՛ ապագայ սերունդին համար, եւ որ կաթողիկոսն, որ աջակցի այս հանրաշահ գործոյ արդիւնաւորութեան համար, դարուց 'ի դարս օրհնութեամբ պիտի յիշուի իւր անունն ու յիշատակն:

¹ Յետ ժամանակաց (1871) Կիլիկիոյ հայ ժողովրդեան եւ Տաճկաստանի Ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ քուէարկութեամբ ու վաւերացմամբ Սոյ կաթողիկոս կ'ընտրուի Տ. Տ. Մկրտիչ Մարաշցի: Սակայն ներկայ պատմական երկասիրութիւնն 1868-ին շարագրած լինելով եւ 1867 թուականն ժամանակագրական եզերակետ ունենալով՝ բարուք դատեցինք անփոփոխ հրատարակել, առանց յաջորդ քանի մի տարիներու դէպքերն յիշատակելու:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

*Նարեանցի ակնարկ ժԸ եւ ժԹ դարուց մատենագրական վիճակի վրայ.
- Մատենագիրք:*

Տ ԱՍՆ ԵՒ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՋԵՐԷՆ ԵՆ ԺԹ ԴԱՐՈՒ ԱԿԳՐԷՆ մի մտաւոր վերակենդանութիւն նշմարելի կը լինի հայկական մատենագրութեան մէջ: Հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութիւնն եւ նորանոր դպրոցաց հաստատութիւնն պատճառ կը լինին մտաւորական սթափութեան: Մի կողմէն Մխիթարեան Միաբանութիւնն եւ միւս կողմէն Եւրոպական լուսէն շահուած ազգային բանագէտներ հետամուտ կը լինին թարգմանութեանց եւ ինչ ինչ օգտաւէտ հեղինակութեանց: Սակայն այս շարժման մէջ առաւել նշմարելի է աշխարհային, քան թէ եկեղեցական մատենագրութեան յառաջադիմութիւն: Մխիթարեան միաբանից երկասիրութեանց վրայ խօսիլն անդէպ կը համարինք, վասն զի նոցա կրօնական կամ եկեղեցական գրուածներն առ հասարակ պապական տօթով խամրած ու մեծ մասամբ թշնամանք են մեր Եկեղեցւոյն դէմ, եւ հետեւապէս մեր կողմէն սառն արհամարհանաց արժանի, քան թէ հետազօտութեան. իսկ աշխարհային կամ գիտնական գրուածոց եւ թարգմանութեանց նկատողութիւնը մեր նպատակէն դուրս է, վասն զի մեր մտադրութիւնը գրաւորն գլխաւորապէս եկեղեցական գրուածքներն են: Մեր բուն ազգային հեղինակաց երկասիրութեանց աշխարհային եւ գիտնական մասերու հետազօտութիւնը կը թողունք ազգային պատմական մատենագրութեան, եւ միայն համառօտիւ կը նկատենք եկեղեցական մատենագիրներն, որոց մէջ նշանաւոր են.

ՀԱՆՆԱ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՑԻ, որ գրած է իւր ժամանակակից անցից պատմութիւնը, մանաւանդ Երուսաղէմի պատրիարքութեան եւ Սուրբ Տեղեաց զէպքերն սահմանափակ տեսութեամբ:

ՅԱԿՈՒ ՆԱԼԵԱՆ, որ երկասիրած է 20-24 հատոր գրուածքներ, յորոց տպագրուած են *Ձէն հոգեւոր*, *Վէմ հաւատոյ*, *Մեկնութիւն նարեկի*, *Գանձարան ծանուցմանց*, եւ որովհետեւ իւր ժամանակին յուզուած էին հռովմէադաւան Հայոց վէճերն, գլխաւորապէս իւր երկասիրութիւնները պաշտպանողական են եւ յարձակողական:

ՊԵՏՐՈՍ ՂԱՓԱՆՑԻ, որ երկասիրած է խիստ սրտաշարժ տաղեր եւ տաղաչափական հատուածներ, որոց մէջ կը փայլի բանաստեղծական մաքուր զգացմունքներ, թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ հայրենասիրական:

ՍԻՄԷՕՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻ, որ Տօնացոյցն ու Մաշտոցն կանոնաւորած է ինչ ինչ խրատական գրուածոց երկասիրութեամբ հանդերձ:

ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ, որ աստուածաբանական քաղուածոյք շարագրած է:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՍԱԼԼԱՆԹԵԱՆ, որ հռովմէադաւանութենէ դառնալով՝ երկասիրած է Կրօնագիտութիւն եւ քանի մի հատուածներ ընդդէմ հռովմէականաց, թողունք իւր քերականութիւնն, ճարտասանութիւնն եւ տրամաբանութիւնն:

ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Անդրիանուպօլսեցի. Երկասիրած է Թանգարան խրատու եւ Տեսութիւն Ս. Գրոց, որոց մէջ յայտնապէս կ'երեւի իւր հմտութիւնը բարոյական եւ կրօնական ուսմանց մէջ:

ԳՐԻԳՈՐ ՓԵՇՏՄԱԼՃԵԱՆ. Երկասիրած է, 'ի միջի այլոց, *Լուսաշաւիղ գիրքը*, որն մեկնութիւն է Հաւատոյ Հանգանակին:

ՆԵՐՍԷՍ Ե ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ. Իւր 14 ամեայ կաթողիկոսութեան մէջ անընդհատ գրած է զանազան թղթեր առ վիճակաւորսն, առ ազգայինսն եւ առ Ռուսիոյ Տէրութիւնն, որոց տպագրութիւնն խիստ մեծ լոյս կարող է տարածել իւր գործառնութեան եւ նոյն ժամանակեայ անցից վրայ:

ՄԱՏԹԷՆՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, որ շարագրած է մօտ 12 կտոր երկասիրութիւններ, որոց գլխաւորներն են՝ Հանդէս ուղղափառութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Բարի մարդ եւ բարի քրիստոնեայ: Մատթէոս մեծ հմտութեան տէր չը լինելով՝ իւր գրուածներն մեծաւ մասամբ ժողովածոյք են համանման իմաստներով: Մատթէոսի գրուածոց մէջ խիստ շատ հակասութիւններ կան, որ անհմտութեան նշան է եւ մանաւանդ, որ կամելով Հայաստանեայց Եկեղեցին պաշտպանել Բողոքականութեան դէմ՝ տեղ տեղ բոլորովին անգիտաբար խորասուզած է Պապականութեան մէջ:

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ. Միաբան Ս. էջմիածնի: Սորա գրուածոց մէջ նշանաւոր են Հերքումն դաշանց թղթոյն եւ Ծրագիր պատմութիւն Հայոց, Գաղղիարէն, Կրօնագիտութիւն եւ այլն: Կ. Վ. Շահնազարեան մեծ ծառայութիւն մատուցած է Ազգին՝ տպագրելով Հայոց քանի մի պատմագիրներն հանդերձ գիտնական ծանօթութեամբք:

Եթէ մեր նպատակէն դուրս չը լինէր մի առ մի յիշատակել ներկայ դարուս մէջ եւրեւցած երկասիրութիւններն եւ օրագրութեանց մէջ հրատարակուած նշանաւոր յօդուածներն, պիտի տեսնուէր յայտնապէս, որ մտաւոր զարգացումն առաւել յառաջ գնացած է աշխարհականաց, քան թէ եկեղեցականաց մէջ, մինչդեռ նախնի դարուց մատենագիրներն մեծ մասամբ եկեղեցականք էին: Եթէ մի կողմէն տխրալի է եկեղեցականաց մատենագրական յետադիմութիւնը, միւս կողմէն խիստ մխիթարական է ժողովրդային շարժումն, որ եթէ յարատեւ է, անշուշտ պիտի յառաջ բերէ եւ ընտիր եկեղեցականներ, որոց կարօտութիւնը արդէն զգալի եղած է ո՛չ միայն աշխարհական, այլ եւ եկեղեցական դասուն մէջ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ

Մեր եկեղեցական պատմագրութեան բազմադարեան ընթացքին մէջ տեսանք ակներեւ, որ մեր եկեղեցին շարունակ հալածանաց մէջ գտնուած է, թէ՛ հեթանոս եւ թէ՛ քրիստոնեայ ազգաց կողմէն, եւ հալածանքը քրիստոնէական եկեղեցւոյ դրօշն է: Տեսանք հալածանքներ Պարսից կողմէն, հալածանքներ Հազարացւոց կողմէն, հալածանքներ Յունաց եւ Լատինաց կողմէն, հալածանքներ Բողոքականաց կողմէն, եւ սակայն այն եւս տեսանք, որ այս ամեն հալածանքներուն տակաց մեր եկեղեցին: Պարսկական եւ Հազարական հալածանքներուն մէջ զոհուեցան անթիւ նահատակներ ու մարտիրոսներ, իսկ Յունական, Լատինական եւ Բողոքական հետամտութիւններուն որս եղան քանի մի ազգային հատուածներ. եւ սակայն Հայաստանեայց եկեղեցին միշտ կանգուն մնաց, եւ այս մի պատմական հաստատուն ապացոյց է, որ իւր դաւանածը երկնային ճշմարտութիւն է, որովհետեւ սուտ դրութիւն մի կամ դաւանանք կարող չէ երբէք երկար տեւել, մանաւանդ անընդհատ հալածանաց մէջ: Տեսանք, որ թէպէտ քանի մի կաթողիկոսական մասնաւոր աթոռներ վեր երեւացին Ազգին մէջ, այն է յԱղթամար, ՚ի Սիս եւ վերջին ժամանակներս ՚ի Գանձասար¹, սակայն Ընդհանուր Հայրապետութիւնը միշտ նուիրական մնաց ընդհանուր Ազգին համար: Այս մասնաւորներն Ազգի վտարանդութենէն եւ ժամանակի պատմական դէպքերէն ծնունդ առին եւ ո՛չ երբէք ազգային երկպառակութենէ

¹ Գանձասարայ կաթողիկոսութեան վրայ մենք մասնաւորապէս չը խօսեցանք մեր պատմական ընթացքին մէջ, որովհետեւ, իբրեւ ընծիւղ Աղուանից կաթողիկոսութեան, Սիւնեաց մետրապօլիտներն, որոնք սկսան Գանձասար նստիլ, Աղուանից կաթողիկոս կ'անուանէին եւ սակայն իրենց իշխանութիւնը դարձեալ մետրապօլտական կամ արքեպիսկոպոսական էր: Սոյն եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց եւ Երուսաղէմի ու Պօլսոյ պատրիարքութեանց վրայ եւս այնչափ խօսեցանք, որչափ մեր ընդհանուր միութիւն հետ ունեցած կապակցութիւնը կը ներեր, իսկ մասնաւոր խօսիլն անդէպ համարեցինք, որովհետեւ չուզեցինք եկեղեցւոյ ընդհանուր պատմութիւնը մասնաւոր աթոռներու պատմութեան վերածել: Մեր նպատակն էր եկեղեցական պատմութեան մէջ առաւել նոյն իսկ եկեղեցւոյ կամ ժողովրդի կեանքը պատկերացնել, եւ եթէ ընդհանուր կաթողիկոսաց յաջորդական կարգը անընդհատ պահպանեցինք, այն եւս ուրիշ նպատակաւ չէր, եթէ ո՛չ կաթողիկոսաց յիշատակութեամբ՝ նոցա ժամանակակից անցքերն յիշատակել եւ աւելի դիւրութիւն տալ դասական ուսման:

կամ կրօնական տարբերութենէ: Վասն զի ժողովուրդը միշտ նոյն մնաց իւր Եկեղեցւոյ դաւանութեան նկատմամբ: Տեսանք, որ մեր Եկեղեցւոյ ներքին կեանքն այն ժամանակ միայն սկսաւ վրդովիլ, երբ Լատինական եւ Յունական վիճաբանութիւններն մուտ գործեցին Ազգին մէջ եւ դաւանաբանական հակառակութիւններ տեղի ունեցան, երբ Հայք ստիպուեցան հակառակութեանց դէմ հակառակութեամբ պատասխանել: Տեսանք պատմութեան մէջ, որ գլխաւորապէս այն կաթողիկոսներն թերի գտնուեցան իրենց պարտաւորութեանց մէջ, որոնք առանց ազգային գիտակցութեան կամ համաձայնութեան յԱթոռ բարձրացան: Այս ամենը տեսնելէն զկնի՝ կը մնայ մեզ այժմ համառօտիւ պատկերացնել, թէ ի՞նչ կը պահանջէ մեր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ օգուտը ներկայիս մէջ:

Մեր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ, որ աշխարհականք եւ եկեղեցականք միասին գործեն, վասն զի այս է մեր Եկեղեցւոյ բուն ոգին եւ առաքելական բազմադարեան յատկանիշը, եւ այս հոգին է, որով կարողացած է տոկալ հալածանաց եւ բռնութեանց եւ ուրախութեամբ կրել իւր խաչը ալէկոծեալ Հայրենեաց եւ Գաղթականութեան մէջ:

Մեր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ այնպիսի դրութեան մէջ ղենել մեր Ընդհանուր հայրապետութեան վիճակը, որ մասնաւոր Տէրութեան հպատակութենէ ազատ եւ անկախ լինելով կարողանայ այն ամեն Տէրութեանց պաշտպանութիւնը վայելել, որոց հովանաւորութեան տակ հատուած կը գտնուի մեր Ազգէն. վասն զի առանց այս ընդհանուր իրաւանց կարող չէ երբէք ընդհանուր կրօնական միութեան կեդրոն լինիլ բոլոր Ազգին համար եւ ընդհանուր կաթողիկոսութեան կոչումն լոկ վերացականութիւն կը մնայ եւ ոչ իրականութիւն:

Մեր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ Աղթամարայ եւ մանաւանդ Սոոյ կաթողիկոսութիւնն այնչափ պահպանել, մինչեւ որ էջմիածնի կաթողիկոսութիւնն իւր նախնական ազատ եւ անկախ վիճակն ունենայ եւ իւր ընդհանուր կոչման համեմատ կարող լինի գործել: Վասն զի Աղթամարայ եւ Սոոյ Աթոռոց գոյութիւնը ամենեւին վնասակար չէ ազգային միութեան, քանի որ Ազգը ՚ի հոգեւորս միշտ անխտոր կը պահպանէ իւր միութիւնը, եւ նոյն աթոռոց գոյութիւնը լոկ քաղաքական պարագաներու վրայ կայացած է:

Մեր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ օտար միակերպութիւններէ իսպառ հեռի կենալ, իւր զուտ ազգային եկեղեցական դաւանութիւնն ու ավանդութիւններն անխախտ եւ անբռնաբարելի

պահպանել, միշտ սէր եւ համակրութիւն ցոյց տալ մեր հատուածեալ հռովմէական եւ բողոքական եղբայրներուն, որպէս զի վերստին դառնան իրենց մայրենի Եկեղեցւոյ ծոցը. վասն զի մեր Եկեղեցին, մեր քաղաքական ինքնօրէնութեան անկումէն եւ հայրենական միութեան խախտումէն ՚ի վեր, տեսակ մի նուիրական Հայրենիք դարձած է մեզ համար. եւ հետեւապէս մեր ազգային կրօնական ընդհանուր միութիւնը խիստ նպաստաւոր է նոյն իսկ մեր ազգայնութեան յարատեւութեանն ու յառաջագիւմութեանը: Մեր ազգային հատուածները երբէք չը պիտի կարենան խոր արմատ բռնել պապականութեան եւ բողոքականութեան հողոյն վրայ. նոքա երբ եւ իցէ պիտի հակամտին դառնալ, ուստի մեզ կը վայելէ սիրով նոցա դարձը աճապարեցնել:

Մեր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ օրինաւոր դպրոցները բազմացնել ամեն քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ եւ քրիստոնէական լոյս եւ գիտութիւն ծաւալել ժողովրդի մէջ, որպէս զի պարտուց եւ իրաւանց ուսման մէջ վարժին, յառաջագէտ ազգաց մէջ օրինաւոր տեղ գրաւեն, որով եւ ազատ լինին օտար յարձակումներէ, թէ՛ ըստ քաղաքականին եւ թէ՛ ըստ կրօնականին:

Մեր Ազգի եւ Եկեղեցւոյ օգուտը կը պահանջէ միշտ պահպանել իւր առաքելական սովորութիւնը կաթողիկոսի ընտրութեան մասին, այն է միշտ ազգովին ընտրել ընդհանուր կաթողիկոսը եւ ընդհանուր Ազգի առջեւ պատասխանատու կացուցանել: Վասն զի ինչպէս ազգովին ընտրութիւնը, նոյնպէս եւ կաթողիկոսի պատասխանատուութիւնը հայրապետական վարչութեան անհրաժեշտ պայմաններէն մին եղած է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հիմնադրութեան օրէն ՚ի վեր:

Այսպէս ուրեմն, այս համառօտ ամփոփումով կնքելով մեր ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, կը խնդրենք վերին Նախախնամութենէն, որ անխախտ եւ անսասան պահէ մեր Եկեղեցին մինչեւ ՚ի կատարած աշխարհի, ինչպէս պահպանած է երկար դարերէն ՚ի վեր, ՚ի փառս անուան իւրոյ եւ ՚ի շինութիւն իւրոց ճշմարիտ երկրպագուաց:

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԵԼՔԻՍԵՂԵԿ ԱՐՔ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆՑ	5
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	9

ՆԱԽԱՇԱԽԻՂ

Ա.

Վիճակ եւ ակնկալութիւն մարդկութեան. - Ծնունդ Յիսուսի Քրիստոսի. - Կեանք Նորա, Վարդապետութիւն եւ Վերացումն:

15

Բ.

Գալուստ Յոզւոյն Սրբոյ.- Նորոգութիւն մարդկութեան:

23

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

**Քրիստոնէութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ Նորին յաղթական տարածումն բովանդակ Յայաստանի մէջ:
34-302**

Ա.

Քարոզութիւն Աւետարանին եւ հաստատութիւն Յայաստանեայց Եկեղեցւոյ. - Հալածանք.- Նահատակութիւնք.- Պատմական տեսութիւն սոյն երեքդարեան շրջանին նկատմամբ.- Առաքելական պաշտամունք Եկեղեցւոյ:

25

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

**Քրիստոնէութեան յաղթական տարածմանէն Յայաստանի մէջ մինչեւ Նորին դիմամարտութիւնը զրադաշտական մոզակրօնութեան:
302-450**

Ընդհանուր տեսութիւն երկրորդ շրջանին վրայ:

34

Ա.

Ծնունդ եւ դաստիարակութիւն Գրիգորի.- Ծնունդ, կրթութիւն եւ թագաւորութիւն Տրդատայ.- Տանջանք Գրիգորի .- Գալուստ Հռիփսիմեան եւ Գայիանեան կուսանաց եւ նահատակութիւն Նոնայ.- Ելք Ս. Գրիգորի 'ի վիրապէն.- Սկիզբն քարոզութեան եւ քրիստոնէական վերանորոգութեան.- Շինութիւնք վկայարանաց.- Կործանումն մեծենաց:

36

Բ.

Ընտրութիւն Ս. Գրիգորի եւ հայրապետութիւն.- Քրմութեան պատերազմը եւ Քրիստոնէութեան յաղթանակը. - Սքանչելի տեսարան հայրապետական վերադարձի Ս. Գրիգորի եւ մկրտութիւն հաւատացելոց յԵփրատ. - Տարածումն աւետարանական լուսոյ. - Քրիստոնէական Դպրոցք. - Մենաւորական կեանք Ս. Գրիգորի:

41

Գ.

Ընտրություն և Ձեռնադրություն Ս. Արիստակիսի - Ս. Գրիգորի և Տրդատայ Դռովմ երթալոյն վրայ. - Ժողով Եկեղ. - Վախճան երկրաւոր կենաց Ս. Գրիգորի և Տրդատայ. - Հայրապետություն Արիստակիսի, Վրթանիսի, Գրիգորիսի. - Սկիզբն կաթողիկոսութեան Աղուանից և Վրաց. - Յուսիկ և Փառներսէի: 44

Դ.

Ընտրություն և Հայրապետություն Մեծին Ներսիսի. - Մարդասիրական արարք Նորա և բարեկարգութիւնք. - Ներսէս Հայրենեաց և օտարութեան մէջ. - Ներսէս պատերազմի դաշտին մէջ: - Շահակ. - Չաւէ ն. - Ասպուրակէս: 48

Ե.

Քաղաքական և կրօնական վիճակ Հայաստանի. - Բռնաբարություն Յունական և Պարսկական. - Երկու մեծ ախոյեանք Եկեղեցւոյ և Հայրենեաց՝ Սահակ և Մեսրոպ: 53

Զ.

Բանասիրական հարեանցի ակնարկ հին Նշանագրաց վրայ. - Հայագիր մատենագրություն Հայոց՝ որպէս արգասիք կարեւորութեան քրիստոնէական ուսման. - Պատմություն գիւտի Հայկական գրոց. - Քրիստոնէական և ուսումնասիրական առաքելութիւնք Մեսրոպայ. - Նշանագիրք Վրաց և Աղուանից, որպէս պտուղ վաստակոց Մեսրոպայ. - Թարգմանություն Աստուածաշունչ Գրոց. - Գեղեցիկ տեսարան դաստիարակութեան և կրթութեան. - Աշակերտք Սահակայ և Մեսրոպայ: 58

Է.

Աւետարանի իմաստութիւնը մարդկային իմաստութեան հանդէպ. - Շարժառիթ եկեղեցական ժողովոց. - Երեք տիեզերական ժողովք. - Ազգային ժողովք Հայոց սոյն Շրջանին մէջ: 66

Ը.

Վարդապետություն Ս. Գրոց յաղագս Աստուածային Բնութեան և Ս. Երրորդութեան: 74

Թ.

Ս. Գիրք. - Համառօտ պարունակություն Հին և Նոր Կտակարանաց. - Յատկանիշք Ս. Գրոց. - Կարեւորություն ուսման Ս. Գրոց՝ ի դաստիարակութեան: 77

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Յատկական նկարագիր ընդհանուր եկեղեցական մատենագրութեան Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ դարուց. - Ներքին որոշիչ նկարագիր արեւելեան և արեւմտեան եկեղեցական մատենագրութեանց. - Տեսություն Հայոց եկեղեցական մատենագրութեան վրայ: 81

Բ.

Մատենագրական երկասիրությունը Սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին, Ագաթանգեղոսի եւ Չենոբայ. - Ներքին նկարագիր պարունակութեան իւրաքանչիւրոց 85

Գ.

Երկասիրությունը Մեծին Ներսիսի, Փաւստոսի Բիւզանդայ, Սահակայ Պարթեւի եւ Մեսրապայ Մաշտոճջ: Ներքին նկարագիր պարունակութեան իւրաքանչիւրոց: 90

Դ.

Երկասիրությունը Եզնկի Կողբացոյ, Կորիւնի եւ Դաւթի Անյաղթի.- Ներքին նկարագիր պարունակութեան իւրաքանչիւրոց: 94

Ե.

Երկասիրությունը Գիւտայ, Յովհաննու Մանդակունւոյ, Մովսիսի Խորենացոյ եւ Մամբրէի Վերծանողի. - Ներքին յատկական նկարագիր պարունակութեան իւրաքանչիւրոց: 101

Զ.

Երկասիրությունը Եղիշէ վարդապետի եւ Ղազարայ Փարպեցոյ.- Ներքին յատկական նկարագիր պարունակութեան իւրաքանչիւրոց: 107

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

**Քրիստոնէութեան դիմամարտութենէն մոզակրօնութեան դէմ մինչեւ Մահմետականութեան եւ Յունական աններողամտութեան հալածանքները:
450-640**

Ա.

Ընդհանուր գծագիր սոյն Շրջանին. - Խորհուրդ Պարսից Քրիստոնէութիւնը բառնալու համար. - Վասակ Սիւնի եւ համամիտք իւր.- Քրիստոնէութիւն եւ ախոյեանք իւր. - Պարսից պատերազմը Հոնաց հետ եւ քրիստոնէից օգնությունը. - Տառապանք քրիստոնէայ զօրականաց. - Նահատակութիւն Ատովմեանց. - Դենշապուհի հարստահարիչ արարքները. - Պարսից Հազարապետի հրովարտակը. - Արտաշատու ժողովը եւ Պարսկական հրովարտակի պատասխանը. - Պարսից Թագաւորի զայրոյթն Հայոց պատասխանունյն վրայ. - Նախարարաց կոչուիլն եւ երթալն ՚ի դունն Պարսից. - Թագաւորի ուրախութիւնն Նախարարաց առ երեսս ուրացութեան վրայ. - Նախարարաց եւ պարսկական մոզախումբ բանակի ուղեւորութիւնն ՚ի Հայաստան. - Պարսից թագաւորի պատուերները: 114

Բ.

Մուտ մոզախումբ բանակին հանդերձ Նախարարօք ՚ի Հայաստան եւ դիմադիր յուզումն ժողովրդեան. - Շուարումն մոզպետին. - Նենգութիւն Վասակայ. - Ուխտ սուրբ քահանայից եւ Նախարարաց ՚ի Շահապիվան. - Ուրացութիւն եւ դարձ Վասակայ. - Յաղթանակ Քրիստոնէութեան. - Գոյժ հալածանաց յերկրէն Աղուանից. - Մերժումն Յունաց գիւնդիր օգնութեան Հայոց. - Բաժանումն հայկական զօրուն յերիս մեծ զօրաբանակս. - Յաղ-

թութիւն Աղուանից աշխարհին մէջ. - Փախուստ Վասակայ յերեսաց Վարդանայ. - Պատգամաւորութիւն Վարդանանց եւ Վասակեանց 'ի Տիգրն. - Նենգ թողութիւն պարսկական արքունեաց եւ ահեղ պատրաստութիւն պատերազմի: 122

Գ.

Ահեղ դիմամարտութիւն Զրիստոնէութեան ընդդէմ մոգակրօնութեան. - Նահատակութիւն Վարդանանց. - Վշտակրութիւն եւ արհուլիւն Զրիստոնէից յետ մեծի նահատակութեան. - Չքնաղ տեսարան քրիստոնէական կենաց. - Լերինք եւ անտառք՝ իբրեւ ապաստանարան քրիստոնէից. - Մարգպանութիւն Ատրորմիզդի. - Կապանք սուրբ քահանայից. - Ժողով 'ի Դուին. - Կաթողիկոսութիւն Մելիտէ Մանազկերտացւոյ. - Կապեալ քահանայք եւ նախարարք 'ի ձմերոցն արքունի. - Ատեան վասն դատապարտութեան Վասակայ. - Նախարարք եւ քահանայք 'ի բանտն Նիւշապուի քաղաքի. - Տանջանք կապելոց եւ դարձ մոգպետին. - Նահատակութիւն Ս. Ղեւոնդեանց: 130

Դ.

Խորէն եւ Աբրահամ աշակերտք Ղեւոնդեանց. - Նախարարք պարսկական բանտերուն մէջ եւ կանայք խոցա Յայաստանի մէջ. - Չքնաղ պատկեր քրիստոնէական կենաց երկոցունց կողմանց. - Ազատութիւն եւ դարձ նախարարաց 'ի Յայաստան. - Կաթողիկոսութիւն Մովսիսի Մանազկերտացւոյ եւ Գիւտայ. - Գիւտ մատնութեամբ կ'ամբաստանուի Պարսից Դուռն եւ Կաթողիկոսութենէ կը հրաժարի. - Կաթողիկոսութիւն Զրիստափորի Արծրունոյ. - Բարձումա պարսիկ. - Վահան Մամիկոնեան եւ Մանդակունի Յովհան Կաթողիկոս. - Վեցեքին դիմամարտութիւնք քրիստոնէից եւ մոգակրօնից եւ յաղթանակ Զրիստոնէութեան. - Թագաւորութիւն Վաղարշայ եւ մարգպանութիւն Նեխորի. - Նշանաւոր դաշն Վահանայ. - Սպարապետութիւն եւ Մարգպանութիւն Վահանայ. - Հանդէս քրիստոնէական ուրախութեան յեկեղեցին Դուռայ. - Աւեր կռատանց եւ նորոգութիւն եկեղեցեաց. - Կաթողիկոսութիւն Բաբկէնի եւ Շուփհաղիշէի Աղուանից կաթողիկոսի. - Գիւտ նշխարաց Գրիգորիսի: 137

Ե.

Ակնարկ Զաղկեդոնի ժողովին վրայ. - Բաբկէն կաթողիկոս. - Ժողով Վաղարշապատու. - Մերժումն ժողովոյն Զաղկեդոնի. - Շարժառիթ յունական եւ հռովմէական մախանաց եւ հետեւանք. - Կաթողիկոսութիւն Սամուէլի, Մուշէի, Սահակայ Բ-ի, Զրիստափորի Բ-ի, Ղեւոնդի, Ներսիսի Բ-ի. - Ժողով 'ի Դուին եւ կանոնական սահմանադրութիւնք. - Կաթողիկոսունք՝ Յովհաննէս Բ եւ Մովսէս Եղիվարդեցի. - Ժողով 'ի Դուին եւ կարգաւորութիւն հայկական Տօմարի. - Հալածանք 'ի Պարսից եւ թուրք Մովսիսի առ Խորով արքայ Պարսից. - Պատերազմ յունական եւ պարսկական. - Զաջութիւնք Հայկազուն իշխանաց. - Սմբատ՝ մարգպան Հայոց. - Ուսումն Հայերէն լեզուի յաշխարհն Վրկանաց: 145

Զ.

Նախնի քրիստոնէական ընտանութիւն Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից. - Կիրիոն Զաւախացի. - Զաղկեդոնական յուզումն 'ի Վրաստան. - Հակառակութիւն Կիրիոնի եւ Յուրտաւայ Մովսէս Եպիսկոպոսի. - Թղթակցութիւնք

Աբրահամ կաթողիկոսի Հայոց եւ Կիւրիոսի. - Բաժանումն Վրաց 'ի դաւանակցութենէ Հայոց. - Ժողով 'ի Կ.Պօլիս հրամանաւ Սօրիկ կայսեր. - Յովհաննէս հակաթոռ կաթողիկոս Յունաց բաժնի Հայոց վրայ. - Պատերազմ Յունաց եւ Պարսից .- Նահատակութիւնք 'ի Տարոն. - Կոմիտաս կաթողիկոս եւ բարեկարգութիւնք իւր. - Զրիստափոր Գ. - Եզր կամ Եզրաս Փառաժակերտացի. - Գաւառաժողով 'ի Կարին բուռն հրամանաւ Հերակլ կայսեր. - Եզր կ'ընդունի Զաղկեդոնի ժողովն եւ հաւանութեամբ Ազգին իսկոյն կը մերժուի կաթողիկոսութենէ. - Յովհաննէս վարդապետ՝ ախոյեան հայրենի ասանդութեանց. - Յունական մոլեկրօնութիւնք Յունաց բաժնի Հայոց մէջ. - Յարձակումն Պարսից 'ի Տարոն. - Վերջ անցից Երրորդ Շրջանին: ... 150

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ընդհանուր տեսութիւն Երրորդ Շրջանի մատենագրութեան վրայ. - Ուսումնավայրք.- Երկասիրութիւնք Մամիկոնեան Աբրահամ եպիսկոպոսի, Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսի, Մովսէս Աբրահամ եւ Կոմիտաս կաթողիկոսաց, Մաթուսաղայի, Յովհաննու Մայրավանեցոյ, Յովհաննու Մամիկոնեան եւ Ճոն Բարսղի: 157

Բ.

Երկասիրութիւնք Սեբէոս եպիսկոպոսի, Մովսիսի Կաղանկայտուացոյ, Դաւթի Բագրեւանդացոյ, Անանիայի Շիրակացոյ, Թեոդորոսի Զոթենաւորի, Մովսիսի Սիւնեցոյ, Գրիգորի Արշարունոյ, Փիլոնի Շիրակացոյ, Սահակ կաթողիկոսի Ձորափորեցոյ. - Համառօտագրութիւն պարունակութեան իւրաքանչիւրոց: 161

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

**Հայաստանեայց Եկեղեցոյ Յունականութենէ եւ Սահմետականութենէ կրած հալածանքներէն մինչեւ կաթողիկոսական Աթոռոյ փոխադրութեան եւ բաժանման ներքին յուզումներն:
640-1080**

Ա.

Ընդհանուր ականարկ տոյն Շրջանին վրայ. - Արշաւանք Արաբացոց 'ի Հայաստան.- Կաթողիկոսութիւն Ներսիսի Շինողի. - Ժողով 'ի Դուին. - Յարձակումն Արաբացոց 'ի Հայաստան. - Կրօնական հալածանք Կոստանդին կայսեր Յունաց. - Ժողով 'ի Դուին. - Ժողով 'ի Մանազկերտ. - Հաստատութիւն տօնի Վարագայ Ս. Խաչի. - Կաթողիկոսութեանը՝ Անաստաս, Իսրայէլ եւ Սահակ Ձորափորեցի. - Տառապանք Եկեղեցոյն Հայոց 'ի Յունաց եւ 'ի Հագարացոց. - Կալանաւորութիւն Սահակ կաթողիկոսի եւ թուրք աղաչանաց առ Մոհմատ զօրավար. - Կաթողիկոսութիւն Եղիայի Արճիշեցոյ. - Կաշմ ոստիկան եւ այրումն նախարարաց եւ ժողովրդոց յեկեղեցին Նախիջեանի. - Նահատակութիւն Վահանայ Գողթնացոյ. - Երթ Եղիա կաթողիկոսի յԱղուանս: 169

Բ.

Կաթողիկոսութիւն Յովհաննու Իմաստասիրի. - Պաւլիկեանք, Արեւորդիք եւ Եզիտք.-Ժողով 'ի Դուին. - Յովհան Իմաստասեր առաջի Ամիրապետին.

- Կաթողիկոսունք՝ Դաւիթ Ա եւ Տրդատ Ա. - Տառապանք ՚ի Յագարացոց.
 - Կաթողիկոսունք՝ Տրդատ Բ եւ Սիօն. - Ժողով ՚ի Պարտաւ Աղուանից. -
 Եսայի կաթողիկոս. - Նահատակութիւն Արծրունի իշխանացն Յամազաս-
 պայ եւ Սահակայ. - Բողոք առ Ամիրապետն. - Կաթողիկոսունք՝ Ստեփան-
 նոս Ա, Յովաբ, Սողոմոն, Գեորգ Յոյլորբուկ, Յովսէփ Բ եւ տառապանք
 իւր. - Կաթողիկոսունք՝ Դաւիթ Բ, Յովհաննէս Ովայեցի. - Տառապանք
 Եկեղեցւոյն եւ Ազգին ՚ի Բուխայ Ոստիկանէ. - Նահատակութիւնք. - Ստե-
 փաննոս Կոն, Սմբատ Խոստովանող. - Կաթողիկոսութիւն Չաքարիայի
 Կոտայեցւոյ: 174

Գ.

Դարձ գերեալ նախարարաց . - Թղթակցութիւնք Չաքարիա կաթողիկո-
 սի Յայոց եւ Փոտ պատրիարքի Յունաց. - Ժողով ՚ի Շիրակաւան. - Կաթո-
 ղիկոսութիւն Գեորգայ Գառնեցւոյ եւ թագաւորութիւն Աշոտայ. - Ակնարկ
 Բագրատունի թագաւորութեան վրայ. - Գեորգ կաթողիկոս իբրեւ հաշտա-
 րար. - Կալանաւորութիւն Նորա. - Մաշտոց Բ Եղիվարդեցի. - Յովհաննէս
 Դրասխանակերտցի. - Կալանաւորութիւն Նորա Յուսուփ ոստիկանէն. -
 Յալաճանք եւ տառապանք ՚ի Յուսուփայ. - Նահատակութիւն Սմբատայ
 Խոստովանողի. - Պաշարումն Երնջակայ եւ կալանաւորութիւն Յայ տիկ-
 նանց. - Բարբարոսութիւնք Յուսուփայ եւ քրիստոնէական վկայութիւն
 բազմաց. - Տոն նահատակաց: 181

Դ.

Սով ՚ի Յայաստան. - Թուղթ մխիթարանաց ՚ի Նիկողայոս պատրիարքէն
 Յունաց. - Թուղթ Յովհաննէս կաթողիկոսին առ կայսրն Յունաց. - Ներքին
 խռովութիւնք եւ երեք թագաւորք ՚ի Յայաստան. - Նըսր ոստիկան եւ կաթո-
 ղիկոսն Յովհաննէս. - Նահատակութիւնք եւ գերութիւնք. - Գրաւումն կա-
 թողիկոսարանին Դունայ. - Կաթողիկոսունք Ստեփանոս Բ եւ Թեոդորոս
 Ա. - Թագաւորութիւն Աբասայ եւ շինութիւն վանօրէից. - Կենցաղ վանա-
 կանաց. - Եղիշէ կամ Եղիսէ Ա եւ Անանիա Մոկացի. - Աբաս եւ թագաւորն
 Ափիսագաց՝ Բեր. - Յրդեհ մոլէկրօնութեան Յունաց. - Թագաւորութիւն
 Աշոտ Ողորմածի. - Գծագիր կենաց Նորա. - Շինութիւն Յաղբատու եւ Սա-
 նահնի վանաց: 187

Ե.

Վահան կաթողիկոս. - Ի Յունաց արծարծեալ խռովութիւն. - Ժողով յԱնի. -
 Փախուստ Վահանայ ՚ի Վասպուրական. - Ընտրութիւն Ստեփաննոս Գ-ի.
 - Երթ Ստեփաննոսի առ Վահան եւ աքսորանք իւր յԱղթամար. - Խաչիկ Ա.
 - Կրօնական հալածանք ՚ի Յունաց. - Թղթակցութիւնք. - Բարեկարգութիւնք
 Խաչիկի. - Ժողով յԱնի եւ ընտրութիւն Սարգսի Ա. - Մոլորութիւն Թոնդրա-
 կեցոց. - Ժողով յԱնի. - Պետրոս Ա. - Գաղթականութիւն ՚ի Սեբաստիա.
 - Տուղրիլ Սկիւթացի եւ Վասակ Պահլաւունի. - Յարեւանցի ակնարկ ազգա-
 յին կրօնական եւ քաղաքական վիճակի վրայ: 194

Զ.

Յովհաննէս Թանձրամիտ եւ Պետրոս Գետադարձ. - Դարձ Պետրոսի ՚ի
 Պօլսոյ ՚ի Յայաստան. - Սենեքերիմ Արծրունի. - Կալանաւորութիւն Պետ-
 րոսի. - Խռովութիւն Դեոսկորոսի Սանահնեցւոյ. - Ժողով յԱնի. - Յալաճանք
 Ապուսվարայ եւ արիական դիմադրութիւն քրիստոնէից. - Պահանջ Միքայէլ

Կայսեր Յունաց. - Թագաւորութիւն Գագկայ. - Վեստ Սարգիս. - Երթ Գագկայ 'ի Պօլիս եւ տարագրութիւն. - Անի կը մատնուի Յունաց. - Դքսութիւն Մագիստրոսի. - Բարձումն Բագրատունի թագաւորութեան. - Նկարագիր Աղետից. - Թակարթ Յունաց վասն բարձման կաթողիկոսութեան Յայոց.- Կալանաւորութիւն Պետրոսի Գետադարձի եւ երթն 'ի Պօլիս. - Դարձ նորա 'ի Սեբաստիա: 197

Է .

Խաչիկ Բ. - Հալածանք Կոստանդին Տուկիծ կայսեր եւ Հարկապահանջութիւն 'ի կաթողիկոսէն. - Երթ Սենեքերիմեան Ատովմ եւ Աբուսահլ իշխանաց 'ի Պօլիս. - Բռնաբարութիւն առ ընդունել զդաւանութիւն Յունաց. - Յակոբ յունամիտ վարդապետ. - Գագիկ թագաւոր եւ ժողով աստուածաբանից Յունաց 'ի Սոփիա եկեղեցին. - Պարտք եկեղեցւոյ իւրաքանչիւր զաւակին. - Ազատութիւն Խաչիկ կաթողիկոսի եւ դարձ 'ի Հայաստան. Հետամտութիւն Յունաց հայկական կաթողիկոսութիւնն իսպառ բառնալու համար. - Գրիգոր Բ վկայասեր. - Հակառակութիւն վկայասիրի եւ Գեորգայ Լոռեցւոյ. - ժողով 'ի Սեաւ լեառն: 202

Ը.

Տագնապ կաթողիկոսական Աթոռոյ եւ փոխադրութիւն 'ի տեղիս տեղիս. - Սարգիս եւ Թեոդորոս ապօրինի կաթողիկոսունք. - Նենգութիւն Յունաց. - Գագիկ աստանդական եւ տարագիր. - Բարսեղ կաթողիկոս. - Պօղոս ապօրինի կաթողիկոս . - Բարսեղ կաթողիկոս 'ի Պարսկաստան. - Ստեփաննոս գիտնական եւ դաստիարակ վարդապետ. -Գրիգոր Գ Պահլաւունի. - Վերջ Չորրորդ Շրջանի: 206

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ընդհանուր տեսութիւն մատենագրութեան վրայ. - Ուսումնավայրք Ը դարու. - Երկասիրութիւնք Յովհաննու Իմաստասիրի, Ստեփաննոսի Սիւնեցւոյ, Ղեւոնդի եւ պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոցն: 210

Բ.

Ուսումնավայրք Թ դարու. - Երկասիրութիւնք Չաքարիա կաթողիկոսի, Նանայի Ասորւոյ, Շապիւոյ Բագրատունւոյ, Մաշտոցի կաթողիկոսի, Յովհաննիսի կաթողիկոսի, Թովմայի Արծրունւոյ եւ պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոցն. - Յովհաննէս բժիշկ, Դաւիթ վանահայր եւ Գուրգէն Արծրունի: 215

Գ.

Ուսումնավայրք Ժ դարու. - Երկասիրութիւնք Անանիայի Նարեկացւոյ, Խոսրովի Անձեւացւոյ, Գրիգորի Նարեկացւոյ եւ պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոցն. - Քանի մի ուսումնասերք. - Երկասիրութիւն Ասողկայ. - Արտաւազդ Մաղագունի եւ Տաճատ վարդապետ: 221

Դ.

Ուսումնավայրք ԺԱ դարու. - Երկասիրութիւնք Յովհաննէս Կոզեմ վարդապետի, Գրիգորի Մագիստրոսի, Պետրոսի Գետադարձի, Անանիայի Սա-

նահնեցւոյ, Սարգսի Սեւանեցւոյ, Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ, Գրիգորի Վկայասիրի եւ պարունակութիւնք իւրաքանչիւրոցն. - Գեորգ, Թեոդորոս եւ Սիսիանոս վարդապետք.- Պօղոս Տարօնեցի: 229

ՅԻՆՉԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Յայաստանեայց Յայրապետութեան ՚ի Կիլիկիա փոխադրուելէն մինչեւ վերստին փոխադրութիւնն յԱրարատեան նախկին աթոռանիստն Էջմիածին եւ մինչեւ սկզբնաւորութիւն Կիլիկիոյ մասնաւոր կաթողիկոսութեան: 1080-1441

Ա.

Համառօտ տեսութիւն Յինգերորդ Շրջանին վրայ: 236

Բ.

Կաթողիկոսութիւն Գրիգորի Պահլաւունւոյ եւ Ներսիսի Շնորհալւոյ: 240

Գ.

Շարունակութիւն յուզման միութեան խնդրոյն. - Գրիգոր Դ Տղայ. - Գրիգոր Ե Գահավեժ. - Գրիգոր Զ Ապիրատ: 246

Դ.

Երկպառակութիւն կաթողիկոսական ընտրութեան համար. - Կաթողիկոսունք՝ Յովհաննէս Մեծաբարոյ, Անանիա,Բարսեղ եւ Դաւիթ Գ Արքայակաղնեցի. - Հալաճանք ընդդէմ Ձորագետացւոց. - Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի. - Յակոբ Ա Տարսոնացի: 252

Ե.

Վիճակ Եկեղեցւոյն Յայաստանեայց. Յակոբ Ա, Տարսոնացի, Կոստանդին Բ Սսեցի.- Ստեփաննոս Դ, Գրիգոր Անաւարզեցի, Կաստանդին Գ Լամբրոնացի: 257

Զ.

Յակոբ Բ Սսեցի. - Սկզբնաւորութիւն Ունիթոռութեան. - Աղմուկ կրօնական. - Մխիթար Զռնեցի,Մեսրոպ Արտազեցի, Կոստանդին Դ, Պօղոս Ա, Թեոդորոս Բ: 261

Է.

Դարձեալ մի քանի խօսք Ունիթոռաց վրայ. - Լանկթամուրեան արշաւանքները. - Նահատակութիւնք. - Կաթողիկոսունք.Կարապետ Ա Կեղեցի, Դաւիթ Դ, Կարապետ Բ, Յակոբ Բ, Գրիգոր Ը Խանձողատ, Պօղոս Բ Արարատեցի, Կոստանդին Ե Վահկացի, Յովսէփ Գ Սսեցի, Գրիգոր Թ Մուսաբեկեան: 266

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Համառօտ տեսութիւն. - Ուսումնավայրք ԺԲ դարու. - Մատենագրական

Երկասիրութիւնը Յովհաննէս Սարկաւազի, Ստեփաննոս դաստիարակի, Գրիգորի Պահլաւունայ, Ներսիսի Շնորհալոյ եւ պարունակութիւնը իւրաքանչիւրոցն: 271

Բ.

Երկասիրութիւնը Իգնատիոսի, Սարգսի Շնորհալոյ, Ներսիսի Լամբրոնացոյ, Մատթէոսի Ուռնայեցոյ, Սամուէլի Անեցոյ, Մխիթարայ Զերացոյ, Գրիգորի Տղայոյ, Մխիթարայ Գօշի, Խաչատրոյ Տարոնացոյ եւ այլոց քանի մի վարդապետաց եւ պարունակութիւնը իւրաքանչիւրոցն: 281

Գ.

Ուսումնավայրը ԺԳ դարու. - Գրիգոր Տարսնացի, Գեորգ Ակեռացի, Մխիթար Անեցի, Վանական վարդապետ Տաւուշեցի, Վարդան Վարդապետ, Կիրակոս Գանձակեցի, Յովհան Երզնկացի եւ աշակերտք իւր, Սմբատ պատմիչ, Ստեփաննոս Օրբէլեան, Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի, Գրիգոր Խլաթեցի, Առաքել Սիւնեցի, Գեորգ Երզնկացի, Թովմայ Մեծոբեցի եւ գրաւոր երկը իւրաքանչիւրոց: 288

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Հայրապետական Աթոռոյ փոխադրութենէն յԷջմիածին մինչեւ ՚ի բաժանումն Լատինահայոց ՚ի ծոցոյ Հայաստանեայց Եկեղեցոյ: 1441-1700

Ա.

Վիճակ Հայաստանեայց Եկեղեցոյ. - Կաթողիկոսունք՝ Կիրակոս Ա Վիրապեցի, Գրիգոր Ժ, Չաքարիա Բ, Արիստակէս Բ, Սարգիս Բ, Արիստակէս Գ, Թադէոս Ա: 297

Բ.

Եղիշէ Բ, Չաքարիա Գ, Սարգիս Գ, Գրիգոր ԺԱ, Ստեփաննոս Ե Սալմաստացի, Միքայէլ Սեբաստացի, Բարսեղ Բ, Գրիգոր ԺԲ, Ստեփաննոս Չ Անչացի, Թադէոս Բ, Առաքել Վաղարշապատեցի, Դաւիթ Ե, Մելքիսէթ: .. 300

Գ.

Սահակ Դ, Մովսէս Գ, Փիլիպպոս Աղբակեցի, Յակոբ Դ Ջուղայեցի, Եղիազար Անթապեցի, Լահապետ Եղեսացի: 306

ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ընդհանուր տեսութիւն եւ մատենագիրք: 313

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

1700-1867

Ա.

Համառօտ տեսութիւն: 315

Բ.

Կրօնափոխական յուզմունք. - Յիշատակութիւնք քանի մի տխուր անցից. Կաթողիկոսունք՝ Աղէքսանդր Ջուղայեցի, Աստուածատուր Ահմատանեցի, Կարապետ Ուլնեցի, Աբրահամ Բ Վանցի, Աբրահամ Գ Կրետացի, Ղազար Ջահկեցի, Պետրոս Անթապցի: 317

Գ.

Կաթողիկոսունք. - Մինաս Ակնցի, Աղէքսանդր Բ Պօլսեցի, Սահակ Ե Կեղեցի, Յակոբ Ե Շամախեցի, Սիմէօն Երեւանցի, Ղուկաս Կարնեցի, Դանիէլ Պայազիտեցի: 322

Դ.

Կաթողիկոսութիւն Եփրեմի. - Յուզումներ եւ ժողովներ ՚ի Պօլիս.- Առաջնորդութիւն Ներսիսի ՚ի Տփլիսի. - Պատերազմ Ռուսաց եւ Պարսից. - Աքսոր Ներսիսի. - Կաթողիկոսութիւն Յովհաննիսի Կարբեցւոյ.- Եկեղեցական Կանոնադրութիւն Ռուսիոյ տէրութենէն խմբագրուած եւ տրուած. - Կաթողիկոսութիւն Ներսիսի. - Պատրիարքութիւն Մատթէոսի եւ հատուած Բողոքականութեան. - Կաթողիկոսութիւն Մատթէոսի.- Ազգային շարժումն ՚ի պաշտպանութեան իրաւանց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. - Ընտրութիւն Գեորգայ Պօլսեցւոյ. - Շփոթ վիճակ Սոյլ եւ Աղթամարայ Աթոռոց: 324

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Հարեւանցի ակնարկ ժԸ եւ ժԹ դարուց մատենագրական վիճակի վրայ. -Մատենագիրք: 334

ԱՍՓՈՓՈՒՄՆ 337

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ 341

ՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դ

Մ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ
ՅԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՈՒԽՏԷ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՆ
ՆԱՅԱՍԱՆԵԱՅՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Նրապարակության պապրաստեց Ա. Սարգսյանը

Նրապարակչության փնօրեն՝ Ս. Նաթան եպս. Նովիաննեայան

Սրբագրիչ՝ Ներսես սրկ. Ղազարյան

Էջադրումը՝ Յուլիանա Աբրահամյանի

Թուղթը՝ օֆսեթ 80 գր., 70x100 1/16,
ծավալը՝ 22 տպագրական մամուլ,
տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

Տպագրված է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարանում

